

317.031

23
1977

**NÖGRÁD
MEGYEI
MŰZEUMOK
ÉVKÖNYVE**

1977

9

**NÓGRÁD
MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE**

**III. ÉVFOLYAM
23/1977**

NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK IGAZGATÓSÁGA

BOROS SÁNDOR megnyitója

Tisztelt Tanácskozás!

Kedves Elvtársnők! Kedves Elvtársak!

Kulturális életünk hagyományos és egyre nagyobb szerepet játszó eseménye az októberi Múzeumi és Műemlékvédelmi Hónap. A szakemberek és a társadalmi aktívák együttese egy egész év, vagy éppen több esztendő folyamatos munkájának eredményeivel lép az érdeklődők elé. Kiállítások, ismeretterjesztő előadások, pályázatok, publikációk és tudományos tanácskozások összekapcsolódó sora épül be egy szélesebb ívű folyamatba, népünk műveltségét építő-gazdagító mozgalomba, a közművelődésbe.

Ezek a rendezvények, akciók — ha néhány hétre koncentrálódnak is — nem csupán egyszeri kapunyitást jelentenek. A sokféle múzeumi rendezvény alkalom a különböző kulturális intézmények közötti kapcsolatok fejlesztésére, lehetőség a tudományos munka, a közművelődés és a művészeti közönség-nevelés találkozáspontjainak megerősítésére; fontos állomás lehet a közgondolkodás fejlesztésében végzett munkában: a múltat vállaló-kutató tudomány még erősebben kötődhet mai valóságunkhoz, szocializmust építő társadalmi gyakorlatunkhoz.

Ezért is készülünk évről-évre nagyobb gonddal az októberi rendezvény-sorozatra, ezért is keressük egyszer a tudománypolitika, másszor a közművelődés kérdései felől a múzeumi munka megújításának többféle lehetőségét. S ezért is vállaltuk örömmel a mai tanácskozáson a házigazda megtisztelő feladatait.

A palóckutatás helyzetét, a végzett munka eredményeit értékelő tanácskozás résztvevői előtt — úgy hiszem — nem szükséges a munka társadalmi jelentőségét hangsúlyozni. Különösen nem indokolt ez az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösségének a szocialista hazafiságról két éve kialakított állásfoglalása ismeretében.

A kétnapos tudományos tanácskozás közel 10 éves összehangolt munka eredményeire támaszkodik, s a ma és holnap elhangzó előadások és konferátumok több szempontból a jövőbeni munka irányait is tisztázzák.

Ez a két napos eszmecsere azonban alkalom arra is, hogy a palóckutatás újabb fejlesztési lehetőségeiről szót válthassunk. Mindenekelőtt arról: a kutató munka társadalmi feltételei változtak. Változtak úgy is, hogy az országos irányító szervek felismerték, értékelik a témakör tudománypolitikai jelentőségét. Ez a felismerés a közép- és hosszútávú kutatási programokban is kifejeződik, tükröződik a kutatás személyi-, pénzügyi feltételeinek javítására tett intézkedésekben is. De változtak a munka feltételei más értelemben is. Mint általában a néprajzi kutatómunka, a palócság életének vizsgálata is, nem laboratóriumi körülmények között gondosan konzervált és statikusan megőrzött

társadalmi viszonyok között folyik. Éppen a jelenlevő szakemberek előtt nem szükséges bizonyítani: szűkebb hazánkban, a palócságot magába foglaló 4—5 megyében az utóbbi években nagy változások zajlottak le. Az ipartelepítés, a foglalkoztatottság változása, a mezőgazdasági termelési kultúra átalakulása, a műveltségi, demográfiai viszonyok jelentős módosulása, az urbanizációs folyamatok hatása a tudományos munka feltételeit is formálta. A kutatás számára ebből kettős konzekvencia fogalmazódik meg: egyrészt a munka intenzitását, ütemét kell fokozni; másrészt a kutatási eredmények elemzésekor a hagyomány és a változás, fejlődés összefüggéseinek helyes értékelésére kell gondosan figyelni. A nép alkotó ereje, a palóc nép tudása, tehetsége is ma új feltételek között virul, s a múltat idéző nosztalgikus „mélyfúrások” helyett a tegnaptól mába, s a tovább vezető út tanulságaival gazdagíthat mindnyájunkat ez a kutatómunka. A feltárás és elemzés különösen sokat segíthet mai feladataink megoldásában az életmód területén, de ugyancsak nagyobb értékek felderítése vár még ránk a népköltészet, s részben a népzene világában.

S harmadszor: változtak a kutatás feltételei úgy is, hogy a kutatómunka társadalmi bázisa bővült. Nemcsak a kevés számú múzeumi szakember, néprajzos ambíciójával, hanem pedagógusok, lelkes fiatalok támogatásával is számolhatunk. Ennek a munkának nélkülözhetetlen közketonái lehetnek ők, akárcsak a sok szűkebb közösséget becsülő önzetlen állampolgár, akik mint legutóbb Sőshartyánban, falumúzeumba gyűjtötték átalakuló életükről a múlt kivesző emlékeit.

Tisztelt Tanácskozás!

Kedves Elvtársak!

Az elmúlt három évben Nógrád megyében is többirányú, tudatosan tervezett fejlődés bontakozott ki a megyei múzeumi szervezet tudományos és közművelődési munkájában. Jó érzéssel lapozgatjuk a megye történetét feldolgozó négykötetes monográfiát, Salgótarján és Pásztó történetét összefoglaló könyveket, ápoljuk Balassagyarmaton, Csesztvén és Horpácson tárgyi emlékek, kiállítóhelyek segítségével is irodalmi hagyományainkat, Madách Imre és Mikszáth Kálmán életműve minket talán külön is kötelez erre. Állandó otthona van a nemzetiségi kultúra emlékeinek Bánkon, s fejlődött a régészeti munka is. Erről a pásztói és a szécsényi kiállítások egyaránt tanúskodnak. Kialakult a képzőművészeti muzeológia fejlesztési terve, s hamarosan biztosítva lesznek ehhez a tárgyi-intézményes feltételek is.

Nagy gonddal ápoljuk a megye forradalmi-munkásmozgalmi hagyományait, ezt a publikációk mellett a karancsberényi Nógrádi partizáncsoport emlékmúzeum éppúgy igazolja, mint az egy hónappal ezelőtt megnyílt bányászkiállítás Salgótarjánban. A mostani tanácskozás alkalmat ad azonban arra, hogy a palóckutatásban elért eredményekre építve — a megyei tudományos munka e fontos területén is újabb utakat építsünk — kérve és élvezve a kutatásban érdekelt többi megye, s az országos műhelyek támogatását.

A rendező szervek nevében köszöntöm a tudományos ülészak valamennyi résztvevőjét, a tanácskozást megnyitom.

BAKÓ FERENC referátuma

Tisztelt Tanácskozás!

Gazdasági és társadalmi életünk történetének, fejlődésének egy szakasza zárult le a múlt év végén és kezdődött el ezzel az évvel. A népgazdasági tervek kialakítása és teljesítése egyúttal meghatározza a tudományos és közművelődési munkát is, ezért kézenfekvő, hogy ebben az évben számot adjunk arról, mit tettünk, milyen eredményeket értünk el és mi van még hátra, milyen elképzelésekkel kívánjuk munkánkat, kutatásainkat folytatni.

A palóckutatást 1967 őszén, egy Egerben tartott tanácskozás indította el, amelyen részt vettek elsősorban a területileg érdekelt megyék tanácsainak, múzeumi szervezeteinek kiküldöttei, továbbá a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztálya, a Néprajzi Múzeum, a Mezőgazdasági Múzeum, a MTA Néprajzi és Népzenei Kutató Csoportja, a MTA Nyelvtudományi Intézet, az ELTE és a KLTE Néprajzi Intézete és az egri Tanárképző Főiskola munkatársai.

A jelenlevők indokoltak és az általános tudománypolitikai célkitűzésekkel megegyezőnek tartották a hazánk északi hegyvidékén élő magyarság, a néprajzban palócoknak nevezett néprajzi csoport komplex vizsgálatát olyan módszerekkel, amelyben fő hangsúlyt az etnográfia kapja, de szerepet kap benne emellett a történelem, a nyelvészet, a népzene, a szociográfia, a földrajz és az mebertan is. A minisztérium a kutatás szervezésével, irányításával az egri Dobó István Vármúzeumot bízta meg, anyagi fedezetét pedig a minisztérium és az illetékes megyék (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád, Pest és Szolnok) évente biztosított rendszeres hozzájárulása képezte. Az 1968. és 1975. évek között végzett kutatások túlnyomó része néprajzi, kisebb része történeti, ill. antropológiai volt.

A néprajzi gyűjtőmunka metodikai előkészítéseként megjelent az egri tanácskozás elvi állásfoglalásokat közlő anyaga, egy bibliográfia és 18 kérdőív ill. gyűjtési útmutató. Az összesen mintegy 1000 oldalon, 58 nyomdai ív terjedelemben megjelent anyag jelentős módszertani segítséget adott elsősorban az önkéntes, társadalmi gyűjtőknek (ifjúságiaknak és felnőtteknek egyaránt), és ez a segítség a népelet minden területére kiterjedően a tudomány számára hiteles és értékes adatokat eredményezett.

A kutatás első fejezete a felderítő kérdőív összeállítása és ennek alapján a helyszíni gyűjtés volt. A kiválasztott 57 kérdés a népi kultúra és társadalom olyan elemeinek feltárására irányult, amelyet — szakértőink véleménye szerint — a tudományos köztudatban a palócságot leginkább jellemezték. Terveink szerint a felderítő kérdőívet Nógrád megye egész területén, Pest, Szolnok és Heves megye északi részén, továbbá Borsod-Abaúj-Zemplén megye északnyugati részén kívántuk végigkérdezni. Az öt megye területén eddig mintegy 600 településen végeztük el ezt a munkát és Borsod, valamint Heves megyékben 50 település még felderítetlen. A kérdőíveket két példányban készítettük:

az egyik eredeti formájában a falvanként, a másik tematikus csoportosításban áll a kutatók és feldolgozók rendelkezésére. Az anyag a tervezett monográfiánál — mint láttuk — jóval nagyobb területről származik, ezért egyes kulturális elemek elterjedésének változatainak megismerésére használható fel. Erre már láttunk is egy példát: Paládi Kovács Attila a vászon hátitarisznya formáját, használatát, elterjedését kutatva, éppen a kérdőív válaszai nyomán a tárgyat területünk nagy részén palóc jellegzetességnek ismerte fel.

A tematikus gyűjtésnek túlnyomó részét a kiadott 18 kérdőív segítségével tárták fel, ami biztosítja az adatok használhatóságát, hitelességét. A kutatás az öt megye területén 123 településen és 25 témában folyt, eredménye pedig 20 400 oldal gyűjtési szöveg, amit az adattár 505 tételszám alatt őriz. A gyűjteményt kettős mutatórendszer (földrajzi és szakmutatók) teszi kezelhetővé.

A néprajzi gyűjtések kézirateit az egri múzeum egy erre a célra elkülönített adattárban őrzi, ahova befutnak a gyűjtött adatok és nyilvántartásba kerülnek. A központi adattár az anyag természetéből következően két nagyobb csoportra válik szét: a felderítő kérdőív válaszai és a tematikus kérdőívek segítségével gyűjtött adatok csoportjára.

A gyűjtések tekintélyes része társadalmi úton került be az egri múzeum adattárába. 1963 óta kérdőíveink segítségével 257, a palóc kutatási témákhoz és területhez kapcsolódó pályázat készült, főleg a Heves megye társadalmi aktívák munkájaként. Mind a felderítő, mind a tematikus kérdőívek gyűjtésében számos oktatási és közművelődési intézménnyel kerültünk kapcsolatba, s közöttük jelentősebb eredményeket értek el a következők: a debreceni tudományegyetem és a budapesti tudományegyetem néprajzi tanszékei, az egri tanárképző főiskola, az egri Szilágyi Erzsébet, Gárdonyi Géza és Dobó István gimnáziumok, a miskolci Földes Ferenc Gimnázium, a hatvani Bajza József Gimnázium, a mezőkövesdi és az ózdi gimnáziumok, az egri 212. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet, a pétervásári járási és az encsi járási művelődési házak honismereti szakkörei.

A kutatás megindulása óta az északi magyarság etnográfiáját vizsgáló számos dolgozat jelent meg a különböző szakmai kiadványokban, ezek azonban nem vették igénybe a kutatás anyagi támogatását. A központilag kezelt keretből eddig két munkát adtunk ki, kettőnek a megjelenését pedig támogattuk. 1973-ban jelent meg a Szolnok megyei múzeumokkal közös kiadásban a Jászdósa és a palócság c. kötet 327 lap terjedelemben. A kötet, amit tudományos ülésszak vitatott meg, módszereiben és eredményeiben a további feldolgozó munka során is hasznosítható tanulságokkal szolgált. 1975-ben jelent meg Reguly Antal 1857-ben írott naplója 211 oldalon, amit Reguly tág érdeklődési köre következtében több tudományos kutatója forrásként kezelhet. A palóc kutatási keretből segítséget adtunk Nagyréde község történeti monográfiája II. kötetének kiadásához és a Bükk-hegység barlangépítményeiről készített füzet megjelentetéséhez.

A történeti kutatások tekintetében a palóckutatás célkitűzéseit is jelentősen segítette Nógrád megye történeti monográfiájának megjelenése, benne a palóc ethnogenezis egy újabb hipotézisével és általában, a megye lakosságának életmódját a jelenkorig követő bemutatásával. — A tervezett palóc néprajzi monográfia szerkesztésének előmozdítására elkezdtük egy szűkebb terület népesedéstörténeti adatainak vizsgálatát topográfiai csoportosításban. Ennek során elkészül valamennyi Heves és Borsod megyei kutatópont történelmi adattára 9 ív terjedelemben, továbbá 30 település 1828. évi összeírásából a családnevek kivonata. Utóbbi az antropológiai vizsgálatokhoz vált szük-

ségessé, amelyek eddig 17 faluban készültek el Nógrád és Heves megyékben. A vizsgálatok egy része már megjelent, másik része kiadásra készen áll.

A kutatás megindulása óta célokban és módszerekben egyaránt változásoknak kellett végrehajtanunk. Ennek okai között elsősorban arra kell rámutatni, hogy akkor ez a téma, vagyis az etnikai vagy kulturális csoportok vizsgálata számos tisztázatlan kérdést vetett fel. Időközben ezek egy része megoldódott, pontosabban: napirendre került, és így közelebb jutottunk egyes fogalmak, folyamatok meghatározásához.

1967-ben a kutatás fő célkitűzéseit három pontban foglalhatjuk össze: 1. a palóc etnikai vagy néprajzi csoport jellemzőinek meghatározása, vagyis tulajdonképpen: kik a palócok; 2. a palóc föld kiterjedése; 3. a palócok eredete. Ezek a kérdések nyilvánvalóan összefüggnek egymással egy etnikai csoportnak feltétlenül van földrajzi egysége, — és van közös, vagy közös vonásokat felmutató történelme. Legalábbis akkor többen így gondoltuk.

A palócságot a szakirodalom korábban néprajzi csoportként, etnikai csoportként kezelte. Elődeink megállapították, hogy bizonyos kulturális vonások jellemzőek a palócokra. Ilyen a hadak szerinti települési rend, az állattartáson belül a juhászat túlsúlya, a nagymértékű cséplő csűrök használata, a belőlfűtés, kürtös kemence, ruházatban a rövid szoknya viselete, szokásokban a kiske hajtás, a Szt. István napi tűzugrás, a lakodalmi hajnaltűz. A palócok települési területének kiterjedésére nézve a kérdéssel foglalkozók nézete különböző volt, a legnagyobb terület a Nyitra és a Hernád közé esik, a legkisebb a Mátra északi oldala.

Az utóbbi évtized részletkutatásai ezt a képet máris módosították. Kitűnt, hogy egyes vonások nem tekinthetők általánosnak, csak egy-egy kisebb körzetre érvényesek (mint a kiske hajtás, ill. nem általánosak (pl. a boldoganya). Az időközben megjelent népnyelvi atlasz szerint a II. világháború után gyűjtött adatok alapján megkülönböztethető egy északi (palóc) nyelvjárás, amihez a következők sorolhatók: a középpalóc, az Ipoly vidéki, az északnyugati palóc, a déli palóc és a keleti palóc nyelvjárás. Amíg tehát a néprajzi kutatásban kétségeink vannak a palócok lakta terület nagy kiterjedése miatt, addig a nyelvjárás-kutatás minden eddigi elméletnél nagyobb területen ismert fel palóc jellegeket.

Felvetődik ezek után, hogy milyen társadalmi vagy néprajzi formációnak tekinthető a palócság, s egyáltalán, mit fed az etnikai vagy néprajzi csoport, fogalma. Amint tudjuk, a néprajzi irodalom a kérdést nem tisztázta eléggé. Beszélünk néprajzi csoportról, etnikai csoportról, etnikai vagy néprajzi vidékről és etnokulturális csoportról. Munkánk folytatásához elengedhetetlen e fogalmak meghatározása és alkalmazása a mi viszonylatunkban, a mi kutatásunk tárgyára, a palócságra.

A társadalmi és kulturális formációk jellegét, formáit és funkcióit az utóbbi évtized során többen vizsgálták, továbbfejlesztve az amerikai és a szovjet antropológusok más viszonyokra érvényes elméletét és megállapításait. A keleteurópai viszonyokat alapul véve, az orosz *Sirokogorov* fejtette ki nézeteit először az etnoszról, ami ezekben a fogalmakban mindig jelen van. A kérdést lagújabban *Bromlej* szovjet akadémikus magyarul is megjelent könyve és tanulmánya foglalta össze, mivel a Szovjetunióban az utóbbi időben megkülönböztetett figyelmet fordítanak a néprajztudomány elméleti kérdéseire, elsősorban az etnosz elméletének a marxista-leninista társadalomelmélet alapján történő kidolgozására. *Bromlej* szerint az etnosz-elmélet kidolgozása lehetővé teszi, hogy világosabban elhatároljunk egymástól olyan, a

nemzeti folyamatok kutatása során igen fontos szerepet játszó fogalmakat, mint a nemzet és a nemzetiség.

Hazánkban a kérdés ideológiai megvitatása két tudományos ülésszakhoz fűződik. Egyik 1963-ban a MTA I. Osztályának ülésén *Gunda Béla* referátuma a magyar néprajztudomány időszerű kérdéseiről, a másik *Bromlej* akadémikus előadása 1970-ben: Az etnosz és az etnoszociális szervezet címmel. Mindkét előadás élénk vitát váltott ki, melynek során többen kifejtették véleményüket. A palócságra közvetlenül vonatkoztatott és egyben elvi jelentőségű tanulmányok között elsőnek *Diószegi Vilmos* dolgozatát említem meg 1968-ból, ami már címében is új fogalmat vezetett be, a „palóc etnikulturális csoport”-ét. Időrendben a második munka *Paládi Kovács Attiláé*, aki a barkó néprajzi csoport jellemzőivel, nevének magyarzatával módszertani példát is mutatott. A harmadik tanulmányt 1973-ban *Szabó László* írta, aki már a palóckutatás keretében a legalaposabban elemezte ezt a kérdést a Jászdózsa és a palócság című tanulmánykötetben. A továbbiakban ezeknek az elméleti kutatásoknak az eredményeit kívánom összefoglalni.

A görög eredetű etnosz szó tartalma, magyarázata és alkalmazása a szakirodalomban nem egységes. Mindenütt alapvető szituáció a társadalom két részre oszlása, amint Lenin mondja: minden nemzetben két nemzet van —, vagyis különbség nyilvánul meg a belső, intern, és a külső extern csoport között. Az intern csoport „mi” vagyunk, mi, akiket valamiféle (rokonsági, kulturális, nyelvi) kötelékek kapcsolnak össze, egyesítenek, de mindenki más az extern csoport, az „ők” csoportja, a rajtunk kívül állóké, akik fokozott érdekelletétek esetében ellenségek is lehetnek. Ezt a primitív csoportosulást később a társadalom fejlődése során fejlettebbek követik és megjelenik az etnosz, a szélesebb körű intern csoport. A polgári kutatók és elsősorban *Sirokogorov* szerint az etnosz olyan embercsoport, melynek tagjai egy nyelven beszélnek, elismerik közös eredetüket, hagyományaik által óvott és szentesített. másokétől ez által megkülönböztethető szokások rendszerével, saját életmóddal rendelkeznek. — A marxista szemlélet ebből a meghatározásból kizárja a biológiai kritériumot, mert a „kultúra hordozója nem a biológia, hanem a társadalmi ember”. Az eddigieken kívül az egyes etnoszok elkülönítésére alkalmas kritériumként kell kezelni 1. a nemzetiségi mitológiát és kultuszt, 2. a kulturális és kultikus élet megnyilvánulásainak széleskörű gyakorlatát. Ezek a fejtegetések azonban inkább az írástudatlan népekre, csoportokra vonatkoznak, és kevésbé az európai paraszti társadalmakra.

Lássuk most, mi hasznosítható ebből a magyar etnikai vagy néprajzi csoportok meghatározására, ill. a palócok megkülönböztetésére.

Ami a közös nyelvet illeti, a ma ismert tények támogatják leginkább a palóc etnikum létét. Annak ellenére, hogy a palóc nyelvjárás öt változatra oszlik, annyiban mégis egységesek, hogy jobban különböznek a körülöttünk lakó egyéb magyar nyelvjárásoktól, mint egymástól. A népnyelvi atlasz adatai azonban akkor lennének igazán használhatók, ha témában és földrajzilag az eddiginél nagyobb részletességgel új atlasz készülne. Minden valószínűség szerint pótolja majd ezt a palóc nyelvjárás kérdőív, ami az előbbieket szemmel tartásával készült.

A közös eredet és ennek tudata, ill. az etnikus öntudat csak néhány magyar néprajzi csoportnál ismeretes. Van a jászoknál, kunoknál, székelyeknél, hajdúknál, de már a besenyőknél, matyóknál nincs. A palócoknál, éppúgy, mint a matyóknál inkább negatív tudatról beszélhetünk, külső névadással. A palóc és a matyó megnevezést az illetékesek szégyellik és a szomszéd tele-

pülések lakóit nevezik így. *Bromlej* az ilyen egységeket az etnoszhoz tartozó néprajzi csoportnak nevezi, éppen a csoport öntudat hiánya miatt.

Ami a közös kultúrát illeti, eddigi kutatásaink szerint a korábbi szerzők etnikus jegyei (az építkezés, település, viselet, szokások körében) vagy általános és egyúttal archaikus vonásoknak bizonyultak, vagy a palóc földön belül egy-egy kisebb körre szorítkoztak. Mai ismereteink szerint alig van, szinte nincs is olyan eleme a kultúrának, ami a nyelvjárási értelemben vett palóc csoporton belül általános és ugyanakkor specifikus is lenne. Nincs tehát egységes palóc kultúra, mint ahogyan egységes palóc dialektus sincs. Csak, amíg a nyelvészek ezt már konkrét adatokra építve, tudják megállapítani, addig a néprajz még távol áll ettől, csak a feltételezésig juthat el.

Ezek a meggondolások indítottak bennünket arra, hogy a palóckutatás földrajzi határait minél szűkebbre vonjuk. Lemondva a több száz települést felölelő és a nemzetiségekre is kiterjedő programról, olyan területet kívántunk választani, amelyet minden kutató eddig palócnak tekintett, és aminek megkutatása a reális határain belül megoldható. Így esett a választás a Balassagyarmat—Ózd—Mátragerinc—Eger által körülhatárolt területre abban a reményben, hogy ilyen módon közelebb juthatunk egy etnikus egység jellemzőihez.

A belső házasodás, az endogámia kritériuma is csak kisebb csoportok, kisebb táji kultúrák esetében jöhet szóba. Már olyan nagy lélekszámú csoportra sem jellemző, mint a járság. A palócságon belül vannak endogám körök, de ezek felderítése még a jövő feladata. Ilyen endogám körök voltak az egykori kisnemesek, a protestánsok, az áttelepültek, stb.

A közös mitológia és kultusz egységesítő ereje ma, a pogány időkől szármított csaknem ezer évnyi távolságban — alig vehető számításba. De a logika ellenére, mégis vannak a pogány hitvilágból ránk maradt elemek, egy régi vallási rendszer egykori összetevői, amelyek ide sorolhatók. Ezek számát illetően azonban igen kicsinek és főleg jelentéktelennek tűnő ideákról van szó, ezért csak az igazán mélyre nyúló kutatás fedheti fel őket. Ilyen a *Díószegi Vilmos* felfedezte markoláb, vagyis az égitest evő képzet, vagy a mestergerendát tartó boldoganya motívum. A közös mitológia és kultusz nyomai, rekvizitumai tehát alapos és részleteket feltáró kutatás révén ma is bemutatathatók, csak kérdés marad az, hogy ezek az elemek mennyire lesznek közősek és milyen társadalmi, néprajzi csoportok számára lesznek egyaránt jellemző vonásokká.

Az etnikai vagy néprajzi csoportok kultúrájára jellemző lehet a kulturális és kultikus élet bizonyos formáinak széles körű gyakorlata, — ami korunk társadalmi és gazdasági fejlettségének szintjén csak a társadalom szervezetének, funkcionálásának vizsgálata lehet. Ide tartozik a társadalom különböző összetevőinek, így a család különböző formáinak strukturális vizsgálata és ezek kapcsolódása, együttműködése. Ezek között előkelő helyet foglalnak el a szokások — a családi élet, a munka, az ünnepek szokásai —, amelyekben megbújt az ősrégi kultusz egy-egy eleme és átvészelte a keresztény papok, a feudális hatóságok minden, kiirtásukra irányuló kísérletét. Csak egyetlen ilyen elemre kívánok most rámutatni, a palóc lakodalmi hajnaltűzre, vagy menyasszonyporkolásra. A kutatás jelenlegi állása mellett palóc kulturális jellemzőnek kell tekinteni, ami napjainkig makcással tartja magát, bár eredeti tisztító, gonoszűző szerepe már régen feledésbe ment. Hozzá kell tennem, hogy a hajnaltűz, bármennyire is általánosnak tűnik, mégsem az, vannak palócnak nevezhető területek, ahol ismeretlen.

Az eddig elmondott elvi, módszertani megjegyzések tartalma a gyakorlati munkát, a palóckutatást a következőkben befolyásolta. Megállapítottuk, hogy a palócság nem tekinthető sem etnosznak, sem etnikai csoportnak, hanem néprajzi, esetleg kulturális csoportnak főleg azért, mert nincs meg a csoport öntudata és nincs bizonyíthatóan közös történelme. A palócság kulturálisan éppúgy nem lehet egységes, mint nyelvében sem az, feltételezzük, hogy nemcsak a nagytáji keretek között, hanem a leszűkített térségben sem találunk homogén kultúrát. Ezeket a kérdéseket a jelenleg folyamatban lévő kutatásoknak kell majd megválaszolni, koncentrálva figyelmüket a palóc néprajzi csoport centrális területére, amely három megye, húsz településére terjed ki.

A komplex módszerrel összegyűjtött adatok feldolgozása az V. ötéves terv feladatát képezi. Ennek két formája szerepel terveinkben. Az egyik a palóc táj és népesség monográfiája, a másik egyes részlettmákat felölelő dolgozatok sorozata.

A palóc monográfia hat tematikus fejezetre oszlik (1. A palóc föld és népe; 2. A társadalom; 3. A termelés és a javak forgalma, cseréje; 3. A javak felhasználása; 5. Ritus, kultusz, vallás; 6. Művészetek.), amit egy bevezető és egy összefoglaló fejezet egészít majd ki. A kötet egy földrajzilag leszűkített táj adatait dolgozza fel, olyan tájét, amelyet a korábbi kutatók egyértelműen palócnak tekintettek. A monográfia tervezett terjedelme mintegy 70 nyomdai ív, amihez még az ábrák és a mutatók járulnak. Az egy-egy részlettmát felölelő tanulmányok ill. lokális monográfiák sorozata a táj-monográfia szerkesztésének idején jelenhet meg. Ilyen pl. a Mátraderecske község néprajzi monográfiája, a Borsod megyében tervezett Sajóvelezd monográfiája, és ilyen lehetne Nagyréde monográfiája is, aminek története feldolgozott és a második kötete is nyomdában van. Ide tartoznak továbbá az olyan tematikus feldolgozások is, mint a jelenleg sajtó alatt lévő és a barlangépítményeket tárgyaló füzet.

A palóckutatás eredményeinek egyik közművelődési vetülete — terveink szerint — azok az időszaki kiállítások, amelyeket évente egy-egy megyei múzeumi szervezet rendez meg saját lehetőségei között, majd az igényeknek megfelelően a szomszédos megyékben is bemutat. Ennek értelmében 1976-ban a Heves megyei szervezet a népi textíliákból rendezte meg azt a kiállítást, amit a következő években más megyék hasonló kiállításai követhetnek. Témájában és módszerében a palóckutatás egyik eredményének tekinthetjük a balassagyarmati múzeum ez évben megnyitott állandó néprajzi kiállítását is, a tárgyi történeti rétegeződésnek didaktikus bemutatásával.

A tervek szerint a palóckutatást az V. ötéves terv folyamán be kell fejezni. A még szükséges alapkutatások elvégzése után a mintegy 70 íves monográfia kéziratát el kell készíteni, aminek szerkesztése során megbízásokat adtunk a fejezetek szerzőinek. A kötet kiadásáról a VI. ötéves tervben kell gondoskodni. Lehetőséget kell teremteni az V. ötéves terv folyamán elkészülő részletkutatások eredményeinek megjelentetésére is.

Az eddigi gyakorlatnak megfelelően a kutatást a Kulturális Minisztérium és Borsod, Heves, Nógrád, Szolnok megyék tanácsa továbbra is támogatja. Tekintettel azonban az utóbbi évek során megnövekedett nyomdai költségekre, a rendelkezésre álló keret az alapkutatások költségei mellett csak szerényebb igényű publikációs lehetőségeket biztosít. Az anyagi nehézségek éppen ebben az időszakban erősen gátolják a munka befejezését, mert évről-évre több kiadásra érett kézirat készül majd el, amelyek teljes terjedelmük-

ben nem, csak összegezésben kerülhetnek be a monográfiába (a tervek szerint több falumonográfia is készül).

Végezetül: céljaink között első helyen áll az a törekvés, hogy a palóc föld lakosságának kultúráját a századfordulóval szinkronban ismerjük meg és elemezzük. A néprajz kétségtelenül a jelenkor tudománya, a mát kell kutatnia, feldolgoznia és ennek érdekében folyamatok a múlt emlékei, a történeti viszonylatok és folyamatok felé. Itt tehát ellentmondás látszik a mi kutatásunk konkrét célja és az etnográfia általános célkitűzései között.

A palóckutatás azonban azzal az elsődleges célkitűzéssel indult el, hogy választ adjon egy néprajzi csoport általános jellemzőinek és egyáltalán e néprajzi csoport léte, vagy nem léte kérdéseire. A válaszadáshoz szükséges tények, ismeretanyag napjainkban — amint ez köztudott — már nem állnak rendelkezésre. A népi kultúra olyan rohamos léptekkel közelíti meg az irodalmi kultúrát, hogy a regionális különbségek is mindinkább elmosódnak. Cé-lunk eléréséhez tehát korábbi időszakot kellett választanunk, olyan időt, ami már nem kapcsolható be a jelenkor fogalmába, vagyis a századforduló tájékát. A palóckutatás ezért nem elsődlegesen a jelent kutatja, hanem egy már csaknem eltűnt korszak felidézésére vállalkozik, egy olyan gazdasági és társadalmi szituációval, amit a magyar feudalizmus végének, a posztfeudalizmus zárókorszakának nevezhetnénk. A szerkesztés igénye szerint erről az időbeli bázisról kell elindulniok a kutatóknak egyrészt a távolabbi múlt előzményei, másrészt a jelenkorban megmutatkozó fejlődési eredmények felé.

BARABÁS JENŐ hozzászólása

A palóc néprajzi monográfia összeállítása során kidolgozott tervek szerint az összefoglaló kötet első fő fejezete *A palócföld és népe* címet viseli. Ennek a fejezetnek kell tulajdonképpen bevezetnie, némileg megalapoznia a kötet központi mondanivalóját. Ezen túlmenően nyújtania kell egy olyan tájékoztatást, amely hozzásegít a később tárgyalandó anyag értelmezéséhez. Ez a fő fejezet hat, egymástól meglehetősen elkülönülő alfejezetrészből áll, amelyek különféle aspektusból közelítik meg a mondott célokat.

Ezek a következők:

1. a palócság eredete
2. a palóc föld kiterjedése
3. a táj gazdaságföldrajza
4. a település szerkezete
5. a palóc nyelvjárás
6. az embertani kép

Mint látjuk tehát e fejezet egy része interdiszciplináris kérdéseket foglal össze, másik része a néprajz társtudományainak a palócságra vonatkoztatott eredményeit taglalja.

Remélhető, hogy mindezekből kialakul egy olyan összkép, amely elősegíti a továbbiak megértését és értelmezését. Valójában mind a 6 alfejezet önma-gában is szintetizáló jellegű, de különféle előzményekkel rendelkezik, mind-

egyik témakörben a palóckutatásoktól függetlenül, esetleg ezek keretében már számottevő vizsgálatok folytak.

Kivételt képez talán az antropológia területe, ahol csak minimális előmunkálatokkal rendelkezünk, ezért e körben szükség volt egy igen jelentős, alapozó munkára, ami — hála *Henkey Gyula* buzgó és kövekezetes vizsgálati tevékenységének — igen jelentős és számos részfeltárást hozott. Ezekkel a módszeresen folytatott helyi antropológiai vizsgálatokkal igen komoly bázis jött létre, ha nem is az igényelt mértékben, ahogy az antropológusok szeretnék volna, de nagyobbára embertani vonatkozásokban is megteremtődött tehát az összegezésnek legalább a minimális alapja. A vizsgálatok részproblémáiról, eredményeiről, méretéről, jellegéről nem kívánok szólni, ezt *Henkey Gyula* bizonyára pontosabban végzi majd el.

Amennyire minmálisak voltak az antropológiai fejezet előzményei, annyira viszonylag legkedvezőbb az előmunkálatok helyzete a nyelvjáráskutatás területén. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy kész anyag áll rendelkezésre. még azt sem, hogy az anyagföltárás kellően egyenletes és átfogó. A kedvezőbb helyzet csak viszonylagos. Nehézségek, megoldandó feladatok itt is bőven akadnak, de ezek inkább az összegezésnél jelentkező mérlegelendő arány és hangsúlyproblémák, mint anyagfeltárási gondok.

A másik négy fejezet helyzetét én közbülső állapotúnak vélem: mindegyik körben jóval jelentősebb mértékben állnak rendelkezésre előmunkálatok mint az antropológiában, de ezek szintje egyik esetben sem éri el a nyelvjárási vizsgálat intenzitását. A négy közül a legkedvezőbb helyzetben mégis a település-szerkezeti vizsgálatok vannak, ahol legalább *Heves* megye területén *Bakó Ferenc* publikációi, személyes ismeretei igen szilárd bázist jelentenek az összegzés számára, bár sajnos ezek a jó alapok a vizsgálati területnek a felét sem teszik ki. A palóckutatás során kiadott fűderítő kérdőívek válaszai bizonyára némileg kiegyensúlyozzák a helyzetet, de úgy hiszem az egyenlenséget nem szüntetik meg egészen.

Mégsem ebben a körülményben látom a fejezet megírásának fő nehézségét, hanem a településkutatás általános problematikájának kidolgozatlanságában, a tipológia kialakulatlanságában. *Prinz Gyula* 1922. évi összegzése és rendszerezése igazán nem tekinthető kielégítő alapnak ma, s az ide vonatkozó legújabb publikációban *Körmendi Klára* és *Kulcsár Viktor* rendszerezései is a maguk igen komplikált terjedelmükkel legfeljebb néhány gondolat felvetésével segíthetnek, bár ugyanakkor vitára is késztetnek; amennyiben *Körmendi* erősen eltúlozza a megosztott település jelentőségét. (Lásd A változó falu c. nemrég megjelent kötetet.)

Még ha *Nógrád* megye viszonylatában sikerülne is átnézni az egész történeti térképanyagot, akkor is hogyan vállalkozhat egy lokális vizsgálat országos érvényű tipológia kidolgozására. Ez bizonyára jelent nehézséget, bár egyben a feladat szépségét és horderejét is jelzi. A néprajzi településvizsgálat központi témája kétségtelenül a megosztott, kétbeltelkes település, s e téren — megítélésem szerint — nagyjából egyenletes ismeretek állnak a palóc területeken rendelkezésünkre. De a további szempontok, részletek, így az udvartípusok, a lakóház és utca viszonya, az úthálózat rendszere, nem is beszélve a határ dülő-szisztémája köréről-, korántsem ilyen kedvezőek az előzmények.

Valahogy fordított a helyzet a gazdaságföldrajzi kutatások körében; itt a különféle statisztikai felvételek, gazdaságföldrajzi összegzések, tematikus monográfiák, térképek, stb. tehát az áttekintő jellegű anyagban kedvezőbb helyzetet teremtenek, viszont gyengébben állunk a lokális feldolgozásokkal. Alap-

vető forrásprobléma így talán nincs, viszont a válogatás szempontjai, a kiemelések kérdése még tisztázásra szorul.

Ehhez a problémához kapcsolódva néhány részletet talán érdemes itt megvitatni. Megítélésem szerint a kötet jellegéhez egy erősen történeti jellegű gazdaságföldrajzi kép illik inkább, mint egy túlzottan a jelenre koncentrált szemlélet. Ennek a gazdaságföldrajzi képnek kell tulajdonképpen több tekintetben magyarázatul szolgálnia a kultúra múltbeli fejlődéséhez, alakulásához, legalábbis bizonyos vonatkozásokban. Különös nyomatékkal kellene itt jelentkeznie az összegzésben a XVIII—XIX. sz-i gazdaságföldrajzi adottságoknak, hiszen ez a korszak mutat legszorosabb összefüggést a kötet gerincvonalát képező kulturális anyaggal. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy mellőzzük a jelen helyzetet, hisz a mai életforma-változás magyarázatai részben így jelentkeznek. Talán az lenne a leghelyesebb megoldás, ha az egyes ide tartozó elemeket fejlődésükben, korszakonként mutatnánk be, a természeti környezet alakulásától kezdve a fogalom kérdéséig, mellőzve vagy csak röviden érintve azokat a kérdéseket, amelyek más fejezetben amúgyis részletesebb kifejtést kapnak, így a demográfiai problémák, településhálózat, kisipar, mezőgazdaság.

Lényegében tehát egy szelektált gazdaságföldrajz nyújtása a kívánatos, amelyből bizonyos elemek kimaradhatnak, viszont bizonyos természetföldrajzi elemekkel (domborzat, klíma stb.) bővíthető és bővítendő. Nem lenne helyes öncélú gazdaságföldrajzi bemutatásra törekedni, hanem éppúgy, mint az első fejezet további alegységei vonalvezetését itt is alá kell rendelni a kötet igényeinek. Az összehangolás nehézségei főleg itt némileg még nyelvi vonatkozásban jelentkeznek legerősebben.

A 2. alfejezet. A *palócföld kiterjedése*, és ennek címe az én megítélésem, szerint egy kicsit félreérthető. Valójában itt a palóc etnikum településtörténetének körülhatárolásáról kellene szólni, pontosabb talán egy ilyesféle cím: A palócok lakóterülete.

Bár bizonyos előmunkálatok, sokszor ugyan csak véleménynyilvánítás formájában állnak rendelkezésre, nem hiszem, hogy helyes lenne eljutni ebben a részben valamilyen igen kategorikus megfogalmazáshoz, éles határokhöz. Ez nem látszik elég reálisnak, hacsak az alfejezet szerzője — jelen esetben *Paládi Kovács Attila* — valamilyen meglepetést nem rejteget a tarsolyában. Könnyebb helyzetben lennénk, ha olyanféle típusú cikkek, mint *Diószegi Vilmos* az Etanokulturális határok..., néhány tucatja a rendelkezésünkre állna, de ilyenek nincsenek. Ugyan a népnyelvi atlasz, bizonyos mértékében a néprajzi atlasz is nyújt némi további támaszpontot; egyéb publikációk, *Manga János* közlései, Jászdózsa, stb. kiegészítik *Diószegi* kezdeményezését, és körvonalazását s talán még remélhető az is, hogy a fejezet megírásáig 1—2 további, ide kapcsolódó közlés is napvilágot lát. Az sajnos nem nagyon remélhető, hogy *Paládi-Kovács Attila* barkó vizsgálataihoz hasonló további lehatárolást nyújtó dolgozat elkészüljön, hacsak a Jászság kutatói nem terveznek valami ilyesfélét. Mindenesetre nagy szükség volna valami józan, elfogadható körülhatárolásra, mert az utóbbi 150 évben több hullámban is jelentkező palóc-dívat oly mértékben kiterjesztette már keletre és nyugatra a palóc területet, ami már a képtelenséggel határos. Azt hiszem egy gondos mérlegelés könnyen le tud számolni az ötleteknél többet nem érő, megalapozatlan feltevésekkel. A felderítő kérdőív anyaga is érdemes támpontokat nyújthat a palóc terület körülhatárolásához.

Hasonló jellegű tendenciával lehet csak megírni a palócok eredetének kérdését tárgyaló fejezetet is. Ebben a vonatkozásban is az látszik leginkább

kíváncsiaknak, hogy mérlegeljük a kérdés kapcsán felmerülő nézeteket, azokat kritikailag értékeljük. Valójában ebben a témában nem folytak soha olyan elmélyülő kutatások mint a székelyek vagy a kunok eredetének az ügyében, inkább csak nézetekről, gyengén alátámasztott hipotézisekről, ötletjellegű álláspontokról beszélhetünk. Vonatkozik ez a legújabb, a kérdést tárgyaló publikációra is, így bizonyos mértékig pl. *Belitzky János* fejtegetéseire is, amelyekben sem a palóc-székely rokonítás, sem a palóc név finnugor-szamojéd etimológiája igazában nincs bizonyítva. E fejezet szerzője, azaz magam is végeztem kutatásokat a palócság eredetével kapcsolatban és nézeteimet a kötetben ki is fogom fejteni, de nem úgy mint egyedüli és csálthatatlan igaz álláspontot, hanem mint egy munkahipotézist, az egyéb nézetek ismertetése és bírálata mellett mint, az általam lehetségesnek és leginkább valószínűsíthetőnek tekinthető álláspontot.

A palóc genezis és a lakóterület körülhatárolásában nem várható a kötetből, hogy jól kidolgozott, alig vitatható álláspontot fejtson ki. Ehhez hiányoznak a megfelelő előmunkálatok, anyagfeltárás és a sokoldalú vita. Az viszont mindkét résztől várható, hogy az eddigi nézeteket összegezze, kritikailag mérlegelje, elfogadható és tarthatatlan részeit külön válassza, s legalább bizonyos mértékig a kérdést előre vigye.

Az említett fejezeteken túlmenően igen körültekintő forráskritika kívánatos, az embertani fejezetben is. Mindhárom téma fantáziamozgató, s így bőven teremt alkalmat a szubjektivitásnak. A bizonyításban felhasználható elemek nagyobb része nem tényjellegű, következtetése tehát vagy helyes, vagy téves. Az antropológiai mérések eredményei ugyan bizonyára egzaktak, de önmagukban keveset mondanak. Amikor ezeket összekapcsoljuk történelmi folyamatokkal, akkor lépnek fel a bizonytalansági tényezők, mert az ide kapcsolható ismeretek töredék része adatszerű, kis részük valamennyire valószínűsített nézet, többségükben erősen hipotétikus jellegűek, amikre biztonságosan alig lehet támaszkodni, és fennáll a veszélye annak, hogy csak a bizonytalanságot növeljük. Sajnos egy kutatás menetében igen gyakran nem juthatunk el a valóban fontos és lényeges kérdések megfjtéséhez, s nem szabad indokolatlanul erőltetni a túlságosan határozott és kategórikus válaszokat, ha az az anyagból nem igazolható. Sokkal korrektebb s a hitelünk is nagyobb lesz, ha nem lépünk túl a valóságos lehetőségeink határain, s vállaljuk a kevésbé tetszetős, szerényebb eredményt, mintha nagyon is kétséges, de tetszetős megalapozatlan ötleteinket erőltetjük. A tudományos fegyelem ezt így kívánja.

Végezetül az összes alfejezetre vonatkozóan megállapíthatjuk azt, hogy megvan a reális alapja annak, hogy egy összegzés a tervezett határidőre elkészüljön.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA hozzászólása

A palócok kutatását célul tűző kollektív vállalkozás egyik kulcskérdése kezdettől fogva az volt, milyen kritériumok alapján és hol vonja meg a kutatási terület határait. Az 1967. évi, Egerben tartott első tanácskozáson *Bakó Ferenc* a palóc nyelvjárásban jelölte meg a lehetséges fogódzót. „Ha feltételezzük, hogy a kultúra tartalma és formája összefügg a nyelvjárással, úgy a palóc néprajzi csoport jelenleg egyetlen meghatározója a nyelvjárás. A palóc nyelvjárás a nyelvtudomány, pontosabban a népnyelvi atlasz kutatási eredményei

nyomán eléggé ismert és nézetem szerint — mindta *Bakó* — a további kutatás földrajzi körülhatárolásához ezek adják az egyetlen lehetséges támpontot.”

Barabás Jenő első lépésként annak a területnek a kijelölését javasolta, amely a palócság centrumának tekinthető. Hangsúlyozta, hogy a „dialektológia a palóc nyelvjárás meghatározásában és körülhatárolásában kedvezőbb helyzetben van, mint az etnográfia a maga kutatási körében, a kulturális régiók kijelölésében.”

Az idézett sorokból is kitetszik, de a tanácskozás anyagát tartalmazó kötetből még inkább nyilvánvaló, hogy a legnagyobb bizonytalanság éppen a palóc terület meghatározatlansága, s talán meghatározhatatlansága miatt fogta el a jelenlévő kutatókat.

A munka megindításának és szervezésének praktikus okokból is elengedhetetlen teendője volt azonban az ún. „palóc terület” kijelölése. Egy ilyen munkahipotézis nélkül sem az irodalmi tájékozódást, sem a helyszíni gyűjtőmunkát nem lehetett volna lehatárolni.

Az ún. palóc terület körülhatárolását nem oldhatta meg az 1967-es egri tanácskozás. Sokan éppen ezt tartották az akkor szerveződő kollektív vállalkozás egyik legfőbb feladatának, elrendelő céljának. Időszerű és illő feltenni a kérdést, várható-e az 1980-ig megírandó kötettől a „palóc föld” pontos körülhatárolása.

A válasz rövid és egyértelmű: nem. Hogyan lehetne megvonni a palóc föld határait, amikor az sohasem létezett, mint különálló igazgatási egység. „Palóc szék”, „palóc kerület” vagy „kapitányság” soha nem volt. Pedig nagy pontossággal csak a hajdani vármegyék és járások, egyházmegyék és kerületek, határörvidékek, székely székek, hajdú- és jászkun kerületek határait lehet megvonni. Ilyen jellegű feladatunk nincs és ezért egyetértek *Barabás* Jenővel abban, hogy a cím nem helyes, nem pontos. Nem a palóc föld, nem a palóc terület, hanem a palócnak nevezhető magyar táji csoport határait kell keresni. Hangsúlyozva, hogy a társadalom részéről, a népesség táji csoportosulásáról, a kultúra hordozóiról és nem magáról a kultúra jelenségeiről van szó. Olyan komplex feladat ez, amely számos társadalomtudomány eredményei alapján talán megoldható, de amely a néprajz lehetőségeit meghaladja.

A palócnak nevezett táji csoportot úgy közelíthetjük meg, ha behatóan vizsgáljuk a település- és népességtörténeti előzményeket.

Sajnos kevés előmunkálatra támaszkodhatunk. Egyedül Gömör megye településtörténete van a kíváncsok mélységben feldolgozva. Ezért a következő úton-módon közelíthető meg feladatunk:

1. A hipotétikusan palócnak vett terület etnikai-nyelvi viszonyait térképezzük 18—19. századi források alapján. (pl. *Lezicon locorum...* Fényes)
2. 18—19. századi források alapján térképezni kell a terület felekezeti viszonyait;
3. Tisztázandó az eddigi irodalomban palócnak nevezett falvak 1848 előtti közjogi helyzete. Szerkeszteni kell egy térképet, amely feltünteti a nemesi, az úrbéres és uradalmi zsellér településeket, falvakat.

Az etnikai-nyelvi viszonyok 18—19. századi alakulása azt fogja mutatni, hogy a Karancs—Mátra—Bükk vidékét nyugatról a Zagyva mentén, illetve a Pásztó—Balassagyarmat vonaltól délnyugatra egy magyar-szlovák tömb határolja. Ez a populáció a 17. sz. után került lakóhelyére, leszámítva néhány falut, amelynek lakossága átvészelte a török hódoltságot. A Sajótól keletre pedig már jelentkeznek a hazai ruszinság falvai. Felső-Borsodot és a Hernád völgyét

a hódoltság szintén súlyosan érintette, sok volt a pusztán maradt, majd — részben nemzetiségekkel — újraterlepített falu. Egyértelműen le kell szögezni, hogy az etnográfia a palócokkal, mint a magyar etnikum integráns részével, táji csoportjával foglalkozik. Ennek értelmében viszonylag egyszerű feladat a nem magyar etnikumoktól való elhatárolása. Északon tehát a szlovák-magyar nyelvhatár, délen a Mátra és a Bükk gerince képezi annak a területnek a határait, amelynek középkori magyar népessége viszonylag folytonos. A terület határain még a 19. század végén is aktív szlovák szórványok találhatók: pl. a mátrai és bükki Huták, Lucfalva, Kisnána, Markasz, Domoszló, Málé, Dobóca. Területük belső részein is számolnunk kell újkori szlovák spórákkal, amelyek a múlt század közepéig asszimilálódtak: pl. Szajla, Terpes, Bárna, részben Zabra, Dédes és Putnok. A múlt század közepétől létesült gyártelepeken és bányász kolóniákon újabb nem-magyar ajkú, főleg szlovák szórványok jelentek meg.

A felekezeti viszonyok térképre vetítése dokumentálni fogja, hogy a Sajó és a Zagyva közötti magyarság egységes katolikus tömböt alkot. A barkókról írott dolgozatomban egyik térképmelléklete már dokumentálta, hogy a gömöri és a felső-borsodi magyar falvak túlnyomó többsége református. A barkókat ebben a két megyében elsősorban katolikus vallásuk alapján különíthetjük el szomszédaiktól. Nyugat felé éles felekezeti határok nem vonhatók meg, viszont a kép mozaikszerű. A Cserhátban evangélikus szlovák, a Börzsönyben református magyar falvak keverednek katolikus falvakkal. A Garam mentén a reformátusság volt többségben. Délen a Heves-borsodi síkság református falvainak tömbjével határos a vizsgált népesség.

Az egyes falvak közigazgatási állásának tisztázása, a kuriális és úrbéri falvak elkülönítése szintén igen lényeges hozzájárulás lenne nemcsak a palóc és a többi táji csoport meghatározásához, de az egész társadalmi képlet megértéséhez.

Az etnikai, a nyelvi, a felekezeti és a közigazgatási viszonyok meghatározták a házassági kapcsolatokat és ilyen módon nemcsak a népi kultúra és a népnyelv, de egy-egy embercsoport, házassági körzet genetikai állományára, antropológiai sajátosságaira is befolyással voltak. Lényeges lenne a házassági területek vizsgálata legalább a hipotétikusan palócnak nevezett terület határai mentén, a Sajó, a Rima és a Bán patak völgyében, a Zagyva mentén, a Szécsény—Pásztó között megvonható vonal két oldalán, stb. (Természetesen az egész nagy területen belül nem várhatunk endogámiát.)

Az említett térképvázlatokkal hozzávetőlegesen körülhatárolt magyar népcsoport képezi tehát kutatásaink tárgyát, ha az etnoszt, illetve annak egy táji csoportját óhajtjuk vizsgálni. Mindezt kiegészíti a palócokra, mint etnikai vagy néprajzi csoportra vonatkozó adalékok, vélemények, állásfoglalások kritikai elemzése. Elsősorban *Jerney, Reguly, Pintér, Istvánffy, Komoróczy* műveire gondolunk. Ha szűken értelmezzük feladatunkat, csupán az eddigi irodalom értékelése, illetve a Felderítő Kérdőív 1—4. kérdésére beérkező válaszokra szorítkozunk. Ez esetben a fejezet megírható 1/2 ív terjedelemben, 2—3 térképvázlat melléklettel. (Pl. *Pintér* és *Jerney* palócnak minősített falvait feltétlenül térképre kell vetíteni.) Ez a megoldás azonban csak egy minimális programnak fogadható el.

Igényesebb megoldás volna, ha az imént már jelzett módon vizsgálnánk a magyar, a szlovák és egyéb etnikumok középkori és újkori településeit, szórványait, spóráit az északi térségben, a felekezeti és a közigazgatási megoszlásokkal egyetemben. Ezzel ugyan nem a palócok földjét határozzuk meg, hanem azt a

területet, ahol a középkor végére integrálódott magyarság folytonossága a török hódoltság alatt sem szakadt meg, amelynek népe régebbi, mint a szomszédos tájaké, amely nem célpontja volt az újkori nagy telepítéseknek és migrációnak, hanem maga is telepes rajokat bocsátott ki. Hiszen a matyók és a mátraalji, jársági magyarok is jórészt a Mátra és a Bükk másik oldaláról húzódtak délre. Az alföldi palóc kirajzások kérdése külön fejezetet kívánna, de amennyiben erre nincs lehetőség, ebben a fejezetben kellene egy térképvázlatot és adattárat közreadni a 19. sz. eleji alföldi palóc telepekről is.

A második megoldás azonban igen munkaigényes, még nagyon sok előmunkálathoz kíván. Terjedelme bizonyára 2–3 ívet is kitenne, a feltétlenül szükséges 8–10 térképmellékletet nem számítva.

Lehet-e szerepe a palócnak nevezett magyar táji csoport körülhatárolásában a népi kultúra jelenségeinek? Olyan kérdés ez, amelyre kategorikus választ nem adhatunk, s amely már eddig is igen sok vitát váltott ki a magyar néprajztudományban. Azt látom, hogy sok a félreértés, főként a fogalmak és a rendelkezésre álló tudományos terminológia helytelen használatából fakadóan.

Engedjék meg, hogy bár nem tartozik szorosan a rám osztott fejezet témájához, szólhassak a népi kultúra vizsgálata során megismert kulturális régiók és a nép területi csoportjainak viszonyáról. Az északi magyar terület kulturális régióit nyilván csak a kötet végén, a különböző témákat feldolgozó tanulmányok tapasztalataira építve lehet körvonalazni. Általánosságban a kulturális régiók megállapítása a népi kultúra különböző szektoraiba tartozó jelenségek, jelenségcsoportok térképezését kívánja meg. Egyáltalán nem bizonyos azonban, hogy a magyar népterület északi sávjában kartográfikus módszerrel meghatározható kulturális régiók bármelyikét is a „palóc” jelzővel illelhetjük, hogy bármelyik is egybeesne az általam körvonalmazott magyar táji csoport települési területével. Lehetnek, és bizonyára lesznek olyan jelenségek, amelyek elterjedtsége nagyjából fedi a palóc csoport települési területet. Példaként említhető a *Diószegi* Vilmos által térképezett népihit elem, a **markoláb**, vagy az a teherhordó eszköz, amit ezen a területen **négylábú tarisznya**, **cifra tarisznya**, **búcsús tarisznya** néven ismernek.

Nem szorul bizonyításra, hogy a néprajz által meghatározott kulturális területek (vö. *Kulturgebeit*, *Cultura Area*) éppúgy fogalmi absztrakciók, mint a nyelvjárástípusok és a régészeti kultúrák. Éppen ezért a kulturális régiókat az etnográfus nem tévesztheti össze hús-vér emberek táji csoportjaival, nem azonosíthatja etnikai csoporttal, etnokulturális csoporttal, stb. Az etnográfusnak disztingválnia kell a kultúrák vizsgálatára és az etnoszok kutatására kidolgozott fogalmai között. Éppen ezért az etnikai csoportot és a néprajzi csoportot nem definiálhatja, mint földrajzilag körülhatárolható műveltségi egységet, kultúrát. A jász etnikai csoportról írott értekezésében *Szabó László* egy bizonyos térhez és időhöz kötött, jellegzetesen integrált kultúrával azonosítja ezeket a fogalmakat. Az **etnikai csoport** és a **néprajzi csoport** közötti különbséget abban látja, hogy „az előbbi egy nagyobb kulturális egységen belül idegen eredetű kultúra.” Ha ezt a definíciót elfogadjuk, s alkalmazzuk, a palóc csoportot nem emberek, nemzetségek, családok, faluközösségek alkotják, hanem különböző kulturális jelenségek, pl. a palóc duda, a palóc ház, a palóc kemence, a palóc binkó és egyebek.

Kösa László a magyar nép történeti-táj tagolódásáról *Filep* Antallal közösen írott könyvének bevezetőjében azt mondja, hogy a Magyar Néprajzi

Atlasz „sok oldalról közelíti meg a kultúra táji tagoltságát, és a jelenségek vagy jelenségcsoportok sűrűsödéséből kiolvashat majd etnokulturális csoportokat.” Ezzel a megállapítással nem értek egyet. Az Atlasz térképeiről megállapítható egy-egy jelenség elterjedtsége, s módszeres tudományos munkával, sok-sok térkép eredményének összesítésével pedig megállapíthatók lesznek „kulturális területek.” Ezeket azonban tévedés lenne a csoport szóval megnevezni. Csoportot lehet szervezni, áttelepíteni, más vallásra kényszeríteni, de nem lehet kiolvasni atlaszokból. Nincs szükség tehát az un. „fiktív csoport” terminus-technikusra, hiszen egy csoport vagy létezik, vagy nem létezik. A „fiktív csoport” fából vaskarika. Azt gondolom a néprajz által meghatározott kulturális területeket nem kellene „csoportnak” neveznünk.

Ha természetesnek tartjuk, hogy a nyelvtudomány nem tesz egyenlőséget a palócok és a palóc nyelvjárástípusok között, akkor az is természetes, hogy az északi magyar kulturális területek és a palócok, mint néprajzi csoport között a néprajz se tegyen egyenlőséget. Más példát említve: a régészek sem tévesztik össze a 6—7. századi magyar etnoszt a szaltovo-majacki műveltséggel, sem a 10. századi magyarságot a bjelo brdo-i kultúrával. Külön vizsgálják a kultúrát, és keresik kapcsolatát az etnoszhoz.

A társadalom és a kultúra kapcsolódásrendje sajátos formában jelentkezik az etnosz és részei, a kultúra szférájába sorolható jelenségcsoportok között. **Mindkét szférának saját mozgástörvényei vannak, s a társadalmi mozgást a kultúra mozgása nem követi direkt módon.** Éppen ezért a néprajzi atlaszok térképein szereplő jelenségek izoglosszái nem követik a népen belüli csoportok, sőt gyakran a különböző népek, etnoszok között húzódó határvonalakat sem.

Mindamellett lehetségesnek és kíváncsnak tartom, hogy a magyar nyelvterület északi sávjában feltérképezzük, meghatározzuk a kulturális régiókat. Ez nagy hozzájárulás lenne a magyar nyelvterület, illetve a Kárpát-medence egészen elvégzendő munkához. Példának vehető a nemzetközi szakirodalomban Ilmar *Talve* tanulmánya. A finn tudós több tucat kulturális jelenség együttes elterjedtsége alapján meghatározta Finnország kultúrterületeit és kulturális határait. Anyagát és módszerét tekintve is figyelemre méltó előmunkálatnak vehető *Szolnoky* Lajos könyve. Ebben a kendermegmunkálás rendszereit vetítette térképre, s ily módon 15 táji-termelési rendszert különített el. Ezek közül 4 a nyelvterület északi sávjában található, s az ottani kulturális területek felvázolásához jól hasznosítható. Azt gondolom, hogy a kultúra táji tagozódásának, legfőbb ismérveinek megállapítása az északi magyar területen önmagában is olyan értékes eredmény lesz, amelyért érdemes volt a palóc kutatásokat elindítani. Lehet, hogy ezeket a kulturális területeket — akár csak a nyelvészek által konstruált nyelvjárástípusokat — nem fogjuk a palóc jelzővel megnevezni, de az eredmények értékéből ez mit sem fog levonni.

MORVAY JUDIT hozzászólása

A kutatások mindezeideig elsősorban a hagyományos palóc kultúrát vették figyelembe, de a „társadalom” fejezetben olyan résztanulmányok is helyet fognak kapni amelyek a mai palóc társadalommal foglalkoznak. Ezek a tanulmányok lesznek az első átfogó, összefoglaló stúdiumok a palóc társadalom

mai, szocialista struktúrájáról. Ezek és a klasszikus néprajzi tanulmányok együttesen fogják érzékelni azt a folyamatot, amelyben egy hagyományörző paraszt-társadalom átlép a szocializmus keretei közé. A fejezetek beosztása szerint első lenne a mai társadalmi kép bemutatása, és csak azután jönne a hagyományos palóc paraszti társadalomnak az ismertetése. Ezt követné a mezőgazdaságról és az idénymunkákról egy fejezet, amely a palócok jellegzetes tevékenysége volt 1944-ig. A történeti és társadalmi tudatról Szabó László számolna be, ezután következne a fejezet összefoglalása.

Ha palóckutatással foglalkozunk, elsősorban az etnikum körülhatárolásának a kérdése az, amelyik a legtöbb problémát adja. Véleményem szerint a körülhatárolás sokkal kidolgozottabb és bonyolultabb módszereket igényel, mint amivel jelenleg dolgozunk. Csak megkerüljük a kérdést akkor ha kutatópontokat állítunk fel. A kutatópontok kijelölése és felgyűjtése nagyon hasznos, és a konkrét anyagnak a megismeréséhez rendkívül sok segítséget fog nyújtani, de megoldani a felvetett kérdést ezzel a módszerrel nem lehet. Én azt hiszem, hogy egy részletesebb és nagyobb kutatás fogja eldönteni, hogy a palóc etnikum határai hol vannak, illetve vannak-e egyáltalában. Természetesen adottságnak kell, hogy vegyük azt a tényt, hogy palócok vannak. Az, hogy palóc kulturális területről beszélünk, s mint néprajzi szakterminológiát használjuk azt bizonyítja, hogy volt a magyar etnikum keretén belül egy olyan népcsoport, amelynek a társadalmi szerkezetét, paraszti kultúráját némileg egységesnek látták a szakemberek.

Ennek a területnek a körülhatárolása a múltban is bizonytalan volt. Az bizonyos, hogy a palócnak nevezett terület a magyar etnikai csoportok között a leghagyományörzőbbek közé tartozott. Ennek magyarázata bonyolult: a táj történelme, aránylagos bolygatatlansága, a birtokviszonyok, a település-hálózat sűrűsége, a földrajzi környezet stb., stb. mind szerepet játszott abban, hogy ez a terület, ez a népcsoport sajátos arculatot nyerjen. Kiemelném a felsorolt okok közül azt a társadalom szempontjából lényeges mozzanatot, hogy a XVII—XVIII. századi nagy népmozgások ezt a területet ha érintették is, az újratelepülés erőszakosabb, felsőbb beavatkozás nélkül, paraszti szerveződésben jött létre. Az e területről való kitelepülés, illetve újratelepülés olyan hagyományos szisztéma szerint ment végbe, amely bizonyos keretekkel eleve szolgált. A XVIII. századi túlnépesedés konfliktusait mondhatnám természetes, egészséges úton vezették le a palócok.

Szeretnék egy másik, a társadalom szempontjából szintén lényeges ténytet kiemelni. A palóc területen a falvak közé beékelődött közép és nagybirtokok közül egyesek a XIX. sz. végéig hagyományos szervezésben gazdálkodtak. Termelési szervezetük és módszereik konzervatívok voltak. Teljesen eltértek ezek a nagybirtokok pl. a dunántúli nagybirtokoktól, nem csak szervezetükben és módszereikben, hanem abban is, hogy pl. a dunántúli nagybirtokok a környező falukkal semmiféle kapcsolatban nem voltak. A hagyományosan gazdálkodó nagybirtok viszont felhasználta a falu társadalmi szerkezetét, intézményeit, az ösztönzések, a megtorlások, a munkaszervezés, bizonyos intézkedések a hagyományos paraszti társadalmon keresztül érvényesültek.

Ha a palóc területet, mint egy nagyobb táji egységet vesszük figyelembe, megállapíthatjuk, hogy a nagytáji munkamegosztás igen nagy szerepet játszott (Alföld-Felvidék). Termelési szintjükön a nagytáji munkamegosztás szükség-szerű volt, a gazdálkodási szint, a táji adottságok, a társadalmi struktúra létfontosságúvá tette számukra ezeket a kapcsolatokat. Ugyancsak megtalálhatjuk kistáji viszonylatban is a termelésnek ilyen jellegű felosztását. Ha az

egész területen nem is mindenütt, de sűrűn található a falvak között bizonyos munkamegosztás, amelyek növény-, vagy állatfajták termelésében, tenyésztésében, cseréjében nyilvánult meg. Éppen ezért a vásároknak rendkívül nagy jelentőségük volt.

A palóc területen a mikro-táji munkamegosztás mellett találunk még kisebb lokális csoportokat is, amelyek bizonyos házassági körzetekre, illetve egyházi körzetekre utalnak. Ezek a „körzetek” mind a mai napig tapasztalhatók, elsősorban a viseletnél, szokásoknál stb.

A palóc területen a társadalom szerkezetének szempontjából több típus megfigyelhető, pl. jobbágy utódok falvai, kismesesi réteggel szaturált falvak, speciális foglalkozású falvak (fazekasok, famunkások stb.); ezenkívül kisebb mezővárosok, amelyeknek társadalma természetesen megint más arculatot mutat. Ennek ellenére elmondhatjuk, elsősorban az első két típusnál, hogy a kulturális szintben nincsenek nagy különbségek más tájegységhez viszonyítva. E megállapítás ellenére a falvak kultúrája kis részleteiben különbözőek. Pl. a palóc viseletnek a szerkezete nagyjából azonosnak mondható, mégis a viselet az, amely minden faluban más. Ez az „egységes sokféleség” szintén jellemző erre a területre.

Ha a palóc falvak társadalmát közelebbről szemügyre vesszük, akkor elkerülhetetlen, hogy a tapasztalatok alapján egy némileg sematikus modellel ne alkossunk. Vizsgált területünkön az ún. társadalmi intézményeket, ezek formáját, tartalmát, működését szemlélve megállapíthatjuk, hogy az arányosan működő, egymást kiegészítő, támogató intézmények sora egy torzulásmentes, mikro-társadalommá áll össze. Az intézmények üresjárat nélküli működtetése arról tanúskodik, hogy egy olyan társadalommal állunk szemben, amely a meglévő keretek között kiérlelte a legkisebb részletekig célszerűen működő intézményeinek tartalmát és formáját, az egyének „szerepeit” pedig egyértelműen megalkotta. (Ezeket a megállapításokat ne értsük félre, szó sincs arról, hogy egy lombikban készült társadalomról beszéljünk.) A funkció és az intézmények arányban vannak egymással; ebben a fázisban a társadalmi intézmények kiegészítik és aktívan támogatják egymást. Rendkívül sok példát lehetne ezzel kapcsolatban felhozni; csak egyet, pl. a generációs csoportokat, de a tudatformákról is hasonlóképpen beszélhetünk, pl. az erkölcsről, amely különbözik a közerköléstől, s amely a közösség tagjai számára megfogalmazott, kollektíven kötelező. Még az olyan intézmények, mint az egyház sem tudták ezeket a falvakat átideológizálni, bár igen nagy hatással voltak rájuk. A palóc vallásosságnak van egy olyan arculata, amely teljesen független a tételes vallástól, hogy ez hogyan jött létre azt éppen ennek a munkaközösségnek lenne feladata megoldani.

A legjelentősebb társadalmi intézmény a palóc falvakban a rokonsági szervezet és a család. A magyar nyelvterületen már a századfordulón is a szomszédság vette át a rokonság funkcióit is. A legarchaikusabb palóc falvakban még tapasztalható a szomszédság ambivalens szerepe, vagyis általában ellenséges csoport, kívülálló megfigyelő, de segítségét bár ritkán kéri, ünnepi alkalmakkor megtisztelő szerepet szánnak neki.

Azt, hogy a rokonság mennyire aktív a palócoknál, azt a rokonsági terminológián is le lehet mérni. Köztudomású, hogy a rokonsági terminológia érzékenyen követi a rokonság fogalmának és szerepének alakulását. A palócokra jellemző, hogy a rokonsági terminológia pontosan fedi még a századfordulón a rokonság tényleges szerepét. A terminológiát széles körben használják és

pontosan azokra, akiket megillet, a terminológia és a funkció szinkronban vannak egymással.

Említésre méltó még, hogy nem csak a paraszti gazdálkodás folyt családi szervezésben, hanem a specialista falvak „mestere” is a rokonait próbálta mestersége titkaiba beavatni, velük dolgozott együtt, velük szövetkezett. Az árusítást is, amennyire lehetett rájuk bízta. Ennek a családi szervezésnek a nyomait még ma is megtaláljuk gyárban, bányában dolgozók között.

A társadalmi differenciálódás a palóc falvakban alacsony fokú volt, a családi munkamegosztás viszont igen sokrétű. A családi szervezés nem csak a termelésben, hanem az élet majdnem minden jelenségénél megmutatkozott, pl. ha búcsúba mentek, ott is egy családi szerveződésű csoportban csatlakoztak a többi búcsúhoz. Éppen a családi szervezés, a családi munkamegosztás rendkívüli erőssége folytán az az emberfelesleg, munkaerőfelesleg, amely az Alföldön olyan súlyos társadalmi problémákat okozott, nem volt olyan szembevetendő a palóc falvakban.

A családforma, a munkamegosztás jellege, stb. hátráltatták a termelési szint alakulását, kerékkötői voltak annak, hogy a termelési szint emelkedjék, vagy bármiféle jelentős újítás születhessék. A szakismeret és az eszközök, amelyeket a családi gazdálkodás szintje megkövetelt, valamint az idő relatív fogalma, a munka tempója nem hordozta magában a fejlődés igényét, lehetőségét. Igen jellemzőnek tartom azt a jelenséget, hogy az Alföldre járó summások más munkatechnikával dolgoztak idénymunkájuk alatt, mint otthon, saját maguk részére. A gyorsabb, termelékenyebb megoldást bár ismerték, otthon nem alkalmazták; pl. a kéverakást csak az uradalmakban végezték „szaladósan.” A lassú munkatempó, az idő relatív fogalma olyan szokásokat is megőrzött, amelyek más népcsoportoknál már nem gyűjthetők. (Pl. hogy a nők a szénagyűjtéshez kiöltöznek.)

Egy ilyen hagyományosan megszervezett társadalomban az egyén szerepe természetesen rendkívül kötött volt; az individualizmus foka alacsony, a társadalmi ellenőrzés viszont rendkívül erős volt. Ezért jelentkeznek a palóc falvak társadalmában olyan konkrét szerepben a deviáns személyek, ezért van egyöntetű, konkrét vélemény róluk. Éppen ezért minden palóc faluban az utolsó időig volt boszorkány, tudóseMBER, falubolondja stb.

Jellemzőnek tartom még a palóc társadalomra, hogy míg az Alföldön az ún. paraszti újítók szép számmal voltak, és hatásuk egyes esetekben jelentős volt, a palóc társadalomban nem volt ilyen súlyuk és hatásuk a csekélyebb számú újítóknak, s amennyiben valami „újjal” jelentkeznek, minden a hagyományos paraszti kultúra keretén belül maradt.

Az utolsó száz évben a beszűkülés, a merevedés jelei lassan jelentkeznek a palóc társadalomban, azok a farrások amelyekből azelőtt táplálkozott megszűntek, megváltoztak, de ennek ellenére gyökeres változásra lehetőségük nem volt.

A fent elmondottakkal kapcsolatban természetesen felmerül a kérdés, hogy mennyire jellemző a palóc társadalomra. Erre felelni ma még nem lehet, mert a felsorolt jelenségek többé-kevésbé ismeretesek más hagyományőrző társadalomban is. Csak a vizsgálatok végén láthatjuk, hogy tudunk-e etnokulturális jegyeket felmutatni. A referátumban elsősorban a társadalmi jelenségekből indultam ki, azokat ismertettem, a jelenségeket csak felsoroltam, de nem magyaráztam, erre most nem volt idő. Csak azt akartam érzékeltetni, hogy az általam ismert jelenségek mellett hol kereshetünk még némi fogódzót a palóc társadalom kutatásához. Egyelőre egy hagyományőrző paraszti társa-

dalom képét sikerült felvázolni, amely mivel a palócnak nevezett terület kutatásából nyert adatokból állt össze, palócnak is nevezhető. Elmondhatjuk, hogy a XIX. sz. közepétől a XX. sz. elejéig ilyen volt a hagyományos palóc társadalom. Az anyag részletes alapos feltárásától, a történeti és összehasonlító stúdiumoktól várhatunk választ távolabbi, végső kérdéseinkre.

BALOGH LAJOS hozzászólása

Barabás Jenő már említette, hogy a tervezett palóc monográfia egyik fejezete szintetizáló jellegű összefoglalást tartalmaz majd a palóc tájnyelvről, a palóc nyelvjárásokról is. Talán nem kell különösképpen bizonygatnom a jelenlévők előtt, hogy erre miért van szükség. Bizonyára abból az elgondolásból indultak ki a tematika összeállítói, hogy valamennyi nyelv és nyelvjárás közösségi alkotás, éppolyan szerves része a társadalmi tudatnak, mint bármilyen más kulturális örökség: az évszázadok során kialakult szokások, zene, játék, tánc, költészet, kultusz és vallás. A palóc népcsoportnak is igen számottevő az olyan nyelvi produktuma, hangtani sajátosságokban, morfológiában, szókincsben és frazeológiában, amely csak itt ezen a területen alakult ki, mint nyelvi jelenség kizárólag csak a palócság szellemi öröksége. Úgy gondolom tehát én is, messzemenően egyetértve a szerkesztőség terveivel, hogy a nyelvi sajátágok számbavételére, történeti fejlődésükben történő bemutatására mindenképpen szükség van a tervezett monográfiában, természetesen a terjedelem nyújtotta lehetőségek között.

Mivel a szervezőbizottságtól azt a számomra megtisztelő, de egyáltalában nem könnyű feladatot kaptam, hogy mintegy másfél szerzői ív terjedelemben írjam meg ezt a fejezetet, mostani hozzászólásomban szeretném röviden felvázolni a tartalomra vonatkozó elképzeléseimet. Nem hallgatom el természetesen az anyaggyűjtés, a szelektálás, a belső elrendezés és az arányok kialakítása körüli gondokat, problémákat sem.

A feldolgozó munkához kiadott szempontok szerint „a kutatás alapvetően történeti jellegű, minden résztemát fejlődésében, alakulásában kell vizsgálni. Minden esetben feltétlenül vissza kell menni a hagyomány segítségével is megismerhető száz éves időhatárig, de ahol arra lehetőség nyílik, korábbi időkre, esetleg a középkori állapotra is.” Ebből következően tehát szükség-szerűnek látszana, hogy a népnyelvi rész is valamiféle történeti bevezetővel induljon, a palóc nyelvjárás vagy nyelvjárások történetét bemutató rövid összefoglalással. Mindjárt itt adódik azonban az első és talán a legnehezebben áthidalható nehézség. A nyelvjárástörténeti kutatás ugyanis a kezdeti ígértes próbálkozásoktól mindmáig nem tudott a magyar nyelvterület egészére érvényes szintetizáló összefoglalást kialakítani. *Benkő Lóránd* problémafelvető egyetemi tankönyve után a megjelent munkák inkább csak egy-egy rövid korszakot felölelő monográfiák voltak, például *Papp Lászlótól*: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása (Bp. 1959. Nyelvtud. Ért. 10.); *u.tőle* Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi diákjaink gyakorlatában (Bp. 1961. Nyelvtud. Ért. 25.); *Deme Lászlótól*: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez (Bp. 1959. Nyelvtud. Ért. 20.); *Abaffy Erzsébettől*: Sopron megye nyelve a XVI. században (Bp. 1965.), vagy pedig jelenségmonográfia, mint *Farkas Vilmosé*: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetében (Bp. 1966. Nyelvtud. Ért. 55.). Teljes egészében hiányzik tehát az egy nyelvjárást vagy nyelvjárástípust a kezdektől egészen napjainkig bemutató történeti monog-

ráfia műfaja. Természetesen nem jelent meg ilyen jellegű mű a palóc nyelvjárásokról sem. Tudom, hogy a készülő tanulmánygyűjtemény nem kizárólag csak meglevő tudományos eredmények összegezése kíván lenni, hanem frissen gyűjtött anyag alapján új elképzelések és nézetek is helyet kapnak benne. Ennek ellenére úgy érzem aligha vállalkozhatom arra, hogy minden előzmény és módszerbeli példa nélkül akárcsak vázlatosan is felrajzoljam a palóc nyelvjárás alakulásának, fejlődésének különböző szakaszait a középkortól kezdve a XX. század elejéig. Kézenfekvőbbnek látszik talán a palócok nyelvére vonatkozó tudományos nézetek és elképzelések történeti áttekintése. A múlt század elejéről, *Szedér Fábián*nak a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikkeiből lehetne kiindulni, röviden végigjárva azt az utat, amelyet a palóc nyelvjárások megismerése és felfedése közben megtett a magyar nyelvjáráskutatás. Valami olyasféle áttekintésre gondoltam, mint amilyent *Kósa László* írt meg legutóbb kiváló érzékkel *A magyar nép táji-történeti tagolódása* c. könyvben (Akadémiai Kiadó Bp. 1975. 8–16, 24–30).

A fejezet nagyobbik, érdemi része természetesen az újabbkori palóc nyelvjárás kérdéseivel foglalkozik majd. Az amit Barabás Jenő az előmunkálatok kedvező helyzetéről mondott, valójában erre a területre vonatkozik. Számos kisebb-nagyobb tanulmány jelent meg különböző témakörökből a folyóiratok hasábjain, egy-két régebbi önálló monográfia is rendelkezésünkre áll, mint például *Berze Nagy János*nak a Heves megyei nyelvjárást bemutató, módszerében ugyan már elavult, de az adatok tekintetében azért megbízható könyve. Legtöbb anyagot kétségtelenül a Magyar Nyelvjárások Atlasza nyújt, területi vonatkozásban is és a nyelvi rendszer egészét illetően is. Ennek ellenére mégis úgy gondolom, hogy igen hasznos lenne, ha legalább a kutatópontként kijelölt 20 községben sikerülne összegyűjteni annak a nyelvi kérdőívnek az anyagát, amelyet Pelle Bélánéval közösen állítottunk össze (Palóc kutatás, módszertani közlemények XIII. Kérdőív a palóc nyelvjárásai sajátosságok felkutatásához. Eger 1972.). Jelentős mennyiségű homogén, egybevethető anyagot kapnék így a különféle hangtani, alaktani és lexikális jelenségek összegezéséhez.

Lényegében erre a három egységre oszlik tehát a jelenkori palóc nyelvjárásokat bemutató rész. Az első *hangtani-fonológiai* egység a fonémaállomány leírásával, számbavételével kezdődik. Valószínűleg abból az alaphelyzetből kell kiindulnunk, hogy a vizsgált tájnyelv rendszertanilag önálló, önmagában is teljes nyelvi rendszer, ezért a benne előforduló tipikus hangrealizációkat kell fonémának tekintenünk. Tehát például az illabialis a-t itt most nem a köznyelvi a fonéma palóc realizációjaként kezeljük, hanem rendszertani helyét illetően mint leggyakoribb variáns, funkcióval rendelkező hangeszköz, fonéma lesz a nyelvleírásban. (Lásd *Arany A. László*: Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Pozsony, 1944.). Sort kell keríteni a fonémának realizációs kérdéseire, arra, hogy az egyes beszédhangok kiejtése mennyiben tér el a köznyelvitől, vannak-e kettőshangzók stb. A megterhelést vizsgálva nyílik majd lehetőség a tendenciaszerűen jelentkező sajátosságok bemutatására, például a szótagzáró l kiesése (vót, főd, zöd), a köznyelvi ú, ű helyén álló ó, ő (szó 'szú', ocsó', 'ocsu', gyűrő 'gyűrű', féső 'fésű') i-zés egyes szavakban ű helyett (fil, siket, rihes) stb. Ide tartozik a zárt e-zés is, hiszen a zárt e a palóc nyelvjárásokban önálló fonémaként fordul elő, és a megterhelése valamivel nagyobb, mint például a dunántúli nyelvjárásokban.

Lesz bőségesen nyelvi anyag a második nagyobb egység, az *alaktani kérdések* tárgyalásához is. Morfológiai tekintetben a magyar nyelvjárások között

talán a palóc a legváltozatosabb, valamennyi között talán a palóc mutat legtöbb eltérést a köznyelvtől. Nemcsak a szótövekben, hanem a toldalékokban is, hiszen itt élnek még ma is egyes régi határozóragok, mint például *Károlyéknól* 'Károlyéktól', *bátyámnott* 'bátyámnál', *Péteréknyi* 'Péterékhez'.

A harmadik részegység, a *lexikai-morfológiai*, nem vállalkozhat a palóc nyelvjárások valamennyi tájszavának, szólásának, közmondásának bemutatására. Helyesebb lesz talán, ha igazodva a néprajzi leíráshoz, a palóc életmód jellegzetes kifejezéseiből, a társadalmi élet, a szokások, a paraszti gazdálkodás témaköréből áll össze egy viszonylag kis terjedelmű mutatványanyag. A jelenségek bemutatása után fontos téma lesz természetesen a palócság belső nyelvi tagolódása, a főbb nyelvjárástípusok elhatárolása.

Vagy a történeti bevezető után vagy pedig a fejezet végén kerülhet sor arra, hogy a nyelvjárási kép alapján is felrajzoljuk a palócság területi elterjedését. Bár a monográfiában önálló témaként szerepel a palóc föld kiterjedése vagy, ahogy most Barabás Jenő javasolta, a palócok lakóterülete, úgy gondolom azonban, mégis érdemes a nyelvi fejezetben is néhány sort szentelnünk ennek a kérdésnek. A tájnyelvi kritériumok alapján megállapított területi szóródás vajon azonos-e a néprajzival vagy az antropológiaival, miben tér el azoktól, hol mutat velük szemben látható egyezést. Ilyesféle összevetés több szempontból is hasznos és eredményes lehet.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni, hogy kívánatos lenne, ha ezen a fejezeten is végigvonulna egy olyasféle hozzáállás, amely a nyelvet változásában szemléli. Tehát még a szinkron nyelvleírás esetében sem lenne helyes, ha mesterségesen rekonstruálnánk egy 50 évvel ezelőtti nyelvállapotot, olyat, amely ma már valójában még az idősebbek nyelvhasználatára sem jellemző. Utalnia kell tehát a leírásnak azokra a jelentős változásokra, amelyek az utóbbi évtizedekben a palóc nyelvterületen is végbementek. Nem hallgathatjuk el a még meglévő nyelvjárás társadalmi bázisát, milyen rétegből, korosztályokból tevődik össze a palóc tájszólást intenzíven vagy csak félig-meddig használó köre.

Téma és anyag van tehát bőven, csak nem kis gond, hogy miképpen lehet ezt megírni tömören, másfél szerzői ív terjedelemben.

ZÓLYOMI JÓZSEF hozzászólása

A paraszti társadalom kérdését gazdasági oldalról szeretném megközelíteni referátumomban, kizárólag Nógrád megyei adatokra támaszkodva. A téma vizsgálatánál vissza kell nyúlnunk a 17. század végéig, amikor az úratelepítés kezdetét veszi, hiszen az általunk vizsgálható paraszti társadalom, a maga sokrétű változásaival ekkor kezd kialakulni.

A 17. század végén és a 18. század első felében lezajlott úratelepítéseknek bő irodalma van. Az összefoglaló munkák közül elég talán megemlítenünk *Fügedi Erik*, *Ján Sirácky* és *Soós Imre* alapos tanulmányát. A helytörténeti feldolgozások között is alig van olyan, amely ezt a kérdést ne említené. Kutatási eredményeink összegezéseként elmondhatjuk, hogy a török háborúk következtében elpusztult falvak úratelepítése az északi megyék sűrűn lakott szlovák falvaiból történt. E szerzők arra is rámutattak, hogy a benépesítés nem szervezeten, hanem spontán érkező telepésekkel történt.

Pontos statisztikánk nincs, de eddigi ismereteink szerint több mint száz település pusztult, illetve néptelenedett el megyénkben a törökdúlás következtében. Ezek újratelepítéséről gondoskodni kellett. A betelepítés nem szervezett, hanem spontán érkezőkkel történt. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az északi megyékből elvándorolni szándékozókna az éj leple alatt kellett szülőfalujukat elhagyni, nehogy a helyi hatóságok megakadályozzák a szökést. A megye mihelyst tudomást szerzett a szökésről, értesítette a szomszédos megyéket, hogy a hozzájuk érkező szökött családokat szolgáltatassák vissza. A szökevények éppen ettől való félelmükben, saját otthonuk megyéjét átlépve, megváltoztatták nevüket, nehogy a hatóságok rájuk találjanak. Tanúvallomások, peresanyagok ezres tételei bizonyítják e névváltozások megtörténtét. Megjegyzem, levéltári kutatásaink során nem talákoztunk olyan esettel, hogy a Nógrád megyébe szököttek közül bárkit is visszaszolgáltattak volna, hiszen a földbirtokosok, a több házhellyel rendelkező nemesek örültek, ha telkeiket be tudták népesíteni.

Nógrád megye már az újratelepítés időszakában sem volt földbőségben. Az 1715—1720-as összeírás több járás községeinél megemlíti, hogy földjük kevés, az ott lakó családok megélhetését nem biztosítja. Ezért több, Nógrád megyébe települt szlovák család, néhány évi itt tartózkodás után, jobb megélhetést biztosító alföldi megyékbe költözött. *Fügedi Erik* e vándorlásra vonatkozó megyei összeírás alapján kiszámította, hogy a megyéből elköltözöttek száma 1860—1720 között több mint ötezer fő lehetett. Ebből az összeírásból kitűnik az is, hogy az egy községből elszökött családok ritkán települtek meg azonos községben. Néhány példával legyen szabad ezt illusztrálnom: 1720-ig Jászfényszaruba 16 család költözött Nógrád megye 12 falujából. Jászberénybe ugyanebben az időben 46 család települt le a megye 30 falujából. A későbbi években is hasonló szóródást mutatnak a megyéből elköltözők. Vagyis egy-egy faluból 1—2 család költözött azonos helyre.

Az eddig elmondottak alkalmat adnak két következtetés levonására:

- a) Óvatosan kell bánni a névanyag összehasonlítással, az ebből levonható tanulságokkal, mert mint láttuk a Nógrádba érkezők és innen elvándorlók elég gyakran megváltoztatták nevüket.
- b) Adataink alapján nem tarthatjuk helyesnek azt a kialakult gyakorlatot, hogy a Nógrád megyéből az Alföldre szökött jobbágyot a nógrádi tárgyi és személyi kultúra hordozójának tekintsük, hiszen az elköltözöttek többsége csupán néhány esztendeig élt Nógrádban. Recens gyűjtésünk-nél figyelembe kell venni azt a 150—200 esztendőt is, amely az ottani letelepedéstől eltelt, a többszörös generáció váltást, a táji adottság sokirányú hatását.

Előbb már említést tettem arról, hogy megyénk az újratelepítés időszakában nem volt földbőségben. Az erdős vidékeken sokat segített ezen a földbirtokosok engedélyével végzett irtványföldek létesítése. A Cserhát hegység völgyeiben meghúzódó falvakban számos olyan jobbágyról tudunk, akinek évenként 100—150—200 mázsa gabonája termett, a telki földeknél 3—4-szer nagyobb irtványföldeken. Ezen a vidéken találkozhattunk olyan zsellérekkel, akik maguk is zselléreket alkalmaztak.

A 18. század közepétől kedvezőtlenül hatott a megye parasztságára a majorsági gazdálkodás kibontakozása. A megye falvaiból tömegesen érkeznek a panaszos levelek a vármegyeházára, a paraszti telki és irtványföldek megcsonkítása miatt. A megye mintegy negyven falujából közlik, hogy a helybeli

uradalom a parasztok eddig használt legelőjét, rétjét saját állatai részére lefoglalta. Kivételt képez az a néhány falu, ahol a földbirtokosoknak nincs annyi pénze, hogy birtokát megfelelő munkaeszközökkel, igaerővel, termeléshez értő cselédekkel lássa el. Itt bérleti díj fejében a parasztok kapják meg a földet, de csak rövid időre, mert gazdaságosabbnak látszik a majorsági földek haszonbérbe adása. A 18. század végére ez a gazdálkodási forma lesz az általános. Egy 1780-ban készült felmérés szerint a megye 210 földbirtokosa közül csupán 80 gazdálkodik önállóan, a többiek földje bérlok kezén van.

A földhiányon kívül a gyakori tűzvészek, járványok, a falvak lakóinak anyagi és fizikai erejét igénybe vevő kastély és templomépítése, a garázdálkodó katonák eltartása, a parasztság elszegényedéséhez vezetett. A 18. század közepétől ismét egy nagyarányú népmozgás indult meg az Alföld felé, amely kisebb-nagyobb hullámokban a 19. század közepéig tartott. Ebben az időben nemcsak egyes családok, hanem sokszor egész falvak (mint Karancsberény, Szupatak, Sámsonháza, Erdőkürt) kelnek útra, hogy az Alföld különböző megyéiben, településein a század első felében lezajlott népvándorláshoz hasonlóan szétszóródva letelepedjenek. A 18. század elejétől a 19. század közepéig szinte állandó mozgásban van a megye. Nem egy községről tudunk, amelynek lakói 2—3-szor is kicserélődtek a másfél évszázad alatt.

Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a parasztság tárgyi kultúráját az északi és az alföldi megyék nagymértékben befolyásolták. Gondoljunk csak arra, hogy már a 18. századot megelőző időben is az öltözet anyagát (posztót, gyolcsot, a csizma készítéséhez szükséges kordoványt, gyöngyöket, szalagokat, stb.) a munka- és használati eszközök zömét (ekét, szuszéket, ládát, nagyméretű gabonatarató kasokat, tárolásra alkalmas cserép- és faedényeket) az északi megyék szlovák falvaiból kapta megyénk parasztsága. Az Alföld felől érkezik a 19. század első felében a bubos kemence, amely ugyan a nógrádi nemesi házakban már a 17. században sem volt ismeretlen. A gabona aratásához szükséges kasza használata is az Alföld felől érkezik hozzánk. Igaz, hogy ez utóbbinak gyors elterjedését, a domborzati, táji adottságok erősen lelassítják. Példaként megemlítem, hogy a megye déli részén fekvő Kálló községben már a 18. század elején kaszával, a *Takács* Lajos feldolgozásából ismert kaszasarlóval, a szénához hasonló rendre vágják le a gabonát, majd boglyában tárolják. Ettől harminc kilométerrel északabbra csak boszszúból aratják a gabonát kaszával, szándékos károkozási céllal. Az Ipolytól északra a kaszával aratónak a teljes kárt meg kellett térítenie gazdájának.

Az alföldi hatásnál megemlíthetem, hogy az itt készült cifraszűr, suba, guba, a kerámia központok termékei is eljutottak megyénkbe.

Ezekkel az adatokkal azt kívántam érzékeltetni, hogy megyénk parasztságának tárgyi kultúráját többirányú hatás formálta, alakította a változó gazdasági lehetőség határáig.

Mivel a megye a híd szerepét töltötte be az északi hegyvidék és az Alföld között, bár nem vagyok illetékes kimondani, de talán feltételezésem nem hamis, ha megkockáztatom azt a kijelentést, hogy ez a sokirányú hatás valószínű a parasztság szellemi kultúrájában is érezte hatását.

A megye parasztságának gazdasági történetéből még azt szeretném elmondani, hogy a múlt század közepére viszonylagos nyugalom állt be, a megyéből történő elvándorlások megszűntek. A jobbágyfelszabadítás után azonban kezdetét vette a nagyarányú birtokaprózódás, a további fokozatos elszegényedés. A paraszti földek a néhány nagygazda kezén összpontosultak, akiknek

száma falvanként a 10—15 családot alig haladta meg, földjük sem több egyenként 25—30 holdnál.

A földnélküliséggel, az ezzel járó elszegényedéssel egy másirányú mozgás indult meg, amely ugyan ritkán járt lakóhely változtatással, de ezek lépték át naponta a falvak határát, hogy az iparban, mint munkások, a mezőgazdaságban mint cselédek, napszamosok keressenek munkalehetőséget.

Ezek a gazdasági tényezők nem azonos szinten, nem azonos időben jelentkeztek a megyén belül, ezért a megye falvai között jelentős differenciáltságot, időbeli eltolódást tapasztalhatunk, amely a tárgyi és szellemi kultúrában 40—60 év eltérést is jelenthet.

Referátumomban, a paraszti társadalmat a gazdasági oldalról igyekeztem megközelíteni, mert úgy gondoltam, hogy a gazdasági tényezők előidézői voltak a társadalom rétegződésének, meghatározta e rétegződés arányait, a termelési és fogyasztási javak mennyiségét és minőségét, formálta az életmódot, irányította a parasztság gondolkodás módját, befolyásolta családi és ünnepi szokásait.

ÚJVÁRI ZOLTÁN hozzászólása

A palócok folklórájának kutatóit hosszú idő óta foglalkoztatják a kulturális elemek átadásának, átvételének kérdései. Idevonatkozóan az interetnikus vizsgálatok során elsősorban a szlovák kapcsolatok kerültek előtérbe.

Úgy gondolom, hogy azon nagyszabású vállalkozás kapcsán, amely a palócság körvonalazására törekszik, föltétlenül szükséges olyan általános elméleti alapvetés, amely nyomán a palócságot, a palócok folklóráját tágabb perspektívába helyezve is megvizsgáljuk.

Ezért előadásomban szeretnék néhány szempontot felvetni a szokások, ill. a hiedelmek interetnikus kapcsolatainak a problémaköréhez azzal a reménnyel, hogy az etnikus specifikumok meghatározásához nyújtunk újabb gondolatokat.

A néprajzi kutatásban az összehasonlító vizsgálatok nyomán mind a szellemi, mind a tárgyi kultúra területén gyakran felmerülnek az átadás, átvétel problémái. Ezek a kérdések a legtöbb esetben természetszerűleg következnek az összehasonlító kutatás jellegéből.

Közismert, hogy a Kárpát-medence népeinek kultúrája számos elemben kapcsolódik egymáshoz. Az összehasonlító kutatás legfontosabb szempontja a forma és motívum egyezésének a kérdése volt. A vizsgálat azonban az átadás, átvétel tényének megállapításán túl csak ritkán terjeszkedett.

A formai és a motívumegyezések mellett számos olyan tényezőre is figyelmet kell fordítanunk, amely az átadás-átvétel problémájával áll kapcsolatban. Így elsősorban arra, hogy melyek azok a tényezők, amelyek az átvétel folyamatát megindítják, amelyek eleve lehetővé teszik az átvételt, a befogadást és az átvett elemeknek a hagyományban, az átvevő nép műveltségében való megszilárdulását. Továbbá, milyen tényezők teszik lehetővé a terjedést, amely tényezők működése nélkül egyébként az átvett elemek elszigetelten maradnának?

A kiindulásnál nem kétséges, hogy első és legfontosabb a részletes összevetés, hiszen anélkül az első lépést sem tehetjük meg. A hasonlóság mértéke,

az elterjedési terület nagysága adja a kiindulási alapot. Ebben a vonatkozásban különösebb problémák nem merülnek fel.

A folklórkutatás számára az összevetés és a hasonlóság, illetőleg egyezés megállapításának fontos mozzanatát kívül a hangsúly az átadás-átvétel **hogyanján** és **mikéntjén** van, azaz: milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy valamilyen néphit, népszokás egy nép műveltségéből a másikba kerüljön? Melyek azok az indító okok, amelyek egy idegen nép hagyományanyagából valamilyen kulturális jelenség átvételére ösztönzik a másik népet? Hogyan indul meg az átáramlás? Az átvétel folyamatában milyen tényezők játszanak közre? Stb.

A részletvizsgálatok további kérdések felvetését és megoldását kívánják. Pl. az átvett, illetve az átvételre kerülő műveltségi elemek milyen szálakon kapcsolódnak az átvevő nép hagyományához? Ebben a tekintetben döntő jelentősége van a funkcionális kérdések, a szóban forgó jelenségek mögött meghúzódó pszichikai háttér megvizsgálásának.

A problémakör számos szempontja közül szóljunk először a szokások interetnikus kapcsolatában kevésbé érintett kérdésről, a tradicionális és a pszichikai alapról, amelyeknek a szokások átvételében elsődleges szerepük van.

Elméletileg kimodhatjuk — ezt egyébként a gyakorlati példák igazolják — ahhoz, hogy egy idegen népszokás elfogadásra és gyakorlásra találjon, az átvevő nép hagyományában lenni kell számos olyan elemnek, amelyre mint tartó pillérre az átvételre kerülő népszokás ráépülhet. Vagyis, lenni kell egy eleven fluktuáló tradíciónak, amely mint mágnes, magához vonz új elemeket.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy az érkező és befogadó szokáselemek között nemcsak formai azonosságnak kell lenni, de azonos vagy hasonló funkcionális tartalommal is kell rendelkezniök. A szokás funkciója igazolja az átvétel lélektani rugóit. Az átvett szokás tartalmi, azaz funkcionális mozzanatainak párhuzamait, rokonságát az átvevő nép hagyományának egész területén vizsgálva kell felfednünk. Az egyes szokások funkcionális száalai a néphagyomány különböző területét érinthetik, hiszen azonos funkciót más-más, egymástól független és elütő formák is kifejezhetnek. Így az átvételre kerülő szokás funkcionális erein át mély gyökeret ereszthet az átvevő hagyományban és az ősi kultúra fennmaradt finom hajszálerein keresztül évezredek multán újból találkozhat a népek kultúrája egymással.

Ezt döntően befolyásolják a pszichikai tényezők is. Tulajdonképpen a szokások átvételénél minden: a forma, a funkció, a részek és a motívumok a velük szemben elfoglalt pszichikai magatartásnak erősen alá vannak rendelve. A problémát a következőképpen oldhatjuk fel:

Első feltétel, hogy az érkező szokás vagy szokáselem, néphitmotívum tartalmi (tulajdonképpen funkcionális) lényegével a közösség lelki magatartása összhangba kerüljön.

Természetesen a befogadást, a pszichikai alap kialakulását az csak elősegíti, ha az átvevésre kerülő szokás funkciójának megfelelő vagy ahhoz hasonló funkciójú szokás az átvevő nép hagyományában már előfordul.

A pszichikai melléállásból és igazodásból következik az is, hogy az átvett szokás teljesen felszívódik a régi hagyományban, és a gyakorló közösség számára az új szokás a többivel, a korábbiakkal egyenlő jelleggel bír. Eppen ezért az átvett népszokás ugyanolyan szerepet tölthet be és tölt be, mint az átvevő nép hagyományának bármelyik ősi, évszázadokra vagy évezredekre visszanyúló eleme.

A szokáselemet egy kis kör fogadja be, veszi át és abból sugázzik azután tovább. A kis csoportból, mint a közösség egy sejtjéből, amely a szokást magáévá tette, csak idő, alkalom kell, hogy tovább terjedjen. Ez természetesen a többé-kevésbé azonos szellemi fokon álló közösségeknél történhetik különösebb akadály nélkül.

A tovaterjedést tágabb kör felé bizonyos tényezők megállíthatják. Egyik ok lehet a szomszédos etnikum (lehet az már a szomszédos falu közössége is) eltérő szemlélete, magatartása, különböző kulturális arculata. Elvileg ugyanis feltételezhetjük, hogy valamely szokás gyakorlásához azonos kulturális fok, azonos szemlélet szükséges az egymáshoz közel vagy távolabb lévő közösségeknél. Ha viszont ebben a tekintetben eltérések adódnak, a szokáselem megmarad az átvétel helyén és nagyobb életteret nem kapva elszigetelődik.

Az átvételnél és a terjedésnél természetesen nem lehet az okokat egy etnikumra vagy egységesnek vélt területre alkalmazni. Ugyanazon a területen élő népcsoportok kultúrája között is különbségeket találunk, pszichikai és más tényezők miatt nem kerülnek át folklór elemek. Rendszerint az alacsonyabb szinten élők kultúrelemei nem kerülnek a fejlettebb szintre, vagy csak ritkán. A fordított eset azonban igen gyakori.

Ha a pszichikai alap kérdését tovább mélyítenénk, szót kellene ejtenünk az alkalomról, arról a helyzetről, amelyben az egyes szokásformák iránt az igény előáll. Ezeknek a vizsgálata azonban túl messze vezetne és tárgyunktól túlzottan elkanyarodnánk.

Szóljunk most a szokások terjedésének konkrétabb feltételeiről a Kárpát-medencében. A pszichikai és funkcionális tényezők ugyanis a szokások átvételi feltételeinek első láncszemei, azonban ugyanilyen fontosak a népek, népcsoportok, nagyobb vagy kisebb közösségek között létrejövő kapcsolatok formái, amelyek nélkül az átvételt, a szokások interetnikus kapcsolatait nem magyarázhatjuk.

Két problémakört szeretnék itt érinteni: 1. a **migrációt** és 2. a **kolonizációt**.

A migráció kérdéseivel számos kutató foglalkozott. A migráció népek, közösségek és egyedek révén változatos hagyományt alakított ki a Kárpát-medence népi kultúrájának térképén. A Kárpát-medence népeit összekötő országutakon sok évszázada vándorolnak a hagyomány elemei. Az érintkezést, a kapcsolatot a tárgyi kultúra számos emléke tanúsítja.

A népszokások, a hiedelmek terén a kapcsolat felfedése sokkal nehezebb mint a tárgyi kultúra területén. Egy-egy tárgy széles körben való elterjedését népek és közösségek közötti felszínes kapcsolatok, rövid érintkezések is lehetővé tették (pl. vásárok, vándor kereskedők, vándor iparosok). Azonban a szokások életében — és általában a folklór hagyomány tekintetében — csak igen jelentős, szoros kontaktus eredményezhetett átadást, illetőleg átvételt.

A tárgyi kultúra átvételét zömmel racionális okok magyarázzák. A folklór motívumok átvételének már bonyolultabb az útja, amint arra a tradicionális feltételekkel, pszichikai tényezőkkel stb. kapcsolatban már utaltam. A nyelvhatárok menti és a kétnyelvű nemzetiségi kapcsolatokat nem érintem, mivel erről a szakirodalomban bőven esik szó. A rendkívül sok, gyakran egyedi variáció közül röviden most arról szólok, amelyben a szokások migrációja egybeesik a hagyományhordozók migrációjával.

A migráció nagyobb csoportokat elsősorban a mezőgazdasági munkavállalásokkal kapcsolatban mozgatót meg. A szokások életében, az egymásra hatásban, az interetnikus kapcsolatokban csak igen jelentősnek mondható mozgás eredményezhetett megfigyelhető jelenségeket.

Nem célom a vándor mezőgazdasági munkások útvonalainak az ismertetése. Idevonatkozóan a különböző statisztikák, leírások nyomán kitűnő ábrázolásokat ismerünk. Ezekről a térképekről kitűnik, hogy a vándormunkások útvonalai teljesen behálózták a Kárpát-medence területét és azon is túljutottak.

A vándormunkások bizonyos időt lakóhelyüktől távol idegen, más közösségben töltöttek. Ezen idő alatti munkaalkalmak lehetőséget nyújtottak az idegen és a helybeli mezőgazdasági munkások, parasztok személyes és közösségi kapcsolataira.

A munkaerő migrációjával kapcsolatban tehát természetszerűleg vetődik fel a szokások vándorlásának a kérdése. Ez a probléma lényegében a vándorlási teória körébe tartozik. Amíg ott azonban a ritusok, a szokások vándorlása elsősorban teoretikus megállapításokon alapult, illetőleg az elméletet a kultúrnövények, a mezőgazdasági eszközök elterjedésével hozták összefüggésbe, — az általunk vizsgált esetben viszont az ember, a szokásokat, a hiedelmeket gyakorló személy és közösség áll a hagyomány vándorlásának a hátterében. Az idetartozó problémák vizsgálata lényegében egybeesik a hagyomány átadásának, átvételének elméleti és gyakorlati kérdéseivel.

A Kárpát-medence népeinek agrárszokásai olyan nagymértékben megegyeznek egymással, hogy az egymástól való kölcsönzés ténye egyáltalában nem kétséges. Az interetnikus kapcsolatot, illetőleg az átadás, átvétel kérdéseit illetően természetszerűleg vetődik fel, hogy milyen mértékű lehetett az idegen ajkú vándormunkások és a helybeli mezőgazdasági munkások között a kapcsolat? Ez a kérdés alapvető jelentőségű az átvételi tényezőket illetően.

Ebben a tekintetben két nagy csoportról beszélhetünk:

1. az uradalmak, nagybirtokok vándormunkásai, közösségei,
2. a kisebb birtokokon, közép- vagy kisgazdaságokban munkát vállaló csoportok.

A két csoportról feltétlenül külön szükséges szólnunk, amikor a szokások átadási, átvételi folyamatát vizsgáljuk.

Az uradalmakban, a nagybirtokokon dolgozó vándormunkások a megfigyelések tanulsága szerint többnyire a saját közösségükben voltak a munka teljes időtartama alatt. Kapcsolatuk elsősorban az uradalmi cselédekkel volt, illetőleg azokkal a mezőgazdasági munkásokkal, akik ugyanabban az uradalomban, nagybirtokon vállaltak munkát. Azokban az esetekben, amikor egy-egy idegen munkavállaló csoport a helybeliekkel csak szűk körben találkozott, illetőleg más munkacsoport nem volt jelen, a szokások terjedésének, átadásának, átvételének a lehetősége is természetszerűleg leszűkül.

Az uradalmak vándormunkásaitól bizonyos szokások elsősorban a velük együtt dolgozó, más vidékről, más területről való ugyancsak vándormunkások felé terjedhettek és viszont. A terjedés mélysége így erősen megnövekedett, mert pl. a Nagyalföldön szlovákok, ruszinok, románok és velük együtt északmagyarországi és dunántúli magyarok dolgoztak.

A folklór kutatói gyakran megelégednek az interetnikus kapcsolatok vizsgálata során azzal a ténnyel, hogy az idegen népcsoportok találkoztak egymással, amely nyomán az átadás, átvétel kézenfekvő. Amint azonban ebből a példából is látjuk, a közvetlen kontaktus még számos egyéb feltételt kíván ahhoz, hogy valamely szokás átvételre kerüljön. Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a vándorlással a kapcsolat létrejöhett, azonban a szokások migrációját ez egyáltalában nem igazolja és bizonyítja.

És most itt szeretném a problémakörbe bekapcsolni a **kolonizáció** kérdését.

A Kárpát-medencében élő magyarok folklórával, illetőleg a szomszédos népekkel való interetnikus kapcsolatot illetően mindenek előtt a kiváló etnológus, **Róheim Géza** megállapítását idézem:

„Ha figyelembe vesszük, hogy a magyar néphit szempontjából a közvetlen átadó a döntő, és hogy a magyarság az európai elemeket csak szláv forrásból vehette, továbbá az egyes szláv nyelvű szomszédnépek külön kimutatható hatását, az adatoknak oly túlnyomó tömegét kapjuk, hogy egyáltalában nem túlzás, ha röviden azt mondjuk: a magyar néphit szláv néphit”.

Ezzel a megállapítással **Róheim Géza** lényegében azt akarta kifejezni, hogy a magyarság a hiedelmeit, szokásait stb. illetőleg annak egy jelentékeny részét a környező szláv népektől vette át, sajátította el. A magyar hagyomány kutatói hosszú időn át megelégedtek a kapcsolatoknak a kimutatásával.

Saját kutatásaim, megfigyeléseim nyomán úgy látom, hogy az interetnikus kapcsolatok vizsgálatakor a kolonizációs kérdéseket előtérbe kell helyezni. Ennek eredményeként számos szokással kapcsolatban megállapíthattam, hogy a magyar hagyomány szlávnak tartott rétege, de legalábbis annak döntő hányada, nem átvétel, hanem eredendően szláv, másképpen: **magyarrá lett szláv hagyomány**. Ugyanezt mondhatjuk más idegen (román, német) kapcsolatra vonatkozóan is. Azaz tehát: az idegen hagyomány jelentékeny része a szokás-hordozókkal, az aktív és passzív cselekvőkkel együtt vált magyarrá, anélkül, hogy átadásról, illetőleg átvételről beszélhetnénk. Azonban ebből, a már magyarnak mondható hagyományból a szokásnak, vagy más folklór jelenségnek a további terjedése az átadás-átvétel kérdéseit veti fel, amelyekről előzőleg már szóltam.

A Kárpát-medence területén a 12. századtól a 18. századig jelentősnek mondható kolonizációk történtek. A telepések magukkal vitték kultúrájukat, amely nyomán egy-egy terület hagyományát új vonásokkal gazdagították.

Közismert tény, hogy egy-egy táj népcserélődése a helyi hagyományban is cserélődést, alakulást eredményez, illetőleg a népcsoport helyváltoztatása egyben kultúrájának módosulását vonja maga után.

A folklór hagyomány vizsgálata, elemzése során a probléma akkor merül fel, ha a kutatás során olyan jelenségre figyelünk fel, amely idegenből való átvételt tételez fel.

És ilyenkor nyomban az átadás-átvétel irányát keressük, azt, hogy melyik néptől milyen közvetítéssel került át a kérdéses motívum. Legtöbbször nem gondolunk arra, hogy a jelenség a kolonizáció révén alakult ki.

Ennél a pontnál pedig eljutottunk a nyelvcsere kérdéséhez. A településtörténet kutatói közül többen rámutattak már arra, hogy a Kárpát-medence területén évszázadok folyamán szlovák nyelvű falvakból magyar nyelvű falvak, magyar nyelvű falvakból szlovák nyelvű falvak alakultak. Román, német, szerb, ukrán és más nemzetiségű településekkel kapcsolatban hasonlóan történt nyelvcsere. Tudunk pl. a Kárpát-medencébe települt bolgárok magyarrá, illetőleg románná válásáról is.

A nyelvhatárok menti lakosság nyelvcsereje közismert. Valójában most nem erről beszélek, hanem azokról a népcsoportokról, amelyek az anyahazától több száz, esetleg több ezer (pl. a svábok, szászok) km távolságban települtek le úgy, hogy az új környezetben, az új országban teljesen elszigetelten álltak nyelvükkel és kultúrájukkal.

Ennek következményeként több évszázadon át nagyon erős asszimiláció és nyelvi váltás állt be. Szellemi kultúrájuk lényeges elemei azonban megmaradtak

Ha szokások átadásának, átvételének kérdését vizsgáljuk, akkor nem merül fel probléma, ha ismerjük a település eredetét. Idevonatkozóan azonban gyakran téves adatok állnak rendelkezésünkre; másrészt pedig ha a települők az új haza népével egy közösségbe kerültek, akkor évszázadok múltán már teljes asszimilációról beszélhetünk.

Így azután az idegen folklór jelenségek is az új szituációban éltek tovább az életüket. Idevonatkozóan szeretnék végül néhány példát említeni, amelyekkel a szokások átadásának-átvételének sajátos kérdéseire is rávilágíthatunk.

Egy nagy magyar alföldi településen (Hajdúdorog) napjainkig ismeretes egy állatmaszkos szokás, kecskével való járás karácsonykor. Ezt a szokást sehol sem ismerik a környező falvakban. Továbbá a magyar nyelvterületen sehol sem fordul elő kecskemaszki karácsonykor.

Joggal lehetett feltételezni, hogy a település lakói a szokást idegen néptől vették át. A kutatás nyomán azonban megállapítottam, hogy a falu szerb kolonizáció, amit a történelmi források nem említenek és bár románok és rutének is települtek le ott, a 19. században mint teljesen magyar falut említik a statisztikai művek.

A különböző irányú elemzés, összehasonlítás stb. nyomán a kecske-járással kapcsolatban megállapítható volt, hogy nem átvétel a magyar hagyományban, hanem a kolonizáció és a nyelvcseré következtében a hagyomány hordozóival együtt vált magyarrá.

Egy másik példa szerint Tokaj környékén ismeretes Bacchus-jarást a magyarok cseh és szlovák közvetítéssel vették át. Kétségtelenül igaz, hogy jelentős Bacchus-hagyomány ismeretes a cseh hagyományban, azonban ha a szokás vándorlásának az egyenes útját nem látjuk és a környező magyar nyelvterületen sehol sem ismeretes, akkor joggal kételkedhetünk az átvételnek ebben a formájában.

A kutatás nyomán azt állapíthattuk meg, hogy a Bacchus-járást Tokaj környékén az oda települt német kádárok hagyományából való. Tehát nem többszörös átvételről van szó, hanem a tradíció őrzők magyarrá válásáról. Tekintve azonban, hogy ebben az esetben kisebb csoportok kolonizációjáról beszélhetünk, a magyarrá válásuk következtében a szokás a magyar hagyományokkal együtt őrződött meg napjainkig. (Idevonatkozóan érvényesülnek azok a szempontok, amelyekről előadásom elején a szokások átadásának és átvételének feltételeiről szoltam.)

Számos példát említhetnék még — úgymint a poludnica, dodola, stináni kohuta, tuka-turon, hoja, d'und'a hoja szokáskör — amelyekben a szokások átadásának-átvételének első etapját a kolonizációval hozhatjuk összefüggésbe.

Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a szokások vándorlása egybeesik a szokásokat gyakorló közösségek migrációjával, illetőleg letelepedésével. Mert valójában nem a hagyomány vándorol önmagában, hanem annak őrzői tesznek meg nagy utakat és telepítik át magukkal kultúrájukat is. Így tehát a folklór motívumok több száz, esetleg több ezer kilométeres utat tehetnek meg anélkül, hogy a kiindulási pont és a célpont közötti területen az átadást és az átvételt illetően kapcsolatot találjanak.

A szokások és általában a folklór motívumok interetnikus kapcsolatainak problémaköréhez szerettem volna az elmondottakban néhány gondolatot felvetni. A szokások migrációja még számos kapcsolatra felhívja a figyelmünket. Ezek mögött pedig megtaláljuk mindazokat a tényezőket, amelyek révén a Kárpát-medence népei kapcsolatban állnak egymással.

Úgy gondolom, mindezeket szükséges figyelembe vennünk, amikor a palócok szokásaihoz, folklórához közelítünk.

KAPROS MÁRTA hozzászólása

Ujváry Zoltán elmélyült, gondolatébresztő referátumához nehéz bármit is hozzátennem. Engedjek meg, hogy az összehasonlító kutatás kérdései után a palóc monográfia egy másik, alapvető módszertani követelményéhez fűzzek néhány adalékot, nevezetesen: a társadalmi összefüggések feltétlen figyelembe vétele valamennyi résztémánál, s — ami ettől elválaszthatatlan — a változások folyamatainak nyomonkövetése.

Témám, a születés körüli szokások, magába foglal olyan kérdéseket is (komaság intézménye, az újszülött családba fogadására vonatkozó hagyományok stb., amelyek közvetlenül beletartoznak a népi társadalom kutatási körébe. Nem ezekről kívánok most szólni, inkább néhány adattal szaporítanám a példák sorát arra vonatkozóan, hogy a népszokások alakításában, variánsainak létrejöttében, a szokáseggyüttes változásaiban milyen mértékben lehet szerepe a gazdasági, társadalmi háttérnek. Alkalmanként a szokásrészek, elemek, jelentéktelennek látszó motívumok ilyen irányú mozgatórugóinak felderítése segítségünkre lehet az eltérő adatok közös nevezőre hozásában, illetve kiderülhet, hogy bizonyos különbségek nem feltétlenül etnokulturális specifikumok, hanem a falun vagy kistáji csoporton belüli gazdasági, társadalmi differenciáltságból adódnak.

Megjegyzem, hogy felhozott példáimat az utóbbi 80—100 év gyakorlatából merítem, területileg Nógrád megyei anyagról van szó.

Bár anyakönyvi kutatásokat nem végeztem, a hagyományos gyűjtési módszerrel sikerült felvázolnom a keresztnév-adás szokásait az említett időperiódusban. Ezen a földrajzi területen is az elsőszülött fiúnál jelentkezett legerősebben a szabályszerűség: vagy apja, vagy apai nagyapja nevét kapta. Gyakoriság tekintetében az apa neve elsődleges. Egy falun belül mindkét változat megtalálható. Az okot kutatva kiderült, hogy a módosabb, szülőkkel közös háztartásban élő, közösen gazdálkodó családoknál választották inkább a nagyapa esetleg (dédapa) nevét. E vonatkozásban nem a vérségi kapcsolat a meghatározó, mivel olyan esetben, amikor az apa „vőnek ment” az anyai nagyapa után nevezték el az újszülöttet. Ha valakinek nevét kapta a gyermek, ezzel a szülők mintegy tiszteletadásukat fejezték ki az illetővel szemben. A nagyapát, mint a gazdaság fejét ez természetsszerűleg megillette. Burkoltan vagy bevallottan sokszor benne foglaltatott ebben a remény, hogy hagyatkozás, „válakozás” esetén a gazda majd előnyben részesíti a róla elnevezett gyermekeket. Indokolják azzal is, hogy így a nagyapa, apa neve fennmarad. A közös fedél alatt élő családban azonban csak egy unoka kaphatta a gazda nevét, a később születetteket legtöbbször apjuk után keresztelték el. (A szülőtől külön lakó és gazdálkodó családokban is van példa a nagyapa utáni elnevezésre, azonban inkább a később született gyermekek között. Itt az apa iránti tisztelet válik fontosabbá.)

A leánygyermekek névadása kevésbé volt kötött, főleg a sorrendiséget tekintve. Két dolgot emelnék csak ki. A szülőkkel együtt élő, egykézű gazdaságoknál a fiúhoz hasonlóan leánygyermeknél is fokozott következetességgel betartották az apai nagyszülő utáni névadás szokását. A szülőktől kü-

lön élő családokban gyakrabban találkozunk az anyai nagyanya nevével. Ebben közrejátszik, hogy amíg a másik formánál a végző döntés az anyósé volt, itt az asszonynak is nagyobb beleszólása volt gyermeke nevének kiválasztásába. S mivel az anya, lehetőségeihez mérten jobban támogatta, segítette leányát, a hála az unoka névadásában is realizálódott.

Gyűjtőterületemen általánosnak mutatkozott, hogy a gyermek születésének bejelentésével, a keresztlői szertartással kapcsolatos hivatalos elintéznivalók az apára hárultak. Két községben valamelyik nagyanya végezte ezt. A magyarázatot a gazdasági, társadalmi háttér adja meg. A kérdéses Patak és Dejtár községekben a korábbi birtokviszonyok függvényeként annyira kevés föld volt a parasztság kezén, hogy a múlt század végétől a férfiak számottevő hányada volt kénytelen idegenben ipari munkát vállalni. A kérdés nemcsak olyan primér formában válaszolható meg, hogy a hét végén hazajövő férj nem volt éppen otthon szülés idején. Mint ahogy a szélesebb körű gyűjtési tapasztalatok igazolták, az otthoni gazdaságban, általában a család ügyeinek intézésében jóval több feladat hárult az asszonyokra, s így társadalmi státuszuk módosult. Ebből is következett tehát, hogy a születés bejelentése az ő feladatkörükbe ment át.

Az idevonatkozó korábbi néprajzi leírásokban általában feltűntetik, hogy a komaasszony hányszor tartozott ételt vinni a gyermekágyasnak. A számok különbözőek. A szokást gyakorlóak gazdasági helyzetének tisztázása után nyilvánvalóvá válik, hogy az alkalmak gyakoriságát ez befolyásolja. A kialakult normák gyűjtőterületemen 2—3 alkalomban határozták meg a minimumot, s a felső határ egy hét volt. A századfordulón még megszólták, ha egy szegény-paraszt felesége a tehetősebb réteg normáit próbálta volna követni, a két világháború között azonban már általános ez a tendencia a gazdaságilag differenciáltabb falvakban. Ebben az időben a gazdarétegnél, sőt a középparasztságnál is a szokás eredeti funkciója fokozatosan háttérbe szorult, s mindinkább társadalmi státuszt jelző szerepe lett. Ez pl. Órhalomban odáig fejlődött, hogy a 30-as évektől a komaasszony egyszerre, a keresztlői lakoma alkalmával vitte el a korábban egész hétre kiszabott ételmenyiséget, s a keresztlő többi meghívottja — nem akarván elmaradni — ugyanannyit vitt. Sőt a háziak is gyakran főztek, tehát a szükségletet messze meghaladó mennyiségű étel gyűlt össze. Ebből azután valóban minden arra vetődőnek adományoztak, nem jótékonykodó gesztusként, hanem reprezentációs céllal, társadalmi presztízsük hangsúlyozása végett. Itt tehát a gyermekágyast támogató, rendszeres ételhordás beleolvadt a keresztlői lakomába, s ezt méltán emlegetik utóbb „kislagzi”-ként. Ma is a falu érdeklődésének középpontjában áll az ilyen esemény, ami közvetlen vagy közvetett formában jóval szélesebb körre terjed ki, mint a család.

Azokban a falvakban, ahol számottevőbb gazdaréteg nem alakult ki, ha szerényebb keretek között is, de jelentkezett a bőségesebb ételhordásra való törekvés. E községekben hamarabb válik általános gyakorlattá, hogy a vérrokonságból választják a keresztszülőket. A jelenség egyik motiváló tényezője éppen az, hogy ha már nagyobb költséggel jár a komaság (természetesen az ételhordás mellett az egyéb kötelezettségeket is beleértve), maradjon családon belül. Továbbá a szegényparaszt családok asszonyai mind nehezebben bírták az adományok körül kialakult versengést. S amíg az „idegen” komaasszony a tágabb közösség ellenőrzése alatt állt, a közvetlen rokonság jobban méltányolta az illető anyagi nehézségeit és kevesebbet beérték. Bár a keresztlői

lakoma náluk is gazdagodik, ez többnyire még egyensúlyban maradt az unepi szükségletekkel, amit családi ünnepség keretében fogyasztanak el.

Természetesen az ételhordó alkalmak számához hasonlóan a vitt ételfélések, továbbá azok mennyisége is a szokást gyakorlók gazdasági helyzetének függvénye volt egy adott minimumon felül.

Az dedigiekben olyan példákat soroltam fel, ahol a gazdasági, társadalmi differenciáltság különbségeket eredményezett. Mindenképpen hasznos tanulsággal jár azonban olyan jelnségek társadalmi beágyazottságának felderítése is, ahol az érintett közösség (vagy kistáji csoport) különböző rétegeinél egybehangzó válaszokat kapunk. Az azonos forma mögött nemegyszer eltérő tartalmat, indítékokat találunk, s e forma kialakulási folyamata is lehet eltérő. Jól példázzák ezt azoknak a — gyűjtőterületemen korábban általánosan elterjedt — szokásgyűjtéseknek indítékai, amelyekkel a gyermekáldást igyekeztek korlátozni, vagy amelyek fiúutód születésének vélt biztosítását célozták.

Természetesen a felhozott adalékoknál bizonyos fokig sarkítottam a gazdasági, társadalmi megközelítést. Mint köztudott, a jelenségek jóval összetettebben, és nem mechanikus merevséggel érvényesülnek, reális képet komplex megközelítéssel kaphatunk. Mindössze az egyik módszerhez kívántam itt néhány megjegyzést fűzni egy eddiglen kevésbé kutatott témakörből.

BARNA GÁBOR hozzászólása

Rövid hozzászólásomban saját kutatási területem kutatási problémáiról, bizonyos sejtésekről, tehát részeredményekről kívánok néhány gondolatot elmondani. Ezek kapcsán pedig kitérek az Ujváry Zoltán előadásában érintett, valóban fontos átadás-átvétel kérdéseire is.

Előre kell bocsátanom azonban azt, hogy végleges, letisztult eredményekről jelenleg még nem szólhatok a hiedelmek kutatása kapcsán. Az eddigi terepen szerzett tapasztalatok, valamint a szakirodalom adatainak értékelő feldolgozása éppen a következő évek munkája lesz, mint ahogy az elkövetkező 1—2 év alatt kell azokat az alapos terepkutatásokat is tovább folytatni, melyek a Felderítő kérdőív és más gyűjtések adatait most már az elkészítendő tanulmány szempontjainak figyelembe vételével kiegészítik.

A palóc területek hitvilágának kutatása kapcsán *Diószegi Vilmos* egyetlen elemről, egyetlen hiedelemalakról kimutatta (markoláb), hogy az a palóc hitvilágra jellemző, s ennek ismerete hiányzik az alföldi nempalóc telepes, s más falvak hiedelemvilágából. Ilyen összefüggésben az égítetet evő mítikus lény, a markoláb valóban fontos elkülönítő tényező más magyar néprajzi csoportokkal szemben (etnokulturális specifikum). A markoláb vizsgálata kapcsán a genetikus kapcsolatok mellett nyilvánvaló az is, hogy a markoláb már a 18—19. században, a palóc (jász) kirajzások időszakában is részét képezte a hitvilágnak. A kirajzások kutatása tehát ebből a szempontból is jelentős eredményeket hozhat: a hitvilág egyes elemeinek korábbi (18—19. sz.) meglétét igazolhatja. A palóc monográfia megjelenéséig ezért kíváncsúnak látszik néhány kirajzás alapos (monografikus) feldolgozása és megjelentetése. *Diószegi Vilmos* kutatásait saját tiszántúli vizsgálataim is megerősíteni látszanak, amennyiben újabb településeken (Nagyiván, Tiszaórs stb.) is megtaláltam a markoláb-képzetet, s a szóbanforgó falvakról is bebizonyosodott, hogy a 18. század folyamán a palócnak tartott területekről nyerte lakosságát. Másrészt

Diószegi Vilmos kutatásai sok fontos tanulssággal jártak a hitvilág változását, a hiedelmek életét tekintve is. A fentiekől függően, a markoláb-kérdés végleges tisztázása érdekében azonban fontosnak látszik, hogy szlovák—lengyel irányban kitekintést tegyünk, hiszen jelenlegi ismereteim alapján úgy tudom, hogy hasonló jellegű mitikus lényvel ott is találkozunk. Bizonyos azonban, hogy az átvétel lehetősége ellenére a markoláb jellegzetes palóc kultúrelemnek tekinthető más magyar népcsoportokkal szemben.

Nem valószínű, hogy a további kutatások hasonló sajátos képzeteket a felszínre hoznak. Inkább az látszik bizonyosnak, hogy a palóc hitvilág sajátos felépítésében, rendszerében, egyes elemeknek e rendszerben betöltött szerepében, arányaiban különbözik a környező és távolabbi területektől. Bizonyos, másutt is meglévő képzetek (pl. a szokásokkal együtt) egy olyan komplexumot alkotnak, amely ebben a formában csakis a palóc (palóccal szomszédos, palócos) hitvilágra jellemzőek.

Lássunk erre néhány példát. A markoláb, a boszorkány vámpírra jellemző vonásai, a halottlító, a foghagyma jelentős szerepe a rontás megelőzésében és gyógyításában, a lidérc lilik neve, a nagyszombati kolompolással egybekötött féregűzés, az aprószenteki vesszőzés, a pünkösdi királynéjárás egyes formái. Mi van ma, mi van ma stb. — köszöntőének, a lakodalmi és rabvágás, váltott gyerek, Dávid és Cecille (a Holdban lévő mitikus lények) stb. mind egy komplexum részei, amelyek ebben az összefüggésben, rendszerben a palócnak tartott (palócos) területeken és annak kirajzásain fordulnak elő. Ha nem az egyes hiedelmeket, szokásokat, hanem azok rendszerét s főként intenzitását tekinthetjük, akkor vizsgált területünkön élesen elkülönül pl. a délebbre fekvő alföldi, tiszántúli területektől, s nagyjából pontosan meghúzható az a határ, amely ezt a kultúrkomplexumot az alföldi magyarságtól elválasztja. E sajátos kulturális képnek a hordozói pedig azok a népcsoportok, amelyek a palócnak tekintett, vagy azzal szomszédos területeken laknak.

A boszorkánynak már említett vámpírra jellemző vonása feltehetően szlovák-ruszin hatás eredménye, s ennek (de egyéb más vonatkozásoknak is) alapos vizsgálata az átvétel-átadás, a genetikai kapcsolatok, a nyelvcseré (elmagyarosodás) kérdését veti fel, amelyre Ujváry Zoltán előadásában utalt, s amely a hitvilág kutatásának is még a jövő feladatát jelenti.

Az idegen etnikum (szlovák) valamiféle hatását kell esetleg tisztáznunk olyan jelenségek mögött is, amelyek pillanatnyilag sajátos, a palócföldre jellemző vonásnak tűnnek. Ilyen pl. a táltos terminus hiánya, holott a táltoshit minden eleme megtalálható a garabonciás diák hiedelmkörében, a garabonciás alakjához kötve, vagy éppen a tudós embereknél. Ez elsősorban a keleti és déli magyar népcsoportokkal szemben jelent eltérést, sajátos vonást. A Jászságban a palócföldhöz hasonló helyzettel találkozunk, amelyre *Szabó László* — ha végső megoldást nem is — de magyarázatot adott. (*Diószegi Vilmos* kutatásai, térképei alapján ugyanezzel a helyzettel: a táltos terminus hiányával találkozunk Nyugat- és Déldunántúlon is.)

Figyelemre méltó, s alapos további kutatásokat igényel az a körülmény, hogy a szakirodalom, valamint saját alföldi és északi hegyvidéki terepkutatásaim alapján a halottlító (léleklító, tudós, jósasszony, stb.) vonatkozó adatok zömmel a palóc, vagy azzal szomszédos (palócos) területre vonatkoznak. (Bár maga a halottlító alakja ismert pl. Szatmár megyében, s a Székelyföldön is.) A szakirodalom és a recens anyag által átfogott kb. 1000 éves időperiódusban a legtöbb halottlító az említett területen működött. Ez a körülmény nem jelent kizárólagos palóc sajátosságot (lásd Székelyföld), mutathatja

az idevonatkozó képzetek, a hitvilág e részének régiesebb voltát, szívós fennmaradását, jelenlegi intenzitását s ezáltal a kultúra bizonyos konzervatizmusát. (Ez utóbbit erősítheti éppen a székelyföldi példa is!) Az a körülmény azonban, hogy a halottlátóra vonatkozó adatok a magyarság körében éppen területünkön sűrűsödnek, nem lehet véletlen. Ezt látszik megerősíteni a csépai (Szolnok m.) halottlátó alakja is. Hiszen *Botka* János kutatásai alapján tudjuk, hogy Csépat a 18. században Nógrád megyei lakosok telepítették újjá. A nyelvjárás, a családnév egyezéseken túl kultúrájuknak számos más elemét is megőrizték (markoláb, kánai menyegző, stb.) holott kapcsolatuk az elmúlt 100–150 évben a palóc területekkel végképp megszakadt, amelyektől amúgy is több száz kilométeres távolság választotta el őket.

Az elmúlt száz évben mindenesetre az Északalföld, a Tiszántúl északkeleti és középső része e vonatkozásban (halottlátó) észak felé, az északi hegyvidék felé orientálódott. Ez az irányultság is jelzi — ha mást nem is — azt a körülményt, hogy a Felföld (a palóc, vagy palócos területek) olyan sajátos vonatkozásban gyakorolt hatást bizonyos alföldi területekre, amelyeket más irányban, más területek nem tudtak kifejtetni, s e szerepet nem tudták betölteni.

Véleményem szerint a palóc területek hitvilágának kutatása fontos eredményekkel záródhat. Egy sajátos rendszert lehet majd a vizsgált időszakra vonatkozóan rögzíteni, ismertetni, amelyben az esetleg előbukkanó egy-két etnikus specifikum (Diószegi Vilmos) mellett több, inkább a kultúra sajátos alakulásából, részben konzervatizmusából következő sajátos jegyet figyelhetünk meg. Az ilyenformán megismert hitvilág (mint rendszer) a palóc hitvilág, amely ebben a formájában csakis erre a magyar néprajzi csoportra lesz jellemző.

SZABÓ LÁSZLÓ hozzászólása

Az alábbiakban rövid tájékoztatást szeretnék adni arról, hogy egyénileg, illetve *Szabó István* kollégámmal közösen milyen munkát végeztünk a palóckutatás előmozdítása érdekében, s milyen eredményekre jutottunk. Előrebocsátom azt, hogy az eredmények korántsem véglegesek, leszűrtek. További munkát kell még végeznünk ahhoz, hogy biztosabb alapokra helyezzük, vagy éppen módosítsuk véleményünket egyes kérdésekkel kapcsolatban, bár néhány témakört már tanulmány formájában is feldolgoztunk.

Ahhoz, hogy mondandómat megalapozzam, röviden ismertetnem kell a kutatott területet, a kutatópontok felsorolásával, s a kutatott témák megjelölésével.

1974 tavaszán Szolvákiában, az Alsó-Garam és Ipoly völgyben végeztem gyűjtéseket a Néprajzi Társaság és a Pozsonyi Egyetem szervezésében. Ebed, Párkány, Muzsla, Garamkövesd, Kőhírgyarmat, Kőbőlkút, Kisujfalú, Kéménd, Bény és Kisgyarmat a Garam mentén; Leléd, Szalka és Kiskeszzi az Ipoly mentén szolgált kutatópontként. A gyűjtés óta már jártam újra ezen a területen, illetve kapcsoltaim révén adatkiegészítéshez juthattam levelezés útján. Már ekkor tudtam, hogy résztveszek a Pest megyei Múzeumok Igazgatósága Ipoly-menti gyűjtőmunkájában, s ezért is végeztem ekkor tájékoztató gyűjtést az Ipoly jobb partján.

1975-ben és 1976 januárjában hosszabb időt töltöttem el a Hont megyei részen az Ipoly völgyben, Pest megye gyűjtőmunkájába bekapcsolódva. Letkés, Ipolyvölgyes, Nagybörzsöny, Vámosmikola, Kemence, Bernecebaráti gyűjtőpontokkal. Ezt a területet szándékosan úgy választottam meg, hogy érintkezék az 1963-as és 1964-es gyűjtőterületem szélső falvaival. Ekkor ugyanis Dregelypalánk, Ipolyvece, Dejtár, Órhalom, Rimóc kutatópontokon végeztem gyűjtést. A Karancsalja és Mátraalja eddig kimaradt gyűjtőkörömből. Ez utóbbi azért, mert onnan bőséggel állottak megjelent és kéziratoss formában összeállított vagy cédulákban maradt gyűjtések különböző adattárakból. Az 1970-es évek elején azonban Pásztón külön végeztem gyűjtést. Nem említem most a Heves megyei 1964—65-ös, illetve saját völgyi 1966-os gyűjtésemet kutatópontok felsorolásával, mert ezek a gyűjtések jellegükben különböztek a Hont—Nógrád megyei gyűjtéseimtől. Arra azonban elegendőek, hogy bizonyos jelenségek érvényét ezekre a területekre is, ha nem határozottan, de megállapítsam vagy elvessem.

A jelzett kutatópontokon elsősorban a családszervezet, a munkaszervezet, az etnikai tudat, s általában a társadalom szerkezetének összetételét vizsgáltam. Egyéb néprajzi jelenséget (temetkezési szokások, lakodalmi szokások, ünnepi szokások, gazdálkodás) annyiban vizsgáltam, amennyiben azok a társadalmi jelenségek megértéséhez közelebb vittek, illetve bizonyos — általam vizsgált — társadalmi jelenségek rányomták a bélyegüket.

A Garam völgyének anyagát, ill. annak egy részét egy négy íves tanulmányban összegeztem (A család és a rokonsági kapcsolatok szerepe az Alsó-Garam völgy népi társadalmában 1890—1974 között). Az Ipoly-menti anyag egy részét hasonló terjedelemben dolgoztuk fel Szabó Istvánnal (jobbágykori maradványok az Ipolyvölgy népi társadalmában a XX. században), s ez a Pest megyei Múzeumok Évkönyvében sajtó alatt van, de itt még a családszervezettel és cselédség életével kapcsolatban, illetve az Ipoly két partján fekvő községek kapcsolatait elemzően több félig kész tanulmányunk van. A korábbi nógrádi gyűjtés egy részét már bedolgoztam „Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX—XX. században” c. munkámba, illetve néhány azóta megjelent tanulmányomban is érintem.

Ez utóbbi munkát leszámítva tehát a Zagyvától nyugatra végzett gyűjtéseim eredménye publikálatlan. A megírás, a felfeldolgozás azonban állásfoglalásra készített, s több még nem egészen kiérlelt, az egész „palóc”-nak nevezett területre pedig egyáltalán nem általánosítható eredmény birtokába juttatott. Az alábbiakban kívánom bemutatni.

1. Legalapvetőbbnek tekinthetem azt a megfigyelést, hogy a „palóc”-nak tekintett Észak-Magyarország társadalma még ma is igen sok jobbágykori maradványt őriz, s szemben a alföldi területek népességével (nemcsak a mezővárosok, kiváltságos területek népe, hanem a jobbágyoknak tudott kisebb települései is) mentalitásukban, magatartásukban is őrzik a jobbágykor emlékét. Mélyére tekintve a dolognak megállapítható, hogy az Alföldön valójában már jóval a jobbágyfelszabadítás előtt megszűnt a jobbágyság a gyakorlatban, míg a „palóc” vidéken valóságos jobbágyokat szabadítottak fel a 48-as törvények. Közvetlen emlékek gyűjthetők még (mai idős emberek nagyszülei éltek így) a jobbágyvilág szolgáltatásaira, a dészmaszedés módozataira, a földesúr és ispán hatalmára vonatkozóan. A jobbágykori társadalmi státusz sok helyen

még az 1950-es években is társadalmi rangot biztosított az utódoknak; éltek azok a réteg- és csoport megnevezések (zsellér, selemjobbágy, jobbágy), amelyek a jobbágykorban alakultak ki. Nem volt ezalól kivétel a nemesi közösség sem. Ők is megőrizték származásukat, tartásukat, közösségi vezető szerepüket. Mindez lehetővé tette számos intézmény azonos szerkezetű fennmaradását a kapitalizmus korában (úrbéresség), s ezeket az országos rendeletek sem tudták módosítani, modernizálni. Megfigyelhetően nem tudott a vidék népe élni a kapitalizmus biztosította hitel-lehetőségekkel sem, szemben az alföldi parasztsággal. Mentalitásukat tekintve kétségtelenül jobbágyok voltak és maradtak is egészen az 1950–60-as évekig. Ugyanez a mentalitás az Alföldön csak az uradalmi cselédségnél figyelhető meg, ám ezek távol és kívül éltek a falu társadalmán, a falu lakosai lenézték őket. A vidék munkaszervezetében, gazdasági életében a kapitalisztikus formák nem tudtak meggyökerezni. Legfeljebb néhány nagyobb város környéke és maga a város kivétel czalól. (Salgótarján környéke, Gyöngyös környéke, Pásztó).

Röviden summázva és túlzóan fogalmazva: a XX. században a „palóc” vidék népe még jobbágy mentalitású, mert valóságos jobbágyként érte meg 1848-at, míg az Alföld népe gyakorlatilag már korábban sem volt valóságos jobbágy, s már a jobbágyfelszabadítás idején is túllépett ezen.

Ha az itt felvázolt jelenség csak egy kis tájra volna érvényes (behatóiban ezt ma is csak az Ipoly-völgyben vizsgáltuk), s a Bódva völgyig nem terjeszthetnénk ki tapasztalataink alapján, akkor nem volna érdemes vele foglalkozni. Ám jóval túlterjed a jobbágy mentalitás késői, de eleven meglétének határa (jobbágyi vagy nemesi) az Ipoly-völgyön. Ugyancsak érdektelen lenne a számunkra akkor, ha ez a jelenség az egész Észak-Magyarországra vonatkoznék. Azonban ez sincs így. Az általam igen alaposan ismert Zempléni hegyvidéken úgyszólván hiányzik e jobbágy mentalitás, legfeljebb ha a magukba zárt nemzetiségi (szlovák ruszin) falvakban figyelhető ez meg. Ott is kisebb intenzitással, s valamivel erősebb formában a Csereháton. Karakterisztikusan a „palóc” vidéket jellemzi, s gyengébb-erősebb formában a Garam és Bódva között mindenütt megvan.

Korai volna még ennek okát behatóan és az egész területre kiterjedően vizsgálni, hiszen maga a jelenség is sok területen feltáratlan. Ám a földesúri hatalom török alatti folyamatos megléte, s az alföldi jellegű önállóság, önkormányzat, meg nem szerzése csak egyik oka lehet. Ami az abaúji és zempléni területeket leválasztja a „palóc” Észak-Magyarországtól az talán a világi és egyházi birtokosság egybeesése, részleges találkozása e területen (Eger, Vác, Esztergom), illetve az, hogy Abaúj és Zemplén Rákóczi birtok volt, s e nép körében éppen a Vezérő Fejedelem által terjesztett modern eszmék, a „vitélő rend” körvonalazódása, a modern nemzeti eszme, nemzeti tudat, magjának elhintése, s ezek hatása eleve lehetetlenné tette ilyen mentalitás tartós fennmaradását.

A jobbágy és nemesi mentalitás konzerválódásához kétségtelenül hozzájárult a vidék szegénysége is, a kisebb anyagi lehetőségek, a földnélküliség és a föld rosszabb minősége is. A vidék általános, alföldinél szegényebb volta azonban csak az Alföld felé jelenthet választóvonalat, de Abaújt és Zemplént már nem különböztetheti meg. Így ez csak alap lehet, amely kedvez a társadalom konzerválódásának, de nem hoz létre olyan specifikumot, amely Zemplénnel szembe állítaná Nógrádot.

2. Valamennyi korábbi kutató jellegzetes jegynek tartotta a palóc **had-at**, illetve a **nagycsalád**-ot. Vizsgálataim szerint is valóban jellemezte a nagy-

család a vidéket egészen a XX. század első két évtizedéig, s befolyásolta a nagycsaládok megléte a társadalom és munkaszervezet egészét, jellegzetessé formálta. A nagycsalád Morvay J. által leírt formája, kisebb variánsokkal (ezeket ő maga már jellemezte) megvan azonban az egész Észak-Magyarországon, de csak nyugati irányban. Zemplénben teljesen hiányzik, s úgy tűnik, Abaújban kisebb az intenzitása, illetve elsősorban a nemzetiségeket jellemzi. Hogy Zemplénben ez a forma miért hiányzik az emlékezetből, még nem tudom megmagyarázni, s éppen a magyarázat érdekében fokozottabban kell a Cserehát átmeneti területet vizsgálni.

Szórványosan az Alföldön is találkozunk a nagycsaláddal néhány kisebb faluban, de a társadalmat meghatározó, befolyásoló szerep nélkül. A Jászságban és a Kiskunságban azonban elevenen megvolt, csak itt egészen más típusú: **külön élő nagycsaládi forma**. Ez merőben különbözik a palóc-típusú nagycsaládtól, éppen abban, amiben már előbb megjelöltük az egész társadalom különbségét. A **palóc-típusú** nagycsalád tipikusan jobbágykori maradvány, míg a **jász-típusú** (így nevezem, mert a Kiskunságban a terjeszkedő jászok sajátja elsősorban), nyitott a kapitalisztikus jelenségek irányába, az új lehetőségekhez alkalmazott, s éppen a „család kapitalisztikus úton való gyarapodását” van hivatva elősegíteni. Jelenleg úgy látom a jász-típusú nagycsalád kérdését, hogy az itt korán jelentkező, redempció miatti kapitalisztikus tendenciák még épen találták a nagycsaládi szervezetet, s fokozatosan modernizálták. Az Alföld nem kiváltságos helyein a kapitalisztikus tendenciák már későbbben jelentek meg valamivel (de előbb mint a palócnál), s ekkor a nagycsalád már hanyatló, életképtelen állapotban volt, s az új tendenciák a kiscsaládot modernizálták. A palóc-vidéken azonban a nagycsalád változatlanul ment át kapitalizmus korába, az itt gyengén jelentkező kapitalisztikus tendenciák a parasztságig nem hatolhattak le, s nem befolyásolhatták a család szerkezetét. A nagycsalád ezen a vidéken a kapitalizmus viszonyai között lassan kellett, hogy megszűnjék, mert nem volt meg az az erő, ami összetartsa (a gazdálkodás összetettsége, az öröklésjog, az adó- és szolgáltatásrendszer családi alapegysége). Az Alföldön a kiscsalád a feudalizmus kebelén belül váltja fel a nagycsaládot vagy modernizálódik, mint a jász-típusú. A palóc-vidéken azonban még hosszú vegetálásra kényszerül a gyenge kapitalisztikus tendenciák miatt. Jól megfigyelhető ez a Garam völgyében és az Ipoly jobb partján, a szlovákiai részeken, ahol méginkább lelassul ez a folyamat, mert az új viszonyok, különböznek a magyar fejlődéstől, s konzerválja a bizonytalanság és az új helyzet a társadalmat. Az Ipoly bal partján, amelynek fejlődése addig teljesen azonos volt a jobb parti településekkel, ugyanakkor mindez a maga útján halad tovább.

Úgy látom tehát, hogy a családszervezet az Alföld felé elválasztó jellegű jelenség, de az bizonyos mértékig keletre is, ahol azonban a Cserehát átmeneti területe közbeekelődik. Nyugati irányban a Vág völgyéig (eddigi ismereteim szerint) a nagycsalád megvan egy régiesebb formában, itt azonban a konzerválódáshoz nagymértékben hozzájárult az I. világháború után kialakult helyzet is.

3. Következő témaköröm bizonyos fokig a nagycsalád kérdéséhez kapcsolódik, s e jelenség nagyjából annak határait követi. Megfigyelhetően a régóta kiscsaládos területeken a különböző akcióközösségek, együttműködési formák **lokális alapon** szerveződnek, s ugyanígy a nagycsaládos vidékek kiscsaládjainak a gyakorlatában is ez az elv uralkodik. A nagycsaládok tömeges felbomlásának időszakában azonban átalakul a lokális alapú együttműködés rokonl

alapúvá, illetve ez az elv a meghatározóbb. A nagycsaládok, ha megszűntek egy korábbi időszakban, átvették a kiscsaládok kialakult lokális alapú szerveződési elvét. A tömeges felbomlás korában azonban a széthullott nagycsalád-elemek egymással tartanak kapcsolatot inkább, s csak másodsorban a szomszédokkal. Ez a tendenciaszerűen jelenlevő jelenség — éppen mert a múlt század végétől általános jelenség a tömeges felbomlás — a palóc vidéket egyértelműen jellemzi. A Csereháton, ahol már eleve kisebb a nagycsaládok szerepe a társadalomban, ez a jelenség már nem jellemző. A Bódva határvonal e tekintetben. Olyan jelenség ez, amelynek jelentősége van a XX. században, ha a palóc területet vizsgáljuk.

4. A Garam- és Ipoly völgyben alaposabb gyűjtést végeztem az **ünnepi szokások** témakörében. Minthogy az ünnepi szokások folklór jellegű megközelítését (ez egyik fejezetem témája a Palóc Monográfiában) még alapos vizsgálat és gyűjtés birtokában kezdhetem csak meg, itt most kizárólag ezek társadalmi vonatkozásairól szólhatok, hiszen ilyen alapállású volt a gyűjtésem is. Ezt sem kívánom a vizsgált terület határain túl általánosítani, bár ez eddigi irodalom módot adhat arra, hogy szélesebb körben való meglétével is számolhassunk.

Megfigyelhető, hogy kb. az 1930-as évek végéig, de az 1930-as évek kezdetéig mindenképpen jellemző volt a területre az olyanféle ünnepi szokások megléte és eleven élete, ahol különböző javakat (kalács, bor, kolbász, száraz szemes termények) gyűjtenek össze a szokásban résztvevők (**ostyahordás**, a **pásztorok vesszőzése**, **bellehemezés**, **locsolkodás**). Sőt a pásztorok megvesszőzése, és az ezzel kapcsolatos gyűjtés (ma pénz is!) a cigányok körében ma is megvan, amennyiben cigányok ma a legtöbb helyen a pásztorok. Az efféle szokások eleven élete vizsgálataink szerint erősen összefügg többek között azzal, hogy ezek a középkori szolgáltatási formák (a tanító ellátása hurkával, kolbásszal, sonkával; a pásztorok soros étkeztetése, soros kenyere és évi téli ételeinek, italának összeadása), főként a szegényebb gyermekek karácsonyi, húsvéti gyűjtőtevékenysége: tojás, kalács, (újabban pénz is) a megnevezett tisztségviselők jövedelmének fontos részét alkották. Rá voltak szorulva ezekre a jövedelmekre még tanítók (mester) is olyan környezetben, ahol a meglehetősen szegény lakosság pénzzel megfizetni nem tudta őket. Nem kaptak olyan fizetést vagy földet a szolgálatuk után, amely elegendő lett volna a tanítónak ahhoz, hogy ne szoruljon ilyen szolgáltatások begyűjtésére.

Ez természetesen a vidék első pont alatt vázolt társadalmi állapotával függ össze, s ezért valójában ez csak az Alföldtől választja el a palóc területet. Ismereteim szerint azonban az efféle (más-más szokáshoz kapcsolódó) gyűjtés, az egész Észak-Magyarországot jellemzi, s határ nem vonható e tekintetben, legalábbis ismereteim szerint nem.

5. A Palóc Monográfia célkitűzései között szerepel a következő: „Az észak-magyarországi — palócnak nevezett — népi kultúra és életmód stílusának megrajzolása azokkal a kistáji variánsokkal, amelyek itt jelentkeznek. A palóc néprajzi vonások meghatározása.” Jóllehet a kiküldött szempontok megbeszéléseink szerint készültek el, s így kutatópontokként Pest megye községeit nem érintik, mégis ha az egész palóc vidékről és a palócság határainak körvonalazásáról van szó, nem hagyhatók ezek a részek sem figyelmen kívül. Úgy vélem a régi Hont megye ma hazánkhoz tartozó része feltétlenül ide tartozik, s palócnak tekinthető még akkor is, ha ezt a vidéket német és

szlovák települések erősen színezik. Az alábbiakban az Ipoly és a Garam völgy általam vizsgált részéről szeretnék néhány szót szólni, s jellemezni a palóc vidékhez való viszonyukat.

Nem él erősen, de magukról tudni vélik az egyes községek, hogy palócok. Különösen a Vámosmikolától felfelé elhelyezkedő települések. A letkésiek és ipolytölgyesiek a palóc községeket Vámosmikolától északra jelölik meg (Kemence, Bernecebaráti, Tésa, Hont, Drégelypalánk, de már Vámosmikolát is ide számítják). Ugyancsak idetartozónak minősítik az Ipoly jobb partján lévő, Vámosmikolával szemben fekvő községeket is, (Ipolybél, Páld, Ipolyság). Kétségtelen tény, hogy a szemben fekvő községek az Ipoly két partján sokkal inkább hasonlítanak egymáshoz, mint az Ipoly azonos partján fekvő községek. A kapcsolat közöttük szorosabban csak a határváltozás után jött létre. Addig egy egységet alkottak a szemben lévők (közlekedés, mind a két parton fekvő rét és erdőbirtokok, házasodás, anyakönyvezés). Így az észak-dél irányú tagolásnak, Vámosmikolától délre fekvő községek elkülönültségi érzésének van némi alapja. Főként szokásokban, hiedelmekben Kemence és Bernecebaráti, némileg a cselédfalu, Tésa és a járási székhely, Vámosmikola a Drégelypalánkkal kezdődő vidékhez kapcsolódik. *Manga J.* is említi ezeknek a községeknek a rokon jellegét a szokások terén. Mindazonáltal kulturálisan az Ipoly-völgy katolikus magyar községei mégis külön egységet alkotnak. Szobtól Hontig, s mindkét parton így van. Az Ipoly összeköti ezt a tájat, a falvakat, a Helembától Ipolyságig, Szobtól, Hontig terjedő mindkétparti községek külön egységet alkotnak. Észak felől ez az egység nem válik el élesen az Ipoly-völgy Drégellyel kezdődő községeitől, ám élesen elhatárolódik a Börzsöny áttelleges keleti oldalától. Amiként a folyók tekintetében is vízválasztó a Börzsöny, ugyanúgy kulturálisan is. Ez a terület a nagyobb palóc tömbbel csak északon és némileg délen a folyóvölgyön át tarhat kapcsolatot.

Felbukkan a Garam-mentén is halványan annak tudata, hogy Bény, Kisgyarmat, Kémend, Szalka, Kiskeszi palóc községek lennének, de már Kőhídgyarmat, Muzsla, Kőbölkút határozottan nem palócnak vallja magát. Bizonyos nyelvi jelenségeken kívül a rövidszoknyás hét község alapján választja le a vidék népe a palócokat, s a Garam-mentének községeit, ennek alapján véli odatartozónak. Az igazi palóc vidék azonban a Garam mentiek szerint is inkább az Ipolyvölgy.

Kőbölkút és különösen a református Kisújfalu pedig egyenesen sértésnek veszi a palóc jelleg után való kérdezősködést.

Ahogy az Ipoly két partján fekvő községek egy egységet alkotnak, a Garam két partján lévők is hasonlítanak egymáshoz, s különösen a hét viselkedés, rövidszoknyás község. Magukat ők nem nevezik palócoknak egyértelműen, de nem is tiltakoznak ellene, s tudják, hogy mind annak tartják őket.

A községek egymásról alkotott véleménye nagyjából tükrözi itt is a valós helyzetet. A Garam-völgy és az Ipoly-völgy egymás mellett fekvő községei között az I. vh. végéig nem volt szorosabb kapcsolat, a folyón áttelleges községek kapcsolata mindkét esetben döntőbb volt. Ugyanakkor a Garam-mente községei a földminőség, a szántók nagyobb lehetőségei miatt gazdasági fölényben voltak az Ipoly-mentiekkel szemben, s itt a kialakult szőlőkultúra is elválasztólag hatott. A Garam-mente egysége azonban nyugaton a már nem karakteres Muzslával és Kőbölkúttal lezárul, mert itt kezdődik a vegyes, illetve tiszta református falvak övezete. Ennek első pontjáig, Kisújfaluig gyűjtöttem, s megállapíthatóan más már ez a vidék, mint a Garam-völgy vizsgált községei. A *Fél E.* vizsgálta Martoshoz hasonló, inkább azzal alkot egységet. Nyil-

vánvalóan itt ér véget az érseki birtokok övezete, s szűnik meg a kettős világi-egyházi földesuraság. Ahogyan teljesen elűt és kiugrik Perőcsény kultúrája az Ipoly-völgy bal partjának községei közül református jellegével, ugyanúgy különbözik a Garam-völgyétől a Kisújfaluvál kezdődő vidék is. Azok a jelenségek (leszámítva a nagycsaládok és az ebből fakadó egyéb jellegzetességeket), amelyek az Ipoly- és Garam-völgyet a nagyobb „középpalóc” vidékhez hasonlítják itt érnek véget. Különben Imre S. is átmeneti, de még a palóc nyelvjáráshoz kapcsolódó területnek veszi könyvében ezt a Garam—Ipolymenti részt. Úgy tűnik, hogy a nyelvi jelenséget, az etnikai tudat és bizonyos néprajzi jelenségek egybe esnek ezen a területen. Ahhoz azonban, hogy ezt a vidéket egészében és a palóc vidékhez hasonló viszonyában mélyebben szemlélhessük, még jónéhány kiegészítő gyűjtésre van szükségünk. De a Pest megyei Múzeumok Évkönyvében megjelenő tetemes anyag erről a területről már nagymértékben előreviszi eddigi kutatásainkat.

1. Az eddig elmondottak felvetnek néhány általánosabb módszertani és elméleti problémát is, illetve állásfoglalásra készítenek bennünket ilyen kérdésekre is. Ezek egy részét nem tartom szükségesnek válaszolni, mert már korábban megjelent dolgozataimban foglalkoztam ezekkel (A társadalom néprajz alapvető kérdéseiről; Jászdózsza és a palócság; A jász etnikum és a jászsági műveltségi egység). Néhány kérdést azonban ehhez kapcsolódóan fel kell vetnem.

2. A palóckutatás megindításakor többen felvetették: úgy vélik vizsgálataink során aligha találunk majd palóc etnikum specifikumokat, csak a palócokhoz kapcsolható kulturális jegyeket. Sokkal inkább fogunk találkozni a táj jellegéből, a történeti fejlődésből fakadó jegyekkel. Érdekes módon éppen az a *Diószegi V.* nem merete használni a palócokra vonatkozóan használatos „néprajzi csoport”, „etnikai csoport” elnevezést, aki a jelenlévők közül egyedül tudott ilyen kulturális jegyeket feltárni, igazolni. Ő — meggyőző érveléssel — óvatosságra intett, s az „etnokulturális csoport” elnevezést ajánlotta. Javaslatát azonban nem ment át a gyakorlatba, nem igen használják ezt a terminust, ugyanakkor a régi fogalmak akadályozzák azt, hogy meggyőzően és helyesen értékelhessük eredményeinket. Szembe kell ezzel a kérdéssel néznünk.

„Jászdózsza és a palócság” című kötetzáró írásomban kifejtettem ezzel kapcsolatosan a véleményemet, s azóta elvégezvén egy önálló és körülírható etnikai csoport, a jászok kultúrájának szemléljét, csak megerősödtem korábbi elképzelésemben, amelyet 1970-ben már írásban is kifejtettem.

Úgy vélem, hogy az előbb bemutatott történeti-társadalmi kép, a palóc vidék és az Alföld társadalma közötti különbség a két, jelenleg elkülönülő terület kultúrájának alapja.

Ma jellemző ez a kép, ha úgy veszem „történeti fejlődésben mutatkozó fáziskésés” a palóc vidékre. Ha pedig jellemző, akkor sajátja is kultúrájának. Ilyen értelemben a néprajzi (vagy etnokulturális) csoport jellemzői, értékelhető jegyei közé tartozik. A fáziskésést okozó történeti okok a palóc vidék kultúrájának külső meghatározói, s nem tartoznak bele magába a kultúrába, nem alkotják a néprajzi vizsgálatok tárgyát sem. A történeti meghatározókra e vidék kultúrája sajátosan reagált, kulturális választ adott, s ebből sajátos szerkezetű hagyományrendszert hozott létre. Így ez a kultúra, ez a hagyományrendszer jellemző módon megkülönbözteti az egész területet nagy vonásaiban az Alföldtől, s egyéb körülményektől meghatározottan pedig tagolja magát a palóc területet is.

A fáziskésést különben sem lehet — ezt már korábban részletesen kifejtettem — mechanikusan értelmezni, s egyszerű lemaradásként felfogni. Világos dolog, hogy pl. a XVIII. században megindult jázsági polgárosodás egészen más környezetben és hatások alatt ment végbe, mint a XIX. század végén bekövetkező palóc vidék hasonló mozgási folyamata, s így egészen más eredményre is jutott. Úgy vélem, bár maga a fáziskésés is jellemző egy-egy területre. Ilyen alapon mondjuk — durván fogalmazva — a német parasztság és lengyel parasztság között nem annyira etnikai különbségeket kellene látnunk, hanem csak fáziskésést? Egy más szituációban deformál, jellegzetessé formál. Nem elegendő csak a folyamatra figyelni, hanem a szituációt is vizsgálunk kell, s méginkább a kettő viszonyát és e viszonyból létrejövő végeredményt.

Úgy vélem, amit eddig fáziskésésnek minősítettünk, táji hatásnak tekintettünk, s így nem vettük fel az etnikumjegyek közé, mégegyszer mérlegre kell tennünk. Az „etnikumok” sem öröktől fogva vannak, egy-egy nép, különösen Európában, számtalan egyéb elemből integrálódott, s hozott létre új, határozott szerkezetű kultúrát, amely attól a pillanattól kezdve, hogy egységesült, jellegzetesen integrálttá vált, már új etnikumot is teremtett. Az inkább a kérdés, hogy a palócság rendelkezik-e ilyen integrált kultúrával, a különböző elmeket, betelepülő népcsoportokat magához tudta-e hasonlítani, át tudta-e formálni saját képére kultúrájukat, hogy létrehozza így a palócságot? Lehet, hogy csak kisebb csoportokról beszélhetünk e vidéken ilyen tekintetben, s az egyes csoportokat csak laza szálak tartják össze. Lehet, hogy a kisebb csoportok megléte ellenére mégis van erős rokonság és átfogó erő, s így van szélesebb értelemben vett palócság is. Én hajlok arra, hogy ez utóbbi sem kizárt. A palócság hasonlítani tudott, példa erre számos elmagyarosodott szlovák, német népsziget.

Láthatjuk, mint veszik át az elmagyarosodó falvak a palóc dialektust vagy annak helyi jellemzőit, kis területre érvényes sajátosságait, láthatjuk, szokásaik mint hasonulnak a magyarokéhoz, gazdasági és társadalmi berendezkedésük miként válik olyanná, mint a magyaroké, s mint foglalnak el az új kultúrán belül egyre kisebb helyet és szerepet az addig csak rájuk jellemző vonások. Úgy vélem e hasonítási folyamat utolsó fázisába léptünk. A korábban e tájon élt palóc népesség túl sok idegen elemmel gyarapodott, töltődött fel a középkor végén, újkor elején. Ezek hasonítása, beolvasztása lassú folyamat volt, de lassan végéhez közeledik, s arról tanúskodik, hogy eleven és jellegzetes néprajzi csoporttal állunk szemben.

HENKEY GYULA hozzászólása

A palóckutatás keretében az etnikai embertani vizsgálatok Heves és Nógrád megyében nagyrészt befejeződtek, a Borsod megyei vizsgálatokat 1977-ben kezdtem el. Az eddig vizsgált községek: Mátraderecske, Egerbocs, Mikófalva, Szilvásvár, Gyöngyöspata, Nagyréde, Bükkszék, Domoszló, Mátramindszent, Nádujfalu, Karancsság, Órhalom, Huguag, Mátraszőlős, Buják, Rimóc, Bárna, és Lucfalva.

A kutatópontok négy csoportra választhatók:

1. Egertől és Hasznostól északra élő tiszta palóc népességek
2. Barkó— palóc népességek

3. A palócföld más részein lévő kontroll katolikus magyar kutatópontok népessége

4. Szlovák származásúakkal kevert palóc népessegek (ide azokat a községeket soroltam, amelyekben az 1928. évi összeírásban és a vizsgáltak között 10%-nál több szlovák eredetű családnév fordult elő) és Mátraszőlős, ahol ugyan szlovák családnévek csak 3%-ban fordulnak elő, de nem szerepel a tiszta palóc községek között.

A kutatásokat kíváncsi volt embertani szempontból kiterjeszteni szlovák eredetű községekre, valamint olyan dél-hevesi és dél-borsodi református népessegekre is, amelyekben a népesség a török korban fennmaradt és szlovák keveredés nem mutatható ki. A szlovák eredetű népessegek közül a legnagyobb evangélikus vallású települést, Lucfalvát, és a legnagyobb katolikus települést, Domoszlót levizsgáltam, az autochton református népessegek vizsgálatára nem volt lehetőségem.

A 18 községben végzett vizsgálat és a vonatkozó feldolgozások befejezése után az eredményeket az alábbiakban ismertetem: A tiszta palócok termete férfiakkal magas-nagyközepes, a nőknél nagyközepes-magas. A szlovákokkal kevert palócok, a mátraszőlősiak, a kontroll községek és a domoszlói szlovák származásúak termete kissé alacsonyabb, a szilvásváradi barkó és a lucfalvai szlovák férfiak termete kissé magasabb a tiszta palóc átlagnál is. A fej és az arc méreteinek átlaga az egész vizsgált népességnél meglepően egységes. A tiszta palócokra, a kontroll népessegekre, a kevert palócokra, a barkókra és a szlovák származásúakra egyaránt az enyhén hosszú, széles, hyperbrachycephal-brachycephal fej, a széles, középmagas arc a jellemző, az arcjelző átlaga túlnyomó többségben az euryprosopia felső határai, ritkán a mesoprosopia alsó határára esik. A barkók feje azonos szélesség mellett kissé hosszabb, így az átlag kisebb mértékben brachycephal. Nógrád megye viszonylatában a t-próba értékei szerint a jellegek túlnyomó többségénél nincs szignifikáns eltérés az összes palócok és a tiszta palócok között, a lucfalvai szlovák származásúak pedig még kevésbé térnek el az összes palócoktól és a tiszta palócoktól is, mint azok egymástól.

A fej és az arc morfológiai jellegei tekintetében a vizsgált népessegek már nem olyan nagy mértékben egységesek, mint a méretek és a jelzők szempontjából. Ennek ellenére az egész vizsgált népességre az alábbi morfológiai jellegek az elsősorban jellemzők: előreálló járomcsont, közepes orralap, közép-magas áll, közepesen fejlett gonion táj, egyenes orrhát és enyhén domború tarkó. A főbb morfológiai jellegek megoszlása terén az alábbi nagyobb eltérések észlelhetők: a kevert palócoknál és a lucfalvaiknál a férfiaknál gyakoribb a kiugró gonion táj, mint a tiszta palócoknál, míg nőknél a lucfalvaiknál lényegesen nagyobb a gyengén fejlett gonion táj előfordulása, mint a többi népessegeknél. Férfiaknál a tiszta palócoknál gyakoribb a konvex és ritkább a konkáv orr, mint a kevert palócoknál és a lucfalvaiknál, míg nőknél konkáv orr a kevert palócoknál, a legtöbb konvex orr pedig a lucfalvaiknál észlelhető. A szilvásváradiaknál és a lucfalvai nőknél gyakoribb az erősen domború tarkó, mint a többi népessegek között. A morfológiai jellegek megoszlása szempontjából a kontroll községek állnak a tiszta palócokhoz a legközelebb.

A tiszta palócoknál mindkét nemnél leggyakoribb a barna szemszín, utána a kevert (zöldes) következik, a legkisebb mértékben pedig világos szemszín észlelhető. A kevert palócoknál, a mátraszőlősiaknál és a lucfalvaiknál férfiaknál a világos szemszín a leggyakoribb. A szilvásváradi barkóknál a barna szemszín a leggyakoribb, utána férfiaknál a világos, nőknél a zöldes szemszín.

kövölkeznek. Szemszín tekintetében is a kontroll községek népessége áll a tiszta palócoknál a legközelebb.

Hajszín tekintetében az egész vizsgált népesség egységes, a lucfalvaiaknál a barna-fekete hajszín előfordulása mindkét nemnél 90%, az összes többi vizsgált népességeknél 95% felett van — mindkét nemnél — a barna-fekete hajszín.

A Howells-féle szigma ráció szempontjából eddig a Nógrád megyei adatokat vizsgáltam. Az összes palócok és a lucfalvaiak is e téren eléggé homogének, a mátraminszentiekénél kaptam az átlagos szigma ráció legalacsonyabb értékeit, ők a legnagyobb mértékben homogének. Egyébként e téren Mátraminszent az eddig feldolgozott községek közül hazánkban a leghomogénebb.

A tipológiai megoszlás szempontjából a tiszta palócok eléggé egységesek, a magyarság törökös elemeihez kapcsolódó típusok — a turanid, a pamíri és az előázsiái — előfordulása megközelíti a honfoglaló magyaroknál *Lipták* által kimutatott százalékot, sőt Mátradereskén és Egerbocson azt meg is haladja.

A kevert palócoknál és a mátraszőlősieknél kisebb mértékben, a lucfalvaiaknál nagyobb mértékben csökken a turanid és a pamíri típus és ezzel párhuzamosan emelkedik a kelet-balti típus, és az erősen kevert meghatározatlanok előfordulása. Érdekes, hogy nemcsak a kontroll népességnél és a szilvásvárad barkóknál, hanem domoszlói szlovák származásúaknál is több a magyarság törökös elemeivel kapcsolatba hozható típus, mint a kevert palócok és a mátraszőlősiek között. A szilvásváradiek és a domoszlóiak elsősorban abban különböznek tipológiailag a tiszta palóctól, hogy lényegesen több közöttük az erősen kevert meghatározatlanok száma.

Ha típusonként külön vizsgáljuk az előfordulást, úgy a tiszta palócoknál, a kontroll községekben, a szilvásváradiekénél, a kevert palócoknál és a domoszlóiakénál általában a turanid típus áll az első és a pamíri a második helyen. A lucfalvaiaknál a pamíri és a keletbalti egyenlő arányban fordul elő, utánuk a turanid, majd a dinári típus következik. A turanid típus átlagos előfordulása a tiszta palócok között 25%, a pamíri 18%, e két típus előfordulása a kontroll községekben, a barkók és a domoszlóiak között is alig csökken. A szlovák származásúakkal kevert községekben a turanid típus gyakorisága átlagban 18%, a pamírié 12%. A tiszta palócok között a keletbalti és a dinári típus áll a harmadik és a negyedik helyen 6%-os, illetve 5,5%-os előfordulással. Nógrád megyében a keletbalti, Heves megyében a dinári van a harmadik helyen. A kontroll községekben — Gyöngyöspatán és Nagyrédén — hasonló a helyzet, mint a Heves megyei tiszta palócoknál, turanid, pamíri, keletbalti a sorrend. A keletbalti típus előfordulása szlovákokkal kevert palóc községekben lényegesen több, általában 12 és 13% között van, e téren csak Buják a kivétel, ahol a keletbalti típus előfordulása csak 4%. Buják a kevert palóc községek közül egyébként is külön helyet foglal el, egyrészt a szlovák nevek előfordulása csak 17%, másrészt e község fekvésénél fogva kontroll községnek is számít. A keletbalti típus előfordulása a lucfalvaiak között 12,5%, a domoszlóiak között 8,9%, a szilvásvárad barkók között 2,7%. Tekintettel arra, hogy a keletbalti típus az ősi finnugor és az ősi szláv népekre egyaránt jellemző, megkísértem e típust változatokra bontani. A palócföldön leggyakoribb e típusnak erősen lapponoid jellegű változata, után az erősen cromagnoid jellegű változat, majd a mongoloidek kevert forma következik, legritkébb az északival kevert forma, mely utóbbi a vizsgált népességek túlnyomó többségénél nem is észlelhető. Említésre méltó az alpi típus előfordulása is, de jellegei a lapponoid jellegektől nem mindig választhatók el. A ritkábban

előforduló típusok közül a lapponoid gyakorisága Mátraszőlősen, a keleti mediterráné és a mediterráné Szilvásváradon, az előázsiáié Egerbocson említésre méltó. A mongoloid típusról *Bartucz* azt írta, hogy a palócok között egyes községekben gyakorisága a 20—25 %-ot is eléri. Eddigi vizsgálataim szerint a mongoloid típus előfordulása a palócföldön 0—3,6 % között volt, a legnagyobb %-ban Órhalomban fordult elő 3,6 %-al. A ősi germán és szláv népekre jellemző északi típus előfordulása teljesen jelentéktelen, a lucfalvai és a domoszlói szlovák származásúak között is csak 2,3 illetve 1,0 %. Az ősi germán és szláv népeknél gyakori, de az ősi finnugor népeknél is számottevő cromagnoid típus előfordulása szintén jelentéktelen, a lucfalvaiaknál és a domoszlóiaknál is csak 1,1 illetve 0,5 %. Legritkábban a vogulokra és az osztjákokra jellemző urali típus, mely százalékban ki sem fejezhető és a palócföldi községek túlnyomó többségében elő sem fordul.

Az erősen kevert meghatározatlanok legkisebb számban a tiszta palócok között található, a kontroll községekben számuk kisebb mértékben, a kevert palóc községekben nagyobb mértékben emelkedik, a legtöbb meghatározatlan pedig a lucfalvaiaknál és a szilvásváradiaknál található. A szlovák származásúakkal kevert palóc községek közül Bárna különleges helyet foglal el, itt a meghatározatlanok száma lényegesen kisebb és a kevertségre csak a típusok megoszlása alapján lehet következtetni.

Lényegében az általam vizsgált terület embertani szempontból eddig eléggé egységes, a legegységesebbek a tiszta palócok és hozzájuk legközelebb a kontroll magyar községek állnak. Az embertani adatok szerint a szlovák keveredés sem befolyásolta lényegesen a táj községeinek embertani képét, sőt a „tiszta szlovák” községek is részben beleilleszkednek ebbe az embertani képbe. Meg kell azonban jegyezni, hogy míg Domoszlóval kapcsolatban az oklevelek csak szlovákok betelepüléséről írnak, addig az általam vizsgált egyének között több volt a magyar, mint a szlovák név és az 1828. évi összeírásban is csak 5 %-kal kevesebb a magyar, mint a szlovák eredetű családnév. Ezzel összhangban van a helyi színhagyomány is, mely szerint a domoszlóiak nemcsak összeházasodtak a környékbeli palócokkal, hanem ők között is voltak palóc származásúak.

A barkó kérdésben egy község vizsgálata alapján az embertan nem tud megfelelő támpontot nyújtani. A barkókkal és a keleti palócokkal kapcsolatos kérdés megítéléséhez az 1977-ben kezdődő Borsod megyei vizsgálatok befejezése után tudok adatokat szolgáltatni.

BAKÓ FERENC hozzászólása

Amikor a palóc falvak **településnéprajzáról és népi építkezésének** sajátosságairól kívánok szólni, az 1967-ben Egerben elhangzott előadásom beosztását és megállapításait veszem alapul. Amint akkor említettem, a műemléki topográfia gyűjtési munkálatainak során áttekintést szereztem Heves megye egészéről, s így annak északi, palócok-lakta területeiről is. Akkor tett megállapításaim általánosságban ma is érvényesek, ezenkívül Nógrád megyéről is megjelent egy kiváló összefoglalás *Zólyomi József* tollából, ennél fogva most az általános képet csak finomítani, árnyalni, területileg pedig kibővíteni tudom.

A településnéprajzi kutatások tekintetbe vették az egyes helységekben mind morfológiai megjelenését, mint a belső telek formáját és használatát.

Ilyen módon Heves megyében a településformákat három alaptípusra lehet visszavezetni. (Azért kell visszavezetni, mert az utóbbi szárharminc év telek- és falurendeziási akció nyomán a típusok egymással erősen keveredtek, általában a szalagtelkes, soros-utcás típus javára.) Az első kategóriába a többséget kitevő szalagtelkes, soros-utcás falvak tartoznak, amelyek keletkezése nagyjából a XVIII. sz. előtti időkre keltezhető. A második típus a megosztott telkes, morfológiailag gyakran halmazos falvaké, számos formai és funkcionális változattal. A palóc vidékre a „hegyvidéki szálláskertes”-nek nevezett típus a jellemző, bár nem túl nagy számban, de ennek is több variánsával. Egyes falvakban csak a lakosság egy, jogilag és gazdaságilag magasabb rétegével lehet a kettős beltelek használatát kapcsolatba hozni. Más esetekben a szálláskert keletkezése egy közeli falu elnéptelenedésére vezethető vissza (leginkább a török idők alatt), amikor a ma is élő falu a régi község határát bekebelezte (Tarnalelesz — Bolya). A szálláskertek kialakulására viszonylag közeli példát mutat fel Szarvaskő esete. 1850 előtt a Tanyának nevezett kertek még ismeretlenek, ezért úgy tűnik, hogy a jobbágyfelszabadítás után, éppen a feudális földbirtokviszonyok megszűnése és a tagosítás után alakultak ki, főleg a földrajzi viszonyok kényszerítő hatása alatt. A majorfalu a harmadik Heves megyei típus, ami a hegyvidéken és az Alföldön egyaránt előfordul. A majorfalu napjainkban, a különböző korszakok növekedéseinek rétegződése után leginkább zavaros halmazfalunak látszik, de történeti fejlődését kutatva, a faluszerkezeten belül egymástól sokszor független több, vagy egy-egy nagyobb centrum fedezhető fel. Ezek a központok a falu egykori birtokosainak kúrái, kastélyai, ami köré a egybirtokot megművelő cselédek, zsellérek házai települtek. A magyar településtípusok igen régi formája lehet ez, aminek a társadalmi és gazdasági fejlődés sok helyen még a nyomait is elmosta, de már a középkorban is megmutatkozik az a racionális munkaszervezési elv, hogy a földesúr a jobbágyénál olcsóbb és jobban kihasználható zsellér munkaerejét kúriája közvetlen közelében tudja. Egy centrumos majorfalunak Egercsehi, Tarnaörs, Zaránk, Detk, — több központúnak pedig Egerszólát, Nagyréde, Atkár községeket tekintem.

Az északi hegyvidék településformái, de különösen a megosztott telekrendszer használata kialakulásában és fennmaradásában jelentős szerepet tulajdonítunk a falun élő armalista nemességnek. A jobbágyfelszabadítás időpontjában ezen a területen számos armalista település volt, ahol a kisebb birtokon, vagy éppen a jobbágytelken gazdálkodó kisnemések a jobbágyokkal, zsellérekkel szemben többségben voltak. Így volt ez a XVIII. században is, de a XVII. század népességét, ennek jogállását nem ismerjük. A XVI. században ugyanezen a területen azonban éppúgy armalista nemeseket találunk, mint a későbbiekben. Az 1549. évi dikajegyzék 65 Heves megyei települése között 30 esetben nem tüntették fel a földesúr nevét, csak a nemesi porták számát, amelyek — 24 falu adatait egyesítve — többet tettek ki, mint az egyéb (deserta, pauper, nova) porták. A bizonyításhoz szükséges további dokumentumok feltárását az nehezíti, hogy a XVI. századi nemesi családnevek ez ideig ismeretlenek, s így nem használhatók fel a hódoltság után északról ide települők között az esetleg visszatelepülők felismeréséhez. Ennek ellenére a kiváltságos jogállású, de ugyanakkor a jobbágyosnál magasabb szinten élő és termelő réteg kontinuitását ezen a tájon valószínűnek tartjuk.

Ez a kontinuitás, folytonosság tarthatta fenn elsősorban a megosztott beltelek rendszerét, különösen a falutól távolabbra kihelyezett csűrös vagy is-

tállós kertekkel. A kismemesség kultúraformáló szerepét azonban máshol is megfigyelhettük. És ez a belső telkek formája és használata.

A belső telek és ezen belül a lakó udvar beépítésének, használatának módzatai a feudális birtokviszonyaira vezethető vissza. A beltelek formája és használata egészen más a nemeseknél és a jobbágynál, amint azt a tipikus Mikófalva esetében leírhattuk.

Mikófalván 1830 körül az 530 lelket számláló kismemesi réteg 14 magyar holdnyi telken lakott, a jobbágynak és zsellérek viszont 215-en 23 magyar hold területű beltelken. A számokból következik a kismemesi telkek zsúfoltsága és a jobbágy porták ritkább beépítettsége. A nemesek eredetileg három nagyobb méretű nemzeti telken laktak, ami az idők folyamán elaprózódott és lakóházakkal épült be. A nemes ugyanis, ha nagykorú lett, szavazati jogot kapva, gazdaságilag is önállósulhatott szüleitől: örökölte a porta ráeső részét, amire házat építhetett. A múlt század vége felé pl. a Kovács-Matyó had telkén 25 lakóház állt. Századunk elejéig hasonló telekhasználat volt érvényben Bátor, Egerbocs, Bükkcenterzsébet, Tarnalelesz, Balaton, Egercehi községek egyes részein, ahol a lakosság többé-kevésbé nemesi eredetű. Ugyanott a telkes jobbágyok portái azonban nem népesültek így be és nem aprózódtak el. A szabályos szalagtelken többnyire egy lakóház állt csúrral és mögötte a kerttel. Megjegyzendő, hogy a nemeseknek a lakóudvaron kívül, a település szélén különálló kertjeik voltak csúrral. Az egykori jobbágy belső telkének viszonylagos változatlanágát a történelem során nyert jogi helyzetével tudjuk magyarázni. Míg a nemesek tetszés szerint oszthatták birtokaik külső és belső tartozékait, addig a jobbágy esetében ez tilalom alá esett. A jobbágytelkek és így az udvar megosztása (halál, öröklés esetén) a földesúr elveitől, döntésétől függött és gyakran ehhez nem járult hozzá. Mikófalvát a jobbágy családfe gyerekei csak felnőtté válásukig laktak apjuk telkén, s akkor az egyetlen fiú örökös kivételével elköltöztek onnan. Máskor apjukkal maradva, vele „egy kenyéren” éltek, annak haláláig a nagycsalád hagyományos szervezetében, de kizárva a telekhasználat jogából. A telkes jobbágyok leszármazottai ezért többnyire a falu társadalmának zsellér rétegét gyarapították, amint ennek folyamatát Nagyredéről Molnár J. elemzéséből ismerjük.

Eddigi ismereteink szerint tehát a nagycsalád a jobbágyok társadalmi szervezete volt, legalábbis a múlt század derekán. Amint láttuk, a két különböző jogállású portán más és más volt az udvar beépítettsége, elsősorban a tér kihasználtságát illetően. Tisztázandó azonban és további kutatást igényel annak megállapítása, hogy ez a mikófalvai példa mennyire általános érvényű, mennyire alkalmazható egyéb északi, palóc településekre. Fel tudunk sorolni néhány falut, ahol analóg esetekre bukkantunk. (Tarnalelesz, Ivád, Egerbocs stb.), és ahol a lakosság nagyjából nemesi származású. De vannak községek, mint Felsőtárkány, vagy Fedémes, ahol ugyancsak nagymértékű, osztatlan telkekre találtunk, de nem kismemesi, hanem jobbágyi használatban. Újabb adatok feltárása nélkül tehát ebben a kérdésben az általános érvényű következtéstől még tartózkodnunk kell.

A társadalmi és gazdasági viszonyok hatása azonban nemcsak a település rendszerének kialakulásában, hanem a háztípus kifejlődésében is feltételezhető. A kert több pontján helyezkedtek el. Önálló épület lehetett hajdan a fűthető

Mai ismereteinkkel bátran következtethetünk arra, hogy egykor a Mátravidéki palóc ház, vagyis pontosabban a palóc lakás nem egyetlen építmény volt, hanem több épületet vett igénybe, s ezek az összetevők az udvar, esetleg

lakószoba, a különböző rendeltetésű kamrák és emellett a csűr, esetleg az istálló. A lakás egységeinek szétválasztását, különépítését elsősorban a tűzbiztonsággal lehet indokolni, de közrejátszhattak itt egyéb szempontok is, mint a műszaki fejletlenség, helyi építő-hagyomány stb. E többszázas, széttagolt palóc lakás tényleges meglétét csak történeti adatokkal igazolhatjuk, mivel ez a lakásforma korunkat már nem érte meg, legalábbis nem Észak-Magyarországon. A hagyomány szerint Mátraderecskén és Fedémesen voltak az egysejtű és kétsajtű ház mellett különálló kamrák, amelyekben vagy az asszonyok, vagy a fiatal párok aludtak. 1792-ben Atkáron Deme Pál egész telkes jobbágy ingatlanai között összeírtak egy „fonásbul épült háló komrá”-t, s ugyanakkor a ház „földből verett”, a kamrától kétségtelenül külön építve. Nem tévedünk talán akkor, ha ezeket a hálókamrákat a századforduló néprajzi leírásainak palóc női lakókamráival azonosítjuk, azzal a különbséggel, hogy nem a házzal egy fedél alatt, hanem önállóan találjuk őket. Ilyen kamra nem egy volt a fél-, esetleg egész telkes jobbágyok portáján — más és más rendeltetéssel —, vagy a házhoz, vagy attól külön, szeparáltan építve. Ezek közé tartozott az éléskamra, Szentdomonkoson „pityergő” is, aminek vándorlását az udvaron és a házon belül figyelemmel tudjuk kísérni. Az adatainkból így felismerhető széttagolt palóc lakás ismert még a szlovák népi építészetben, de az Alföldön végzett Árpád-kori ásatások is hasonló rendszerben épített, különálló rendeltetésű építményeket tártak fel.

A széttagolt lakásforma egységei közül most csak a hálókamra szerepére és elhelyezésére térünk ki. A kamrában általában legények, lányok, vagy fiatal pár szokott aludni. Ilyen hálókamrákat nemcsak Észak-Magyarországon, hanem Szlovákiában és az Alföldön is lehet találni, s síkságon és a dombvidéken ezt a funkciót az oldalházak töltik be. A lakóháztól külön épített lakóhelyiség tehát nagy területen ismert. Van azonban a hálókamrának egy formája, ami csak bizonyos területen, mai ismereteink szerint a Mátra és a Bükk tájékán volt használatos. A több generációt összefogva nagycsalád asszonyai (még a múlt században is) nem a férjekkel egy helyiségben aludtak, hanem az egyik kamrában, ahol ingóságaiakat is tartották. Ezt a sajátos funkciójú, fűtetlen lakóhelyiséget leírásaink a háromsejtű ház hátsó helyiségeként említik. Előbb elmondott adataink alapján ehhez hozzátehetjük még, hogy a női lakókamra még két alaprajzi elrendezésben jelent meg a palóc ház fejlődésének folyamatában. Az egyik a lakóházzal egy fedél alatt ugyan, de a pitvarból külön bejáratral, — a másik lehetséges elhelyezése pedig a lakóháztól függetlenül, attól kisebb-nagyobb távolságra az udvaron volt.

A család nőtagjainak hálóhelyeül szolgáló hideg kamra tehát — változataival együtt — a Mátra és a Bükk vidékén a népi kultúra egyik jellemzője. További feladat ennek a kulturális motívumnak részletesebb megismerése és elterjedési körzetének megállapítása. A palóc felderítő kérdőív is elsősorban erről a területről jelzi, de újabb elterjedési adatokat hoz a Bódva és a Hernád mentéről is.

A népi építkezés formáit, az egyes tájakra, néprajzi csoportokra jellemző típusait eddig mechanikusan, csupán a tűzhely és az alaprajz nyomán határoztuk meg. Nem vettük figyelembe, hogy ezek a típusok mindig csak egy társadalmi réteg, a vagyonos parasztság kultúrájára voltak jellemzőek. Mindig háromsejtű házról beszéltünk és nem gondoltunk arra, hogy a falu lakóházaiban többsége nem érte el ezt a színvonalat, ezzel egy időben két sejtű, vagy éppen egyetlen helyiségből álló házakban is laktak. 1945 után a lakáskultúra hatalmas lépésekkel fejlődött, de az 1970-es népszámlálás Borsod, Nógrád és

Heves megyékben még mindig a házak mintegy 40 százalékát kétsejtűnek találta, vagyis a lakások majdnem fele egy szoba konyhás volt. Még inkább így lehetett az elmúlt évszázadokban, további kutatásaink folyamán tehát az eddiginél fokozottabb mértékben kell ügyelnünk a fejlődés társadalmi, gazdasági indítékaira, amelyek egy területen és egy időpontban egymás mellett élő, különböző típusokat hoznak létre.

Végezetül: részletesebb kifejtés nélkül csak jelezni kívánom azokat a részlet témákat, amelyek az eddigieken túl a kutatás súlypontjai lesznek. Ilyen a faház falszerkezetének tüzetesebb vizsgálata a hagyományban, és levéltári forrásokban. Ismeretes, hogy ennek két típusa volt, a ma is álló emlékeken is felismerhető zsilipelt, vagy rótt falazat és a szálfák egymásra fektetésével kialakított boronafal. Az utóbbinak elterjedését és a többihez viszonyított arányát kellene jobban megismerni, bár ezek erősen függnének a növényföldrajzi viszonyoktól.

A Heves megyében már kidolgozott népi köépítkezés történetét, jelentőségét a környező területeken is hasznos lenne felderíteni. Rendkívül jelentős a kőbányák és kőfaragó központok működése, ezek nagy hatással voltak a környező terület építő gyakorlatára. Itt nemcsak a falak anyagára, hanem a különböző kőből faragott elemek, ablak, ajtókeret, kapuoszlop, tornácoszlop használatára is gondolok.

A belőlfűtős kemence a néprajzi irodalomban mindig kocka alakú volt, de az újabb kutatások felfedték ennek kör alaprajzú formáját is. További adatok eldönthetnék, hogy ez a típus ismert volt-e a palócföld más táján is, vagy csak az alföldi búboskemence behatolása ez az északi házkultúra területére. A kürtös kemence műszavai között ismeretes a „tiszpal”, ami a kemence-száj alatti tüzelőpadkát jelentette. A szó magyarázatával többen is foglalkoztak és ennek második tagját, a pal-t a szláv pad-dal hozták összefüggésbe, de elképzelhető finnugor származtatása is. Az minden esetre figyelmet érdemel, hogy a tiszpal név csak Hevesben, a Mátra északi oldalán, és Nógrádban Szécsény környékén fordul elő, máshol „kocik” a megfelelője, ami kétségtelenül szláv eredetű. A kürtös kemence hagyományainak kutatása tehát még újabb eredményekkel járhat.

Nem ismerjük eléggé a terület tetőformáit. A két alaptípus, a nyeregtető és a kontytető elterjedésében bizonytalanok vagyunk. Lehetséges, hogy a kettő megjelenése között csak fázis eltolódás van, ez azonban újabb adatokkal lenne bizonyítható.

Beszámolómat azzal a megjegyzéssel kívánom befejezni, amire már a bevezetőben is utaltam. A település és a népi építkezés fejlődésének fő irányvonalai már nagyjából tisztázottak, de hiányoznak még sok esetben azok a részleteket feltáró adatok, amelyek a lokális szint, sajátosságot hoznák felszínre. Ezek felkutatása tehát a következő évek egyik feladata.

ZÓLYOMI JÓZSEF hozzászólása

A palócföld népi állattartásáról ma még sajnos nem lehet átfogó képet adni, hiszen e témakörhöz kapcsolódó gyűjtések eléggé hiányosak, elvégzése az elkövetkezendő évek feladata. Részkérdések feldolgozásáról már ugyan beszámolhatunk: *Szabadfalvi József, Bodó Sándor* Borsod megyében, *Paládi-Kovács*

Attila Heves megyében végzett gyűjtéseit ismerjük, jómagam Nógrád megyéből publikáltam adatokat a népi állattartásra.

Referátumomban azokról a Nógrád megyei kutatási eredményekről szeretnék beszámolni, amelyek publikálására eddig még nem került sor. Ezek közül is két témát emelnék ki:

a) A pásztorok származása, mozgási körzete.

b) Az istállók számának, méretének, elhelyezésének változása.

A két témát a 18. század elejétől ismertetem az eddig végzett levéltári kutatások alapján. Azért csak ezidőtől kezdve, mert korábbi források nincsenek a levéltárban, amelyek adatokat őriznének e témákhoz. Tanúvallomásokból ugyan néhány esetben bepillantást nyerhetünk a 18. századot megelőző időszakba is, de ezek száma sajnos nagyon csekély, mélyebb összehasonlításra, jelentősebb összefüggések levonására nem alkalmasak.

a) A PÁSZTOROK SZÁRMAZÁSA, MOZGÁSI KÖRZETE

A pásztorok származására vonatkozó legtöbb adatot, a periratokban és a közgyűlési jegyzőkönyvekben találunk. A pásztorok sohasem tartoztak — néhány felesjuhász kivételével — a társadalom vagyonosabb rétegei közé. Jobb megélhetésük érdekében gyakran felkeresték a közelebbi-távolabbi falvakat, hogy onnan állatokat hajtsanak el, majd a legközelebbi kocsmárosnak, kereskedőnek eladják. Szilajabb természetük miatt kezdeményezői voltak a kocsmai verekedéseknek, de sok egyéb tiltó rendelkezést is szívesen megszegtek. Ezzel a néhány mondattal érzékeltetni szerettem volna azt a tényt, hogy a pásztorok magatartásuk miatt gyakran találták szembe magukat a törvénnyel. A törvény elé idézésük adott lehetőséget arra, hogy adatokat kapjunk a pásztorok származására, mozgási körzetére. A bíró, vagy a falu hadnagya elé idézettektől, nevükön kívül megkérdezték azt is, hogy hol születtek, mikor jöttek el szülőfalujukból, és eddig mivel foglalkoztak. A törvény elé került pásztorok többsége, nevének, szülőhelyének megemlítése mellett részletesen felsorolta, hogy eddig mely falvakban kinnél teljesített szolgálatot és milyen minőségben.

A levéltári források alapján mintegy 400 pásztor életútját tudtuk figyelemmel kísélni. Ebből a négyszáz pásztorból 180 juhász, 40 tehenész, 80 ökrész, 38 lovasz és mintegy 50 kanász volt. Ezeknek a pásztoroknak 1716—1760 között került sor csíntevéseik kivizsgálására. A 180 juhász közül 36-an a Zólyom megyei Gyetvát, 98-an — közelebbi helymegjelölés nélkül — Liptó megyét, 22-en Árva, 14-en Trencsén, 8-an pedig Gömör megyét vallották születésük helyéül. Tanulságos megemlíteni, hogy a Gyetváról és Liptó megyéből érkező juhászok Nógrád megyei gazdáiknál az első években **parenycát** készítettek, még a mintázott sajtnyomó használatára is sor került. A parenyica készítését, a sajtnyomó minta használatát nagyon gyorsan megszüntették, mert a nógrádi juhtartók ezt a sajtkészítési módot nem kedvelték. Egy lucfalvai juhász 1734-ben panasszal fordult a megyéhez, mert gazdája a sajtnyomó mintát összetörte, nehogy a továbbiakban ezzel készítse a sajtot.

Forrásaink megőrizték a juhtartással kapcsolatos szavakat is. A 18. század első felében készült iratokban olvashatjuk a napjainkig élő elnevezéseket: **bacsa, valaska, geleta, lész, koliba, zsendice, karám, vareca**. Tőlük származik a föld kosaras trágyázásának elterjesztése is.

Nem tartozik szorosan témánkhoz, de ha már a juhászokról van szó megemlítem, hogy a juhtejre, illetve az ebből készült sajtra a juhtartók mindig

igényt tartottak. Ez azt is jelentette, hogy a juhállomány legeltetését, gondozását, őrzését kizárólag a juhászok végezték. A nagycsaládon belüli legeltetési gyakorlatot nem ismerték.

A tehenészek, ökrészek, lovászok és kanászok többsége a megyéből származott. A 40 tehenész közül mindössze 4 vallotta magát Hont megyei, 2 pedig Pest megyei születésűnek. Az ökrészek, lovászok és kanászok közül is csak 2—3 vallotta magát gömöri, honti, hevesi származásúnak, a többiek Nógrád megyeiek voltak.

Gazdag levéltári adattal igazolható, hogy a 18. század első felében a nógrádi falvak parasztsága a tehenek, az ökrök, a lovak és a növendék állatok mellé nagyon ritka esetben fogadtak pásztort. Az állatok őrzését családon belül oldották meg, általában a legidősebb férfi, vagy 10—15 éves gyerekek vigyáztak rájuk, akiknek munkáját még nélkülözni tudták a családon belül. Felmerülhet jogosan a kérdés, hogy egy 10—15 éves gyerek, vagy egy idős férfi hogyan tudott őrizni egyszerre tehenet, lovat, ökröt, növendékállatot, hiszen ezek természete, legelőigénye erősen eltér egymástól. Nem történt ez akkor sem másképp, mint ahogy emléanyagban még ma is megfoghatjuk: az ökröket, lovakat a napi munka végeztével éjjel legeltették.

A parasztság, állatállományának őrzését zömében csak a 18. század közepétől bízta pásztorra. Ennek hátterében az az elszegényedési folyamat húzódott meg, amelynek előidézője a majorsági gazdálkodás kibontakozása, a paraszti földek megcsorbitása, elvétele volt. A kevés föld már nem tudta eltartani az egy háztartáshoz tartozó családokat, vagyis néprajzi terminológiával élve: a bővített családok kezdenek felbomlani. Az eddig a szülői házban élő férjes és nős gyermekek kénytelenek új otthonra, új megélhetést keresni maguknak. A létszámban leszűkült családnak munkaerejét a tavasztól-őszig tartó mezőgazdasági munkákra kellett összpontosítani, az állatok őrzését kénytelenek voltak pásztorra bízni. Ennek a folyamatnak szemléltetésére legyen szabad egy becskei jobbágy 1778. évi vallomásából idéznünk. A jobbágyot azal vádolták, hogy tehenét a határban legeltette, majd az elszabadulva, jelentős kárt okozott a búzavetésben. A jobbágy a bíró kérdésére így válaszolt: „A szabad legeltetés falunkban öt éve tiltva vagyon, azóta a fejősteheneket, a növendék állatokat pásztor elé adjuk. A kérdéses napon az én tehenem is a pásztor előtt volt, ezt bizonyíthatja maga a pásztor is. Én ezen a napon Surányban voltam sógoromnál, a feleségem kenyeret sütött, kisebbik fiam betegen feküdt, a nagyobbik fiam pedig már két éve elköltözött tőlünk családjával, mert abból a kevés földből, amit nekünk az uraság a rendezéskor hagyott nem tudtunk megélni.”

Előzőleg már említettem, hogy levéltári forrásainkból mintegy 400 pásztor adatait dolgoztuk fel. Mozgási térképünk elkészítéséhez azonban mindössze 80 pásztor adatait tudtuk hasznosítani, mert szolgálati idejük csak ennyinek haladta meg a 30—40 esztendő.

A vizsgálat eredményét így summázhatjuk: a 80 pásztor közül 37-en 50—60, 18-an 40—50, 45-en pedig 40 kilométeres körzetben pásztorkodtak. Harminckilencen kétszer, tizennyolcan pedig háromszor tértek vissza valamelyik korábbi szolgálati helyükre. A pásztorok általában 2—4 évenként átváltatták szolgálati helyüket.

b) AZ ISTÁLLÓK SZÁMÁNAK, MÉRETÉNEK, ELHELYEZÉSÉNEK VÁLTOZÁSA

Levéltári kutatásaink során számos adatot találtunk az istállók számára, méretére, alkalmankénti elhelyezésére. Forrásaink szerint a 18. század első felében a jobbágyoknak gyakran 2—5 istállójuk is volt. Általában külön istállókban tartották a lovakat és a szarvasmarhákat. Példaként megemlíthjük, hogy Valent János csesztvei jobbágnak három ló és két ököristállója volt 1726-ban. Egy-egy istálló hossza 3—5, szélessége pedig $2\frac{1}{2}$ —3 öl között változott. Egy istállóban 5—8, de nem ritka az olyan paraszti istálló sem, amelyben 10—15 darab ló vagy szarvasmarha fért el. Konkrét példára hivatkozva megemlíthetjük, hogy Csordás Mátyás kállói jobbágnak 1772-ben tizenöt öreg marhára való istállója égett meg. Egy vilkei jobbágnak 1761-ben tíz ökör befogadására alkalmas istállója pusztult el, melyben két sorjába férhetett marhája.

Az istállók méretéből, számából, a benne elhelyezett állatok létszámából arra a következtetésre juthatunk, hogy a parasztság tulajdonában nagyszámú állatállomány (ló, szarvasmarha) lehetett, különösen a 18. század első felében. A korabeli, az állatállomány létszámát is feltüntető összeírások ezt a következtetést nem támasztják alá. Ebből a szempontból megvizsgáltuk az 1724. évi állatösszeírást. Példaként a szécsényi járás tapasztalatait ismertetem. A járás hetven falujában csupán néhány családnak volt annyi lova és szarvasmarhája, amely 3—4 istálló gazdaságos fenntartását, kihasználtságát biztosította. Ezek után joggal vetődik fel a kérdés: miért volt a paraszti udvaron több istálló, mint amennyi a jobbágy állatainak elhelyezéséhez szükséges volt?

Az istállók számának, méretének vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy nagylétszámú állatállomány elhelyezésére szolgáló istállók nem a 18. század elején, az újraterelítéssel egyidőben alakultak ki. Történetük a korábbi évtizedekre, de lehet, hogy évszázadokra nyúlik vissza, amikor a parasztság jóval több állatállományt tartott. Több istállós lakóházakról tudunk a 17. sőt a 16. századból. Igaz, ezeket az adatokat nem korabeli összeírásokban találtuk, létezésükről a 18. századeleji tanúvallomásokból tudunk. Egy 98 éves kállói jobbágy 1722-ben azt vallotta, hogy az ekkor megégett házát, és az azzal egy fedél alá épített négy istállóját 150 évvel ezelőtt építették.

Az istállók elhelyezésének számos változata alakult ki a 18. század elejétől. A 19. század közepéig a legáltalánosabb forma az volt, egy fedél alá építették a lakóházzal. A múlt század közepétől, a családok szétválakozásával, a paraszti telken a lakóépületek megsokszorozódtak. A fundusra 3—4 lakóház is kerül, de tudunk olyan esetről is pl. Szupatakon, ahol két lakóházat számolhattunk össze egy beltelken. A telek ilyen átrendeződése folytán, az istállók a lakóházzal szembe, a telek másik oldalán épültek fel.

BALASSA IVÁN hozzászólása

A palócokról szóló néprajzi irodalom egyes területeken jelentős eredményeket könyvelhet el, máshol a kutatás egészen kezdeti fokon áll. Így van ez a földműveléssel kapcsolatban, annak ellenére, hogy a legrégebb, általunk áttekinthető történeti időktől kezdve az állattartás, a földművelés és az erdő határozta meg a palócok létalapját, életformáját. A nemrégiben megjelent

palóc bibliográfia (*Kocsis Gyula*: Bibliográfia a palócok kutatásához. Eger 1975) ugyancsak kevés munkát tud a földművelés területéről felsorolni.

A palóc földművelés történeti fejlődésével kapcsolatban is csak szórványos adatok állnak rendelkezésünkre pl. a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle évfolyamaiban (*Acsády Ignác*: Nógrád megye termése 1574-ben. 1894. évf.), az újabb Agrártörténeti Szemle egyes kötetiben is találunk kisebb cikkeket és szórványos adatokat. A múlt század első felének folyóirataiból böngészhetünk futó megemlékezéseket és híreket. (pl. *Kapitány Sándor*: Gazdasági hírek Nógrádból. Mezei Gazda 1843. 44.), de ezek meglehetősen esetlegesek. Az újabb levéltári és múzeumi kiadványok is hoznak bizonyos történeti adatokat, és az összefoglaló kiadványok egyike-másika ugyancsak tartalmaz területünkre vonatkoztatható statisztikai adatokat (pl. *Benda Gyula*: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767—1867. Bp. 1973).

Többet meríthetünk a Vármegyei Monográfiák *Borovszky Samu* által szerkesztett és a századforduló táján megjelent, Palócföldre vonatkozó kötetéből, illetve az 1930—40-es években megjelent Vármegyei Szociográfiák sorozatából (l. ezeket részletesen *Bodor Antal*: A magyar helytörténet bibliográfiája. Bp. 1944., illetve ennek felszabadulás utáni folytatásában, *Csomor Tibor*: Magyarország honismereti bibliográfiája. Bp. 1972).

Sok utalás található területünkre és témánkra vonatkozóan a nagyobb néprajzi összefoglalásokban is. Így a Magyarság Néprajzá-ban a *Györffy István* által írt Földművelés fejezetében gyakran hivatkozik a Palócföldre. Az utóbbi évek nagyobb összefoglaló néprajzi monográfiái is tartalmaznak palóc adatokat (pl. *Balassa Iván*: A magyar kukorica. Bp. 1960. — *Hoffmann Tamás*: A gabonaneműek nyomtatása a parasztok gazdálkodásában. Bp. 1963. — *Balassa Iván*: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp. 1973. — *Takács Lajos* még kéziratos és az irtásról szóló doktori értekezésében stb.)

Máshol a palócokról szóló általánosabb jellegű néprajzi dolgozatokban találhatunk földművelési megjegyzéseket, adatokat (pl. *Nyári Albert*: Piliny néprajzi vázlat. Néprajzi Értesítő 10/1909).

Akadnak, ha csekély számban is olyan néprajzi dolgozatok, melyek a palóc földművelést egy-egy területen részletesebben vizsgálják. Ezek közül megemlítem *Gunda Béla* (Népi gazdálkodás a Boldva völgyében. Néprajzi Értesítő 29/1937), *Morvay Péter* (Szokolya gazdálkodása. Uo. 30/1938), *Hoffmann Tamás* (Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. Ethnographia 1956) dolgozatait.

A Palócföldhöz keleten közvetlenül csatlakozó Zempléni hegység felső és középső részének földművelését két munka is bemutatja (*Balassa Iván*: Földművelés a Hegyközben. Bp. 1964. — *Ikvai Nándor*: Földművelés a Zempléni hegység középső részén. Debrecen 1967), melyeket közvetlen összehasonlító anyagként jól fel lehet használni.

A palócok földművelését azonban nem lehet úgy vizsgálni, hogy pillantást ne vessünk a velük szorosan érintkező szlovákok földművelési eszközkészletére és eljárás módjaira. Meg kell őszintén mondanom, hogy a földművelés regionális kutatása területén, ami a palócokhoz kapcsolódó vidékeket illeti, szlovák kollégáink jobban állnak. Nem kívánok itt most hosszú felsorolásba kezdeni, elég ha a megfelelő szlovák néprajzi bibliográfiákra utalok (*Bibliografia slovenskej etnografie a folkloristiky za roky 1960—1969*. Bratislava 1971), illetve egy-két monográfiát megemlítek (*Kuka, Pavol*: Dekys. I. Pol'nohospodarstvo. Zvolen 1971. — *Hycko, Ján*: Orné náradie. Martin 1967. — *Urbancová, Viera*: Die Klassifikation des slowakischen Ackergerätes. Studia Historica Slovaca 1963.)

A felsoroltak csupán például szolgálnak és az összehasonlítás lehetőségére kívánják felhívni a figyelmet.

Az újabban megindult gyűjtések a palóc földműveléssel kapcsolatban is sok újat hoztak felszínre. Szeretném ezzel kapcsolatban felhívni a figyelmet arra hogy a Szlovák Néprajzi Társaság felkérésére 1974-ben nyolc magyar kutató végzett munkát az Alsó-Garam menti magyar falvakban. A monográfia el is készült, de sajnos a megígért szlovák nyelvű kiadására nem került sor. Talán lehetne azon gondolkodni, hogy érdemes lenne ezt nálunk magyarul megjelentetni, annál is inkább, mert ez szorosan kapcsolódik a nyugati-palóc kutatáshoz és a résztvevők anyaguknak jelentős részét a Palóc Archivumban helyezték el.

Ezzel el is érkeztünk a különböző múzeumokban található kéziratos gyűjtemények feldolgozásának és értékesítésének kérdéséhez is. A korábban kiadott kérdőívekre a palóc területről is nagy mennyiségű és zömében értékesíthető adat érkezett be (*Gunda Béla: Az elvetett búzától a kenyérig. Bp. 1939. — Végh József—Hofer Tamás—Balogh István: A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és műszókincse. 1—3. Bp. 1962—66*). Ugyanígy értékesíthetők azok a gyűjtések is, melyeket a Palóc Kutatás Módszertani Közleményeinek sorában (*Balassa Iván: Kérdőív a hagyományos palóc szántóföldi földművelés kutatásához. Eger 1972*) látott napvilágot. A kéziratos gyűjtések áttekintése egyre nagyobb nehézségekbe ütközik és érdemes lenne bibliográfiájának közreadása, de olyan gondossággal és körültekintéssel, mint azt legutóbb *I. Sándor Ildikó* munkájában tapasztalhattunk (*Pest megye néprajzi irodalma. Kéziratok. Szentendre 1975*), melynek egyrészét a palóckutatás is jól hasznosíthatja.

Ez a rövid áttekintés, melyet még az archívumok fényképanyagával egészíthetünk ki, meggyőzhet bennünket arról, hogy a palóc földművelés összefoglalására, bár a publikált anyag szegényes, de — az utóbbi évtizedek új gyűjtéseit tekintve — máris elegendő adatmennyiség gyűlt össze. Ehhez számítsuk még hozzá a nagy átfogó néprajzi vállalkozásokat is, mint amilyen a Magyar Néprajzi Atlasz, mely nemcsak adatokat szolgáltat, hanem a kapcsolatokra is rá tud mutatni. Ezen kívül a Magyar Nyelvatlasz már megjelent lapjai is sokat segíthetnek, míg a Szolnok Megyei Néprajzi Atlasz a délfele meglévő kapcsolatok, összefüggések felderítésére nyújt lehetőséget.

Most kellene sort keríteni arra, hogy a palóc földművelés jellemző vonásairól is ejtsék néhány szót. Anélkül, hogy részleteiben ez alkalommal elmélyedhetnék, csupán annyit szeretnék megállapítani, hogy lényegében átmenet az alföldi és a hegyvidéki között, mindkettőnek vonásai közül sokat megőrzött. Az utóbbi száz évben azonban elsősorban az alföldi vonások erősödtek, melynek okai között az általános fejlődésen túl az is megemlíthető, hogy a palócok nagy számban jártak le az Alföldre részesarató munkára. Ott pedig megkövetelték tőlük, hogy az ottani munkaeljárásokat kövessék, így azokat sok esetben közvetíthették az északi vidékekre. Mindezek részleteire a Palóc Monográfiában szeretnék majd annak idején választ keresni és remélhetőleg választ adni.

TAKÁCS LAJOS hozzászólása

A készülő monográfia tervezetében használt cím, „Az erdölés” helyett, úgy vélem, helyesebb lenne más címet alkalmazni, mégpedig olyant, amely a

mondanivalót pontosabban és — ha szabad így mondani — történetiben fejezi ki. Ennek megfelelően javasoljuk a „Paraszti erdőhasználat” címet, és ha az irtást is ide vesszük, ez kibővíülhet az „irtás” szóval. Eszerint a végleges cím: „Paraszti erdőhasználat és irtás”. Igaz ugyan, hogy e fejezetbe kerülne a legelő erdő használata, vagy ami még távolabbi, az uradalmi és a volt nemesi erdőhasználat is, de a központba mégis a paraszti erdő kutatása kerülne. Egyébként is a volt nemesi közbirtokosság képviselői legutóbb, mint például a század elején már többnyire paraszti szinten éltek és ugyanakkor az uradalmi erdőhasználat áttekintése egyúttal feltétele a paraszti erdők kialakulása és helyzete jobb megismerésének is.

Mindebből némileg az is kitűnik, hogy a feldolgozás az erdőhasználatot történeti kialakulásában kívánja bemutatni, azaz vissza kíván kanyarodni azokhoz a kutatásokhoz, amelyeket a múlt század végén *Tagányi* oly eredményesen folytatott. A legutóbbi erdőtörténeti kutatások ugyanis, úgy tűnik, letértek erről a tiszteletreméltó útról. Így például a legutóbb, 1975-ben megjelent „Az erdőgazdálkodás története Magyarországon” egyébként jeles kötet is, amelyben ismert erdészeti szakemberek nagy anyag birtokában dolgoztak fel fontos kérdéseket. A kötet szerzőinek többsége — akik között erdészek is találhatók — kétségtelenül példásan bemutatták a nagyüzemi erdőgazdálkodás egyes formáit s addig, amíg e keretben maradtak, nem is volt baj. A probléma abból adódott, hogy e formákat időnként olyan időszakokra is érvényesnek tekintették, amikor azok még nem éltek, vagy nem általánosultak, hanem az erdőhasználatnak differenciáltabb módja létezett. Olyan módja, melybe a paraszti erdőhasználat is beletartozott, és ez a paraszti vagy jobbágyi erdőhasználat szabadabb és egyben meghatározóbb is volt. A földesúri jogok korántsem a modern értelemben vett erdőigazgatásban érvényesültek. Az erdőhasználatnak ez a formája valójában az allodiális nagyüzem erőteljesebb kibontakozásának idején, tehát a legtöbb nagybirtoknál a XVIII. század közepétől kezdődően alakult ki, és valójában a XIX. század elején, vagy e század közepén szilárdult meg. Ezt a fejlődési folyamatot, úgy véljük, a feldolgozásban nekünk is figyelembe kell vennünk.

De nemcsak a nagyüzemi formák „visszavetítését” kell elkerülnünk, hanem arra is kell ügyelnünk, hogy a *Tagányi*től alkalmazott kategóriákat mi is helyesen, a maguk helyén és azok történeti szerepének megfelelően alkalmazzuk. Nem lehet tehát — mint egyes esetekben arra kísérletek történtek — pl. a XVIII. században egyes mezővárosokban alkalmazott erdőhasználati, vagy osztási formákat egyszerűen a jobbágyságra is érvényesnek tekinteni, még ha e formák hasonlatosak is a később regisztrálható parasztiakkal. Látni kell ugyanis azt, hogy a parasztság erdőhasználati és osztási formái lényegében az úrbéri földrendezés után, az 1859-es erdőtörvény nyomán alakultak ki és állandósultak, nem utolsó sorban központi előírásoknak megfelelően. E formák természetesen más szinten már jóval korábban kialakulhattak és élhettek, és mint példák jól felhasználhatók voltak a paraszti erdők gyakorlatában is. S hogy mindezt fejlődési folyamatában lássuk, szükséges az uradalmi, a paraszti és a nemesi erdőhasználatot, amennyire lehet, történetileg is szétválasztanunk.

Mindez persze nem jelenti azt, mintha a recens anyagot elhanyagolnánk. Az erdőhasználati formák egyes elemei, amelyek ma a paraszti emlékezetben fellelhetők, korábban más érvénnyel hosszú idő óta élhettek és ennek alapján hasznos történeti következtetéseket is vonhatunk le belőlük. Éppen ezért szükségesnek tartjuk, hogy minél több helyen helyszíni gyűjtést végez-

zünk. Ezt a gyűjtést nagyban elősegíti kérdőívünk, amely Egerben 1973-ban jelent meg, a „Palóc Kutatás, Módszertani Közlemények” 18. számaként és amely 45 témában részletes feltárást tesz lehetővé. Hasznosan segíti a már említett nemesi, úrbéres (jobbágyi) és uradalmi erdőket elkülöníteni, azok speciális használati formáit meghatározni és ugyanakkor a használat közös elemeit is felderíteni.

De az erdőhasználaton túlmenően a kérdőív segíti az irtási módok és eszközök formáinak, és a kezdetleges földművelés némely módjának felderítését is. Úgy véljük, a feltárt anyag nem pusztán az erdőhasználat és az irtás tárgykörében lesz használható, hanem segíti a kutatott táj sokirányú kulturális hatásainak és összetevőinek is pontosabb meghatározását, azaz annak a „híd”-nak a szerepét közelebbről meghatározni, amelyről a felszólalók is többször szót ejtettek.

Mindennek azonban egyik feltétele az is, hogy kérdőívünk alapján minél több helyen gyűjtés történjék. Eddig főleg az egri erdészeti szakközépiskola tanulói tevékenykedtek, de hasznos lenne, ha rajtuk kívül is akadna vállalkozó, akár pedagógus vagy akár középiskolai hallgató, aki a kérdőív kitöltésére vállalkozna. De elképzelhető az is, hogy a múzeumi gyűjtőhálózat tagjai is hasznosan tudnák segíteni munkájukkal a palócokról készülő nagy összefoglalást.

VARGA MARIANNA hozzászólása

Feladatom a palóc területre vonatkozó 1950—1976 közötti viselet-hímezés-szőttes gyűjtéséből néhány jellemző adat ismertetése.

Az 1950-es években a 80 év körül adatközlők emlékezete szerint Ipolyvecén, Bernecebarátin, Hugyagon a XIX. század végén a férfiak vászoningnek ujjnyi kézelőjét piros-kék, vagy zöld fonallal, keresztöltéses technikával hímezték. Nyakukban, fekete vászon vagy fátyol anyagból való nyakravaló volt.

A maguk szötte-fonta gyapjából készült nadrágra, felsőkabátra Dejtáron még emlékeztek. A többi községben, ahol ezidőben jártunk, már csak arra vonatkozóan találtunk adatokat, hogy a szűrszabók a vásárokon a szűrök mellett árultak szűrposztóból készített nadrágot és szűrkanókat. (Szűrkanó = csipőig érő szűrposztóból készült kabát.) A férfiak legszebb ruhadarabja a XIX. század második felében még a szűr volt. Amíg nem tudott a legény cifraszűrt vásárolni, nem gondolhatott a házasságra. Ahogyan a vőlegényöltözet elképzelhetetlen volt szűr nélkül, úgy a menyasszonyi öltözet nélkülözhetetlen darabja volt a kékposztóból való rókaprémes mente.

Az 1880-as, az 1890-es években a kékfestő a fiatal lányok ünneplő viselete volt. „Dolgozónak” az otthon szőtt vásznat festették be felsőszoknyának, köténynek. A kékfestőnek számtalan változatát ismerték mind mintában, mind minőségben. Egy ünneplő kékfestő szoknyaanyag rőfje 80 krajcár volt abban az időben, amikor a szellérlányok napszámbére 40 krajcár.

Galgagután emlékeztek arra, hogy a menyasszonyok az 1890-es években kékfestőruhában esküdtek. Az 1900-as évektől fiatal lányoknak a kékfestőt csak bőjti ruhának vásárolták. Az idősebb asszonyok halotti ruhájához hozzátartozott a kékfestő szoknya, kötény, nyakbavaló-, fejrevalókendő. Kékfestőből volt sokhelyütt még az 1920-as évekig az ágyneműhuzat, a férfiak arató-

inge, a kisfiúk „zobonya” (húzottszoknyás, hosszúujjas kisoruhája) és napjainkig az ünneplő és köznapló kötény. Dejtáron — a viselete az érsekvadkertihez hasonló, — az 1950-es években ünnepnap még gyönyörködhattunk a közép korú asszonyok „lángszín” (színjátszó selyemre emlékeztető) kékfestő ruháiban, amelyhez a fiatalok gyászban hordott öltözete volt hasonló.

A palóc viselet színesedése a XIX. század végén kezdődik, amikor a földet jóformán csak házasodás után lehetett gyarapítani. A jómódú férjhez adandó lánynak és házasulandó legénynek egyre több és drágább ruhát vásároltak. Huguagon pl. az 1910-es években az első gazdák 20 öltözet vászonruhát adtak nősülendő fiuknak. (Egy öltözet = egy gatyá és egy ing.)

A palóc női viselet a „rövidszoknyás” viseletek közé tartozik a bőujjú vászon, gyoics vagy túll ingvállal, pruszlikkal, fölötté a díszes nyakbavaló kendővel.

Egyes vidékeken, különösen a szlovák nemzetiségű Ipolyszögön, Szügyön, — régebben Balassagyarmaton — a parasztasszonyok hosszított derekú felsőrészt viseltek térdigérő szoknyával, melyhez igen hasonló a Szlovákiában, a Garam menti magyar nemzetiségű bényiek, kéméndiek öltözete. Az általánosan ismert palóc rövidszoknyás női viselettől eltérő Órhalom, Huguag és a szlovákiai Ipolyvarbó megkapó és ünnepélyes hosszúszoknyás öltözete, melynek hossza magasszárú cipőjükig ér.

A palóc hímzéseket az egyszerűség és a változatosság jellemzi. A magyar népi hímzésekre jellemző öltéstéchnikák közül megtalálhatjuk a vagdalásos-subrikás, áttört, a keresztöltéses és laposhímzések különböző fajtáit. Ruhadarabjaik közül a bőujjas ingvállak közelin találjuk a legtöbb díszítést, de hímzéssel díszítik a férfingek elejét-kézelőjét, a házivászon kékfestő és klottkötényeket, a pruszlikokat, az ujjasokat, stb. A házbelsőt díszítő különböző lepedővégek, kendőfélék, abroszok, dísztörülközők, búcsútarisnyák is különféle technikájú hímzésekkel, szőttesekkel dolgoztak.

Manga János korreferátumában szolt a változásvizsgálatokról. Köztudott dolog: a női- és férfiviseletben a kendervászonnak jutott a legnagyobb szerep. A maguk termelte kendert különböző finomságúra szőtték aszerint, hogy mit szándékoztak belőle varrni. A család által termelt kendert az asszonyok még feldolgozás előtt szétosztották; ebből kellett öltöztetniük férjüket, gyermekeiket, és gondoskodniuk a mindennapi élethez szükséges házbelsőt díszítő vásznakról is. Ezenkívül az asszonyok még annyi kendert dolgoztak fel és értékesítettek, hogy a ház körüli kisebb kiadásokat fedezni tudják.

A leírások szerint a XIX. század első felében a palóc asszonyok a váci vásárban igen sok cérnát és vásznat adtak el. Az 1910-es évekig a boldogi asszonyok fehérrel hímzett nyakbavaló kendőiket a hatvani és az aszódi vásárban árulták. A szécsényi vásárban megtalálhattuk a magukszötte vásznakat áruló szakaliakat, litkeieket, tarnóciakat, akik hím nélküli sima vásznakat árultak. A hollókőiek, rimóciak a Jászságba is lejártak árulni hímes szőtteseket. Az 1930—40-es években, a két világháború között Órhalomban rendszeresen dolgoztak Budapestre, Zsindelyné Tüdös Klára megrendelésére. Főképpen a búcsutarisnyák mintaanyagát dolgozták fel méterárúnak. Minden 25 métert másképpen terveztek meg. A legkeskenyebb hím 5 cm széles volt, a legszélesebb 50 cm. Egy kis közösség tevékenykedett Hegedüs Erzsébet irányításával a tervezéssel-szövással. Egy-egy télen 6—800 pengőt is megkerestek. Napjainkban Szécsényben a Palóc Népművészeti és Házipari Szövetkezet, Heves községben a Hevesi Népművészeti Szövetkezet foglalkozik a palóc szőttes és a hímzés korszerű alkalmazásával és értékesítésével.

Ha visszatelkintünk az elmúlt 25 esztendőben végzett gyűjtőmunkára, akkor igen nagy az a változás és fejlődés, ami a palóc tájegységen belül is végbe ment. Az 1950-es években még íratlan törvények szabályozták egy-egy községen belül a viselet fejlődését, változását. A legcsekélyebb újdonság is csak akkor nyerhetett polgárjogot, ha azt a faluközösség elfogadta. Az emberek szigorúan ragaszkodtak a hagyományokhoz, a megrögzött szokásokhoz. Ez a zárt közösség talán a palócságon belül maradt meg a legtovább. És mivel tapasztaltuk a hagyományokhoz való szigorú kötődést az 1950-es években, talán ezért nehéz számunkra a szinte teljes változást tudomásul venni. A tömeg kommunikáció, a televízió, rádió, az újságok, a közlekedés rendszeressége azokban a falvakban, ahova az 1950-es évek elején még nem jutott el az autóbusz, természetesen megváltoztatta a falu életét. Egészen más jellegűvé válik a kutatómunka módszere. A falu és a város közeledte átmenetileg még nem hat kellőképpen az esztétikai fejlődésre. Megszűnik a paraszti ízlésvilágra kötelező kontroll és ezen a téren ugyanakkor nem eléggé tájékozottak, műveltek ahhoz, hogy felismerjék a városi ízlésvilág buktatóit.

GÁBORJÁN ALICE hozzászólása

Mivel az újabb palóc viseletkutatásba még nem kapcsolódhattam be, azt a képet szeretném felvázolni, amely a régebbi kutatások alapján a palócok régi viseletéről kirajzolódik.

A múlt századi, századfordulói irodalom alapján lehetséges egy igen régies viseleti réteg felvázolása. Ennek anyagai: háziszőttés vászonruhák, szűrűruhák, végül haj- és fejviseletek és lábbeli.

1. **Vászonruhák.** Nőknél ing, pendely, kötény, sőt nemegyszer egyszál vászonszoknya. Férfiaknál ing és gatyá. Színük a háziszőttés kendervászon nyersfehére, a női vászonszoknyát nemegyszer — gubaccsal — kopottas feketére festették. A pásztorok házivászon ingüket és gatyájukat gyakran zsírozták. Ilyen módon védekeztek az elősdiék ellen, és a zsírozott vászonruhák bizonyos mértékben vízhatlanok is voltak, és puhán tartották a pásztor bőrét. Rossz szaguk miatt a hatóságok gyakran tilalmazták az efféle ruhákat.

E vászonruhák szabása derékszögű vonalakat mutat. Ez keleti, kelet-európai, észak-afrikai, ázsiai jellegzetesség. Különösen keleti jellegű a bevarrott újjú férfiing szabása, amely egyenes, varrás nélküli vállával, jellegzetes, hasáb alakú oldaltoldásával megegyezik a magyar szűr szabásával. A női ingek szabása az a *Palotay* Gertrud meghatározta, renaissance eredetű, u.n. mellévarrott újjú típus, amely századunkban még a közép- és kelet-európai paraszti viselet sajátja.

2. Ugyancsak tompa színűek voltak a palóc **bőrűruhák**. Pásztori, illetve szegény szinten a bőrt gyakran csak lehusolták és szárazon puhára törték. Ilyen „törtött bőr”-ből elő- és hátibőrök, mellesek, bundák, ködmönök készültek. Színük a nyersfehér vászonéhoz hasonlóan sárga-, illetve piszkos fehér volt. E bőrűruhákat a kiszáradástól és a nedvességtől óvandó — gyakran zsírozták is. Kellemetlen, rossz szagukról korabeli tiltások tanúskodnak.

3. Tompa, nyersfehér, szürke vagy barnás színűek voltak a szegénység régen házilag, majd csapó készítette **szűrposztó ruhái, szűrűfélei és nadrágjai**. A csapó készítette szűrposztóból készült szűrök ványoltak, tehát lódenszerűen vízhat-

lanok voltak. Szabásuknak derékszögű, keleti jellege volt. A szűr szabása — mint arra fentebb már utaltunk — hasáb alakú oldaltoldásában és egyenes vállában a férfiak bevarrott ujjú, derékszögű szabású ingével.

4. Ami a **hajviseletet** illeti, férfiaknál gyakori volt a törökös üstök. A fejet kopaszra nyírták, s csak elől, a homlok felett hagyták meg a hajat tenyérnyi területen. Ez volt az üstök. Említések vannak még a férfiak fonott hajáról is. A férfi hajat gyakran zsírozták, a vászon- és bőrruhákhoz hasonlóan az elősdiak ellen. E zsírtól fényes haj szépségideál is lett.

A női hajviselet régies középválasztéka renaissance formára mutat. Ezzel ötvöződött össze a kétoldali hajnak — a gótikus divatra emlékeztető — sodrása. Női hajzsírozásról is vannak adataink.

5. A **fejviselet** a férfiaknál a régebbi süveg, amelyet a múlt század elején, első felében fokozatosan kiszorít egy széles karimájú kalapforma. Vannak adataink mind a süveg, mind a kalap zsírozásáról is.

A női fejkendőknek a fiataloknál piros a kedvelt színük, az oldalhaját szabadon hagyó hátrakötési módja palóc jellegzetesség.

6. Általános **lábbeli** a bocskor, amelynek cserrel kikészített, vörös barna bőrét nemegyszer vargáktól vették és maguk készítették meg bocskornak. De vettek vargáktól kész bocskorokat is. Munkára a nők is viseltek bocskort. A csizma a gazdagabbak és az ünnepekre való viselet volt.

Amit eddig elmondtunk az azt osztrák uralom alá került parasztság-pásztorság nagymértékű újraelszegényedése, amely ismét nagyobb mértékű önellátást jelentett. A fentebb felsorolt ruhadarabokból szinte egy zsíros réteg áll elénk. A zsíros ruhákból, hajból, — a tompa színekből, a keletiesen egyenes szabásvonalakból összeálló szintben csak a fejviseletek és a lábbelik származtak kisiparosoktól.

Erre a palóc viseletre a múlt század folyamán — először ünnepre és gazdagoknál — újdivatú viselet rétegződött, amely új anyagokat, új színeket és gyakran új szabásvonalakat is jelentett.

A női hajviseletben újabb forma a fordított T alakú választék, amely a felsőbb társadalmi osztályok biedermeier-kori divatja volt. A középen választott hajnál említett gótikus sodrás most a biedermeier fordított T alakú választékával ötvöződött össze.

A női fejviseletek egyre színesedtek, egyre díszesedtek és egyre több darabból kezdetek állni. A vidékenként változó viseletek jellegzetességeinek ők a hordozói. Lassan elmarad a hajzsírozás. Az ünnepi női fejviseleteknél egyre nagyobb teret hódít az arany és ezüst csipkedísz, amely a régtől ünnepélyes és fiatalos pirossal ötvöződött össze.

E pirosat sok helyen a fekete váltotta fel. A paraszti feketénél meg kell említeni, hogy városi-úri hatásra került a parasztsághoz. Azoknál kettős jelentése volt: az ünnepélyesség és a gyász. A parasztsághoz előbb az ünnepélyes fekete jutott el, amely az ünnepélyes pirossal vagy összeötöződött, vagy azt váltotta. Ugyanígy a feketéhez kapcsolódott a korábban a pirossal összeötöződő arany-ezüst dísz is. Aranyos-ezüstös lesz a dísz az ünnepi pártáknak, homlokkötőknek, és főkötőknek.

Az ünnepélyes jelentésű fekete után fekete lett lassan a gyász színe is. Így a fiatalos és gazdag piros-arany vagy ezüst, a kék-zöld félgyászszon keresztül nem fehérre fakult — mint régen — hanem feketévé sötétedett.

Az ing-gatya, illetve ing-pendely anyaga ünnepen és gazdagoknál gyakran a fehér gyolcs lett. E manufaktúrák készítette gyolcs fehérje azonban

kékes fehér volt. Ez a sárgás-fehér házivászonnal szemben a fiatalok és a gazdagok ünnepi ruháit jellemezte, tehát fiatalos és ünnepélyes jelentést kapott. Mivel a gylöcs szélesebb volt a házivászonnál, alkalmazása az ingeket-gatyákat, illetve ingvállakat meg is bővítette, s az alapanyag bősége gazdag ráncolást tett lehetővé. Az ünnepi ingvállak ujjait s a főkötőre vett fejkendőt gyakran tüllből (tilángli — tulle anglais) készítették.

Egyre gyakoribbak a szűcsök készítette bőrruhák. Ezek kikészítése timsóval-sóval-tejjel készített csávéban történt, amitől igen szép fehér színük lett. A múlt század végén — századunk elején a vöröses-barna cseres bőrök hatására divatba jöttek a barna színű bőrruhák. Ám ezek nem cserrel készültek, hanem a régi módon fehérre kikészített bőröket utólag különböző gyümölcsfákon termett taplógombák levével festették barnára.

Ugyancsak egyre gyakoribbak lettek a szűrszabók által készített szűrők, a cifraszűrök. Fehér szűrőposztó alapon színes hímzés és rátét díszűek voltak.

Ezek mellett a férfi viseletben városi-nemesi hatásra feltűnnek a posztó ruhák. Színük előbb — ritkábban — világoskék, majd sötétkék és végül fekete. Posztóból vagy egyéb színes ipari textiliából először színes mellények készültek az inges-gatyás viselethez. Követték őket a posztó nadrágok, majd posztó ujjasok, dolmányok, menték. Így rézsutosan vágott lesz a váll, s a kerek karöltők kifejezetten újabb nyugati hatásról tanúskodnak. Nőknél egyre gyakoribb ünnepre a kék posztóból készült, rókatorokkal díszített-szegélyezett mente. Ipari anyagú — selyem vagy posztó — és színes lesz lassan a női szoknya és kötény is. Gyakran aranyos-ezüstös csipke vagy sujtás díszíti a mellényeket és ujjasokat. Az aranyos fejdíszekkel együtt szinte aranyos rétegről beszélhetünk.

A lábbelik körében egyre gyakoribb lesz a törökös jellegű, fordított-varrott talpú, oldaltvarrott szárú és elől emelkedő tetejű férfi és női csizmák viselete. Különösen szépek voltak a női piros csizmák. Ezeket a leginkább templomba menéskor használták. Adatok vannak arról, hogy — főként sáros időben — a templomig mezítláb mentek, s csak a templomba lépés előtt vették fel a féltett piros csizmákat.

Meghonosodtak nőknél a — bocskorba meg csizmába viselt kapcákat váltó — harisnyák is, különösen az újabb divatú, kétsz pangnis cipőknél. A harisnyák színe különböző jelentésű volt. Például Hollókön fehér harisnyát viseltek az eladó lányok és az újmenyecskék. Világoskék volt a kicsit idősebb menyecskék harisnyája és azoké a fiatalabb nőké, akiknek könnyebb gyászuk volt. Barna harisnyát viseltek a még idősebbek, és fekete harisnyát az egészen öregek.

Az előzőekben felvázolt zsiros, majd aranyos rétegre visszatérve, — ezek a két végletet jelentették. Történetileg természetesen az aranyos réteg követte az archaikus zsiros réteget, de sokszor egymás mellett mint gazdag vagy szegény parasztok öltözetei, vagy hétköznapi-ünnep szerint egymás fölött haladtak.

A további kutatás célja lesz ezeket a folyamatokat részletesebben feltárni, pontosabb időhöz kötni, s megállapítani azokat a törvényszerűségeket, ahogyan ez a viselet századunkban tovább él, kivirágzik, majd napjainkban lassan eltűnik.

Az elmúlt évtizedek során a néptánc kutatás a magyar népterület északi részét nem érintette mélyebben, mint más vidékeket. A palócvidék tánc kultúrájának feltárása a — sűrű településhálózat, az apró falvak tömege miatt — még korántsem kielégítő. Az eddig felgyűlt ismeretanyag még csak alapot nyújt a további tervszerűbb kutatásokhoz. A szűkebben vett palócos megyékből összesen 70 helységről van filmes néptáncgyűjtésünk. Ha ehhez hozzászámítjuk a környező északi területekről származó adatokat is, akkor a kutatópontok száma 105-re nő.

A palóc táncok kutatása szempontjából nagy jelentőségű a szlovákiai magyarság körében mintegy másfél évtizede folyó rendszeres néptáncgyűjtés, amelyet a Csemadok munkatársai (Ág Tibor, Mériné Tóth Margit, Quittner János, Sebők Géza és Takács András) végeztek. A gyűjtés eddig 60 dél-szlovákiai magyar községet érintett, a táncanyag egy részét közzé is tették, vagy kézirat formában várja a publikálást. A határontúli épebb, gazdagabb táncanyag megismerése nagymértékben hozzájárul a palóc táncok kutatásához. A csehszlovákiai magyar kutatók biztosítják egyúttal a szlovák néptánc kutatással való kapcsolatot is, amelyre táncaik északi összefüggéseinek tisztázása miatt nagy szükségük van.

A magyar tánc kincs — népzene nkhez hasonlóan — meglehetősen egységes ugyan, mégis a táncok, a tánczene és a táncélet regionális eltéréseinek együttes számbavételével meghatározhatók kisebb-nagyobb mértékben eltérő táncdialektusok. A magyar népi tánc kultúra földrajzi felosztásakor nem határoztunk meg külön északi dialektust, ez azonban nem jelenti bizonyos északi jellegzetességek hiányát. A palócvidék sajátos táncbéli arculata nem a más vidékektől eltérő speciális tánc készlettel jellemezhető, hanem a másutt is élő, általános magyar tánc típusok másfajta használati arányával és kisebb-nagyobb mértékben eltérő, helyi formájával. A palócos táncbéli jegyek meghatározásának legcélravezetőbb módszere a magyar tánc kincs történetileg és néprajzilag jellemző törzsanyagának viszonyítása az északi népterületen élő tánc változatokhoz.

A magyar tánc kincs régibb (18. századnál korábbi eredetű) rétegének jellemző típusai a palócvidéken a következő képet mutatják:

1. Általános jellemző a leányok **énekes körtánca**, a karikázó. E területtől nyugati vagy keleti irányba távolodva egyre szórványosabb, dél felé pedig teljesen eltűnik, s csak nagy távolságra a déli Duna-vidéken s a Dunántúlon jelenik meg újra. A formailag régies, kezdetleges palóc körtánc dallam kincse feltűnően újszerű. Az északon kizárólagossá vált új stílusú dalok teljesen kiszorították a régibb körtánc dalokat.

2. A magyar népterület más részeihez képest csekély már az **eszközös pásztortáncok** emléke a hagyományban. A terület minden részén fellelhető szórványos nyomai azonban korábbi fontos szerepükről tanúskodnak. E szórványos adatanyag alapján is bizonyos nyugati és keleti pásztortánc stílus nyomai különböztethetők meg.

3. Szinte teljesen hiányzik e táj tánc kultúrájából a déli és nyugati magyar vidékekre jellemző (a pásztortáncokkal rokon) régi un. **ugrós** tánc típus. Csupán délnyugaton (Dél-Nógrád, Galga-vidék) tűnnek fel a lakodalmi menetben alkalmazott változatai (pajtástánc, druzsbatánc, mars). E fontos régi tánc fajta

általános hiánya mintegy összefoglaló negatívumként jellemzi a Palóc-vidék tánc kultúráját.

4. Nyugati palóc jellegzetességgé szorult már vissza a korábban széleskörűen ismert **menyasszonyfektető gyertyástánc**. Hasonló intenzitással csak a Kisalföldön, és szórványosan a Dunántúl északi felén él. A történeti források szerint Erdélyben is ismerték.

Az egész népterületen általános új táncok (a verbunk és a csárdás) természetesen a Palóc-vidékre is jellemzőek. Nyugat-keleti regionális változatokban tűnnek fel.

5. Új táncaink korábbi típusának, a **verbunk**nak jellegzetes északi alfaja a Barkó-vidéki un. „vasvári verbunk”. A többi terület verbunktáncai bizonyos nyugat-keleti regionális tagozódást mutatnak. A nógrádi és Galga-vidéki verbunkok a Duna-vidékiekkel rokonok, míg a keletiek a Tisza-vidék verbunktáncainak egyszerűbb, szerényebb változatai. (A szabályozott körverbunknak nincs nyoma a Palóc-vidéken.)

6. Végül a **csárdás** is eltérő regionális altípusaival két részre osztja a palócvidéket. A határozottan kétrészes, lenthangsúlyos, mártogatós, csalogatós csárdás nyugatra, a fenthangsúlyos figurázó-csapásoló, gyakran egyrészes csárdás, a sajátos vasvári verbunk valamint a Tisza-vidéki verbunk- és csárdás másik része pedig a Tisza-vidéki táncstílushoz kapcsolódik.

Összefoglalva: a palócvidéket általánosan jellemzi a mindenütt megtalálható leánykörtánc, s mint negatív jellegzetesség az ugrós táncfajta szinte teljes hiánya. A nyugati és keleti palócságot egymástól elválasztó táncbéli jellegzetességek: a nyugati terület a Duna-vidéki kanásztánc, verbunk és csárdás stílussal, valamint a menyasszonyfektető gyertyástánc jelenlétével jellemezhető. A keleti részére viszont a Tisza-vidéki pásztortáncokhoz való kapcsolódás, a sajátos vasvári verbunk valamint a Tisza-vidéki verbunk- és csárdás stílussal való közösség, a tréfás verbuválás és a körcsárdás divatja, továbbá a gyertyástánc szórványosodása, majd eltűnése a jellemző.

A következőkben a felsorolt tánc típusok vázlatos jellemzésével mintegy támpontot kívánunk adni a palóc-vidék tánc kultúrájának további kutatásához, megjelölve azokat a főbb kérdéseket, amelyeknek tisztázásával, kikutatásával az eddigieknél részletesebb képet kaphatunk a táncok elterjedéséről és jellemző vonásairól.

1. A karikázó

A leánykörtánc az egyik összefoglaló „palócos” jelenség, ugyanis az északi népterületen kívül csupán a régies tánc kultúrájú Dél-dunántúlra jellemző hasonló — minden falura kiterjedő — mértékben. Az Ipolytól nyugatra és a Sajótól keletre már szórványos, déli elterjedési határa pedig az Aföld. Addig ismert, ameddig még palócos néprajzi jegyekről beszélhetünk (pl. Galga-vidék).

A palóc karikázó formailag egyszerű, elemi körtánc forma, a dél-dunántúli leánytáncoknál és a Tisza-vidéken legdivatosabb, táncszerűbb körcsárdásoknál kezdetlegesebb. Mégsem sajátos, alkalomhoz kötött régi körtáncdalok kapcsolódnak hozzá, mint a Dunántúlon, hanem máskor is használatos új népdalok. Ez alól kivételt jelent viszont a karikázóval gyakran együtt alkalmazott falukerülő- és párválasztó játékok gyermekdalszerű zenei anyaga, melyeknek kutatása épp ezért nagyobb gondot jelent.

A karikázó sajátos elnevezései, lépései s a körtánc következetes forgás-iránya alapján a palócvidéken belül kisebb körtáncdialektusok is kirajzolódnak (Galga-vidék, Ipoly-vidék, Mátra vidék, Medvesalja, Eger-vidék stb.). Több adattal való pontosabb körülhatárolásuk támpontot adhat olyan kisebb etnikulturális egységek meghatározásához, amelyek nemcsak a táncélet, hanem a népi kultúra más jelenségeinek tekintetében is összetartoznak. Ehhez azonban minden falura kiterjedő adatgyűjtés lenne szükséges. Ez a feladat társadalmi gyűjtők segítségével is megvalósítható, ugyanis a karikázó a leg-egyszerűbben rögzíthető táncfajta. Kikérdezéssel, helyszíni megfigyeléssel (film nélkül) is megbízható adatok nyerhetők e táncfajta alapvonásairól. Ehhez a következő információkra van szükség:

1. Hogy nevezik a leányok énekszóra körben járt táncát? (Karéjba, körbe, karikába táncolás, karaj, karéjozó, köröző, sergés, sürgös, söndörgés, ug-ratós, szédülés stb.)
2. Kik, mikor, hol, milyen alkalommal járták a táncot? (Csak leányok, böjt-ben, tavasszal, vasárnap délután az utcán, táncmulatság megkezdésekor vagy szüneteiben, lakodalomban kontyoláskor, a hajnaltűztánc alkalmá-val).
3. Hogyan fogódzkodnak össze? (Egyszerű-, vagy hátul keresztezett kézfogás-sal, vállon, derékon, egymásba karolnak stb.)
4. Hány részből állt a tánc? Volt-e lassú és gyors része? Mi volt az egyes részek elnevezése?
5. Milyen dalokat alkalmaztak a lassú és gyors részhez? (Néhány kedvelt körtáncdal lejegyzése, legalább szövege első sorának feljegyzése).
6. Az egyes (lassú és gyors) táncrészekben milyen lépésfajtákat alkalmaztak, s hogyan nevezték ezeket? A lassúban előforduló lépéseket: a) Nyitó-záró lépés mindig egyirányba; b) egylépéses csárdás szimmetrikusan vagy egyik irányba mindig nagyobbat lépve; c) kétlépéses csárdás szimmetriku-san vagy egyik irányba mindig nagyobbakat lépve; d) egyik irányba egyes, másik irányba kettes lépést járnak; e) elől-hátul keresztezve sétáló lépés; A gyors forgó rész lépései: f) a kör forgatása fent-, vagy lenthangsúlyos lépéssel (azaz külső vagy belső lábbal kezdve); g) forgásirány váltása egylépéses csárdással vagy elaprózott hármas lépéssel).
7. A karikázó táncolása folyamán milyen sorrendben s időtartamban (hány nótán keresztül) követték egymást a táncrészek s az egyes lépésfajták? Rendszerint a hosszabb lassú részt rövidebb forgós követi, s a két rész változása alkotja a táncfolyamatot). Volt-e falurészenkénti, vagy nemzedé-kenkénti eltérés a körtánc lépései között?
8. Az egyes táncrészeket meghatározó lépésfajtákkal milyen irányba szokták forgatni a kört? (A lépések leírásakor mindig megjelölendő a kör folya-matos forgásiránya is). Néhol csak egyirányú, másutt mindkét irányban való forgást alkalmaztak.
9. Milyen falukerülő vagy párválasztó játékot szoktak még alkalmazni a fel-nőtt leányok a karikázási alkalmakkor? (A játék neve, dallama, formája, lépései.)

2. Pásztortáncok

A pásztortáncokra, eszközös táncokra vonatkozó adatok száma — a Dunántúlhoz és az Alföldhöz képest — csekély és szórványos az északi nép-területről. E táncfajta történeti jelentősége miatt még az említészerű adatok

is igen értékesek. A palóc falvakban főként „kanásztánc”, „kondásztánc” néven találkozhatunk emlékeivel, de ide kapcsolódnak az „oláhos” és „seprűtánc” néven ismert változatok is. E táncra már csak a legidősebb nemzedékek köréből remélhetők még emlékezősszerű adatok, épp ezért gyűjtésük sürgős. Minden pásztortáncsal, eszközös táncokkal kapcsolatos adat részletes elbeszélése és pontos, szó szerinti rögzítése igen fontos a palóc táncok múltjának felderítése érdekében. Az eddigi adatok alapján nyugaton (Nógrád, Hont) a dunántúli (két keresztbetett bot körül járt) kanásztáncnak megfelelő, keletebbre pedig (Gömör, Borsod) a Felső-Tisza-vidéki botlólékhöz hasonló botforgatós küzdő jellegű botos táncok lehettek ismertek. A pásztortáncok lapangó emlékeinek felidézése érdekében minél több helyen kívánatos a következő kérdéseket feltenni:

1. Láttak-e, hallottak-e, bottal, juhászkampóval, kondásbaltával, balaskával, fokossal járt táncról, amikor a pásztor az eszközt forgatta kezében, a lába alatt átkapkodta vagy a földre helyezve körültáncolta, illetve két botot keresztbe téve táncolt?
2. A fejre, vagy földre helyezett üveggel, pohárral, illetve kalappal, sapkával, seprűvel jártak-e hasonló eszközös táncot férfiak, vagy nők, esetleg párosan is? Ki, mikor, hol, hogyan, milyen zenére táncolta?
3. Milyen táncnótákra táncoltak a régi pásztorok? Ismerik-e a következő kanásznótákat: *Az oláhok, a barátok facipőbe járnak; Uccu kondás a gyepen a baltával játszik; Felment a kondás a fára, makkot rázott az aljára; Kecskemétre kéretnek, oda nem adnának...* kezdetűeket? Kik és mit táncoltak ezekre a nótákra? A zenészek, dudások ismerték-e ezeket?

3. A gyertyástánc

A történeti emléktanyag alapján hajdan szélesebb körben is ismert menyasszonyfektető gyertyástánc ma már szinte csak nyugati palóc jellegzetesség. Kelet felé egyre szórványosabb, csak jellegzetes dallama (Mikor a menyasszonyt fektetni viszik...) követhető Borsodig, Zemplénig. Páros, oszlopban vonuló vagy forgató osztoztánc, kigyózó lánc tánc vagy körtánc formában ismert. Többnyire vőfélyversekkel és a szertartásos táncosztással kapcsolódik. Kutatása a reneszánsz tánc tradíció, valamint az északi (lengyel és szlovák) táncdivatok asszimilációja, folklorizálódása szempontjából tanulságos. A gyertyástáncok felderítése érdekében a következő kérdések tisztázása szükséges minél több helyiségben:

1. Ismerik-e a menyasszonyfektető gyertyástáncot, vagy milyen más táncnál alkalmaztak gyertyát a lakodalomban? (Pl. menyasszonytánc, hajnaltűztánc).
2. Mi a helyi elnevezése, mikor, kik és hogyan járják? A tánc dallamai, menete, formája, befejezése, a kapcsolódó vőfélyversek. Párosan, sétálva, párosan forogva, a leányt kar alatt forgatva, csoportosan kigyózva vagy körben táncolják? Táncosztással kapcsolódik-e? Kik és mit csinálnak a gyertyával, vagy gyertyákkal?

4. A verbunk

Férfitáncaink újabb típusának a palócvidéken is mindenütt élnek regionális változatai. A férfitánc, a verbunk terminológia és a verbuválások em-

léke területenként különböző intenzitással él. Legelevenebb a „vasvári verbunk” hagyománya a Gömör-Heves-Borsod-Barkó-vidéken. Ez a régies verbunk típus szóló, csoportos és nővel járt páros formákban él, s üveggel, pohárral járt alkalmi változatai is előfordulnak. Neve, zenéje, híre a Barkó-vidéken túl is terjed. Motívumkincse viszonylag egyszerű, térbeli formációkban viszont változatos. A 19. századi műverbunkos stílusvonásait viselő hangszeres dallamaihoz friss rész is kapcsolódik. A régi lassú férfitánc, és a friss párostánc kapcsolódásának egyik jellemző példája a hagyományban.

A palócvidék más részeiről még hiányosan ismert verbunkok főként a párostáncot bevezető tánckezdés szerepkörében éltek. Ezekre már egyszerűbb csizmacsapó és sarkantyúzós-bokázó motívumok a jellemzőek (Hont, Nógrád, Heves, Borsod keleti része).

A verbunkhoz kapcsolódik ritka dramatikus táncaink egyike, az ún. tréfás lakodalmi verbuválás, melyre a Tisza vidéken kívül és északkeleti hegyvidékről és Gömörből is vannak adataink. A versezettel kezdődő játékos táncban a táncvezetőt kell utánozniuk a táncosoknak. A verbunk gyűjtésével kapcsolatos kérdések:

1. Hogy nevezik a férfiak szóló vagy csoportos táncát? (verbunk, vasvári, sarkantyúzás, egyezős stb.)
2. Mikor szokták járni a verbunkot? (tánckezdésként vagy lakodalmi bemutató táncként).
3. Mit hallottak a régi katonai verbuválásokról?
4. Ismerik-e a vasvári verbunkot és párost? Mikor, kik, milyen zenére járták? Énekelt dallamát ismerik-e? Milyen formákban, milyen lépésekkel táncolták? Szólóban, kettesben, négyesben, csoportban, nővel párosan? Hogyan fogódzkodtak össze? Eszközzel (üveggel, pohárral) járták-e? Miért hívják a táncot vasvárinak?
5. A lakodalmi tréfás verbuválást ismerik-e? (Leírása, zenéje, verse).

5. A csárdás

A palócvidék csárdásai nemzeti párostáncok két nagytáji altípusához illeszkednek. Nyugaton (Nógrád, Hont, Heves nyugati része) a Duna-vidék, keleten pedig (Heves keleti része, Borsod, Gömör) a Tisza-vidék csárdás stílusához hasonlóan táncolnak. E kétféle csárdásstílus palócvidéki határvonaláról még nincs eléggé pontos képünk, a határ kb. a Mátra-vidék nyugati részén húzódhat. A különbség a tánc terminológiai, formai és zenei vonásaiban egyaránt jelentkezik.

Elemi megkülönböztető jegy lehet a csárdás helyi elnevezése. Az általános (lassú és friss csárdás) megjelölésen kívül számtalan régibb név él még a tánc egyes részeire, amelyek egy-egy jellegzetes vonásról nyerik eredetüket. Ezek kutatása nyelvi jelentőségük mellett a magyar párostánc regionális különbségeire is figyelmeztethet.

A) A **nyugati palóc csárdásban** a lassú és friss rész egymástól élesen elválik. Az új népdalokra táncolt lassút csak zárt összefogódzkodással (váll és derékfogás) járják, motívumkincse az egy- és kétlépéses csárdásra, egyszerű forgásra korlátozódik, a figurázás ritka. A friss viszont gazdag. Zenéjében még a régies dudánóták is szerepet kaptak. Az ún. lenthagsúlyos (a belső lábbal kezdik a forgást és többféle táncmozzanat, figura váltakozása jellemzi. Zárt fogással járják a bevezető és pihenő egylépést, a párost forgást, s olykor a nő

ugrató felemelésével fokozódó bukós-mártogatós-lippentős-kukorgós motívumot. Ezt a nő „eldobása” s az egymást elengedő „csalogatós” játék, figurázás követi. Legszebb, legteljesebb változatai Dél-Nógrádban, a Galga-vidéken élnek.

B) A **keleti palóc csárdást** főként újstílusú zenei anyag kíséri (régí duda-nóták itt csak elvétve fordulnak elő). A lassú és friss rész között nincs éles határ, sőt néhol meg sem különböztetik egymástól a lassút és a frisset, így inkább csak egy részes csárdásról beszélhetünk. Már a lassú sem korlátozódik a kétlépéses motívumra és forgásra, hanem ugrós, dobogó figurázás és az ún. félfordulós motívumok is jellemzik. A keleti palóc csárdások fenthangsúlyosak (külső lábbal kezdik a forgást). A zárt fogásmód mellett gyakoribbak a szabadabb, nyílt fogások (egy- és kétkéz fogás), sőt egymást elengedve hosszasan szembetáncolnak, miközben a férfi figurázik, csapásol. Keleten közkedvelt a körcsárdás gazdagabb változatai a Barkó-vidéken élnek. A csárdás regionális változatainak felméréséhez tisztázandó kérdések:

1. A csárdás lassú és friss részének helyi elnevezései? (verbunk, egyezős és forgós, gyalogos és sergős, lassú és mártogatós, bukós, kukorgós, ugrós stb.).
2. A lassú csárdás zenéje, dallamai, formai mozzanatai, lépései, összefogódzás módjai?
3. A friss csárdás zenéje, dallamai, formai mozzanatai, lépései, összefogódzás módjai?
4. Ismerik-e a körcsárdást?

MANGA JÁNOS **hozzászólása**

Rövid előadásom nem szól nagy eredményekről, mert hiszen a kutatómunka jelentős része — azt hiszem, ezt mindnyájan mondhatjuk — még előttünk van. Céloom inkább az, hogy a rendelkezésemre álló idő alatt az eddigi tapasztalatokról is szólva egy-két gondolatot elmondjak és ezzel rámutassak a még elvégzendő feladatok egyikére-másikára is.

Előadásom bevezetésével elsősorban arról szólnék, hogy a palóckutatás keretébe az anyagi és szellemi élet mely megnyilvánulását, mely formáit tarthatjuk beilleszthetőnek, illetve arról, hogy melyek azok a megnyilvánulások, formák, amelyek esztétikai tartalmat, azaz művészi, széppé tenni akarásbeli törekvéseket fejeznek ki, amelyek a vizsgált vidékek parasztságának a szépről alkotott fogalmait tükrözik. Tekintetbe véve a vizsgált, illetve vizsgálandó területek néprajzi sajátosságait a témák, — úgy vélem — öt csoportra oszthatók. Ezek a következők (itt most nem kívánok szólni a folklór jelenségekről, amelyek — természetesen — esztétikai jegyeket is hordoznak).

1. a mindennapi élet használati eszközei, tárgyai. Ide tartoznak a munkaeszközök, egyéb használati tárgyak, viseleti darabok;

2. a felszerelési, berendezési tárgyak közé sorolom a lakást, annak berendezését, az épületek elrendezését, tagolását, főként és elsősorban a lakás céljaira szolgáló helyiségek berendezési tárgyainak és azok helyének indoklását;

A tanácskozáson még felolvasott. 1977. szept. 26-án elbúcsúztunk Tőle. Emlékét e tanulmányával is őrizzük.

3. csoportba tartoznak a szokástárgyak, mint pl. a husvét-i tojás, a betlehemesek felszerelése, a kiszebábú, a lakodalmi örömkalács vagy morvány, a lakodalmi zászló, a lakodalmi tebe, a különféle bokréta-k, jelvények, stb;

4. csoportba sorolom a népi valláossággal összefüggő eszköz- és tárgyi anyag vizsgálatát, mint pl. a szobában elhelyezett képeket, szobrokat, gyertyákat, méceszt, szenteltvíztartót, az oromdíszek vallásos tárgyú ábrázolásait, a temetőfejfákat, az útszéli kereszteket, az úrnapi kunyhót, a templom belső rendjét, a körmenetek rendjét, a búcsújárások formáit, stb;

5. csoportba végezhetül azokat a kisplasztikai alkotásokat, amelyeket parasztok vagy pásztorok maguk vagy mások számára készítettek. Hogy területünkön ilyenek is voltak, Barna János feszületfaragóra, azokra a pásztorokra gondolok, akik különböző játékos figurákat faragtak, nem különben azokra, akik templomi szobrok másainak, a sasvári pietának megformálásával próbálkoztak.

Ha az itt csoportosított és vizsgálandó témákat (időbeli elterjedésüket), gyakoriságukat, a formaváltozást, új tárgyak, anyagok megjelenését nézzük, azt látjuk, hogy azt az időszakot, amelyet többé-kevésbé a XVIII. század elejétől napjainkig kísérhetünk figyelemmel, egy széles vonal választja ketté. S ez a széles vonal bizonyos tekintetben azt a változást jelzi, mely falvainkban a fokozódó differenciálódással, a nagyobb tömegek elszegényedésével, és a néhány család meggazdagodásával, az árutermelés előretörésével, az életforma és életstílus sok vonásának változásával járt együtt. Ez a választóvonal általában 1830-as, 1840-es és 1850-es, 1860-as évekre tehető. Persze azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a változás a Mátrán inneni, a Mátra fölötti, továbbá a Mátra és a Bükk közötti vidéken nem szinkronban ment végbe. Sőt, a Mátrától nyugatra, a nógrádi területeken is megfigyelhetünk számottevő fáziseltolódásokat. A paraszti kultúra, tartalmának és formáinak terjedése, változása tekintetében általában azt tapasztalhatjuk, hogy a szélesebb és hosszabb folyó-völgyekben előbb, a szűkebb hegy- és dombhátak közötti völgyekben pedig később következik be a változás.

Érdekes megfigyeléseket tehetünk, ha pl. Losonctól Balassagyarmatig, az Ipoly völgyének falvait kísérjük figyelemmel. A nagyobb kézművesipari múlttal rendelkező Losonc hatása sokkal jobban érvényesült a környékbeli községekben, mint Balassagyarmaté, amelynek lakossága zömmel a parasztságból állt. Ipolytarnócon, Litkén, Nógrádszakálban, Ludányhalásziban előbb jelentek meg a gyári ruhaanyagok, az újabb bútorok, előbb változik a viselet, előbb alakul át a szobabelső, de ugyanakkor előbb tűnik el a viselet is jóval, mint Balassagyarmat környékén.

A nép ízlésének, a népművészetnek az a kibontakozása, amely a múlt század dereka tájától az 1950-es esztendőig ment végbe, sok tekintetben az ízlés, a díszítő tevékenység, a szépnek tartott megteremtésére való törekvés differenciálódásával is együtt járt. Ha azokat az adatokat elemezzük, amelyek a 18. század elejétől a Zólyomi József által közölt kárvalloásokban, nemkülönben Bél Mátyás, Szeder Fábián leírásaiban, majd még a későbbi szerzők munkáiban is szerepelnek ezek, még a nagyobb elterjedésű egyezésekre mutatnak arra, hogy pl. a népviseletben még semmi esetre sincsenek olyan eltérések, mint amilyenek később, a múlt század dereka táján, második felében következtek be. Ez az időszak az, amikor a bizonyos földrajzi környezetbe is illeszkedő falucsoportok, azonos plébániához tartozó falvak díszítőművészetében alakultak az azonos formák, amelyek a viseleti anyagok, formák, a szőttes, a hímzés és még sok más vonatkozásban is hasonlóak egymáshoz,

ugyanakkor eltérnek a szomszédos vagy távolabbi falucsoportoktól, plébániai egységektől.

Nem kétséges, hogy ez az elszínesedő világ, amelyről 1845-ben Pajor István: Falusi vendégség c. elbeszélésében is olvashatunk, egyaránt külső és belső tényezők hatására jött létre. Gazdasági-társadalmi összefüggéseit akkor látjuk világosan, ha a tervezett monográfia többi fejezeteinek tartalmáról részletesebb tájékozódást kapunk, ha lehetségessé válik az egyes fejezetek szerkesztői között a rendszeres konzultálás. Természetesen nem feledkezhetünk meg a pszichológiai tényezőkről sem, amelyek igen gyakran erőteljesebben hatottak az új, a változás irányában, mint a gazdaságiak. Bár nem kétséges, hogy Hollókón, Lócon, Rimócon, Órhalomban, Hugyagon a sok gyári ruhaanyag elterjedését, a hímzés kibontakozását a marhákkal való kereskedés segítette elő. Az ez lehetvé, hogy a kisfokú árutermelés mellett jelentősebb pénzforrást teremtsenek. A kapitalizálódó nagybirtok pedig a falvak nincstelen lakosságának biztosított annyi pénzbeli bevételt, hogy valamiképpen ők is követhessék a falu földdel rendelkező rétegeit. Mátraderecsken, Bodonyban, Fedemesen elmondták, hogy a zsellérlányok abból öltözködtek, amit summásként összesen hazavittek.

Az egyes falucsoportok többé-kevésbé eltérő háztípusai, belső berendezése, szöttesei, hímzése stb. tekintetében az előbb jelzett időszakot nemcsak az elkülönülés, az eltérő színek, formák kialakulása jellemzi, hanem ugyanakkor a hasonló megjelenése is. Ezt elősegítették az egyre gyakoribb találkozási alkalmak, a vásárok, a búcsújárások. Heves, Nógrád, Pest megyék területén az újabb szötteshímek elterjedésében nagy szerepe volt a szentkúti búcsúknak, ahol a búcsústarisnyák voltak a terjesztői a változatos mintáknak. Egy kedvelt ruhaanyag elterjedése pedig a vásároló kereskedők kínálatából történt. Kazáron, Vizsláson és többek között Hollókón is elterjedt és kedvelt ruhaanyag volt az úgynevezett Kossuth-gyász. Egyik kutatónk ki is állította az ebből az anyagból készült öltözetet, mint olyant, amelyet Kossuth emlékére hordanak. Nem kell mondanom, a ruhaanyag onnan vette a nevét, hogy a kereskedő a vásárban így kínálta portékáját: „Tessék, itt a Kossuth-gyász! Vegyenek a Kossuth-gyászból”. Persze a kazáriak, a vizslásiak az anyag nevét használták fel arra, hogy ebből az anyagból készítsenek maguk számára olyan ruhát, amelyet az aratás vasárnapjain vettek fel, amikor — mint mondták — gyászolták a határt. Tehát ez esetben az áruját kínálgató kereskedő által kitalált elnevezés alakította ki a fekete alapon bordó mintás szövetanyagból készült ruha funkcióját.

A palóc népi díszítőművészet második periódusa, természetesen sok mindent megőrzött az előbbi periódusból, hol változatlanul, hol kisebb-nagyobb változtatásokkal. Ilyen többek között a piros szöttehím, a csík, amely Fedemesen például az első világháború utánig — a hímzésen kívül — egyedüli dísz a vászonnak. Az első világháborút követő esztendők végén terjedtek a változatos szöttehímek. Ugyanakkor ezek más vidékeken — takácsszöttesek mintáinak hatására már 10—20 esztendővel előbb meghonosodtak. Ugyanilyen eltéréseket az egyes vidékek, falucsoportok között más vonatkozásokban is észlelhetünk. A mesterke, a fehér hímzés szintén az előbbi periódus hagyatéka, amelyet a legutóbbi évtizedekig alkalmaztak az egyes ruhadarabokon, a gatyaszáron, az ingben, továbbá a lepedőn, az asztalterítőn stb. És itt nemcsak a technika élt tovább, hanem az alkalmazott formák is.

Rendkívül szívósan éltek tovább az egyes díszes bútordarabok, mint pl. a szuszék, a festett láda, a tálas, a saroktéma, vagy almáriom, reneszánsz stí-

lusra emlékeztető nehéz fiókos asztalok. Az előbbi periódusban is megvoltak a karos lócák, viszont a betétes, figurális ábrázolású padhátak a múlt század derekánál előbbre nem vezethetők vissza. Ugyanebben az időben — nyilván a vadász ivócsészék mintájára — alakultak ki a pásztor ivócsanakok változatos formái és domború faragásos díszei. Az ivócsanakok a vidéknek régen ismert használati eszközei, ismerünk évszámmal jelzett, 1717-ből datált darabot, amelyen az évszámon kívül semmilyen díszítést nem találunk. Azt sem tudjuk, hogy ez a darab kié volt, ki készítette. Egy-két, a múlt század első feléből származó merítőedény viszont azt bizonyítja, hogy a pásztorok régebben is használtak fából faragott merítőedényt, mégpedig véséssel díszítettet, amely azonban nem edényformákat utánoz, hanem a kanálformához áll közelebb. Ez a forma rokonságban van a szlovákoknál is ismert merítőedény típussal.

1947-ben, amikor ezen a területen végeztem a 48-as hagyományyagra vonatkozó gyűjtést, több faluban a vallásos élettel, a templommal összefüggő kérdést is feltettem. Akkoriban, tehát 1947-ben az akkor 80 évesek és az azon felüliek egyformán hangsúlyozták, hogy a templom belseje nem volt olyan díszes, mint mostanában. Sokkal kevesebb volt benne a zászló, szobor és egyéb dísz, mint később. Tehát az a díszesebb, sokszínűbb világ, amely a viseletben, a szöttesekben, majd a hímzésekben és egyéb területen jelentkezett, tükröződött a templomban is. A múlt század második fele az az időszak, amikor elterjednek az úgynevezett vallásos társulatok, különösen az olvasótársulat, fellendülnek a búcsújárások, s mindezek hatással vannak az ízlés, a díszítőművészet alakulására.

A búcsújárások viszont hatással vannak a szobabelső átrendeződésére. A falakról lassan eltűnnek a régebbi üvegre festett képek, előtérbe kerül a Mária kultusz. Főleg a Mátrától nyugatra elterjednek a sasvári búcsúról hozott színes szobrocskák (pieta), amelyek Máriát ábrázolják a halott Jézussal. Szinte oltárszerű rész alakul ki a fiókos szekrény tetején. Az üvegszekrénykébe került pieta előtt mécses, körülötte gyertyatartók. A falakon megjelennek a vallásos ponyva elbeszéléseivel összefüggő képek, vagy amelyeket éppen a vásári kiállítások magyaráznak. Ez, a múlt század második felétől kezdődő időszak az is, amikor az ünnepi viseletek színe a pap miseruhájának színéhez igazodik, amikor a népi is kialakítja az istentiszteletek, a körmenetek rendjéhez igazodó új formáit.

A múlt század második felének, majd a későbbi évtizedek idejének termékei az útszéli faragott keresztek, azokkal a díszítményekkel, amelyek Krisztus szenvedését és kereszthalálát szimbolizálják. A múlt század végén Karancsalján a régebbi, egyszerűbb temetői sírkeresztek helyébe szépen faragott, barokkos jellegű keresztek kerülnek. Ezek, és az útszéli fakeresztek faragóinak más specialistái vannak, akik megrendelésre dolgoznak. A barokkos ízlést (a templomon kívül) a kastélyok berendezési tárgyai, a malmok farászeinek virágdíszei sugározzák. Sajnos, már elkéstünk azzal, hogy vizsgálhassuk faragó molnáraink szerepét népi díszítőművészetünk alakulásában, és tanulmányozhassuk a molnárok által készített és díszített tárgyakat, amelyek formaelemei parasztfaragóink gyakorlatában éltek tovább.

Végezetül az eddigi kutatások eredményeinek tanulságaként azt szeretném hangsúlyozni, hogy általam a pülıc vidékre, és annak kistáji egységeire is — úgy látszik — találunk egy jellemzőt, mégpedig azt, hogy bizonyos egy adott időszakra jellemző kultúrjavak, elemek bizonyos szimbiózisban élnek egymás mellett, illetve együtt. Ahol tovább élt a népviselet, ott a népviselet mellett hosszabb volt az élete a szöttehimnek, a hímzésnek is. A viselet, a

hímzés, a szöttes, a régies szobabelső tovább élte a hiedelmeket, a népszokásokat, s mindezek mellett virágoztak az új stílusú népdalok bizonyos formái. S amikor az utóbbi évtizedekben akár az egyik, akár a másik jelenség háttérbe szorult, veszítette szerepét, úgy vonultak háttérbe a többiek is, az egyik gyorsabban, a másik lassabban.

Ezek a felismerések, a paraszti kultúra alakulásának törvényszerűségei a palócság vonatkozásában is felhívják még a figyelmünket a népi etika és esztétika viszonyára, amelynek a jelentőségét eddig nem láttuk és kutatásával sem foglalkoztunk. Gyakran megelégedtünk a „hagyományos” jelző alkalmazásával és nem vettük észre, hogy pontosan mi tartotta a régít, milyen megfontolások, etikai eszmények serkentették a megvalósulást: a régítől való elszakadást, és az új, a változó vagy a megváltozott létrehozását. A paraszti mezőgazdaság és állattenyésztés fejlődésével, az árutermelés fokozódásával a gyáripár a kereskedelem előretörésével erre is, arra is magyarázatot adhatunk, de nem mindenre. A múlt század második felére parasztságunk gondolkodása, látásmódja, ízlése, igénye, erkölcsi magatartása nagy változáson ment át, s ez a változás kihat az élet minden szektorára.

BORSAI ILONA hozzászólása

A föltevés megkockáztatásához, hogy énekes népköltészetünk tengeréből — legalább is a mai helyzetet tekintve — mit tekinthetünk jellegzetesen palóc-
nak, első lépés volt a 20. századi, tudományos hitelességgel gyűjtött és lejegyzett népzenei anyag típusainak földrajzi szempontú vizsgálata: milyen típusok jellemzőek e gyűjtők tanúsága szerint a palócok által lakott területekre, s ezek közül melyek azok, amelyek más területeken alig, vagy egyáltalán nem ismeretesek (Borsai 1967). Ennek alapján készült el a Palóc Dalmkérdőív, (Borsai 1971) amelynek használata során feltevéseink nagy része további adatokkal erősödhetett. Szükségesnek látszott azonban a vizsgálat időbeli kiszélesítése: számbavenni a 20. század előtti népzenei vonatkozású adatokat is a palócok által lakott területekről. E vizsgálatot egyelőre a 19. századra korlátoztam, s ezen belül az alábbi publikációkat néztem át:

- a) **tudományos folyóiratok:** Tudományos Gyűjtemény, Magyar Nyelvőr, Ethnographia 1900-ig megjelent kötetei;
- b) **népköltési gyűjtemények:** Erdélyi János, Pap Gyula és a Magyar Népköltési Gyűjtemény 1900-ig megjelent kötetei;
- c) **kottás népdalgyűjtemények:** Bartay András, Fogarasy—Travnyik, Füredi—Bognár, Mátray Gábor, Szini Károly, Bartalus István és Kiss Áron gyűjteményei;
- d) **hangszeres feldolgozások:** Bunkó Ferenc, Kubinyi Lajos, Szénfy Gusztáv művei.

E felmérés során előkerült mintegy 700 adat természetesen igen különböző értékű. A múlt századi kottás gyűjtemények összeállítói például — a herderi szemléletnek megfelelően — a népiséget elsősorban esztétikai kategóriaként fogták fel, s így készségesen vették be gyűjteményeikbe „szó- és dallamköltők” műveit is, „amennyiben tudniillik népies dallamaik költői becsüknél fogva ide sorozhatók” voltak. (Bartalus VII, 3) E gyűjtemények gyakran tartalmazznak tehát félnépi, vagy kifejezetten műdalokat, s a népdalok közül is inkább fel-

színen lévő, országosan ismert anyagot hozzák. Hasonló a helyzet a népköltési gyűjtemények szempontjából, még ha valamivel jobb is bennük az eredeti népi anyag aránya. Hiteles népi anyagközlés szempontjából kiemelkedő jelentőségű *Pap Gyula* Palóc népköltési gyűjteménye, valamint Kiss Áron nagyszabású Magyar gyermekjátékgyűjteménye; ezek mellett, ha töredékesen vagy csak utalásszerűen is, igen értékes népzenei vonatkozású adatokat tartalmaznak a nép életével, szokásaival foglalkozó leírások. Mindezeknek egymással, majd a 20. századi adatokkal való egybevetése során számos adat nyert „időbeli” megerősítést „térbeli” — azaz területi — különállását, sajátosságát illetően; a továbbiakban ezekből mutatunk be néhány jellemző példát.

1. *Pap Gyula* Nógrád megye „Salgóvidékéről” származó gyűjteményében az alábbi naphívogató mondókat olvashatjuk:

„Gyöjj ki gyöjj ki verő!
Ne menj Maconkára!
Mer' Maconkán
Csontot törnek,
Tökvel harangoznak.” (146. o.)

Kiss Áron e naphívogató-típus két változatát közli: „Süss ki, süss ki verőke” (22/9) és „Menj fel, menj fel, bárányka” (23/16) kezdősorokkal; az elsőt dallammal, „Mátra környéke”, a másodikat dallam nélkül, bővebb szöveggel, Gyöngyösvidék” hely-jelöléssel. A Magyar Népzene Tára első, ezren felüli játékdalt és mondókat tartalmazó kötetében e szövegtípusnak még csak egyetlen, távoli rokonát találjuk *Manga János* Nyitra megyei gyűjtéséből (MNT I. 45.); későbbi, 1955–75 közötti gyűjtéseink folyamán azonban számos újabb változata került elő, valamennyi palóc, vagy palóc kirajzolás községek-ből, mint: Mátraverebély, Tar, Nagybátöny, Mátraderecske, Bükkszék, Jász-árokszállás, stb. (pl. Borsai—Kovács 1975, 61–62). Dallamaik — *Kiss Áron* gyűjteményének változatát is beleértve — mind az ereszkedő dur trichord („m r d”) motivikákból építkeznek, rendszerint „mmrr (dm d)” kezdőmotívummal. A Magyar Népzene Tára anyagának dallam-földrajzi vizsgálatából világosan kitűnik, hogy míg a „s l (s m)” dallam-magot tartalmazó gyermekdalok magyarlakta területen bárhol előfordulnak, a „m r d” motivikából építkező dallamok (MNT I. 41–150) a Dunától északra és keletre eső területek jellemzői. A „m r (dm d)” kezdőmotívummal induló dallamok pedig (MNT I. 123–140) — egy Arad megyei és egy bukovinai adattól eltekintve — mind palóc területről (Nógrád, Heves, Borsod megyékből) származnak.

2. A Magyar Nyelvőr 1877.-i évfolyamában *B. Pongrácz Emil* a következő szöveget közli Nógrád megyéből:

Fehér liliomszál,
Fehér liliomszál,
Hej ugorj a Dunába,
Ugorj a Dunába;

Támaszd meg oldalad
Támaszd meg oldalad
Hej az arany villával,
Az arany villával.

Szakajcsd ki rózsádot,
Szakajcsd ki rózsádot,
Hej forgasd violádot,
Forgasd violádot! (93–94. d.)

A „Fehér lilionszáll” kezdetű, szöveg tartalmilag az első két versszakkal megegyező játékdal az ország egész területén közismertnek mondható, igen különböző dallamtípusokkal. A fenti szövegben azonban az egyes versszakok ismétlődő első sorai, valamint a harmadik — és csak a harmadik — sorokban betoldott „Hej” szócska nyilvánvalóan arra a tripodikus besosztású, emelkedő dúrhármassal induló dallamtípusra utal, amelyhez kapcsolódva jelenik meg ez a szövegtípus ugyancsak Nógrád megyéből Kiss Áron gyűjteményében (317/19) éppen úgy, mint akár a MNT első kötetében (524—527) akár legújabb gyűjtéseinkben, kizárólag Nógrád és Heves megye területéről. (1. pl. Borsai—Igaz 1956, MNGyJ 35. sz., stb.)

3. *Pap Gyulánál* — tehát Nógrád megye Salgóvidékéről — jelenik meg először a következő játékdal szöveg is:

— Mé' küldött az ur asszony? haja gyöngyös haja.
 Nektek hidat csinálni! haja gyöngyöm haja,
 — Minek nektek az a híd? haja gyöngyöm haja.
 Katonának át járni! haja gyöngyöm haja.
 — Mi lesz annak vátsága? haja gyöngyöm haja.
 Piros barna menyecske! haja gyöngyös haja. (Játékok, 2)

Kiss Áron „Hídepítés” c. fejezetében (207—210) tíz másik változatot közöl ebből a szövegtípusból — hármat dallammal együtt —, Heves és Nógrád megyéből, a Jászságból, s egyet Arad megyéből. 1939-ben *Melich János* 8 újabb változatot közöl, valamennyit Nógrád megyéből, s megállapítja, hogy „a *Haja gyöngye haja* ismétlő sorú hidasjáték... olyan helyen járatos volt, vagy járatos, ahol az ú.n. palóc nyelvjárást beszélő magyarság él.” (Ethn. 1939, 95) A magyar változatok mellett *Melich* részletesen ismerteti e játékszöveg-típus szlovák, kárpátaljai és Moson megyei horvát változatait is, meggyőzően bizonyítva, hogy mindezek a palóc területre jellemző magyar típus átvételei. Tény, hogy a MNT I. újabb adatai — egy Baranya megyeitől eltekintve — szintén palóc területekről (Nógrád, Heves, Hont, Pest megyéből) származnak, s ugyanígy a legutóbbi 25 év gyűjtései alapján előkerült változatok is. E szövegtípus dallamai első tekintetre sokféleképpen tűnhetnek; a Baranya megyei kivételével azonban lényegükben azonosnak mutatkoznak: a kvint körül mozgó 2 ütemes motívum után újabb két ütemben fokozatos ereszkedés az alaphangra.

A MNT I. 762. jegyzetében a szerkesztő figyelmeztet e dallam rokonására azzal az 1520 körüli töredékkel, amelyet *Pominóczky Fülöp* jegyzett fel a gyulafehérvári könyvtár egyik kéziratos Manuelájának belső borítólapjára, „Bátya, bátya, mely az út Becskerekére” szöveggel (1. Szabolcsi 1955, 17). Ha eltekintünk attól, hogy a *Pominóczky*-dal első ütempárja nem a kvint, hanem a kvart körül mozog, a hasonlóság valóban fennáll, nem csak ezzel az egy dallal, hanem az egész típussal. (Így pl. MNT I. 530—31; 721—24; 729—31; 752—53; 762—64. Borsai—Igaz 1956, 71—72, stb.)

4. A palóc lakodalom egyik jellegzetes mozzanatának, a „nagy hérésh”-nek ismertetésekor (a „hérésh”-, vagy „hőrésh”-re vonatkozóan 1. még Balogh 1827, 50; Pápai 1890, 28; MNT III/A, 1004 o.) *Pintér Sándor* a lakoma alatt felhangzó dalok között az alábbi szöveget közli:

„Kiment boreé, mé nem gyön má,
 Jaj istenem, de soká jár!
 Memma jecs cseppet se jittam,
 Bizon maj me halok szomjan.” (Ethn. 1891, 105)

A 20. századi publikációk, kéziratok gyűjtések és hangfelvételek tanúsága szerint ez a szöveg a mai napig is gyakran hangzik fel palóclakta területeken — elsősorban Nógrád és Heves megyékben —, rendszerint duda-dallam jellegű, ereszkedő, kvintváltás nyomait őrző, e területekre különösen jellemző fordulatokat tartalmazó dallamtípushoz kapcsolódva. E dallamtípus egyik változatát — szöveg nélkül — más alkalommal *Pintér Sándor* maga is közli (Ethn. 1891, 221), mint egy palóc lakodalmi tánc-sorozat utolsó darabját; távolabbi változata is feltűnik ugyanott „egy másik originális palócz táncz” dallamaként, amelyet „Eperjesi Ferencz jegyzett fel 1846-ban Pusztamonostoron.” A Magyar Népzene Tára III/A (lakodalmak) kötete mintegy 20 változatot közöl e dallamtípusból (820—839), valamennyit palóc területekről: Heves, Nógrád, Gömör és Hont megyékből; a Zenetudományi Intézet népzenei archívuma pedig mintegy 100 változatot őriz, szintén palóc területekről. E változatok ma is gyakran kapcsolódnak a fenti szöveghez, egyéb lakodalmak, sokszor kifejezetten a hérésszre utaló szövegek mellett, mint pl.: „Elhoztuk az ajándékot, Mutassák meg a menyasszonyt...” (MNT III/A 820); „Sárga csikó, csengő rajta. A hérésszbe megyünk rajta...” (AP. 1613, Nagylóc, Kerényi 1956).

Jellegzetes ereszkedő-kvintváltó szerkezetű duda-dallamokat találunk a 19. század közepéről *Bunkó Ferenc* „13 karancsi Palóc Nóta” és *Kubinyi Ferenc* „Régi Palócz Magyar Dalok” című hangszeres szvitjeiben („láncolataiban”); is; ezek azonban az említett típusnak meglehetősen távoli változatai.

5. A régi lakodalmak másik jellegzetes mozzanatának, a **gyertyás táncnak** leírásaiban is találunk az újabb gyűjtésekkel egybevetésre érdemes népzenei utalásokat. A 19. sz. elején pl. *Balogh Sámuel* így ír:

„Éjjél előtt a vőfély... meggyűjtván egy épen ezen alkalomra készített három ágú gyertyát... elkezdvén a' mű'sikus az **épen csak e' végre szolgáló**, vagy a' minek hívják, **lefejtető dalt**, **mellynek különös melódiája van...** különös táncz-figurákkal megkerülgetik egynehányszor a' szobát, fenn hangon dalolván a' mu'sika mellett a' lefejtető dalt.” (Tud. Gyűjt. 1827, 49)

A 19. sz. végén *Pápai Károly* és *Pintér Sándor* is említést tesznek egy hasonló elnevezésű dalról:

„...a vőfély... elkezd a fektető verset és a cigány húzza a menyasszony-nótát, a **fektető nótát**. A vőfély ilyenkor fokosát hóna alá szorítva, egyik kezében ujjai közé 3—4 égő gyertyát vesz, a másikkal meg menyasszonya fogja kézen és minden vers után tánczol vele egyet. Azután a vőfély kiszalad a menyasszonnyal a kamrába...” (Pápai 1890, 30)

„...a vőfély ismét megveri a gerendát fokosával, s kikiáltja, hogy a „**menyasszony altatása**” kerül a sorba; ...a násznagy jobb keze minden ujjá közé égő gyertyaszálát fog, bal kezével pedig megfogja a menyasszony kezét és **zeneszó mellett** vezeti a nászgyúhoz...” (Pintér 1891, 105)

A leírások egyike sem közli e „fektető nóta” dallamát — de még szövegének kezdősrát sem; mégis megkísérélhetjük a 20. századi gyűjtésekkel való egybevetést, ezúttal kizárólag a **funkció** alapján.

A Magyar Népzene Tára III/A (lakodalmas) köteté az egész magyarlakta területre kiterjedő, és a 20. századtól a 18. századig visszamenő adatok alapján ismerteti a **menyasszonyfektetés** szertartását, amelynek keretében adták át a menyasszonyt férjének a régi lakodalmakban. Ez a szertartás rendszerint **gyertyás tánc** keretében történt, egy bizonyos **fektető nótá** dallamára. A kötet szerkesztője utal arra is, hogy „Újabban a fektetési szertartás elhagyásával — annak jelképeként — a menyasszonyt kiszöktetik a kontyolásra”; s hogy ilyenkor a fektető nótá dallama vagy a **menyasszonytánc** (a menyasszony utolsó, lányfejjel járt tánc), vagy a **menyecsketánc** (újasszony-tánc: a menyasszony kontyolás után, kendővel vagy főkötővel járt tánc) alatt hangzik fel. (MNT III/A, 993. o.) Ha ezek után megnézzük, hogy e kötet „Menyasszonyfektetés” című, XX. fejezetében milyen dallamok kerültek közlésre, a következőket tapasztaljuk:

Ez a XX. fejezet két részre tagozódik: a) Kikérés táncra; b) Menyasszonytánc. A bennük közölt dalanyag földrajzi szempontú vizsgálata azt mutatja, hogy a „Kikérés táncra” című alfejezet mintegy 50 dala (591—645). „Kérem násznagy urakat”, „Muzsika szól hangosan” stb. szövegtípusokhoz kapcsolódva, kizárólag a Dunántúlról (Győr, Sopron, Moson, Komárom, Fejér, Somogy és Tolna megyékből) származik; ezzel szemben a „Menyasszonytánc” című alfejezet majd száz dalának (646—733) túlnyomó többsége (657—724 úgyszólván kizárólag) palóc területekről (Nógrád, Heves, Pest, Hont, Gömör, Kishont, Borsod megyékből) való, mind egyazon dallamtípust képviselve, leggyakrabban az alábbi szövegekhez kapcsolódva: „Mikor a menyasszonyt fektetni viszik”; „Mikor a menyasszonyt viszik a padlásra”; „A mi menyasszonyunk nem lesz többé lány”; „A mi menyasszonyunk nem főzött még kását”; „Enyém a menyasszony, senkinek sincs pénze”, stb. Jogosan tételezhetjük fel tehát, hogy a múlt század palóc lakodalmaival leírók is ezt a dallamot hallhatták a „fektető nótá” funkciójában.

Ez a dallamtípus, amely ezek szerint az utolsó két évszázad palóc lakodalmainak szerves tartozéka, kettős arculatot mutat: ereszkedő-kvintváltó szerkezete a régi magyar dallmastílus egyik jellegzetesen ázsiai eredetű csoportjával kapcsolja össze; diatonikus penta- vagy hexachordból építkező alapmotívuma viszont európai hatást tételez fel. Az európai hatás még nyilvánvalóbb abban a néhány Bars, Hont és Esztergom megyei változatban (MTA III/A. 646—652), amelyekben ez a dallamtípus 3/4-es ütemekben, 10 szótagos sorokkal, a 16—17. században divatos nyugati táncok (volta, gagliarda) ritmusaiban hangzik fel, menyasszonytánc funkciójában, egyéb lakodalmas szövegekkel, mint pl.: „Gyűjtöttem gyertyát a vőlegénynek”; „Jobb itt a pusztán, mint padlódeszkán, Nem leszek többé nyoszolyóleány”, stb. A MNT III/A. szerkesztője e dalokhoz fűzött jegyzetében cseh-morva változatokra utal; ezekkel — így pl. Bartos 1311. számú dalával — dallamtípusunk rokonsága vitathatatlan, mind szerkezet, mind dallamvonal szempontjából, a szótagszám-különbség ellenére is. Az európai rokonság szálai azonban térben is, időben is messzebbre nyúlhatnak vissza. Ereszkedő kvintváltás nyomaival elszórtan találkozunk középső- és újkori diatonikus jellegű dallamokban is; (pl. Rajeczky 1958, Szendrey 1964) egy 13. századi olasz lauda-dallam pedig szerkezetben, hangnemben és dallamvonalban egyaránt közel áll tárgyalt dallamtípusunkhoz. (1. Szabolcsi 1957, 66)

E típus első sora voltaképpen az egész dallam lényegét kifejezi, hiszen a második sor az elsőnek nyitottból zárttá alakított változata, a harmadik-negyedik sor pedig az első kettő megismétlése egy kvinttel lejjebb. Ennek a dallam-alkotó első sornak zenei tartalma: diatonikus ereszkedés az oktáv-ból az szeptig, kvintig, majd visszaemelkedés az oktávra. Hasonló tartalmú sorral indul egy Közép- és KeletEurópa különböző nemzetei és felekezetei között 400 év óta igen népszerű német „cantio” is, amelyet ma főként a Luther által költött „Vom Himmel hoch da komm ich her” kezdetű szöveggel — illetve e szöveg különböző nyelvű fordításaiival — ismerünk. (pl. Zahn 1886, 346). E cantio többi dallamsora mind különbözik az elsőtől; teljes dallamának ereszkedő jellege azonban további vékony szállal kapcsolja tárgyalt dallamtípusunkhoz.

Ennek a típusnak diatonikusan ereszkedő, majd visszahajló kezdősora a 18. század elején hangszeres változatban is megjelenik, egy magyar és szlovák táncdallamokat tartalmazó gyűjteményben (Apponyi kézirat, ill. Uhrovská Zbierka, 1730, 19 V—20 R). E hangszeres darab címe — „Parta moga” (moja?) — félreérthetetlenül lakodalmas jellegre utal, s azon belül is a palóc menyasszonytánc vagy menyasszonyfektető dallamához oly gyakran kapcsolódó „Hej, pártá, pártá, gyöngyös koszorú” refrénre; a „Praeambulum” jelzés alatt álló „gyertya” szó pedig kétségtelenné teszi, hogy e dallam a gyertyás tánc kísérőzenéjéül szolgált. Ez a hangszeres változat — a 16.—17. század táncdallamainak gyakori szokása szerint — páros (4/4) és páratlan (3/4) ütembeosztásban egyaránt megjelenik, utóbbiban ezúttal mazurka-ritmussal. A páros ütemű részben dallamunk először a felső oktávban hangzik fel, kétszer egymásután eltérő sorvégzőkkel, tehát oktávban hangzik fel, kétszer egymás után eltérő sorvégzőkkel, tehát kétsoros formában; ha ez a két sor kvinttel lejjebb megismétlődne, e sorvégzőket 8, 5-el jelölhetnénk, tárgyalt dallamunk első felével megegyezően; itt azonban ez a két sor azonos magasságban ismétlődik meg, s így a dallam megmarad kétsorosnak — amint egyébként a népi gyakorlatban is nem egyszer megtörténik. (1. MNT A/III. 695—707.) Ezek azonban csak a bevezető ütemek; a valódi dallam egy oktávval lejjebb kezdődik, s négy-soros formát ölt: a kezdősor azonos módon — tehát azonos sorzárókkal — ismétlődik, s két újabb, eltérő zenei tartalmú sorral bővül. Formailag ugyanilyen a háromnegyedes rész is.

Az eltérő harmadik-negyedik sorok helyett a magyar népi gyakorlat alakíthatta ki a kétsoros változat alsó kvinten való megismétlését, az itt élőkben oly mélyen gyökerező kvintváltó formaelv szerint. Ez a formaelv sugározhatott át a morva változatra, amely köztes helyet foglal el a német cantio és a magyar lakodalmas dallamok között, amennyiben: a) 7—8 szótagos soraival a német dallam jambikus dimeterére emlékeztet — hangsúlyos, ciklikus jambus-szerű sorkezdetei viszont a magyar hangsúlyozásmóddal rokonok; b) első és két utolsó sorának dallamvonala a magyar népi változatokkal egyezik — második fokának záróhangja a negyedik fokon viszont középuton áll a német 3 és magyar 5 között.

Ütembeosztás és ritmus szempontjából lehetséges, hogy a hármas lükte-tésű morva változat és a volta (gagliarda)- ritmusú magyar változatok egyaránt a régi tánczenék proporciós gyakorlatának emlékét őrzik.

E dallamtípus teljesebb meghonosodását jelentik a palói területeken mai napig is nagy mennyiségben található 11—12 szótagos, kanásztánc ritmusú változatok, amelyek ritmusban, szótagszámban és dallamvonalba egyaránt erős rokonságot mutatnak a dunántúli lakodalmak és mulatságok egyik régi

stílusú, pentaton, „páva-makám”-hoz tartozó dallamával (szövege többnyire: „Hol jártál az éjjel, cinegemadár?”, 1. MNT VI. 17-127) .Ebben a formában terjedt el— ugyancsak mennyasszonytánc funkciójában — a palócokkal érintkező szlovákok között is, elsősorban Nógrád és Pest megyékben.

A fenti példák ízelítőt kívánnak adni, hogyan egészíthetik ki egymást huszadik és tizenkilencedik századbéli adatok a palóc népzenei vizsgálat területén is: hogyan lehet bármilyen kezdetleges dallam-lejegyzés, hiányos szöveg, vagy akár csak egy funkcióra való utalás is értékes dokumentum az élő népzenei változatok hátteréhez; s hogyan nyerhetnek teljesebb értelmet e régi, töredékes adatok is az új gyűjtések és kutatások megvilágításában.

Változatok az 1. típushoz

a/ Kiss Áron 22. /9/ /Mátra környéke/ /eredetileg C-ben/

b/ AP 7916 g/ Bükkszék /Héves-m./ gy.: Borsai Ilona 1971. X.

a/

b/

a/

b/

a/

b/

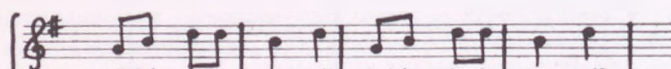
a/

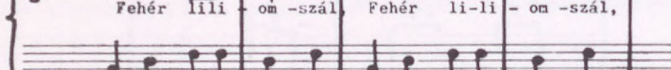
b/

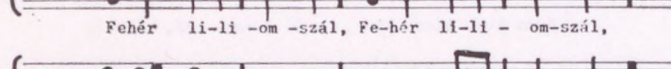
Változatok a 2. típushoz

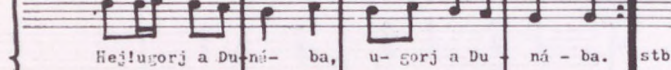
a/ Kiss Áron 317-318 l. = NMT I. 528. Nógrád

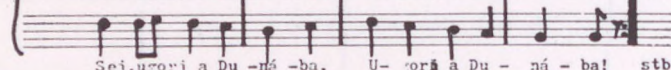
b/ AP 3925 a/ Mátraverebély /Nógrád/ gy.: Borsai I. 1960.

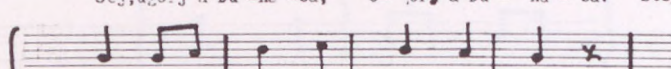
a/ Fehér lili - om - szál, Fehér li - li - om - szál,

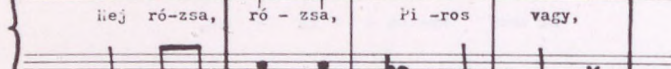
b/ Fehér li - li - om - szál, Fe - hér li - li - om - szál,

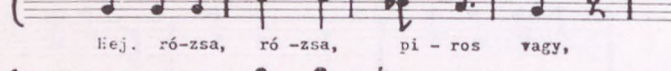
a/ Hej! ugorj a Du - ná - ba, u - gorj a Du ná - ba. stb.

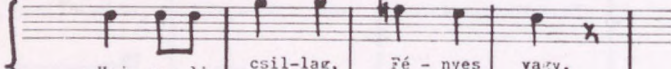
b/ Sej, ugorj a Du - ná - ba, U - gorj a Du ná - ba! stb,

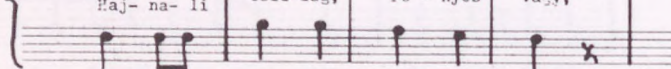
a/ Hej ró - zsa, ró - zsa, pi - ros vagy,

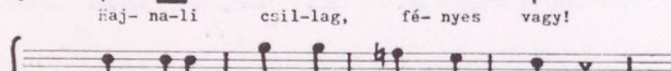
b/ Hej. ró - zsa, ró - zsa, pi - ros vagy,

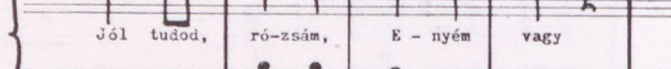
a/ Haj - na - li csil - lag, Fé - nyes vagy,

b/ Haj - na - li csil - lag, fé - nyes vagy!

a/ Jól tudod, ró - zsa - m, E - nyém vagy

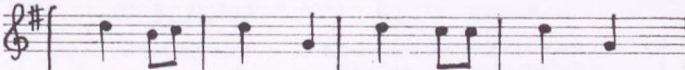
b/ Lá - tod - e, ró - zsa - m, e - nyém vagy,

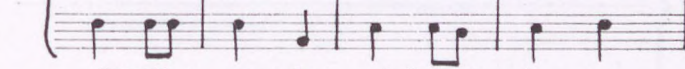
a/ Ért adád más - nak Na - ga - dat.

b/ Ért adád más - nak na - ga - dat?

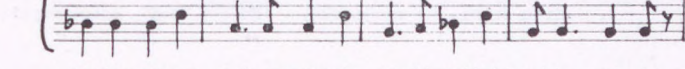
Változatok a 2. típusúhoz

Folyt.

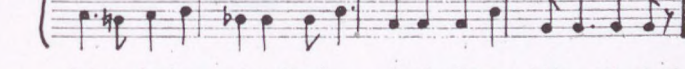
a/
Ter-mett a meggy-fa, Haj-lott az á - ga,

b/
Ter-mett a meggy-fa, Haj-lott az á - ga,

a/
Kender morzsa, Szép menyecske, Öleld csókolod a kis kertbe,

b/
Kender morzsa, szép menyecske, Ölelj, csókolj a kis kert-be.

a/
Ezt öle-lem, Ezt csókolom, Megfordí-tom, Ki-ta-szi-tom!

b/
Ezt ö- le-lem, ezt csóko-lom, Megfordítom, Ki-ta -szi -tom!

a/ MNT I. 723. Sósartyán /Nógrád/ id. Bella I. 1925. Ethn. 1939. 22.1.
b/ Mátraverebély /Nógrád/ gy.: Rády Györgyné 1953.

a/

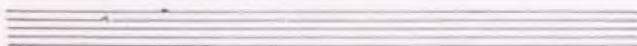
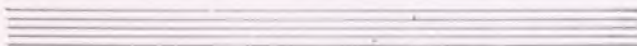
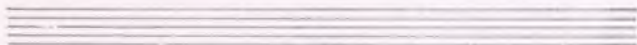
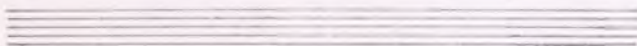
- Mért küldött az úrasszony?	haja gyöngyöm, haja.
- Nektek hidat csinálni,	" " "
- Kinek nektek az a hid?	" " "
- Katonának átjárni,	" " " Bú ház, stb.

b/

Mért küldött az úrasszony?	Haja gyöngyöm, gyöngyöm.
Néki hidat csinálni,	" " "
Kinek néki az a hid?	" " "
Katonának átjárni,	" " "

Piros barna menyecske, Ha egy lendő csapasszony!

a/ LNT III/A. 32C. Tar /lovai/ Gy. Kodály 193.

b/ Pintér János: Régi palóc táncnóták. Ethn. II. 1891. 2. l. l.

a/

b/

/eredetileg d-ben/

a/

b/

a/

b/

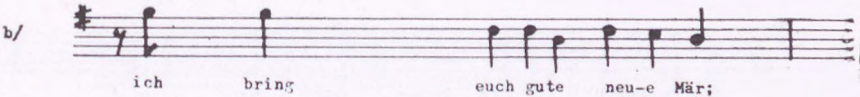
a/

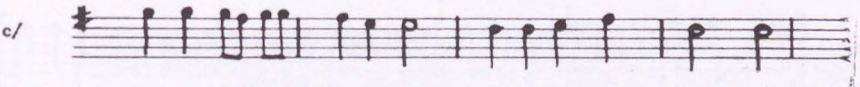
b/

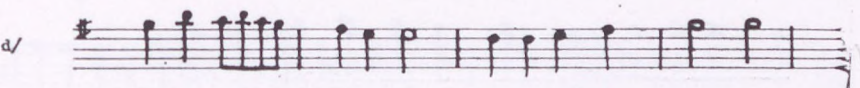
Változatok az 5. típushoz

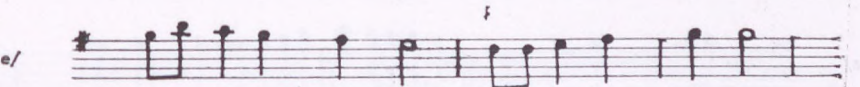
Második sor

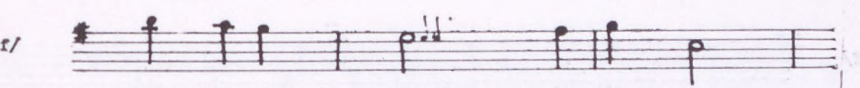
a/
da ser - vi - re,

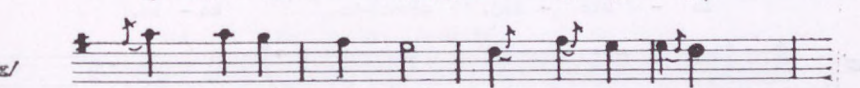
b/
ich bring euch gute neu-e Mär;

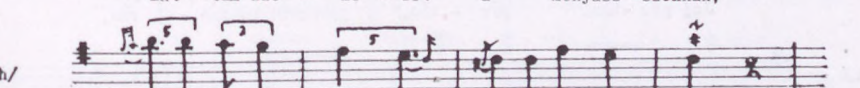
c/
Lät - tam szé - mé - lit a menyasz - szonnak,

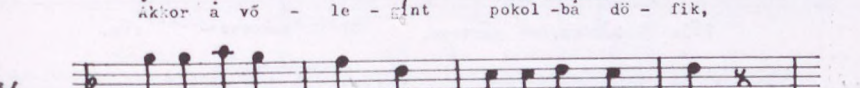
d/
Akkor a vö - le - nt pokol - bá dö - fik,

e/
Ab-la-ko - don vol - tam, drága vi - jo - lám,

f/
sy - ne - cek ko - nic - ka hle - da,

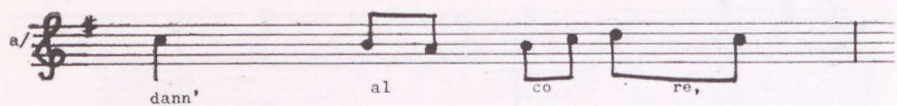
g/
Lät - tam szé - mé - lit a menyasz - szonnak,

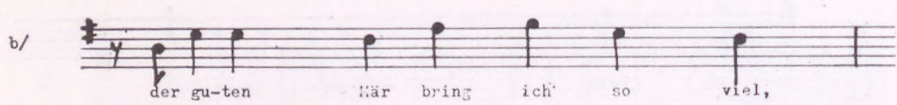
h/
Akkor a vö - le - nt pokol - bá dö - fik,

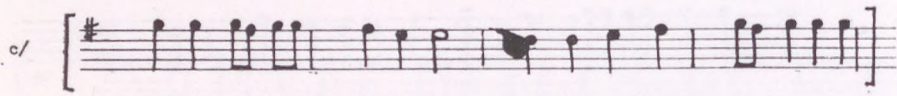
i/
Ab-la-ko - don vol - tam, drága vi - jo - lám,

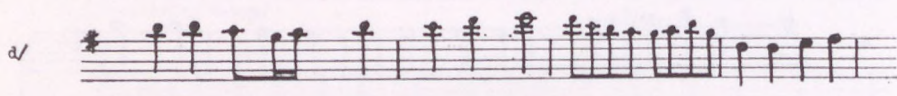
Váltzatok az p. típusúhoz

Harmadik sor

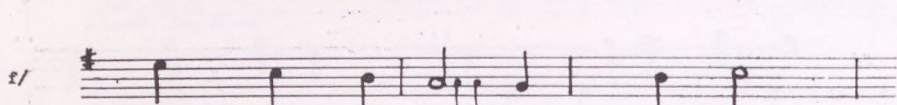
a/ dann' al co re,

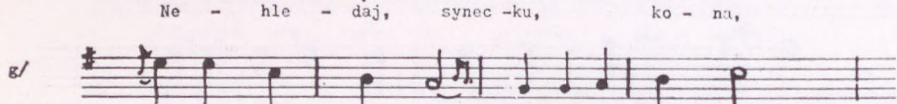
b/ der gu-ten Mär bring ich so viel,

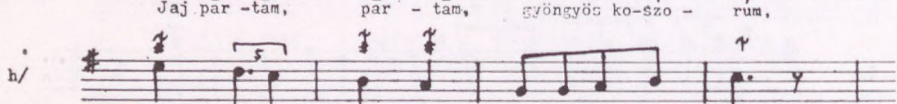
c/

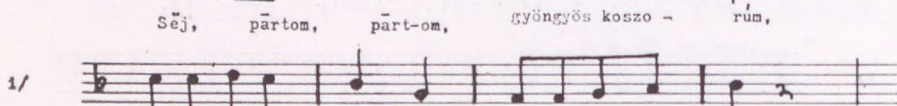
d/

e/

f/ Ne - hle - daj, synec - ku, ko - na,

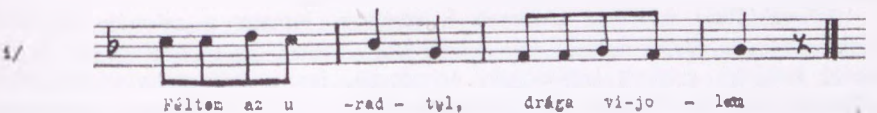
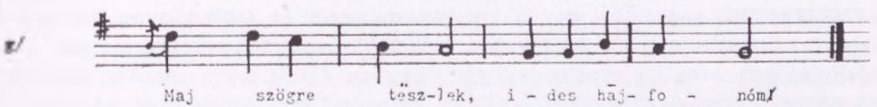
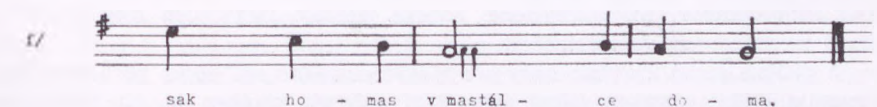
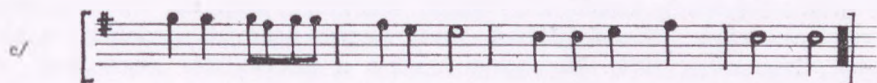
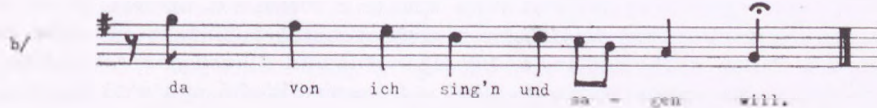
g/ Jaj pār - tam, pār - tam, gyöngyös ko - szo - rum,

h/ Sēj, pārtom, pārt-om, gyöngyös keszo - rum,

i/ Minek be nem gyüt - tól, arága vi - jo - lám?

Változatok az 5. típushoz

Negyedik sor

A kétnapos tanácskozás során, az előadásokban és a vitákban számos kérdés merült fel, melyek közül csupán a legjelentősebbeket, a sokszor és más-más megfogalmazásban visszatérőket kívánom most összefoglalni.

A Palóc Monográfia előkészítése során feltétlenül szükséges a terepen végzett gyűjtések meggyorsítása és egy meghatározott időn belül való lezárása. Ezzel egyidejűleg fel kell tárni azokat a forrásokat, melyek az egyes múzeumok adattáraiban meglehetősen nagy számmal találhatók. Így érdemes lenne a Palóc Archivumban, a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában és máshol elég nagy számban meglevő, sok esetben kiváló minőségű kéziratos gyűjtések jegyzékét, kisebb annotálással közreadni, mint azt legutóbb Pest megyében tették (Sándor Ildikó Pest megye néprajzi irodalma. Kéziratok. Szentendre, 1975). Ez utóbbi munkát a palóckutatás munkatársai is haszonnal forgathatják. Azt hiszem hasonlóan nagy segítséget jelentene, ha a fenti intézmények gazdag fényképparchivumát is teljes egészében ismernénk és megfelelően használhatnánk.

A hozzászólók több alkalommal hangsúlyozták, hogy a készülő monográfianak történeti szemléletűnek kell lennie. Hogy azonban ezt megvalósíthassuk, ahhoz a történeti források megfelelő ismerete szükséges. Az egyes megyei levéltárak, az Országos Levéltár ilyen jellegű anyagában a néprajzi szakkutatók azonban nehezen tájékozódnak. Éppen ezért szükséges lenne, hogy a kutatópontok legfontosabb levéltári forrásairól megfelelő tájékoztatást kapjunk, ami nemcsak megkönnyítené, hanem jelentős mértékben meg is gyorsítaná az alapanyag összegyűjtését.

A gyűjtés során azonban nemcsak Magyarországon szükséges körülnéznünk, hanem a tőlünk északra fekvő szlovákiai palócok körében is. Itt különösen a CSEMADOK aktivistái, de jó néhány múzeum és tudományos intézmény kutatói végeztek jelentős gyűjtéseket. Sőt 1975-ben nyolc magyarországi néprajzkutatónak arra is lehetősége nyílt, hogy az Alsó-Garam mentén, Párkány (Sturovo) környéki magyar falvakban monografikus gyűjtéseket végezzenek. A nyolc tanulmány el is készült és ez, mint a palóc terület nyugati határa, megérdemelné, hogy nemcsak szlovákul, hanem magyarul, könyvalakban is megjelenjék. Erre talán a palóckutatók keretén belül lehetne lehetőséget teremteni.

Szlovákiában azonban nemcsak a magyar, hanem a szlovák néprajzi kutatásokat is figyelemmel kell kísérnünk, hiszen a palóccetnikum teljes északi határán szlovák lakossággal érintkezik, így a kölcsönhatás közöttük rendkívül jelentős. Éppen ezért kíváncsok lennének, ha minél többen megismerhetnék a jeles szlovák néprajzi bibliográfiákat. Esetleg egy kisebb terjedelmű ajánló bibliográfiát lehetne összeállítani. Mindenképpen kíváncsok tovább folytatni a miskolci Herman Ottó Múzeum nagyszzerű vállalkozását, a „Szlovák tékát”, mely kutatóinkat szomszédaink legfontosabb néprajzi eredményeivel ismerteti meg. A szlovák néprajztudomány megismerésében számíthatunk a szlovák kollégák segítségére.

Egy másik olyan kérdés, amit többen is felvetettek: a publikáció. A palóc kutatás már évek óta tart, de az eredményekből még viszonylag kevés látott napvilágot, pedig tudjuk, hogy máris értékes megállapítások rejtőznek az egyes kutatók fiókjaiban. A lehetőség pedig több irányban is adott. Először is a palóckutatásnak magának is meg van erre a lehetősége, mint ahogy már önálló munkát a kérdőíveken túl is jelentettek meg. Az öt megyei múzeum

kidaványai, évkönyvei is jelentős teret biztosíthatnának egy-egy tanulmány közreadására. Itt is van már kezdeményezés, de szerintem még sok a kiaknázatlan lehetőség. Természetesen az országos folyóiratok, elsősorban az Ethnographia is szívesen fogad olyan kéziratokat, melyek a palóckutatás egyik vagy másik eredményét adja közre. A minél szélesebb körű publikáció egyben segítséget jelentene a monográfia elkészítéséhez, hiszen a megjelent, sőt sok esetben megvitatott eredményeket csak be kellene abba építeni.

A sokféle adat, forrás előszerkesztését már jó előre el kell kezdeni. Sőt ez a munkát már lényegében a részletes vázlat összeállításával meg is indult. Ezt a munkát még inkább meg kell gyorsítani és minél előbb ki kell dolgozni az egészen részletes tervet. Többen felvetették, hogy a fejezetszerkesztők a szerzőkkel minél hamarabb üljenek össze és aprólékosan beszéljék meg az egyes tanulmányokat. Amikor ezt a munkát befejezték a fejezetszerkesztők a szerkesztővel, főszerkesztővel egyeztessék az egyes fejezetek részleteit, hogy a fedéseket minél inkább el lehessen kerülni. Erre a munkára szükség van azért is, hogy az egyes részek ne különüljenek el egymástól, hanem minél inkább forrjanak össze. Ezt a kívánt egységet pedig csak a szerkesztői gárda nagyon szoros együttműködésével lehet elérni.

Ha az elhangzott javaslatokat figyelembe vesszük, akkor szerintem a kéziratok elkészülésének határidejét legalább egy évvel előbbre lehet hozni. Ennek az lenne az eredménye, hogy a mostani ötéves tervünk utolsó évét a szerkesztésre, kiegészítésre, lektorálásra lehetne felhasználni. Így a következő ötéves tervet már a nyomdábaadással és megjelentetéssel lehetne kezdeni.

A számos elvi kérdés közül, mely a tanácskozás során felmerült a néprajzi, etnikai csoportok fogalmának meghatározásában nem sikerült egyetértünk. Ez pedig, éppen akkor, amikor a palócokat, a legnagyobb és legelterjedtebb magyar etnikai csoportot vizsgáljuk, sok nehézséget okozhat, amint ahogy okozott is. Ezzel a bizonytalansággal a magyar néprajztudomány több nagy vállakozása küzd. Éppen ezért legalább is meg kell kísérelni az ezzel kapcsolatos legfontosabb kérdések tisztázását. Amennyiben a palóckutatás mostani értekezlete felhatalmaz arra, akkor a Magyar Néprajzi Társaság elé terjesztem azt a javaslatot, hogy az 1977. év folyamán egy kisebb, 30-40 főt magába foglaló értekezleten vitassuk meg az etnikai csoportok vizsgálatának elvi és módszertani kérdéseit. Amennyiben a Néprajzi Társaság Választmánya ezzel egyetért, akkor 1977. év őszén Gyöngyösön, Egerben vagy Sárospatakon lehetne ezt az összejövetelt megtartani.

E rövid összefoglalóban csupán néhány felmerült és általam fontosnak vélt kérdést érintettem. Az előadások, az élénk vitakedv egyaránt arról tanúskodott, hogy a palóckutatás jó úton halad, és így minden remény meg van arra, hogy az annyira várt palóc néprajzi monográfiát minél hamarabb kezünkbe vehessük.

NÉPRAJZI TANULMÁNYOK

BAKÓ FERENC

HAGYOMÁNY ÉS VÁLTOZÁS A PALÓC TEMETKEZÉSI SZOKÁSOKBAN

A kultúra és társadalom kutatóinak abból a vitájából, hogy a vizsgálatok tényleges tárgya állandónak, változatlanak tekinthető-e, vagy ezzel ellentétben örökké változónak, fejlődőnek, vagy hanyatlónak, — az a tény került ki győztesként, hogy világszerte számos dolgozat, könyv született meg a kultúra és társadalom változásainak folyamatáról és ezek okairól. E tekintetben hazánk sem kivétel, mert a változás vizsgálatának indokoltságát és korszerű módszereit az első ízben negyven évvel ezelőtt felvető Ortutay könyv¹ óta jelentős számú elvi, módszertani, vagyis leíró és elemző tanulmány jelent meg.² A magatartás formái lehetnek szigorúak, a legmerevebb szabályokat lehet megalkotni ezek betartására, kétségtelen lehet e normák érvényesülése, — a társadalom kutatója hosszabb idő folyamán mégis változásokat fog észlelni még olyan közösségekben is, ahol a konzervatívizmus legmagasabb fejlettségi fokával találkozunk. A kulturális változás bizonyítékait a fenti sorok szerzője³ hosszadalmasan fejtegeti, de a huszadik század második felének európai etnográfusát nem szükséges erről különösebben meggyőzni. A változás ténye a természet és társadalom minden vonatkozásában kétségtelen, kutatásunk tehát ezen túlhaladva, e változások folyamatát és okait vizsgálja.

A kulturális változás kutatása nyilvánvalóan akkor eredményes, ha részleteket tár fel és számos részletkutatás vezethet majd el az analízishez, a társadalom nagyobb csoportjainak, vagy egészének fejlődése szempontjából általános érvényű következtetések levonásához. A népi kultúra egy ilyen részterülete a szokások, és ezen belül is a temetkezési szokásoké, aminek vizsgálatát ez a tanulmány is céljául tűzte ki. A szokások alakulásának, változásának felmérését általában az nehezíti, hogy nincs egy korábbi állapotot rögzítő, megbízható ismeretanyag, amihez a megfigyelt és leírt jelenségeket viszonyítani lehetne. A változás ugyanis csak úgy határozható meg, ha ugyanazokat a jelenségeket, ez esetben szokáselemeket, két vagy több időpontban ismerjük. Jelen tanulmányunk azonban e tekintetben előnyös helyzetből indul, minthogy alapja éppen egy régi, mintegy harmincöt évvel ezelőtt készített leírás, ami eddig még nem került közlésre.

E sorok írója egyetemi tanulmányainak végén egy doktori értekezéshez néprajzi adatokat gyűjtött 1939, és 1942, között. A budapesti egyetem Magyarisztudományi Intézete által is támogatott⁴ kutatás célja a családi élet három jelentős szokásának leírása volt három Nógrád megyei községben: Órhalmon, Ipolyvábón és Húgyagon. Az éveken át végzett ku-

tatás eredményei a háború folyamán nagyobbbrészt elpusztultak, csak egy rövid leírás jelent meg a háború után⁵, és megmaradt a temetkezési szokáscsoport teljes leírása, jegyzetekkel együtt. A szöveg 1942-ben készült, ezért az irodalmi hivatkozások az addig megjelent közleményekre támaszkodnak. Ezeket a ma már erősen hiányosnak minősülő jegyzeteket azért közlöm, mert beleépültek mindazok az összehasonlító adatok is, amelyek az órhalmi kutatással párhuzamosan főleg Észak-Magyarországon gyűjtöttem. Amint a jegyzeteket, épp úgy a szöveget is eredeti formájában közlöm még akkor is, ha mai szemmel egyes megállapításait vagy stílusának egy-egy fordulatát másképp is látom. Változtatás esetén kontrollra ugyanis nincs lehetőség, mert az eredeti adatfelvételi anyag elpusztult és csak a gépelt fogalmazvány maradt meg. A továbbiakban az 1974, nyarán, az 1976, őszén és 1977, tavaszán végzett felmérés segítségével össze kívánom hasonlítani a két leírást, keresve a változás mértékét és indokait.

Gyűjtőterületem három faluja Balassagyarmattól keletre, 10-15 km, távolságra fekszik. Órhalom és Hugyag az Ipoly folyó déli partján, Ipolyvarbó az északi parton lévén, Csehszlovákia területére esik, s mai neve *Vrbovka*. Az 1940 körüli kutatómunka idején mind a három település Magyarországon volt, így a kutatás számára mindegyikben egyenlő lehetőség nyílt. A három falut az egyetemi néprajzi tanszék vezető tanára, Györffy István kívánságára választottam, minthogy ezekről a néprajzi szakirodalomban és közvéleményben az a nézet alakult ki, hogy népi kultúrájuk erősen hasonló, nagyjából megegyező és így az Ipoly menti palóc néprajzi csoporton belül szinte önálló egységet alkotnak.⁶ Ebből következően mind a három település lakossága magyar anyanyelvű.

Történelmükről az írott források csak későn és szűkszavúan nyilatkoznak. Elsőnek Hugyag neve bukkan elő a XIII. sz. vége felé, amikor a Nógrád és Hont megye határán kifejlődött kiváltságos települések között sorolják fel, de a XVI. sz. elején már az esztergomi érsekség birtokában van. Hugyag lakosságának kedvező lehetőségeket biztosított az, hogy a Pestről Kassára vezető „országos kereskedési út” a falu mellett haladt el, ezért az Ipoly felett „nagy fahíd” épült. Igaz, hogy erről a hídról csak a XIX. sz. elejéről van először adat, de feltételezzük, hogy korábban is megvolt, mert a fontos kereskedelmi vagy hadi utak nyomvonala — a fejlettebb közlekedési eszközök megjelenéséig — nem sokat változott. Órhalom neve a középkorban Trázs és a XV. században részint Hugyaggal együtt egyházi birtok, részint Varbó sorsában osztozik, ami a Szécsényi, majd a Forgách család birtoka⁷.

A lakosságról, annak összetételéről, életmódjáról csak a XVIII. század óta vannak közelebbi ismereteink. Falvaink a magyar-szlovák nyelvhatáron fekszenek, és a színhagyomány közel járhat az igazsághoz, amikor Órhalomról azt állítja, hogy a falut „három magyar, meg három tót alapította”⁸. Bár a XVIII. sz. közepén az egy nyelvűség feltételezhető, magyar és szláv eredetű családnevek kettő az egyhez arányban ismerhetők fel egymás mellett.⁹ A három települést az egyházi szervezet fűzi a legszorosabban egységbe. A plébánia ekkor Varbón van, a másik két falu ennek filiája.¹⁰ A plébánia mellett azonban a világi hatalom is itt székel, egyedül ebben a faluban él nagybirtokos. Elmondható tehát, hogy a XVIII. században a kis néprajzi csoport egyházi és világi központja

egyaránt Varbó, ahonnan ezek a hatóságok a másik két falu életét is szabályozták, irányították. Zólyomi József szerint a XVIII. sz. közepétől Órhalom jobbágysai is foglalkoztak fuvarozással,¹¹ amint ez a kereskedelmi út közelsége miatt Hugyagon is valószínű.

Az első részletesebb tájékoztatást a három faluról Mocsáry Antal adja 1826-ban. Tudósítása megerősíti a XVIII. századra tett megállapításainkat és konkretizálja azok tartalmát. A varbói plébános alesperesi címet visel, az itt lakó földesúr pedig Szentiványi Ferenc, belső titkos tanácsos és országbíró, tehát nagyhatalmú és tekintélyes ember. Jellemző a három falu termelési szerkezete is, Órhalom és Hugyag dinnye termeléséről, Varbó viszont szőlészetéről nevezetes, a hegemonia tehát ezen a téren is Varbót illeti meg. Különösen jövedelmi forrást képezett Hugyagon a „savanyú víz”, ami gyógyvíz lehetett („kellemetlen szaga van, úgy hogy csak aki hozzá szokott, az használhatja”), mert hordókban szállították Pestre és Komárom felé, ahol „főképpen a németek” vásárolták és itták. Legnépesebb falu volt ebben az időben Hugyag 824 lakossal, majd Varbó következett 648 és Órhalom 604 lélekkel.¹²

A jobbágyszabadítás előtti évtizedekben e falvakban elszegényedés észlelhető a szellérek számának növekedéséből és a jobbágytelkek elaprózódásából. 1850-ben pl. Hugyagon 109 szőlőbirtokost írtak össze, de a szőlőskertek területe mindössze 21 kat. holdat tett ki. A gazdasági helyzettel indokolható egészségügyi állapotokra utal az, hogy a XIX. sz. derekán Hugyagon a falu 910 lakosából csak 121, azaz 13 százalék érte meg a negyven év feletti kort. Hugyag és Varbó lakosságáról állapították meg, hogy a telkes jobbágyok körében elterjedt volt a nagycsalád, amelynek keretében több generáció élt „egy kenyéren”, gazdálkodott közösen.¹³ Bár a történeti források hol egyik, hol másik településünket említik, ezeket a megállapításokat mind a három falura érvényesnek tekinthetjük. Nem így vagyunk azonban Manga Jánosnak azzal a megjegyzésével, ami csak Órhalomra vonatkozik a XIX. sz. végén.¹⁴ Itt ugyanis a lakosság a helybeli uradalomban megfelelő inunkaalkalmat találva, nem ment távoli vidékekre idénymunkára, mint a megye sok más falujából. Talán ennek és a nagybirtok későbbi elaprózódásának tulajdoníthatjuk, hogy a három falu lakosságának száma nem azonos mértékben alakult. Az 1910. évi népszámlálás szerint Ipolyvarbó lakossága 609, tehát az 1826. évihez viszonyítva 39 fővel csökkent, Hugyagé 1107, vagyis 283 lélekkel emelkedett, Órhalomé pedig 1118, s így itt a népesség 514 fős gyarapodással csaknem kétszeresére nőtt. Kétségtelen, hogy a demográfiai növekedés súlypontja az Ipoly déli oldalára esik és ezzel lehet összefüggésben, hogy bár az ipolyvarbói körjegyzőséget megtartják, újat is szerveznek, Hugyag székhellyel.¹⁵

A három falura kiterjedő kis néprajzi egység, alcsoport ezzel újabb, államigazgatási központot nyerve, megkezdte differenciálódását. Felbomlóban van egy néprajzi, esetleg antropológiai előzményekkel is igazolható *etnikai egység*, ami évszázadokkal azelőtt kezdődött és még sokáig, szinte napjainkig tart. A XVIII. századi egyházi anyakönyvek adatai arról tanúskodnak, hogy a három falu, de főleg Órhalom és Varbó között szoros házassági kapcsolatok álltak fenn. Így 1750-ben 11 házasságkötést jegyeztek be az anyakönyvbe, s ezek a következő kapcsolatokat tárják fel. Hét házasságot a három falu fiataljai kötöttek, négy esetben pedig a háza-

sulók egyike ezen a körön kívüli volt.¹⁶ A három falu összeházasodása évszázadokon át azt eredményezte, hogy igen sok rokoni kapcsolat alakult ki és ezek a kapcsolatok a földrajzi közelség miatt jóval szorosabbra fűződtek, mint azok, amelyek távolabbi településekben képződtek. Könnyebben látogathatták egymás közösségi vagy családi ünnepait, és a közeli rokonság esetében a gazdasági vagy a munkakapcsolat sem volt jelentéktelen. Mind ezek a tényezők játszhattak közre annak a néprajzi egységnek, vagy hasonlóságnak a kialakulásában, ami részben a gazdálkodásban, de teljesen a nyelvjárásban, a társadalom szerkezetében, a népviseletben és a népszokásokban szembetűnően megnyilvánult.

Ennek a néprajzi integrációnak a század elején megkezdődött szétválása folytatódott és kapott nagyobb lendületet azzal, hogy 1920-ban, a trianoni békeszerződés Ipolyvarbót Csehszlovákia területéhez sorolta, amikor a Vrbovka nevet kapta. Mivel a közös plébánia Csehszlovákiához esett, a két falu számára újat kellett szervezni, ami Hugyagon történt meg. A déli part két községe közül tehát a világi és egyházi hatóságok egyaránt Hugyagot részesítették előnyben, valószínűleg a számszerű jelentékenyebb népesség miatt. 1941-ben Hugyag lakossága 39 lélekkel nagyobb, mint Órhalomé (1444:1405).¹⁷ A két háború között azonban Órhalom népességének fejlődése bizonyult dinamikusabbnak, a fejlődés jelei nagyobb számban itt mutatkoznak meg. Órhalomban már 1920-ban újjáalakul a Hangya nevű fogyasztási szövetkezet, majd nagyobb, korszerű iskola épül, amíg Hugyagon csak kisebb.¹⁸ *Kapros Márta* megállapítása szerint ez időben néhány Ipoly menti faluban, így Órhalmon is, számottevő gazdaréteg alakul ki¹⁹ — a nagybirtok felparcellázása következtében — és ez a nagycsaládban élő réteg tartja kezében a falu társadalmának vezetését, irányítását.

1920 után a három falu kapcsolatában természetesen lényeges változás állott be. Az országhatár ezeket a kapcsolatokat úgy módosította, hogy Varbóval mindkét falu kapcsolata gyengült, egymással viszont erősödött. Ez a változás elsősorban hatósági vonalon következett be. A falvakban évszázadok alatt szövődött rokonsági kapcsolatok nem sokat gyengültek. Órhalom és Vrbovka között állt a híd a templom mellett és így a két falu alig egy kilométerre esett egymástól. Hugyag mellett szintén állt a híd, amin lehetett közlekedni, és könnyen elérhették Vrbovkát. (Meggjegyezzük, hogy ezek a hidak a második világháború végén megsemmisültek és azóta sem állították helyre őket.) A hatóságok nem támasztottak nehézséget abban, hogy a határ két oldalán élő rokonok időnként egymás meglátogatására induljanak. Mindezek következtében a népi kultúrában a határ két oldalán jelentős változás nem következett be annak ellenére, hogy modernizálódásban a polgári demokratikus államhoz tartozó Vrbovka megelőzte testvérfalvait. Amíg Órhalomban 1940 körül öt rádió volt (ebből 2 értelmiségi családnál, 1 a Hangya szövetkezetben), addig a felénél kisebb Ipolyvarbón 10 rádió volt, és ebből hat a földműves lakosság tulajdonában.²⁰

1938-ban a müncheni egyezményt követően Vrbovka Ipolyvarbó néven újra a magyar államhatárok közé került. Ezzel a korábban kialakított állami, vagy egyházi igazgatási rend nem változott, megmaradt Hugyagon és Ipolyvarbón a két körjegyzőség és a két plébánia.²¹ A régi, múlt századi területi egység tehát nem állt vissza, de a rokoni kapcsolatok ter-

mészetesen új erőre kaptak. Ebben az időben kezdődött az intenzív néprajzi gyűjtés ezen a tájon, ekkor készült alább következő leírásunk is a temetkezési szokásokról.

Kutatásunkat megelőzően Fél Edit általános néprajzi áttekintést adott Órhalomról.²² Szakszerű és alapos leírásában a népi építkezés, a megosztott rendszerű települési mód, a táplálkozás és a kertészeti munka kapott elsősorban helyet. Abban az időben már csak emlékeit lehetett elérni a tüzelőberendezés északi, palóc formájának, a belülfűtős kemencének. A búbos kemencés lakószobának a leírással egykorú berendezésében figyelemre méltó az — témánk, a temetkezés szemszögéből —, hogy az utcára és az udvarra néző falakon csak szentképek, történelmi tárgyú nyomatok, és az elhunyt családtagok fényképei lógnak. „Élő ember képe nem kerülhet erre a két falra, csupán a holtaké” — írja. Ugyanitt vannak a szentelt gyertyák, amiből egyet a haldokló kezébe szoktak adni.

Órhalom — és hozzátehetjük, Hugyag és Ipolyvarbó — fő jövedelmi forrása ebben az időben a **káposzta termelés** és annak saját értékesítése. Októberben vágják a káposztát és vitték déli irányba, Pásztó, Gyöngyös, Vác piacaira.²³ Ipolyvarbón hasonló mértékben és módszerekkel folyt a káposzta termelés, de az értékesítés iránya 1938. előtt észak felé esett. A szokottnál hosszabb szekereket jól megrakták („rétyával rakták meg a kocsit, háromszor annyi fért rá, mint máma”) és Gyetva, Zólyom, Pelsóc (Plevsivec felé jártak. Második fő terményük a **burgonya** volt, amivel épp úgy piacoztak, mint a káposztával. A különbség annyi volt, hogy a krumplit csak városba vitték, és a piacon adták el pénzért, a káposztát pedig falvakban terményért is elcserélték.²⁴

Gyűjtésünk idején, 1940 körül a népi kultúra, életmód és így a **szokások formáinak egységéről** beszélhetünk. Ezzel a meggyőződéssel végeztük kutató munkánkat és választottuk ki alapkutatásra Órhalmot, mellé csaknem egyenlő súllyal Ipolyvarbót és Hugyagon csak összehasonlító adatokat gyűjtöttünk. Az 1976-77. évi kutatást is ezek a szempontok irányították.

1945 után az újra két országhoz tartozó három falu fejlődési iránya visszatért a háború előttihez, nyilvánvalóan azzal a különbséggel, hogy mind a két oldalról azonos társadalmi rendszer jutott uralomra, és az emberek sorsát, szándékait, életmódját hasonló erők és eszmék irányították. Mind a három falu népe a közös gazdálkodás útjára lépett, ha ez a lépés mindenütt nem is járt egyaránt sikerrel. Amíg Órhalomban a termelőszövetkezet megfelelő vezetés mellett megyei szinten is jó eredményeket ért el, Hugyagon nem sikerült a vezetést megszilárdítani, egyik elnök a másikat váltotta, terméseredményeik pedig nem ütötték meg a kívánt mértéket. 1970-ben a hugyagi termelőszövetkezet beolvadt az órhalombi, s ugyanakkor Órhalmot részleges alsófokú központtá nyilvánították, ezért az ide csatolt települések — Hugyag, Csitár, Iliny, Nógrád-gárdony — számára Órhalomban épült meg az új tanácsháza.

Így Órhalomban a történelem folyamán kialakult néprajzi alcsoport három tagja között napjainkra a legmagasabb fejlettségi szintet érte el. Lakosságának száma valamivel elmarad ugyan Hugyagétól, de Hugyagon folyamatos az elvándorlás és a törzsökös családok helyére mind nagyobb számban cigány lakosság települ. Jelenleg a cigányok létszáma háromszázra becsülhető. Órhalom 1970-ben nemcsak közigazgatási centrummá

lépett elő, hanem egy 5100 hektárnyi terület termelőszövetkezeti központjává is, amelybe Órhalom mellett Hugyag, Patvarc, Balassagyarmat, Ujkóvár és Ipolyszög határainak jórésze is beletartozik. A szövetkezet tagjainak egy hónapra eső átlagjövedelme 3218 forint és ennek tulajdonítható elsősorban, hogy Órhalom lakosságának túlnyomórésze ma is a mezőgazdaságban dolgozik. A fejlődés tendenciáját fejezi ki az is, hogy az 1945 utáni években Órhalom fennállása óta először kapott önálló plébániát, s így napjainkban mind a három falu önálló egyházközség. 1975-ben Órhalom lakóinak tulajdonában 82 személygépkocsi, 245 rádió és 221 televízió volt, a hugyagi adatok ennél csak valamivel szerényebbek. A községi könyvtár köteteinek száma 2600, de sok családnál 50-100 kötet könyvet is lehet látni. Több mint 8000 napilap és 460 hetilap jár a községbe, kétszer annyi, mint pl. Hugyagra. Órhalom fejlettségének mai szintjéhez hozzátartozik még, hogy itt van a körzeti orvosi rendelő, és a körzeti általános iskola is, aminek felső tagozata az egész közigazgatási körzet ilyen igényeit is ellátja.²⁵ A szlovákiai Vrbovka fejlődésének mai helyzetéről nincsenek adataink. A rendelkezésünkre álló kevés információ órhalmiakkal folytatott beszélgetések, és egy rövid látogatás eredménye. A termelőszövetkezet, a JRD eredményei kielégítőek, a lakosság elégedett. Ez a falu is közigazgatási centrum, ezért a közintézményeket kiemelten fejlesztették. A falu közepén új üzletház és vendéglő van, modern iskolája mintaszerű, a kultúrház és a tanácsház, MNV épületét a tervek szerint rövidesen alapozzák. Közművelődés terén Vrbovka és Csemadok rendezvényein kiemelkedő szerepet szokott vinni, díszítőművészete és népi táncsoportja a járás vezetőinek büszkesége.²⁶

Vrbovka és a déli part falvainak kapcsolata az utóbbi harminc év alatt sajátságosan alakult. Új rokonsági kapcsolatok alig születtek, mindössze egyről tudnak, amikor Órhalomba hoztak menyasszonyt. A folyamatosan fakuló, gyengülő régi kapcsolatokat továbbra is fenntartják. Igaz, hogy az Ipoly hídjai romokban hevernek, de a gépkocsizás elterjedésével összezsugorodtak a távolságok és egy-egy rokon temetésén kölcsönösen mindig megjelennek. Szoros baráti kapcsolat épült ki a két termelőszövetkezet között, aminek alapja a munka, egymás kölcsönös segítése. Ha a szükség úgy kívánja, gépekkel, munkaerővel segítik ki egymást. És kiegészíti még ezt az együttműködést a csereüldtetések rendszere: kölcsönzik a partnerek egymás rekreációs lehetőségeit is.

A huszadik század történelme tehát lényeges változásokat hozott falvaink fejlődésében, életlehetőségeinek alakulásában. Ami a XIX. századra jellemző néprajzi egységet illeti, ezt a különböző külső erők részéről drasztikus hatások érték és ennek következtében a közös néprajzi jellemzők fokozatosan elhalványodnak, vagy eltűnnek. Ha napjaink népi kultúráját állítjuk reflektorfénybe, meglepetéssel kell mégis megállapítanunk, hogy az egyezések egy része még ma is szembetűnő, természetesen azokon a területeken, amelyeket a gazdasági és társadalmi haladás kevésbé érintett. Ezt kell mondanunk feltétlenül a népszokások különböző együttesekre, így elsősorban azokra, amelyekkel tanulmányunk foglalkozik, a temetkezési szokásokra.

I. TEMETKEZÉSI RITUSOK ÉS MÁGIA 1940 KÖRÜL

A kis pásztorok „csapatokban”, vagy „bandákban” terelgetik a libákat

a „Pást” vagy a „Kavicsásó”, szóval a „libalegyelő” felé. Valamelyik elkialtja magát: „Né, ördög ódalbordája!” Lehajol és felveszi a füvet (*Eryngium campestre*).²⁷ Kézben fogja, letépdési egyenként róla a leveleket s ritmikusan mondja a verset: „Élek-e, halok-e, koporsóba jutok-e?” Az utolsó levél kideríti, hogy hosszú életű lesz-e, vagy hamar meghal, és ha már így hozza a sors, megkapja-e a végtisztességet. Akármit is mond a „tudós” növény, mindenbe lázadás nélkül nyugszik bele. Nem fél a haláltól, hisz az öregektől is mindig azt hallja: „Annak jó már, aki meghal”. „Jó járt — mondják — nem kínlódik ebbe a világba. Mer itt nem várhatunk jót, csak rosszat...”

A halál, a nagy kaszás közeledése tehát egyáltalán nem „kísírti” sem a gyermekek, sem a felnőttek életét. A földi lét természetes lezáródását látják benne. Izgalommentes nyugalommal, szinte könnyel várják. „Nem vót kár érte. Öreg vót már”, mondják némelykor. A beteg embernek meg egynesen megváltás a halál. „Jobban járt így. Ügyse tudott már dőgozni.” Csak olyankor érzik kegyetlen és erős csapásnak hirtelen betoppanását, ha fiatal, életerős embert ragad ki a dolgozók soraiból. Ilyenkor érzik át igazán, hogy mekkora ürt hagy maga után egy ember távozása. Ilyenkor rendülnek meg egy kissé, vádolva és igazságtalannak tartva a sorsot, hogy özvegyet és árvát látnak sírni a koporsó körül. Eszükbe jut, hogy „ugyan meddig fogok én élni?”

A határban, ha meglátnak egy „kukucska madarat” (kakuk), felteszik a kérdést: „Hány esztendeig élek?” A madár csak keveset tud mondani, de ezt annyiszor mondja, ahány éve a kíváncsiskodónak még hátra van az életéből. Természetesen ezt nem lehet biztosra venni. Holt bizonyossággal csak az tudja megmondani a halála napját, aki a „negyvenölést” megtartotta. Volt egy asszony, aki tizenhárom nappal előre megmondta a halálát.²⁸

A mindennapi élet eseményei, a látszólag lélektelen tárgyak sok esetben figyelmeztetik az embert arra, hogy készülődjön, hátha őrá kerül a sor. Fonás alatt, ha kiejti valaki az orsót és az a temető irányába gurul halottat jelez. Ha valaki rosszul csukja be maga után az ajtót és újra kinyílik, vigyázzon, mert meg fog halni. Ha leesik a tányér, vagy a kép a falról, vagy megpattan a bútor, halál lesz a családban. Hogyha sütés közben meghasad a kenyér, meghal valaki, vagy esetleg szétválnak a házasságok. Akkor mutatkozik meg leginkább a jövő, mikor éppen halott van a faluban. Ha sírnak a harangok, hamarosan újra halott lesz. Amikor szép halott van a ravatalon, úgy mondják — fiatal halott lesz utána. Ha nyitva van a szeme, vagy mosolygós az arca, mikor ravatalon fekszik, közeli halálesetet jósol.²⁹

Alvás közben a lélek az álom szárnyaival ismeretlen vidéken kószál. Ilyenkor sok mindent lát és tapasztal, aminek a való életben hasznát lehet venni. Vannak tárgyak és elevenek, akiknek álomban való megjelenése halált jelez. De sokszor előfordul, hogy csak utólag következtetnek. Azért halt meg, mert azt álmodta, vagy azt álmodták. Így később hagyomány lesz az a jelenség, aminek érvényességét (jóstulajdonság) egy eset a szemük előtt szentesítette. „Örzse két fehér galambval álmodott. Az egyik kirepült a kezéből. Hát az egyik gyereke meg is halt rávaló-nap. Kiálmodta.” — Ha álmodban kidől a ház oldala, meghal valaki. Álomban kis csirke — árvaságot jelent a rokonságban. „Böskémnek kihúzták a fo-

gát álmába két versbe is (vagyis kettőt egymásután), de nem fáj neki. Mégis halt nemsoká a sógora, meg az apósa.” Ha fájtna volna, a szűkebb családból ért volna utól valakit a végzet. Álmomban szátva, szövés — halált jelent. Szintúgy, ha leszakad a csizma talpa. „Hótval”, katonával álmodni — eső, vagy hó esés. De: koporsóval álmodni — szerencse, boldogság.³⁰

Nem jó, ha betegről azt beszélik, hogy „el van sápadva”, hogy „lábon veszett”, mert akkor már nyilvánvalóan látni rajta, hogy nem igen kapálja már többet a kukoricát. Ha érzi valaki, hogy már közeledik az utolsó óra, mindent megtesz abban az irányban, hogy békességet hagyjon maga után. Önmaga iránt szeretetet, az ittmaradók között pedig egyetértést. Az első célt szolgálja az, hogy „elszalajtatja” a gyereket, vagy a lányt haragosaért és megköveti. „Elhivattalak, mert már utolsó órámba vagyok. Nem tudok meghalni míg te meg nem bocsátasz.” Ha az elsőnek eleget tett, következik a második kötelesség. Szól a fiának, hogy fusson el a „rokonyoké”. Mikor mindnyájan együtt vannak, végrendelkezik a távozni készülő, „szét-haggya a vagyonát”. A végrendelkezést nem szokták leírni, mert „öt, hatan hajják, az elég”.

Van olyan is a rokonok között, akinek kedves halottja nyugszik a temetőben. Ez üzenetet küld a haldoklóval: „Vigye el az üzenetem, szomorú levelem az én kedves testvéremnek...” Így kezdi és a továbbiakban magukról, a családról tudósítja az elköltözöttet. Ha már túlhaladták az élettől való búcsúzás ez állomásait, előkészületet tesznek arra, hogy a lélek a hagyományos szokások keretében hagyja el hüvelyét. Felesége, menyje, vagy a lánya szentelt gyertyát ad a haldokló kezébe, és meggyújtja. Előre mondja a szöveget, amit az utána mormog. „Jézus, Mária, Szent József segíts! Vigyetek be mennyeknek országába.” Ha már nem tudna beszélni, az asszony egyedül mondja el és a gyertyát is tartja.

A halált csak imádkozással lehet megkönnyíteni.³¹ A „fajtalan élető”, az mindig nehezen hal meg. Csak egy, egészen különleges eset adódhat, amikor az segít, hogy leteszik a földre. Akkor nem tud meghalni, ha „átkos ágyban” fekszik.³² Nehezen hal meg az, aki életében boszorkányságokat művelt. „A tudós emberek az ördögségíktől nehezen tünnek meg-szabadóni, csak úgy, ha kézfogással át tudják adni valakinek.” „Vannak akikről azt mesélik, hogy valamelyik gyerekük vette át”. Ha pedig senki se akadna, úgy segítenek a boszorkányon, hogy seprűnyelet adnak a kezébe.³³ Ha rángások futnak át a testen a halál perceiben, egy kiskanalat dugnak a szájába, hogy el ne harapja a nyelvét. Akik a rokonok közül jelen vannak, néha siratják is. Nem mindig, csak ha „sajnos” (fájdalmas) a haldokló. Mert van „öröm” haldokló is, akinek örülnek a halálán.³⁴ Ha a gazda hal meg, az istállóban szabadon engedik az állatokat, mert annyi lélek szabadul ki ilyenkor a purgatóriumból, ahány állatot eloldoznak.³⁵

A lélek nem egyedül távozik el a háztól. Valamelyik elhalt rokona (apja, anyja, vagy testvére) érte szokott jönni.³⁶ Ilyenkor az érkező „jelt ad”. Tányér csörren, masina karikája feldobódik, az asztal, vagy a lóca megpattan. — Hogyha halott van a faluban, hírül adja elsősorban a harangozó. Ott, ahol van lélekharang (Hugyag), már a haldoklónak is csendítenek. Varbón és Örhalomban csak később. De a harangszó mellett vannak még jelek, amik megmutatják, hogy halott van. Ha nem is pont ebben a faluban, de valahol a környéken. „Bolond nagy szé fű”, mondják néha, „talán felakasztotta magát valaki”. Este, ha keservesen vonítanak a

kutyák és mély gödröt ásnak a porta körül, valaki meghalt. Máskor: „Hótt van, mer az ágyterítő leesett”.

Ha már a halottkém is kétségtelenül megállapította a halált, a halottas háznál elállítják az órát, a tükröt pedig a fal felé fordítják, vagy letakarják fekete kendővel. Ez utóbbit azért teszik, mert „olyankor sok rossz megy be a házba (ördögök, rossz lekek) és hogy azok, akik a halott körül állnak, ne lássák meg őket”. (A tükör mindig az ajtóval szemben lóg a falon, a ravatal felett.)³⁷

Közben ha szükséges, elküldenek az „öltöztető asszonyé”. Az öltöztető asszony feladata tisztába tenni, utolsó útjára hagyományos módon felkészíteni a halottat. Legtöbb esetben szükség van rá. Ha gyerekek, vagy valami nagyon „sajnos” halott megy el a háztól, néha maguk a „körülálló” asszonyok is elintézik. Leginkább a félelem indítja őket arra, hogy idegent hívjanak. Az öltöztető asszonyé hivatásszerűen kialakult mesteriség, amit mind a két faluban egy-egy személy gyakorol. A varbai édesanyjától tanulta el a mesterségbeli fogásokat épp úgy, mint a hagyomány megkövetelte ritust. Ez utóbbit különben az egész falu öregasszonyai figyelik és éberem öröködnék betartása felett. Az öltöztető asszony pénzzel nem igen fizethető meg. Munkája megbecsülést érdemel és minden „had” tehetősége szerint jutalmazza. Sokszor a halott ingóságából kap néhány darabot: ingeket, csizmát, lepedővásznat, szoknyát stb. Máskor terménnyel (bab, krumpli, búza, vagy éppen tűzelőfa) elégitik ki. Temetés után mindenki érdeklődik fizetsége iránt, és ha valahol kevesebbet kapott, mint amennyire számítani lehetett, megszólják és „pletykaságba keverik” azt a családot, minden rosszat előhozva, ami az idők folyamán velük kapcsolatban csak adódott.

Az öltöztető asszony szerepe olyan a halottas háznál, mint a vőfélyé a lakodalomban. Félig parancsoló, félig szolga. Ő irányítja az eseményeket, de ő dolgozik mindenütt (ha segítséggel is), ő megy mindenhová. Foglalatosságának lényege az öltöztetés.³⁸

Első teendő lefogni a halott szemét, „de nem ám nyuszka (meztelen) kézzel, hanem fehér gyócsval”. Ugyanakkor a másik kezével felfogja az állát, majd egy kb. két újjnyi széles, minden esetben fehér sifonnal, vagy gyolccsal felkötí. Az „állkötő”-t csak akkor veszi le, ha már feltették a ravatalra. Amint ezekkel elkészült, megmosdatja a halottat. Langyos vízbe mártott rossz ronggyal (rossz ingből szokták kivágni) az egész testet beszappanozza. Kimossa a ruhát és vizesen letörli róla a szappanhabot. Végül száraz ruhával ledörgöli.³⁹

Aki csak teheti, új ruhába öltözteti a halottat, különösen akkor, ha ő már előre megvette azt a maga számára. De ez csak ritka eset. Az öregek inkább félre tesznek egy-egy kendőt, csizmát, szoknyát, vagy nadrágot, hogy „ez jó lesz majd akkor.”⁴⁰ A század elején még öregasszonynak is cifra „fékötőt” tettek a fejére. Ha már nem volt meg, varrtak egyet.⁴¹ Arról, hogy valaki a „jegyruháját” tartogatta volna erre az alkalomra, nem hallottunk.⁴²

Az öltöztetéshez hárman kellene. Az igazi munkát az öltöztető asszony végzi, a másik kettő csak segít. Ezek leginkább „belőlük valók”, de ha a családból senki se akar vállalkozni, őket is idegenből hívják. Az egyik segítő ülve tartja a halottat, a másik pedig segít emelni a karját, lábát, mikor ráhúzzák az egyes darabokat. Maga az öltöztetés így

megy: „Ráadom az inget, pendelt, szoknyákat (hármát), pluszlikot, rá a blúzt és a kötényt. A lábára fekete harisnyát, cipőt, vagy csizmát. Ültetve megfésülöm, fekete sávoly, vagy kásmir kendővel kikötöm a fejét, előre, fekete szövettel. Újból lefektetem a lócára és megyek a ravattal megcsinálni.”⁴³

Az öltöztetésnek van néhány szabálya, amire nagyon kell ügyelni. Vasat nem vihet magával a halott. Ezért a patkót leveszik a csizmáról (azért, hogy ne kopogjon majd, ha hazajön a másvilágról), az asszony hajából kiveszik a kontyvasat (ami köré a kontyot feltekerik) és lúdtollal helyettesítik.⁴⁴ Ha addig egy „rossz szatyingon” keresztet hordott a nyakában, leveszik, szép „helykötőre” (szalag) fűzik és úgy akasztják vissza. Ha lenne valaki a háznál, aki fél, az öregasszonyok azt ajánlják neki, gomboljon be egy gombot a halott ruháján, vagy kösse meg a harisnyáját, szóval segítsen valamivel az öltöztetésben.⁴⁵

A halott-mosdatóvizet az öltöztető asszony olyan helyre önti, ahol kevesen járnak. Garád tövibe, vagy trágyadomb „ajjába”. A tálat eldobja. A fésűt elégeti. Újabban „a halott fésűjit bizony sokan nem dobják el”. Valamikor a borotvát is eldobhatták, mert a falusi borbálynak (aki ugyan parasztember, csak vasárnap délelőttre vedlik iparossá), a borotválásért meg szokták adni a borotva árát.⁴⁶ Egy adatközlő szerint 1875 körül az állkötőt még feldugták az „esztrébe” (eresz alá). Továbbiakban azonban kiderült, hogy ez csak az egyik szomszéd községben, Csitárban volt szokás.⁴⁷

A halottat sohasem az udvaron, mindig az „első házban”, a szobában terítik ki. Ma a „hideg ágy”, a ravatal kétféle lehet: 1. tiszta fehér; 2. „beleznás, szövött ravatal”. A fehér kb. 1920 óta divat, azelőtt csak beleznás volt. Még régebben (kb. 1890-ig) a „veres pamukost” emlegetik.⁴⁸

Az üres nyoszolyát telerakják szalmával, azt leterítik „szalmaterítővel” és lepedőket raknak rá (hármát). Kettőt hosszában, egyet keresztben a lábához. Ez a legszebb, ezt látják a halottnézők. Erre 11-12 (Varbón 6) fejel, de minden huzatba két „fejelet” dugnak, hogy kemény legyen és ne nyomódjék le a halott alatt. A fejelekre két cifra huzatot „hurcolnak”, hogy mind a két vége díszes legyen. (Középen a tiszta részt visszahajtják.) A feje alá több fejelet tesznek, hogy magasan legyen. Néha kabátokat is tesznek alá, azért, hogy a felső test le ne süppedjen. A párnák tetejére a test hosszának és szélességének megfelelően lepedőt borítanak. A lába alá sok helyen selyemkendőt raknak, ami előre lelóg. Öregnek feketét, fiatalnak cifrát. — A ravattal az öltöztető asszony, vagy rokon asszonyok vetik meg, de vastag asszony nem vetheti.

Ma már csak ágyra terítenek, de a háború (1914) előtt még „kocsiódal” is megtette. A kocsidereket két „szék”-re (hosszú, kecskelábú gyalogszék) fektették, rája szalmát és erre egy durvább lepedőt.⁴⁹ Most rakták rá aztán a lepedőket, fejeleket. Többet, mint ma, s ezért akkor nagyobb volt a ravatal. Annnyira, hogy a rokonoknak kis székre kellett állniuk és úgy sirattak. (Hugyagon s ritkábban Örhalomban még ma is találkozok.)⁵⁰

Mikor felfektették a halottat a „hidegágyra,” a két lábát „szatyingval” (madzag, ugyanaz, mint a „gallond”) összekötik a csizmán kívül, hogy ne álljon szét. Mikor beteszik a koporsóba, ezt eloldják. Hogy fel

ne súvódjék, valami nagy vasat (lakatot, nehéz lópatkót) tesznek a hasára. Ez a vasdarab csak addig van rajta, míg be nem teszik a halottat a koporsóba.⁵¹

Nyáron a ravatal alá egy dézsza hideg vizet tesznek, hogy a test fel ne puffadjon.⁵² Mikor kész a ravatal, kisérik a házat, de a szemetet nem viszik ki, mert akkor a halottat is kisöprenék. Ezért a szemetet a ravatal alá lökik és csak akkor veszik ki onnan, ha már elvitték a halottat a házból. Este sohase szabad szemetet kivinni, mert kisöprenék vele a házigazdát, vagy azt, aki ilyet szándékozik.⁵³

Nyáron, mikor a halott a hidegágyon fekszik, a felesége, vagy a lánya, tehát a „körülállók” (házbeliek) közül valaki „agácsfagallyal” legyezgetik az arcát a legyek miatt. Valamelyik asszony (néha több is) állandóan ott tartózkodik mellette és siratja.

Rokonok és ismerősök jönnek egész nap, megnézni a halottat. A „nagyobb rokonság” (közelebb valók) feketébe öltözik erre az alkalomra. Fájdalmas halottnál előfordul, hogy a rokonok már akkor elkezdenek siratni, amikor közelednek a halottas házhoz. Ez azonban nem általános, csak volt rá eset, hogy az elhunyt leány vidékről érkezett és az állomástól végig a falun siratott.⁵⁴

A halottlátók „Dicsértessék a Jézus Krisztus”-sal köszöntenek be. Letérdepelnek és elimádkoznak egy miatyánkot, vagy egy üdvözlégyet. Azután leülnek valamelyik székre, melyek sorban állnak az ágy előtt. Ha halottnézők vannak a szobában, keservesebben illik siratni, mint máskor. Különben megszólják őket. „Még ki se siratták, pedig eleget hagyott nekik”. A vendégek különben csitítják a siratókat. „Nyugoggyatok má bele, hagyjátok má pihenni”. Ne sirassatok má, majd lesz benne hónap módotok”. Inkább imádkozzatok érte, ne sivalkoggyatok”. „Ne sirassátok má, mer ő se tud nyugodni”. Nem szabad túlságosan siratni a halottat, mert „a bócsón nem győz maj csak mindig szárigatni magát”.⁵⁵ Később aztán beszélgetnek a háziakkal a munkáról, a termésről, az időjárásról. Ilyenkor szokták megkérdezni azt is, hogy mikor lesz a temetés. A halottnézők kritikus szemmel figyelik a ravatalt, hogy mi új a halott ruházatából és mi régi. Ha valami nincs rendjén, figyelmeztetik a háziakat. Pl. Örhalomban ha véletlenül varbai módon szétterítették az asszony szoknyáját, úgy hogy oldalt lelóg a ravatalról, megjegyzi, hogy náluk ez nem így szokás és valaki felrakja szépen a két csizma mellé.⁵⁶

Ha gyerek, lány, vagy idős asszony van ott és fél a halottól, tanácsokat adnak neki: „Érintsd meg a nyuszká testit (ott, ahol nem fedi ruha, a kezét, vagy az arcát), meglásd, nem fogsz félni”. Vagy: „csak verjétek meg jó a lábát, meglásd, nem fog bántani!” „Nézz bele a kemencébe, oszt nem fogsz félni”. „Tedd keresztbe a kezed, oszt érintsd meg a két lábát”!⁵⁷

A halottas-házat az alkalom rendkívülisége kiemeli a falu többi háza közül. A régiek félelemmel és rettegéssel vették körül, innen származnak a tilalmak, melyek már mint babonák, gyökerüket vesztve élnek a nép hitében. Így: „a halottasház ablakán nem szabad benézni, mert meg fogsz halni”. „Mikor áll a ravatal, nem szabad a halottasházra nézni, mert sárgaságba esel”. „Mosdatlan nem jót a halottat megnézni, mert sárgaságot kapsz”.⁵⁸

A halott mellett csak este felé gyűjtanak gyertyát. Azt a gyertyát, amit meggyújtottak ugyan, de még maradt belőle, Halottak napjának estéjén égetik el a sirján. Úgy alkonyatidő után jönnek az „éneklő asszonyok”, akiket az öltöztető asszony hívogat. „Házbéli cselédnek nem illik hívogatni”. „Énekölni” csak a kiterítés első estéjén szoktak. Az éneket a „rózsafüzéres asszony” vezeti, három társa segítségével.⁶⁰ Balra a ravatal mellett egy asztal szokott állni, ők a mellett foglalnak helyet. Az első ház, sőt gyakran a pitvar is tele van már ilyenkor asszonyokkal, lányokkal, akik a rokonságból, szomszédságból, jobb ismerősökből kerülnek ki. Itt vannak a „társulatos anyák” is valamennyien. Örhalomban 8 a vallásos társulatok száma. Ha valaki több társulathoz is tagja volt, annál többen gyűlnek össze a „kiénekölésre”. A rózsafüzéres asszony vezetésével vallásos énekeket énekelnek és imádkoznak. Mikor ennek a végére érnek, a rózsafüzéres asszony kezébe vesz egy pohár bort és a halott felé fordulva ezt mondja: „Ahány cseppet megiszunk, ahány cseppet megeszünk, annyi lélek szabadoljon ki a pugatériombul”. Iszik a borból és egy keveset maga mögé önt a földre. Azután tele önti a poharat és sorba kínálgatja a többi. Mindenki iszik egy keveset, az is, aki nem szereti. Senki se sokat csak éppen annyit, hogy a nyelvére vesz egy keveset. A háziak aztán kenyérrel, vagy kaláccsal is kínálják az énekelőket.⁶⁰

10-11 óra körül elmennek és csak a virrasztók maradnak ott. A rokonok hívás nélkül is elmennek virrasztani. Egyik éjjel az egyik, másik éjjel a másik. De nemcsak rokonok, szomszédok is szívesen megteszik. A halott mellett imádkoznak, énekelnek reggeli 5-6 óráig. Közben kapnak valami kenyeret, szalonnát és italt is. Aki elálmosodik, ledől a lócára. Fontos, hogy abban a szobában virrasszanak, ahol a ravatal van, mert a halottat nem szabad magára hagyni. (Hogy miért, arra nem kaptunk választ).⁶¹

Mostanában leginkább délelőtt temetnek, de régebben a délutánt szerették. Reggel a sírásók, akik a rokonságból adódnak és maguk szoktak ajánlkozni, elmennek a halottas házhoz. Itt „früstükkel” kínálják őket és a rokon vendégeket. Kenyeret, abált szalonnát és pálinkát kapnak. Már jóval a temetés előtt szállingóznak a résztvevők, imakönyvvél, fekete ünneplőben, mintha templomba mennének. „Aggyon Isten jó napot. Nem olyant, mint a mai”. Köszöntik a gazdát. Részvétele nem nyilvánítanak, csak vigasztalják a háziakat: „Nyugoggyatok meg Isten akaratába, mert Isten ezt így rendölte.” Vagy ha már öreg volt az elhunyt, virágos nyelven ilyeneket mondanak: „Nem sok eső kell a sárnak...”⁶²

Temetés előtt kb. egy félórával behozzák a koporsót. Balassagyarmaton szokták venni a temetkezési vállalkozónál. Korosabbnak fekete, vagy „hamvas” (hamuszínű), fiatalabbnak pedig (még 52 évesnek is) fehér a legszebb szín. Sokan előre megveszik maguknak a koporsót, vagy ha valaki nagy beteg, a családtagok előre megcsináltatják. Ha véletlenül a beteg felépül, vagy — ritkábban — eltüzelik, vagy felrakják a padlásra. Volt rá eset, hogy babot tartottak benne. 1900 körül még minden koporsót a faluban csináltattak. A koporsóhoz való fát a „had” adta az asztalosnak. Akkor „tisztá fehér” volt, vagyis festetlen deszkából készült. Csak „ceruzával jegyezték rá valami keresztfelit”.

A koporsót beviszik az első házba és hosszában a mestergerenda alá teszik két, vagy három székre. Az öltöztető asszony egy bögre szentelt vizet vesz a kezébe és fejénél, derekánál, lábánál keresztalakban meghinti a halottat a ravatalon. Közben ezt mondja: „Az Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében, ammen”. Mielőtt betennék a koporsóba, meg kell füstölni a test új lakóházát. Ezért az öltöztető asszony cserépre „izgót” tesz (parazsat), arra „tömént” és beállítja a koporsó közepébe. A forgácsot két oldalra széjjeltúrja, hogy meg ne gyulladjon. Azután ráteszik a fedelet és 4-5 percig rajta hagyják.⁶³ Ha sikerült így a koporsót megtisztítani a gonoszoktól, újra elegyengeti benne a „gyallást” és beleteszi a szemfedelet. Általában a test alá szokta tenni. De ha „keskenyke”, akkor fölébe borítja. Ilyenkor a fejénél és a lábánál kereszt alakban ollóval kinyírja, hogy „tudjon majd menni benne”. A századforduló idején, mikor még nem volt a mai értelemben vett szemfedő, egy három szeles „pamuk” lepedőt használtak a koporsó leterítésére. Ez vagy tiszta fehér volt, csipke bevarrással a szelén, vagy olyan, amit a fejhez eső részen színes (piros-kék) szövés minta díszített.⁶⁴ A ravatalra, közvetlenül a holttest alá egy erősebb lepedőt szoktak teríteni. Mikor két férfi be akarja tenni a halottat a koporsóba, ennek a lepedőnek a két szélét fogják meg és úgy emelik be.⁶⁵ A koporsó a mestergerenda alatt van.

Jól meg kell rostálni azokat a tárgyakat, amiket bele akarnak tenni a koporsóba.⁶⁶ Vasat nem szabad, gyűrűt, aranyláncot pedig nem szoktak beletenni. Az elsőnek kultikus, a másoknak kettőnek materiális oka van. A feje alá nem szabad „tollut” adni, a párnáját tehát „gyallással” tömik ki.⁶⁷ Viszont vannak tárgyak és eszközök, amiket szinte kötelező a halott mellé adni. Beleteszik az állkötőt, melléje, mert „nem jó, ha itthon van”. Azonkívül vele adnak mindent, amire csak a túlvilági életben szüksége lehet: sebkendőt, kalapot, szemüveget, imakönyvet, olvasót, egy fél liter pálinkát (ha szerette a megboldogult), volt olyan eset, hogy puskát (mert szeretett vadászni), fiataloknak pedig rozsmaringot is.⁶⁸ A halott kezét imára kulcsolják.⁶⁹

Ha felkészítették a halottat a nagy útra, leveszik a „fejeleket” a „hidegagyról” és a koporsót ráemelik a leterített ravatalra.

Arrint elérkezett a temetés ideje, fogják a koporsót és ha az időjárás engedi, kiviszik az udvarra. Mikor kivitték, azonnal ajtót, ablakot nyitnak azért, hogy „a lélek el tudjon menni a sok nép között és ha akar, vissza tudjon jönni”. Ha nem szerették az elhunytat, örülnek, hogy már viszik. Annak nem nyitják ki (Hugyag).⁷⁰

Az udvaron a következőképp szoktak elhelyezkedni. A pap asztalától két oldalra vannak a „lobogók”. Általában négyet szoktak vinni. A lobogót asszonynak asszony viszi, embernek ember.⁷¹ A gyászszertartás alatt a közeli rokonok a koporsóra borulva hangosan sírnak. A szertartást a főntör búcsúztatója fejezi be. Nagy súlyt helyeznek arra, hogy a kántor szépen „bócsóztasson”. A legszegényebb sem sajnálja érte a pénzt, különösen „sajnos” halottnál. A búcsúztatóban első szokott lenni a halott életpárja. Utána jönnek a rokonok a következő sorrendben: első fia, menyec, második fia, menyec; első fiától való unokája; bátyja; sógora. Ha még élnének a szülei, azok mindjárt a párja után következnek.⁷²

A holttestet csak a legritkább esetben kocsin, majdnem mindig szentmihálylován viszik ki a temetőbe.⁷³ A halottvivőket a temetést megelőző

nap az öltöztető asszony hívogatja, épp úgy, mint az énekölőket. Varbón asszony halottat asszonyok visznek ki, de Örhalomban inkább az emberek mert „hátha azok nem bírnák”. Csak a lobogókat viszik asszonyok. Embert viszont mindig emberek visznek ki. Ritkán, ha nagy sár van, kocsira teszik a koporsót (Varbó).

Az úton a koporsó mögött a legközelebbi rokonok haladnak és siratják az elhunytat. A kiterítéstől kezdve az elhantolásig általában mindig siratni illik, ha idegenek vannak jelen. A testtartás siratás alatt az alkalom szerint változik. A halott mellett, míg a ravatalon fekszik, a test fölé hajolnak, megfogják a kezét és úgy éneklik el, ami hirtelen eszükbe jut. A gyászszertartás alatt ráborulnak a koporsóra, az úton pedig a kezüket tördelik. Összegezve az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy a következő alkalmak azok, mikor az illendőség megkívánja a siratást: 1. a halál bekövetkeztekor; 2. öltöztetés alatt, és után; 3. halottnézők előtt és az énekölők estéjén; 4. temetés előtt és alatt, míg a koporsó az udvaron áll; 5. útban a temető felé; 6. mikor beteszik a koporsót a sírba.

Siratni leginkább nők szoktak, de ritkábban férfiak is megteszik. A legöregebbek még emlékeznek arra, hogy valamikor voltak fizetett siratóasszonyok, akik az „örömhalottat” kisiratták egy szakajtó kukoricáért. Kötött siratószövegek nincsenek, valamennyi sirató rögtönzés. Az alább közölt sirató megértéséhez szükséges tudni, hogy az erdön egy fiatal embert agyonütött a fa, kicsi gyermeke és fiatal özvegye maradt hátra. Az édesapja kivándorolt Amerikába. Özvegye a következőképp siratta:

„Jaj, kedves jó párom,
Elfeledhetetlen jó párom, Jancsikám,
Hogy tuttá itt hanni bennünköt?
Nem is egy árvát hattá, hanem hármat.
Kedves, aranyos jó párom,
De nem is tulla elfelejteni.
Mer szép is vótá, jó is vótá...
Nem tulla elfelejteni.
Mé is menté oda,
Mé is nem tuttá onnan elmenni!
Édes árvahagyó jó párom, Jancsikám,
Aranyos, dógos kezeim,
Aki helembe mindent megtett a világon.
Ki mongya má nekem:
Kejj fel anyuskám, szoptasd meg a lányod...
Édesapád messzi idegenbe
Vajjon tuggya-e, hogy édes jó fia
Most ki van terítve;
Gondolja-e, vagy tuggya-e, hogy mi lett veled?
Elfeledhetetlen jó párom, Jancsikám,
Hogy is tulla elfelejteni!
Legalább montad vóna,
Hogy mi lesz veled,
Nem engettelek vóna el.
Édes jó Istenem, mé vetted el tőlem ezt a jó embert?
Azé vetted el, hogy olyan nagyon szerettük egymást;
Mé marattam így özvegységbe, árvaságba?”

Elmondta Lajos Julis 19 éves varbai asszony az ura, Kovács János temetésén.

A következő szöveget egy hűgyagi asszony siratójából vettük ki. Egyrészt azért, mert Varbón ezt, mint „nagyon szép” siratást emlegetik, másrészt pedig azért, mert a lélekhit rendkívül jellegzetes kövületeit foglalja keretbe. Ennek az öregasszonynak fiatal, eladó lánya halt meg hirtelen. Öt siratta így:

„Lyányom, lyányom, Ilonkám,
Elmehetsz má,
Felöltözhetsz má
Legdrágább ruhádba.
Be van téve ceruza is,
Koperta is, papír is,
Írhatsz, amikor akarsz.
Gyere haza, ajtó ablak nyitva lesz,
Kedves lyányom, Ilonkám...”

Amíg a halottat kiviszik a temetőbe, addig rendbehozzák a házat a torra. A hidegágy szalmáját messze a háztól, a kertben eltüzelik.⁷⁴ Temetés alatt rokon „suhancok” segítenek a harangozónak a harangot húzni. Örhalomban temetésre sohasem harangozik a harangozó. Sokszor a családból valaki, máskor felfogadnak egy gyereket, vagy egy beteget. Örhalomban asszonynak háromszor állítanak s a negyedike visz ki. Embernek négyszer és az ötödike visz ki. Varbón mind a két esetben egygyel csökken a szám. Felnőtteknek nagy harccal, gyerekeknek kicsivel. Egy-egy harangzás fél órát tart, s Varbón esetenként 60 fillér, Örhalomban 90 fillér az ára.

Ahogy a halottas menet kiér a temetőbe, a gyászoló közönség egy része — akiknek „sajnos” halottjuk van — odamegy annak a sírházhoz, és ott imádkozik. A temető „partnál” van és a halottakat úgy kell eltemetni, hogy „kifelé fővel”, tehát arccal a falu felé fordult helyzetben fekjüdjenek. A kolerajárvány idején (kb. 1870-es) Hűgyagon úgy temettek el egy halottat, hogy fordított irányban fekjüdt, mint a többi. Azért tették ezt így, hogy megálljon a vész.

Mikor a sírásók behantolják a gödröt, a közeli rokonok a koporsóra borulva, keservesen siratnak. Aki fél a halottól, rögtöt dob a sírba. Pedig „nem jó a sírba rögtöt dobni, mert akármilyen kicsi is az, a halottnak igen nehéz lesz.”⁷⁵ Ha már a sírdombot is megcsinálták, leszúráják a keresztet és ráteszik a „koszorókat” Örhalomban a koszorút rászögezik a koporsóra és beleteszik a sírba.⁷⁶ Mindenesetre ez a régebbi szokás, az előbbi csak újabban hódít. Koszorút inkább sak fiatalnak vesznek. Öregnek csak akkor, ha „nagy módos”. Ma városban veszik a koszorút, de régebben maguk csinálták „bublykábó” („az, ami felfolyik a fára és fehér virágja van”), „téli zödbő” (borostyán), vagy krizanténból.

A kész sír mindkét oldalára a sírásó kapanyéllel keresztet vág és ezt mondja: „Aggy Uram, örök nyugodalmat neki és az örök világosság fényeskedjen neki. Nyugodjon békében, Jézus, Mária szent neviben”. Mielőtt pedig eljőnnének, az egész rokonság háromszor körüljárja a sírt és mindenki megcsókolja a keresztet.⁷⁷ Ha már megásták a sírt, de a hozzátartozók mást gondoltak és új helyen akarnak sírt ásatni, nem szabad az előbbi sírt betemetni, mert aki behúzza, meghal.

Temetés után mindenki hazamegy, és a sírásó elindul hívogatni a torba. Külön-külön mindenkihez elmegy, akit csak meg akarnak hívni. A rokonságon, a szomszédokon és a sírásókon kívül azokat is meghívják, akik csak egy-két kapavágással segítettek is a sirt behúzni. Ezért, ha valaki meg akarja magát hívni, felfog egy kapát a sír mellett és vág vele egyet-kettőt.

A tor ma még élő szokás. De azért akadnak már kezdeményezők (szegények, vagy a paraszti gondolatközösségből kiszakadó újítók), akik már nem akarnak tort csinálni. Ezek sem szakítanak azonban gyökeresen a régi szokással, mert az illendőségnek eleget tesznek annyiban, hogy beviszik a kocsmába a sírásókat „egy kis pálinkára.”

Ahol a régi rend szerint ülnek tort, ott egy kisebb (mai) lakodalomhoz hasonló vendégséget csapnak. Az első házba (tehát abba a szobába, ahol a ravatal állott) asztalokat állítanak. A főhelyen, az ajtóval szembeni bal sarokban a sírásó és a harangozó ülnek.⁷⁸ A másik sarokban üresen hagynak egy helyet a halott számára. A szék előtt az asztalon egy leborított tányér, mellette kanál, villa és lefelé fordított pohár (Varbó). Örhalomban a tányért nem borítják le, sőt szalonnát, kenyeret tesznek mellé. A pohárba bort is öntenek. Evés közben pedig kenyeret szórnak az asztal alá a halott részére.⁷⁹

Régebben az étrend mindenütt egyforma volt, ahogy azt a hagyomány megkívánta. „Mézes pájinkával” kezdték, savanyú babbal, mákos csíkkal folytatták és borral végezték. A mostani torokban már más az étrend. Varbó: bor, pörkölt, túróslepény, mákos kalács. Örhalomban gazdagabb helyen: „birkaperkölt, mákos kalács, túróslepény, lekváros kalács, pampuska. Szegényebbeknél: tyúkleves, mákoscsík, pampuska.”⁸⁰

Torban sohasem énekelnek.⁸¹

Mikor a tor „elvan”, a szegényeknek ruhát, ételt szokás adni. Ezt a halott „lelkeé” szánják, hogy hamarosan üdvözljön. Mindjárt a tor után, ahogy elmentek a vendégek, a család osztozkodni kezd az elhunyt ingóságain. Nagy veszekedés kíséretében vitatják meg, hogy kinek mi jusson a hagyatékból.⁸²

Este a háziasszony hamuval berostálja a szoba földjét, hogy meg-lássák, visszajött-e a halott. Azt hiszik, hogy a lélek a temetés estéjén visszatér a házhoz a szállást megköszönni. A lámpát egész éjjel égve hagyják, hogy oda találjon a sötétben. Aznap éjjel nemcsak itt, hanem a gyermekei házában is ég a lámpa — úgy mondják — „a halott tisztelétére”.⁸³ Ugyancsak ezen az éjszakán kitesznek az ablakba egy pohár vizet (Varbó), esetleg egy szelet kenyeret is (Örhalom), hogy a hazatérő lélek ne maradjon étlen-szomjan.⁸⁴

Ha legény, vagy lány hal meg, „ahol van mód, olyan a tor, mint egy lakodalom”. De nemcsak a tor, hanem a temetés egész lefolyása, s különösen az öltöztetés, a lakodalommal való rokonságot mutatja.

Nagyobb lánynak, legénynek a keresztanyja „korozsmá”-t vesz, ha eddig még nem tette volna meg. Ha már eleget tett ennek a kötelezettségnek, szemfedelet vásárol. A lányt tiszta fehérbe öltöztetik, a fejére viaszkoszorút illesztenek, mintha menyasszony lenne. Kezébe egy csokor rozmaringot (Örhalom), vagy egy szálát a mellére (Varbó), a koporsóba virágokat tesznek. A legény, mint vőlegény indul el az utolsó útra. Kalapja mellé muskátli virágot és rozmaringot tűznek.

Mikor kiviszik a halott leányt az udvarra, egy tányért adnak át annak a lánynak, aki legközelebb állt az elhunythoz. (Lehet ez a legközelebbi rokonlány, vagy a „legkedvesebb lánypajtása”. (A tányéron egy rozsmaring koszorúval himzett fehér zsebkendő fekszik. Ugyanakkor égő gyertyákat osztanak ki a tiszta fehérbe öltözött „koszorúslányoknak”. Ők az úton kettes sorban a koporsó előtt haladnak. Velük van a tányéros lány is. „A halottas háznál az a legfontosabb, aki a tányért viszi.” Mindaddig magánál tartja a zsebkendőt, amíg a pap be nem fejezi a szertartást. Ekkor átadja neki a zsebkendőt (Órhalom), Varbón a „koszorúskendőt” (amit a szeretője vesz a halott leánynak) bedobják a sírba. A háznál azonban a keresztre egy színes fejkendőt kötnek, amit a temetőben leoldanak és odaadják a kántornak.⁸⁵

Kereszteleetlen gyereket pap nélkül visz ki az apja egy kis deszka „feszlógóskába” és elássa a temető szélében. „Annak még nem jár kereszt.”⁸⁶

Ha nagyobb gyerek hal meg, az öltöztető asszony kislányokat hívogat. A lányok tiszta fehérben mennek a temetésre. Mindegyik bal karján fehér (bőjtben kék) szalag, csokorba kötve. Útban a temető felé égő gyertyát tartanak a kezükben. A szalagot és a gyertyát a halott édesanyja veszi. A szalag a lányoké marad. Az ilyen kis halottat a „kis szentmihálylován” viszik ki. Míg a nagyot négyen, addig ezt ketten fogják. A torba „behajtják” a lányokat a vívő legényeket (azokat, akik a halottat vitték), meg a rokonokat. Aki a sírnál segít a földet behúzni, azt is behívják.⁸⁷ A halott gyerek alá a keresztanyja adja a lepedőt és ezen kívül még „koszorót” is vesz neki.⁸⁸

Vastag asszony ha meghal, a kicsinek készülő holmit mind beteszik melléje a koporsóba.⁸⁹

Öngyilkosnak nem harangoznak és a temető „sáncába” helyezik el őket. Az akasztott ember kötele szerencsét hoz.

Közeleli rokont asszonyok, lányok, menyecskék egy évig szoktak gyászolni. Fél évig teljes, azután pedig fél gyászban járnak. Ez alatt az idő alatt nem mennek el a táncba, de ezt ma már csak a legközelebbi rokonok tartják meg. Menyecskék és lányok, ha teljes gyászban vannak, egész feketébe öltöznek. Fekete a szoknya, blúz, homlokkötő, mind a két kendő, ill. lánynak hajában a szalag. Gyöngy helyett fekete bársony szalagot kötnek a nyakukra. Félgyász: menyecskéken az alsó fejkendő kék, a felső fekete s, a homlokkötő is kék. A ruha hasonlóképpen kék színű. Néha fekete szoknyát vesznek, felül pedig színeset (kék). A lányok ugyanígy öltöznek, csak kék szalagot kötnek a hajukba. Férfiak nem gyászolnak. Régen, akinek gyásza volt, szigorúan betartotta, hogy nem ment el a táncba. Még a templomban sem énekelt és egy évig feketében járt. Ha lánynak, menyecskének férje, vagy testvére katonának megy fél gyászban megy a templomba. Ha fiatal menyecske férje megy katonának, az asszony különösebb ok nélkül hazamegy a szüleihez. Van úgy is, hogy náluk marad, de ha összekülönbözik az öregekkel, hazamegy. Ha visszajön a férje, összeköltöznek.

A halál évfordulóján „sajnos” halottért misét mondatnak. Nagypénteken hajnalban, templom után némelyek kimennek a temetőbe imádkozni.⁹⁰ Halottak napján⁹¹ minden síron gyertyát gyújtanak a hozzátartozók. Azoknak, akiknek másutt van a sírja, vagy a faluban lévő

„Hősök keresztje” talapzatán, (Örhalom), vagy egy rokon síron gyújtanak gyertyát. Akinek már „nem akannak rá” a sírjára, — mert nem gondozták és besüppedt — a temető elején álló öreg fakereszt körül égetnek gyertyát.⁹²

Ma jobban gondozzák a temetőt, mint régen. „Akkor gype lepte be a sírokat”. A sírral leginkább tavasszal törődnek, mikor vetnek, meg palántáznak. Megkapálják a halmot és virágot ültetnek rá. Legjobban kedvelik a muskátlit, árvácskát, szekfűt, „muci száját”, verbénát, krizantént, hónapos rózsát. Néha gyümölcsfát (cseresznyét, szilvát), vagy „vadgesztenyét”, orgonát, fenyőt ültetnek melléje. Vannak olyanok is, akik elhanyagolják sírjaikat. Sok csak „kóréba van”, „koszmóba” (zöld gyom, zsúpos tetőkön látható), „csiviskbe”.

Az élet folyamán adódó különféle célok elérésében nagy szerepet játszottak valamikor a halott tárgyai, és a holt szellem érintette dolgok. Rontásra, gyógyításra egyaránt fel lehetett őket használni.

„Halottfakadékot” kell a részeges ember italába cseppenteni és azon-túl felhagy az ivással.

Ha valakinek a kezén „hóttetem” van (nagy, erős, húsos kinövés), azt a helyet, ahol a halott feküdt, meg kell vele dörgölni és elmúlik.

Kilenc sírról (kicsinek), vagy tizenkét sírról (felnőttek) napfelkelte előtt egy-egy marék füvet kell szedni visszakézből és közben 9-től 1-ig visszafelé számolni. Mikor megy, mikor szedi a füvet és mikor hazafelé jön, senkihez se szóljon az, aki azt akarja, hogy orvoslása eredménnyel járjon. Ha minden sikerül, a templom négy sarkáról (kívülről, keresztirányban haladva) és a templom küszöbe alól földet kell hozni. Az így összehordott fűből és földből betegek számára fürdő készül (Örhalom).

Ha valaki a haragosa istállójának a küszöbébe koporsósöveget ver, vagy elássa alája, vagy a jászolba beleveri, kihal onnét a marha (Örhalom).

Hogyha a halott fésülő fésűt, vagy ember csontjának egy darabját elássák az istálló küszöbe alá, onnan kipusztul az állat. Ha a ház küszöbe alá teszik, az ember fog elpusztulni. Mindig az, aki átjár felette (Örhalom).

A szellemek és a hazajáró lelkek még eleven valósággal élnek a nép hitében. A lélekhit nem „babonáság”, amiről már sokan így vélekednek: „ki tudja, igaz-e, vagy csak a szó több bele?” A lélek önállóan folytatott életét, testetlenül végzett titokzatos cselekvéseit — különösen az idősebb nemzedék — ma is hiszi. Este sohasem szabad vizet kiönteni az udvarra, mert ott járnak a holtak lelkei és azokat öntenék le. Bár nem tudják megmagyarázni, hogy miért nem jó fát vágni a küszöbön, de alkalmasint ez a tilalom is a lelkekkel tart kapcsolatot.

A lélek, mikor a halál utáni első csendítéskor elhagyja a testet, „kapusnak” megy. „Julis nem sokáig vót kapus” mondják olyankor, ha nincs sok idő két temetés között. Addig ugyanis a lélek a másvilág kapujában áll, mindaddig, míg valaki abból a faluból fel nem váltja.⁹³

Addig nincs pihenése a földben, míg a ruháit — tehát azt a szennyest, amit életében hordott, valamint az ágyruháját — odahaza ki nem mossák.⁹⁴ Ha ezt elfelejtik megtenni a hozzátartozók, valami módon „jelt ad”. Megpattan a bútor, a masinán koppan egyet a karika, tányér, vagy bögre megcsördül, esetleg a lúd „sziszog”. Mindről feltehető, hogy a lélek jelenlétét jelzi.⁹⁵ Az ilyen jeladás alkalmával, akinek van hozzá bátorsága, megszólíthatja a halottat: „Minden jót tett (sic) lélek dicséri az urat!” „Én is dicsérném, ha lehetne” — feleli a halott. Most azt kell

megkérdezni, hogy mit kíván. Ő pedig megmondja, hogy misét, harangszót, vagy valamit, amit kifelejtettek a koporsóból. A hozzátartozók természetesen a legelső kötelességüknek tekintik teljesíteni a kívánságot. Ha tárgyat kíván, a legközelebbi halottal „elküldik” neki úgy, hogy beleteszik annak a koporsójába.⁹⁶

Ha az itt maradottak közül valakinek álmában megjelenik a halott, ez annak a jele, hogy kíván valamit. Ilyenkor „összeszednek három félét”: „kenyérkét”, sőt — mert „a halottnak legjobb a só” — meg néhány „póturát” (pár fillért). Harmadiknak esetleg néhány szem krumpelit, és az egészet odaadják a „legszegényebb kóduskának”. Ha a halott visszajárása rendszeressé válik és sehogyse tudják eltalálni, hogy mi a kívánsága, valaki a rokonságból elmegy a „halottmondó asszonyhoz” Egerbaktára, vagy régebben Novajra. Mielőtt elindul, kimegy a temetőbe, odaáll a sírhoz, imádkozik, és magával hívja a halottat: „Édes fiam, gyere most oda, ahová én megyek”.⁹⁷

A halottak kétféle alakban szoktak megjelenni Vagy a saját testükben, vagy valami állat alakjában.⁹⁸ Rendkívül sok olyan esetről beszélnek, hogy valaki halottat látott. „Kint állt a vőm a kapuba és nézett a szembe néző házhoz, egy cifra féketős menyecske ott állott. Dobáta kis rögvel, meg közel ment hozzá, hogy megtuggya, ki az. De a menyecske föl-földnyújtózkodott, amíg csak eltűnt. Úgy tulta aztán meg, hogy nem élő vót” — meséli egyik adatközlőnk. Az asszonyokat általában cifra féketőben látják, mert régebben úgy temették el őket. Egybehangzó vallo-mások szerint, ha a lélek meg is jelenik a saját alakjában, „nem mutattya meg magát tisztán, csak ködbe”.

Mintha megszokottab lenne az, hogy a lélek egy állat testébe bújik bele. Mari néninek volt egy tyúkjá, ami ideig minden éjjel úgy „krikogott”, hogy nem tudnak tőle aludni. (A tyúkok a pitarban voltak éjszaka.) Így aztán kiment hozzá egyszer és rászólt: „Eregy Isten hírivel, hogyha jót tett lélek vagy. Meg ha rossz, akkor is ereggy, mer én neked nem tartozok. Fihenni akarok éccaka, ne háborgassá!” — Szinte meszeszerű az a történet, amit Varbőn beszéltek el nekünk: Örhalomban volt régen egy macska, „aki mihent a nap elment, mingyán prűszkölt”. A háziak mindenfélét megpróbáltak (misét mondatnak, megszentelték a házat), de nem használt semmit. Egyszer jött egy öreg „kúdús” és szállást kért. Megmodták neki, hogy ők adnának, de a házban kísértet jár. A koldus magára vállalta, hogy ő megkérdi, mi baja. Mikor pedig este a macska elkezdte a prűszkölést, ezt mondta neki: „Aggy Isten egésségire!” A macskának mind a három prűsszentését ezekkel a szavakkal kísérte. És csakugyan, harmadszorra a macska megszólalt: „köszönöm. Életembe sohase mondta senki és most szabadultam meg az igizettő”. „Halott vót benne”, teszik hozzá magyarázóan.

Mint az eddigiekben láttuk, a holt lelkeket nem nagyon kedvelik a háznál. Félnek tőlük és igyekeznek tőlük szabadulni. „Mikor egy csillag lesz, amennyi hajad szálát meghúzod, annyi lélek szabadó ki a purga tériombó”. És akinek csak alkalma van rá, meg is teszi. A félelem szülte ezt az előzékeny áldozatkésztséget, a láthatatlanok titokzatos hatalmától való rettegés.

II. A SZOKÁSCSOPORT ELEMEINEK VÁLTOZÁSA 1977-IG

1940 körül témaköröm adatait többszöri helyszíni gyűjtés során

tártam fel. A gyűjtésnek sem időbeli, sem anyagi korlátai nem voltak, ami a munkához kedvező lehetőségeket biztosított. Személyes és csoportos beszélgetések folyamán sok személyt kérdezhettem ki, de ezen kívül élhettem a megfigyelés igen hatékony és célravezető módszerével is. Akkor még a fényképezés, vagy a hangrögzítés eszközei nem álltak rendelkezésünkre és ennyivel az 1940 körül megörökített anyag szegényebb. 1974-ben, 1976-ban és 1977-ben összesen hét napot fordíthattunk a temetkezési szokások jelenkori helyzetének megfelelő és a változásokat is felmérő vizsgálatára. Ez idő alatt 16 személlyel folytattunk beszélgetést, s ezen kívül információkat kértünk a falvak — elsősorban Órhalom — egyes vezetőitől is. A véletlen úgy hozta, hogy részt vehettünk egy temetésen, amikor annak jelentősebb mozzanatairól fényképfelvételeket készítettünk és magnetofon segítségével megörökíthettük a halotti virrasztás hagyományos énekeit. Az így szerzett tapasztalatokat a szokáscsoport alább felsorolt lényeges elemeihez kapcsolva foglaljuk össze.

1. A HALÁL KÖZELEDÉSE

Az egyetlen lehetséges emberi magatartás az elkerülhetetlen eseménnyel, a halállal szemben a belenyugvás. Megállapítható, hogy erre a viselkedésmódra, vagy éppen a halál közeledtét hírül adó jelek természetére, formáira a vallásos világnézetnek és tanításoknak alig van hatásuk. Változás tehát ezen a téren alig észlelhető, valószínűleg azért, mert ezek az okkult jelenségek és ez a nagyon racionális magatartás annyira régi és egyetemes, hogy a kultúra átalakulását az utóbbi évtizedekhez hasonló módon már többször is átvészelte. Újabb jelenségnek lehet azonban tekinteni azt, hogy a régi okkult motívumok mellett az emberi test rendellenességeit, változásait figyelik meg, és ebből következtetnek valami rosszra. „Vannak jelek: apad a bőre, a halántéka be van esve” — mondják.

Korábban — mint láttuk — élő gyakorlat volt a nagybőjt negyven napja folyamán betartott „negyvenölés”, ami képessé tette az embert arra, hogy megjósolja halála napját. Ez a szokáselem kétségtelenül egyházi rendelkezésekkel kapcsolatos, minthogy a husvétot megelőző böjtöt általánosan előírták. Kérdéseinkre általában és mindenütt azt a választ kaptuk, hogy a szokás a háború után elmaradt, legfeljebb „titokban”, ha tartja valaki. Végül mégis kiderült, hogy a szokás egy tartalmában régi, de funkciójában új formáját ma is tartják. Néhány férfi farsang és husvét között önmegtartóztató életmódot folytat: a régi szokásnak megfelelően nem iszik alkoholt, de megtoldja ezt azzal, hogy nem dohányzik és mértéktelesebben étkezik. Az új szokás megtartotta régi nevét — böjtölés —, de funkciója megváltozott. Az egyházi előírások kényszerű betartása helyébe logikus mértéktelenség lépett, hogy csökkentse a túltáplálkozást, a nikotin és az alkohol fogyasztását. Ennek célja és eredménye már nem misztikus jövőbelátás, hanem a testi és szellemi erők felfrissülése.

2. A HALDOKLÁS ÉS A HALÁL BEKÖVETKEZÉSE

A haldoklást kísérő szokások és hiedelmek gyengülését elősegítette az egészségügyi szolgáltatások fejlődése és különösen az utóbbi években

azok kiterjesztése az egész társadalomra. Sokan, a betegek nagy része nem otthon, a háznál hal meg, hanem a balassagyarmati kórházban, ahol a legtöbbször nincs lehetőség arra, hogy haldoklásnál a rokonság megjelenjék és ahagyományos szokások alkalmazásával megkönnyítse a haldoklást. Otthon, a megszokott családi környezetben ma is általános az, hogy a haldokló kezébe szentelt gyertyát, vagy ha nincs idő, feszületet, „Krisztuskát” adnak és a halálba induló személy révén kapcsolatot igyekeznek teremteni a túlvilággal. Aki közelinek érzi a halálát ezt mondja: „Gyere el értem!” (Hugyag) De a kapcsolatot gyakrabban a haldokló próbálja megteremteni azzal, hogy megkérdezi, van-e valami üzeni való a túlvilágra. Hogy mennyire hisznek mindebben, arra nézve a következő választ kaptuk: „Aki bajban van, mindent hisz”. Kétségtelen, hogy ma is hisznek abban ami elviselhetővé teszi a haldokló helyzetét, megvigasztalja a haldoklót és egyben a visszamaradottakat is. Sokan hisznek abban, hogy a halott először „kapusnak megy”, és ő várja a másvilágra érkezőket, akik lehetnek elsősorban családtagok, de lehetnek ugyanannak a falunak lakói is. A halott tehát még egy ideig tagja marad a földi társadalomnak, a halál nem szakítja el őt hirtelen és véglegesen attól a közösségtől, amelyben életét leélte. Nem hisznek azonban olyan esetekben, mint a haldoklás megkönnyítése földre tévés útján, vagy a tudás átadása kézfogással stb. Ezekről a vélemény csak ennyi: „Régen beszélték ezeket”. Hisznek a halál beálltát követő természeti jelekben (kutya vonítás, kuvik madár hangja, nagy szél, tárgyak elmozdulása), és gyakorolják a régi szokást is, hogy letakarják a tükröt, vagy az üveges szekrényt fekete kendővel. Egyedül Örhalomban van e téren változás, mert a kendő újabban itt nem fekete, hanem fehér. Ez a fejkendő színének megváltozásával függ össze, amiről lentebb, a gyásszal kapcsolatosan fogunk még szólni.

3. A HOLTTEST ELLÁTÁSA ÉS A RAVATAL

Mint említettük, a halálesetek nagyobb része a kórházban következik be, ennél fogva a holttest ellátása, felöltöztetése stb. nem a családban, hanem azon kívül történik, a hagyományos eljárások szinte teljes elhagyásával, vagy mellőzésével. Az öregek — mintegy negyven éven felül — rendelkeznek erre a célra vásárolt „fekete haló ruhával”, amit szükség esetén a rokonság a kórházba is beküld, hogy abba öltöztessék a halottat. A fiatalabbakat világos színű ruhákban temetik el, amit nem erre az alkalomra vesznek, s ezért nem is nevezik „haló ruhának”. Azt a kevés halottat, aki a faluban szenved ki, valamelyik rokon asszony látja el a hagyományok szerint.

A ravatalozás régi módja már teljesen a múlté, az egykor általános „hideg ágy” kifejezést is alig ismerik már. A kórházból ugyanis nylonzsákban, koporsóba téve hozzák haza a holttestet és vagy a házhoz viszik, vagy egyenesen a templomdombra és mindjárt temetik is. Ha először a családhoz szállítják, a koporsót két konyhaszékre állítják és leveszik a koporsófedeletről, hogy a rokonok megnézhessék a halottat. Amennyiben a háznál történt a haláleset, a megmosdatott, felöltöztetett testet vagy azon az ágyon terítik ki, ahol meghalt, vagy a szoba közepére — ha van, a mestergerenda alá — egy „szelonyra” fektetik. Alája

lepedőt terítenek, a feje alá két párnát tesznek. Ezekből a példák­ból tehát kitetszik a ravatal egyszerűsödése, ami a kórház szerepe mellett még annak is tulajdonosítható, hogy a halottak nagyobb része az idősebb korosztályhoz tartozik, egészen ritka a fiatal halott. A munkából már ki­esett, sokszor magatehetetlen öregek földi maradványainak eltakarítása pedig gyakran csak kényszerű kötelesség, aminek a legegyszerűbb módon igyekeznek eleget tenni.

4. A HALOTTAS HÁZ

A halottas ház csak Hugyagon különbözik a falu többi házá­tól. Itt a kapura, vagy a házajtóra **fekete leplet** akaszt a harangozó, ami 10-15 éve szokás, amikor az egyik család, látva ezt valahol, egy leplet aján­dézott a templomnak. Azóta Hugyagon ez szokássá is vált, kivéve a cigányokat. A cigányok általában jobban félnek a halottól, a szelleme­ktől stb., így borzálnak ettől a fekete lepeltől is, ezért ők nem szokták kérni. A halottas ház megkülönböztetésének egyszerűbb módja az a varbói, újabb szokás, hogy befüggönyzik az ablakokat. A halottas ház bajt hozó, rontó tulajdonsága már kevésbé elfogadott, de terhes nőnek bemenni, vagy az ablakon benézni — sárgaság veszélye miatt — ma is tiltott cselekedet.

A lakóházban fekvő halottat, az első harangszó elhangzása után, vagyis amikor már elkészültek az öltöztetéssel, a családtagok **ma is mennek látogatni**. Mintegy negyedórát töltenek ott imádkozással, a közeli rokonok többet, kivéve ha rossz a levegő, ha „szagít a halott”. Félelem ellen most is azt tanácsolják, hogy „fogja meg a lábaszárát”.

A temetkezési szokáscsoport addig annyira hangsúlyos eleme, a **virrasztás sokat veszített jelentőségéből**, bár nem egyenlően mind a három faluban. Órhalomban egyszerűsödött le a legjobban, itt „most má nem strázsálnak egész éccaka a halott mellett, csak tizenegy-tizenkét óráig” — mondják. Régen a virrasztás leginkább a „társulatos asszonyok” feladata volt, és az Órhalomban működő nyolc társulatsból annál többen mentek virrasztani, minél több társulatnak volt tagja a megboldogult. Minthogy az utóbbi évtizedek során a társulatos asszonyok száma erősen lecsökkent, virrasztásra is kevesebben járnak. A virrasztás népi szer­tartását az „énekő asszony” vezeti, ő kezdi el az énekeket és az imád­ságot, a „zsolozsmát”. „Nem fizetésért, csak Istenért teszem” — mondja. Az éneket könyvből mondják, amiben („Nem halt ő meg, csak aluszik”. Eger.) minden alkalomra vannak énekek. A végén megkínálják őket egy kis borral, de nem fogyasztanak mértéktelenül, „nem isznak a halott mellett”. Hugyagon „sincs olyan virrasztás, mint valamikor” — véle­kednek. A társulatos asszonyokat nápolyival, borral kínálják, de azok nem akarják úgy elfogadni, mint régen. Amikor felemelik a borospoharat, mondják: „Ahány cseppet megiszunk, annyi lélek szabaduljon ki a pur­gatóriumból”. Ipolyvarbó-Vrbovkán alig változott, sőt valamivel telje­sebb is lett a szokás. Úgy zajlik le, mint 1940 körül, de most már pálin­kával is kínálják az „énekes asszonyokat”. Itt fiatalabb halottnál még egész éjszaka virrasztanak, de öregeknél már csak éjfél­ig. A hagyományokhoz való szívós ragaszkodásuk egyik példája a **virrasztó énekek**

sorozata, amit ma is énekelnek, ha rövidebben is mint régen, csak az első két-három verset mondják el. Az énekek a XVI. századtól kezdve a jelenkorig szemléletes keresztmetszetét adják e műfaj történeti fejlődésének (ld. a Függelékét).⁹⁹

A temetkezési szokásokhoz tartozó és ezzel egy időben végzett **sírás**ás megszervezése is változott az utóbbi évtizedekben. Azelőtt a család tagjai végezték el, de most a hivatásos sírásó, aki illetmény fűvet és esetenként pénzt is kap a munkáért. Varbó-Vrbovkán is csak azért látja el a rokonság, mert jelenleg nincs sírásó. A sirt egy nap alatt nem szabad kiásni, két napon át kell rajta dolgozni, bár sokszor a rokonok is segítenek benne. A temetők talajának különbözőségével magyarázzák azt, hogy Varbón a sirt fával ki kell bélelni, sőt a koporsó tetejére is deszkát fektetnek.

A koporsó beszerzése, annak minősége, színe teljesen a szövetkezeti ipar termelésétől függ, de a három faluban mégsem egyformán. Őrhalomban egész fiataloknak fehér, majd sárga, barna és az öregeknek fekete; Hugaagon a csecsemőknek fehér, a többi mind barna; és Varbó-Vrbovkán a fiataloké fehér vagy szürke, a középkorúaké „mahagónia” színű, és az öregeké fekete. Ugyanitt a forma is változott, elterjedtek a lapos tetejű koporsók, nyilvánvalóan a csehszlovák formát fogadva el. Egyik faluban sem készítenek koporsót, csak a környező városokban.

A halottak nagyobb részét a kórház teszi be a koporsóba, de abban a kevés esetben is, amikor ez a háznál történik meg, változás észlelhető. Öt éve már, hogy elmaradt a koporsó kifüstölése karácsonyi morzsával, és beszentelése házi szentelt vízzel. Inkább csak kézzel keresztet vetnek rá: „Aggyon az Isten örök nyugalomát”. Hugaagon csak a füstölés maradt el, szentelt vízzel továbbra is behintik. Ma is elevenen él az a szokás, hogy a koporsóba tárgyakat tesznek a halott mellé. Csaknem mindenkinek beteszik az imakönyvét, a rózsafüzérét, a botját (ha öreg volt), az óráját. Arany gyűrűt csak akkor, ha nincs senkije. „Hagy vigye!” — mondják.

5. A TEMETÉS ÉS AMI KÖZBEN VAN

Az egyházi szertartást megelőző szokáselemek változatlanok. Éppúgy lábbal előre viszik ki a halottat a házból, majd később az udvarból és rögtön utána ajtót, ablakot nyitva hagynak, mint régen. Varbó-Vrbovkán még él ennek egyik magyarázata is: „Hogy a halott szelleme ne járjon vissza.” A szertartás résztvevőinek elhelyezkedése az udvaron változatlan, a zászlók és a gyertyák épp úgy kellékei a szertartásnak, mint régen.

A temetést minden esetben pap végzi. 1945 óta az **egyházi szertartás** szövegét latinról magyarra változtatták, ami eleinte a hívek ellenérzésével találkozott. Nehezen mondtak le az idegen nyelv mögött rejlő misztikumról, amit egy ideig az anyanyelven elmondott szöveg, elűzve a titokzatosság kódét, nehezen tudott pótolni. **Társadalmi temetés**, alig volt még, Őrhalomban csak egyre emlékeznek, amikor az egyházi szertartás mellett „szavaltak” is a halott felett. Varbó-Vrbovkán nagyobb a változás ezen a téren, de a politikai jellegű megemlékezés itt sem

szorította ki az egyházi szertartást. Itt 1976-ban két ilyen temetés zajlott le. Néhány éve már a kántor sem búcsúztat mindenütt, Hugyagon és Varbó-Vrbovkán elmaradt. A kántorok az utóbbi évtizedekben laikusokból kerültek ki, azaz nem képesített tanító-kántorok voltak, hanem a falusi munka mellett a kántorizálást is ellátták. A régi, tanult kántoroktól elkérték a szövegmintákat és azokat alkalmazták az egyes esetekre. Emellett azonban voltak többé kevésbé egyéni megfogalmazású búcsúztatók is, amelyekben a népi gondolkodásmód és magatartásformák jobban kifejeződtek. Ilyen pl. egy búcsúztató szöveg, amit egy öregasszony a maga számára állított össze és meghagyta, hogy halála után ezt énekeljék el (lásd. a Függelékét).

1940 körül a hagyományos rendtartás több alkalomra előírta a **síratást**. Hosszasan lamentálva, az elhunythoz intézve a szavakat, hangosan adták elő a halott jó tulajdonságait és a hátramaradottak keserves helyzetét. Ezen a téren jelentős változást tapasztalhattunk. Amikor azt mondják, hogy „már nem szokás síratni”, ezt a korábbi állapotokhoz viszonyítva értik. Sírnak most is, de nem „síratnak”, mint azelőtt. Most már „nem kiabálnak”, „nem kurjongatnak”, mint régen, vagyis elmaradtak a hosszadalmas szövegek. Ebben is különbség van, mert a fiatalabbakat jobban, az öregeket kevésbé síratják. Sokszor csak ennyit mondanak: „Édesanyám!”. A távolabbi rokon, öregnek ennyit mond: „Jaj nekem drága vérem, drága nemzetségem...” A közvélemény azért számon tartja a hátramaradottak viselkedésmódját. „Ha nem sír, megszólják érte, ha nagyon sír, akkor is. Urasabbak a népek” — vélekednek.

A harangozás rendjét általában a régi szokás szabja meg: a halál bekövetkezése után „csendítés”, majd óránként, félóránként egy-egy harangszó, ki hogy bírja anyagiakkal. Ha valaki kórházban hal meg, csak csendítenek, de elmarad a temetésig rendelt folytonos harangozás, csak a temetés alatt kérnek. Hugyagon temetés alatt tíz-tizenöt „verset” húznak, ki mennyit rendel. A koporsót még mindenütt hagyományos módon, férfiak vállon viszik ki a temetőbe. Hugyagon cigány temetésen a saját bandájuk szokott muzsikálni. Röget ma is dobznak a sírba, de a legtöbben ennek okát vagy célját már nem ismerik. A rög mellé újabban virágot is dobznak, és a koszorúk száma jóval nagyobb, mint korábban. A virág nem az elhunytat illeti, hanem valamelyik nemrég elhunyt kedves rokont.

A pap eltávozása után szokásos népi rítusok változatlanul gyakorlatban vannak. A sírásó — Varbó-Vrbovkán egyik rokon — lapát vagy kapa nyelével „keresztet vet a sír tetejire”, majd a közeli rokonok körüljárják a sírt. Hugyagon a rítus azzal ér véget, hogy meg is csókolják a sírkeresztet.

6. A TOR

A halotti tort mindenütt tartják, de bizonyos módosításokkal. Településeink hagyományörző magatartását jelzi az a tény, hogy ugyanakkor az egyik szomszédos falu, Csitár már elhagyta a torozást. Általánosságban a tort a háznál tartják meg, temetés alatt 2-3 asszony otthon marad és berendezik az egyik szobát, de semmiképpen sem azt, ahol a halott feküdt. Ritkán, ha valami miatt a ház alkalmatlan, az italboltba, a Kapa-

róba hívják a vendégeket. A közeli rokonokon kívül a temetésen tisztséget viselőket — zászlóvivők, gyertyavivők, sírásó, halottvivők, pap — hívják be. A legnagyobb létszámú vendégsereget Varbó-Vrbovkán hívják meg, itt, a másik két falu lakossága szerint egész „lagzit csinálnak”. Az egyik torban pl. 5 kg. kolbász, 12 kg. hús, sok túrós kalács, „gyiós pampuska” és mindenféle fajta rövid ital, bor és sör fogyott el. A legegyszerűbb étrend az őrhalmi Kaparóban főtt kolbász, mustár és bor, sör. Hugyagon a cigányok a tort mindig az italboltban tartják meg, annyira félnek a halott szellemétől.

Az a régi szokás, hogy az elhunyt megszemélyesítéseként az asztalnál egy helyet üresen hagynak és a tányért ott lefordítják, már nem általános. A fiatalabb generáció — 1931-es születésű adatközlő szerint — a szokásnak ezt az elemét már nem tartják meg. A főhelyen most is a harangozó és a sírásó ül — de Varbó-Vrbovkán nincs főhely! —, akik közül az előbbi a tor kezdetén imát mond, majd ezt: „Adj Uram örök nyugalmat neki, Amennyi cseppet megiszunk, annyi lélek szabaduljon ki a purgatóriumból.” Az a szokás, hogy a tor végén megmaradt ételt, valamint az elhunyt egyes ruhadarabjait a szegényeknek adják, sokat vesztett jelentőségéből, mert a hugyagi cigányok már nem szorulnak rá annyira az adományokra, mint azelőtt. Varbó-Vrbovkán pedig egyenesen elmaradt a szokásnak ez a része, mert itt részent kevesebb a cigány, részint olyan jómódúak, hogy több autó tulajdonos is van közöttük.

A lélekhiittel kapcsolatos szokáselem, a halott szellemének visszavárása a temetést követő éjszakán, általában nincs gyakorlatban. Egyedül Órhalomban kaptunk olyan információkat, hogy még előfordult — egész éjjel a villany égetése, „mert az a hótt még nincs elhelyezkedve”, vizet, bort tenni az ablakba —, de csak a legidősebb adatközlő szerint.

7. FIATALOK TEMETÉSE

Területünk temetkezési szokásainak változását igen erősen befolyásolta az a tény, hogy a halottak túlnyomó része idősebb személy volt. Az utóbbi évtizedekben Órhalomban csak 1968-ban halt meg egy 19 éves lány, Hugyagon pedig 1972-ben egy 22 éves fiú. Ez elsősorban a rendszeres egészségügyi ellátás kifejlődésének köszönhető és csak másodsorban annak, hogy a fiatalok nagyobb része az általános iskola elvégzése után tovább tanult, s így elkerült szülőfalujából. Ez utóbbi szempont nem csökkent a halálozási számot, mert a fiatalkorú halottat feltétlenül visszahoznák a faluba és ott temetnék el. A fiatalok viszonylag kis száma hatott viszont a szokás alakulására, mert az irányítás és a kezdeményezés ezen a téren az öregek kezében maradt.

A fentebb említett két esetben megtartották a régi szokásokat, a lányt menyasszonynak, a fiút vőlegénynek öltöztetve temették el, a temetkezési menetben tányérra helyezett rozmaring koszorút vittek, a lány temetésén a keresztre kendőt kötöttek, amit végül a papnak ajándékoztak. Újabban kifejlődött elemek: a lány halottat úgy terítették ki, hogy a kelengyét, „a menyasszonyi holmit” — 9 párnát — alája tették és úgy hatott ez, mint a régi ravatal. Szokássá vált az is, hogy ilyen esetben a bérmaeresztlapa koszorút vett.

Régen a kereszteletlen gyermek eltemetésének módját is előírta a hagyomány, de egybehangzó vélemény szerint a három faluban olyan kismértékűre csökkent a gyermekhalandóság, hogy összesen egy halál-esetre emlékeztek. Ezt a csecsemőt a régi szokás szerint temették el pap nélkül a temető árkába.

8. A GYÁSZ ÉS A TEMETŐ

A gyász a köztudatban egy hozzánk közel álló személy halálán érzett fájdalom, és ennek többféle kifejezési módja,¹⁰⁰ a fogalom népi értelmezésében azonban első fontosságú a kifejezőmód, ami részben a ruházatra, annak színére vonatkozik. Amíg az öltözködést a közösség bíráló tekintete állandóan ellenőrizni tudja, sőt egy időben szigorúan ellenőrizte is, addig az igazi fájdalom kifejeződése kívül esik a társadalom nyilvánosságán. „Mentem a mezőbe, ott sirattam, ahol senki se látott” mondja egy 85 éves adatközlőnk. Húsz éves volt, amikor meghalt az ura és attól kezdve élete végéig feketében járt és nem ment még egyszer férjhez.

A gyászt előíró szabályoknak a betartását ellenőrző társadalmi magatartás terén lényeges változások következtek be. Maga a tény, hogy a népviselet időközben elmúlt, és csak az ötven éven felüli nőkre korlátozódik, magában hordja a közösségi normák megszűnését vagy legalábbis meglazulását ezen a téren. A gyász régi szabályait már csak az idősebb korosztályok tartják be, így az unokák már egyáltalán nem is gyászolnak. Az idősebbek meg sem botránkoznak azon, hogy a fiatalok nem sötét ruhában jelennek meg a temetésen. A gyász szigorú rendjének feloldásához feltétlenül hozzájárult egy körzeti orvos, Csapkai Sándor működése 1968 és 1974 között. A magas vérnyomás enyhítése érdekében az orvos fekete helyett a fehér fejkendőt ajánlotta. „Még az egészen öreg asszonyok fejről is levette a feketét. Azóta az öregek odahaza és a határban — gyász alatt is — fehér kendőt hordanak, csak a templomba feketét.” A gyásznak azt az előírását, hogy az asszonyok nem mehettek többé férjhez, ma már nem tartják be: „most ha hat gyereke van is, férjhez megy” — mondják.

Részben a gyászhoz kapcsolódik a halottak kultusza, a sírhely, a temető látogatása, gondozása és a gyászmise megrendelése, hallgatása. Ez utóbbi téren is csökkenő tendenciát figyelhetünk meg. Húgyagon régen a halottas menet az udvarból a templomba ment, ahol gyászmisét hallgattak és csak az után mentek tovább a temetőbe. Ez a szokás 1975-ben maradt el. Órhalomban a temetés reggelén, majd a kilencedik napon, és az évfordulón mondatnak gyászmisét. Húgyagon névnapon is megemlékeznek ilyen módon a halottról. Varbó-Vrbovkán erről így nyilatkoznak: „Mink le vagyunk maradva Órhalom mellett”, vagyis itt nincs olyan buzgóság, mint a másik két faluban.

A sírok, a temető gondozása és maga a sír kialakítása is régebben igénytelen egyszerűséggel történt. Az órhalmi plébános véleménye szerint összehasonlítva pl. a nagymarosi temetővel, az órhalmi szegényesnek tűnt. Itt nem voltak színvonalú síremlékek, nem voltak kripták. A mai temető viszont azonos színvonalú a nagymarosival, a különbségek tehát elmosódtak.¹⁰¹ Ezt a véleményt a tárgyi emlékek is alá támasztják. Századunk első negyedében még itt rajzolhatták le néprajzi gyűjtők talán

egész Nógrád legszebb fa sikerasztzeit, amelyeket színes festés is díszített.¹⁰² De bármennyire magas népművészeti szintet képviseltek ezek a keresztek, mégis csak a legolcsóbb anyagból és helyben, a faluban készültek. 1940 körül már elmúlt a festett keresztek divatja, és a temető legtöbb sírját egyszerű fakeresztek jelölték meg. Ma a temető tele van nagyméretű, műkö síremlékekkel, amelyeket Balassagyarmaton, Kőváron és Endrefalván készíttetnek. A márvány síremlékek Budapesten készülnek, és valamennyire ráíratják az ott nyugvó családtagok nevét. A műkö és márvány síremlékek 1965 körül terjedtek el és állításuk ma már szinte kötelező érvényű. Véleményünk szerint a drágább síremlékek megjelenése és divatja szorosan összefügg az életmód, az anyagi helyzet megváltozásával, és azzal a törekvéssel, hogy mindenki bizonyítsa legalább az átlagosnak megfelelő anyagi képességeit. Ezért fordulnak a síremlékek a temető mellett elhaladó országút felé, és ezért versengenek azokért a megürülő sírhelyekért, amelyek ahhoz közel esnek.

A friss sír tele van **koszorúkkal** és ezek sokáig ott díszelnek. A legközelebbi rokonok mind a három faluban koszorút csináltatnak (Balassagyarmaton, ill. Kékkő-Modry Kamenben, Losonc-Lučenecen). Őrhalmon a „sajnosabbak még nem is művirágból, hanem élőből csináltatják”. A szalagra ilyen szövegeket íratnak: „Szeretettel bátyámnak — Viktor és családja”, vagy „Szeretettel utolsó útjára”. Később a sírt virágokkal ültetik be, mint 1940 körül, de el lehet mondani, hogy a sírok gondozása most nagyobb társadalmi igény. Ha nincs rendben valakinek a sírja, a rokonok figyelmeztetik: „Füves a sír!” Azt mondják, most többen dolgoznak a temetőben, mint azelőtt: „Több az idő, kevesebb a munka”. Húgyagon inkább csak a fiatalabb halott sírjához járnak ki a szülők. 1968-ban meghalt Őrhalomban egy fiatal lány, akinek a sírját szülei különös szeretettel ápolták. Az ő sírjára vittek először karácsony éjszakáján, éjféli mise után és Szilveszter estéjén karácsonyfát. A fán gyertya, üveggömbök, jégcsap lógott, és az egészet a sír közepére állították. A szokás elterjedt, de egyesek csak zöld gallyat visznek, kivéve Varbó-Vrbovkát, ahol ismerik ugyan — Ipolyság-Sahy-n és még néhány faluban látták —, de nem gyakorolják. A szokás valószínűleg Budapestről került erre a területre, már régebben megfigyelték a fővárosi köztemetőben.¹⁰³

9. KAPCSOLAT A HOLT LELKEKKEL

Az a népi animizmus, mely szerint a holt lelkek anyagi természetűek és folytatják életüket a túlvilágon, ma is érezteti hatását. Talán a második világháború óriási emberáldozatának tulajdonítható, hogy az évezredes hit a holt lelkek sorsának irányíthatóságában nemhogy halványodott volna, hanem inkább erősödött, ritusa pedig új elemekkel bővült. Temetés után ma is kimennek a sírhoz, és felszólítják a halottat, hogy menjen el velük a — Putnokon, Markazon lakó — „halottmondó asszonyhoz”. Megjegyzendő, hogy ez a népi, pogány animizmus a katolikus vallási gyakorlattal is keveredik, illetve kapcsolódik ahhoz. Említettük, hogy régen Őrhalomban 8 vallásos társulat működött és ezek között jelentős volt a Szent Ferenc társulat. Amikor ennek tagjai meghalnak, a rokonok

elmennek Egerbe a fájdalmas búcsúra, bejelentik a halálesetét, és a halott nevét a misén bemondják. Ehhez az eseményhez is kapcsolódik az a hit, hogy a rokonokat a holt lélek ilyenkor elkíséri Egerbe. További kutatást igényel még annak felderítése, hogy mi az összefüggés a társulati élet, a halottmondó és a holt lélek utazása között, melyik kapcsolat volt az elsődleges és hogyan fejlődött ez a mai állapotig. A szokás egyes elemei az utóbbi időkben a következő fejlődést mutatják. A halottmondóhoz utazás közben, ha a vonaton át kell szállni, a lelket újra felszólítják, hogy kövesse őket. A markazi halottmondó működése következtében a szokás még jobban kiteljesedett. Akik hozzá mennek, tudják, hogy vasárnap a lelkek vendégségben vannak, hétfőn pedig még nem érkeztek haza, így ezeken a napokon nem fogad senkit a halottmondó, csak kedden, szerdán és csütörtökön. Úgy tudják, hogy Markazon a reggeli mise a halottaké, és csak azok előtt nyilatkozik, akik a misén részt vettek.

III. ÖSSZEGEZÉS

A paraszti társadalom és a népi kultúra az osztársadalom és műveltség szerves része lévén, a teljes egészben bekövetkezett változások kiterjednek a falusi emberek életére is. Különösen érvényes ez a megállapítás a mezőgazdaság kollektivizálása után, amikor a termelőeszközök társadalmi tulajdonba kerülve, a falu életviszonyai jelentős mértékben megváltoztak.¹⁰⁴ Az élet számtalan területen megnyilvánuló változások között bennünket elsősorban a *kulturális és társadalmi változások* érdekelhetnek, mert eddig tárgyalt témánk, a temetkezési szokások és a velük kapcsolatos magatartásformák ezzel összefüggésben alakulnak. A szokás ugyan a kultúra egy kisebb részét képezi, de az ilyen részek és ezek összefüggése kifejezik a kultúra lényegét és működését, ami általánosságban az ember létének és fennmaradásának feltétele és eszköze.¹⁰⁵ A kultúra összetevői mind valamilyen cél szolgálatában képződnek és fejtik ki működésüket. A temetkezési szokások együttese — szertartások és hiedelmek — lényegében a társadalom köréből eltávozott, holt lélek és ugyanakkor a visszamaradtak nyugalmát, biztonságát kívánja elősegíteni. Szükségyszerűsége annyira következik az emberi természetből, hogy minden bizonnyal egy idős, a kultúra legősibb, legkezdetlegesebb formájával és ez a kezdetekig viszonyuló eredet indokolja e szokásokat számtalan változatát időben és térben egyaránt. Mi ebben a dolgozatban a szokáseggyüttes alakulásának utolsó, igen rövid fejezetét igyekeztünk csak áttekinteni azzal a törekvéssel, hogy végezetül néhány következtetést vonjunk le.

Az őrhalmi néprajzi csoporthoz tartozó három falu temetkezési szokásai mintegy harmincöt év távlatában egyrészt bizonyos mértékű állandóságot, másrészt változást, átalakulást, esetleg elhalást mutatnak. A kultúra, és így a szokások elemei nem egyformán viselkednek a gazdasági fejlődés hatása nyomán, ezért Ortutay Gyula kifejezésével élve, *történeti egymásmellettség* válik jellemzővé az egész kultúrára.¹⁰⁶ Megfigyelhető, hogy a falusi ember magatartásában egymás mellett élnek régi és új

elemek, és mint ahogyan az emberen kívüli világban folyik az évezredek harc régi és új között, ugyanúgy az egyénen belül, az egyes ember tudatában is hasonló szituációk állnak elő, hasonló konfliktusok zajlanak le. Ez a kettősség a társadalom egész szerkezetében jelen van, mert a változó erők hatására másképp viselkednek a különböző korcsoportok, első-sorban a munkaképesek legidősebb és legfiatalabb nemzedéke. További differenciákat tárt fel kutatásunk a három falu társadalmi és kulturája között, amit történelmi sorsuk többé kevésbé magyaráz. Változatlanosság és változás, konzervativizmus és haladó szemlélet, — ezek a fogalmak és magatartásformák állnak itt egymás mellett, vagy egymással szemben, s ezek működésének, mozgató erőinek feltárására törekszünk az alábbi sorokban.

A *statikus állapot*, a *változatlanosság* fenntartására törekvés mögött a minden kulturában jelen lévő konzervativizmus áll. A legtöbb nép, vagy csoport alapvető magatartása az etnocentrizmus, vagyis a saját kultúráját, életmódját felsőbbrendűnek tartó szemlélet, amely ragaszkodik a régi szokásokhoz és ellenáll az újításoknak.¹⁰⁷ Ez a *konzervatív magatartás* leegyszerűsödött formában vizsgált területünkön is felismerhető, erősen kiteve a változás folyamatának, és mindinkább az idősebb korosztályokrakorlátozódva. A konzervativizmus őrzi a szokásnak azokat a rituális és mágikus elemeit, amelyeket hagyományosnak mondunk. Ilyen rítus a halál bekövetkezése után a tükröző felületek letakarítása, a rög bedobása a sírba, a sírásó keresztvetése a sírhantra, a sír körüljárása, a tor folyamán a halott megszemélyesítése, és általában a fiatalok temetésének szokásostól eltérő módja. Ez utóbbi példában a hagyományörző tendenciát az esetek ritka előfordulása erősíti. A holt lelkekhez fűződő hiedelmek fennmaradását az etnocentrikus konzervativizmus mellett ezek igen régi eredete is igazolja, továbbá az ősi félelem, ami talán sohasem fog nyomtalanul eltűnni. Ilyen hiedelmek a halál előjelei, „a lélek kapusnak megy” elmélet, az üzenetek és tárgyak elküldése a halottal a más-világra, és a kedves halott sorsának figyelemmel kísérése a halottmondó segítségével. Konzervatív magatartás tükröződik azoknak a szokáselemeknek a gyakorlásában, amelyeket *társadalmi kohéziós erőt* fejtenek ki, amelyek ilyen alkalmakkor összetartják a közösséget. A rokonok, barátok, vagy ismerősök együttérzésüket és összetartozásukat fejezik ki azzal, hogy meglátogatják a halottas házat, és részt vesznek a temetésen. A tor tartás szokásában az a szándék nyer kifejezést, hogy a halott hozzátartozói vendéglátással viszonyozzák a fizikai segítségnyújtást és a család oldaláról nyilvánítják ki a társadalmi összetartozás érzését és igényét.

A belső konzervatív erők működésének vizsgálatában tekintetbe kell venni azt, hogy kik a *szokás irányítói és részvevői*. A szokás irányítói, szervezői nagyrészt a családból kerülnek ki. Köztudott, hogy a mezőgazdaság kollektívizálásának hatására megbomlott a falusi családok termelési rendje, szerkezete pedig átalakult. Korábban az idősek kezében volt a családi földtulajdon megmunkálásának szervezése és maga a tulajdonjog is. Ma a legöregebbek már nem vesznek részt a termelő munkában, ezzel tekintélyük ugyan csökkent, de az élet egyes perifériák területén irányító szerepüket továbbra is őrzik. Ilyen terület elsősorban a temetkezési szokásoké, ahol a változásoknak még ellenálló hagyományos rend megőrzésén az idősebb generáció őrökdi. Ki kell egészítenünk e

megállapítást még azzal, hogy az irányítás főleg a nők, az asszonyok kezében van, ami ennek a tevékenységnek további hangsúlyt ad.¹⁰⁸ Bizonyos szokáselemek mai életképességét az eddigieken túl az is indokolja, hogy a halottak nagyobb része is az idősebb korosztályhoz tartozott az utóbbi évtizedekben, akiknek kortársai meg is kívánták a tradicionális szokásminták betartását.

Az őrhalmi néprajzi csoportnak a temetkezési szokásokban megnyilvánuló konzervatív magatartását külső hatások is irányították. Ezek között a legfontosabb a *katolikus egyház* szerepe. A magyar nyelvű liturgia bevezetésével az egyház a maga területén történelmi jelentőségű újításra vállalkozott, amely kétségtelenül közelebb vitte a materialista eszmék hatása alatt tőle fokozatosan elforduló tömegekhez. Igaz, hogy átmenetileg a megszokott latin szövegek elhagyása csalódást okozott, de ennek elmúltával a lakosság továbbra is ragaszkodott a temetési szertartáson az egyház részvételéhez. A liturgia megújulása, így az egyház szerepének megerősödéséhez, tehát a konzervatív magatartás fennmaradásához vezetett. Ez egyik magyarázata annak, hogy falvaink egyikében sem tartottak még társadalmi temetést. Amint láttuk, egyes politikai vagy társadalmi személyiségek temetésén a megemlékező beszédek az egyházi szertartás mellett mondták el. Az egyházi szertartású temetkezés megmaradását azonban főként az indokolja, hogy a falusi lakosság egyelőre más lehetőséget nem is ismer, tehát nincs módja a régi szokásokat ezen a téren megváltoztatni. *A társadalmi ünnepséget szervező irodák* működése falura még — legalábbis ezen a tájon — nem terjedt ki és a halottak kiterítését szolgáló ravatalozó is csak most épült meg, eddig még nem vették használatba. Ilyen körülmények között a materialista eszmék a gyakorlatban nem érvényesülhettek, nem szólva arról, hogy a mai falu túl közel van még a posztfeudális élet és kultúrminták korszakához, amikor az egyén még hagyományosabb magatartási kötöttségekben élt.

Az élet és kultúra bármilyen sok területén mutatható ugyan ki a konzervativizmus jelenléte és hatása, témánk, *a temetkezési szokások harmincöt éves ciklusára mégis az alakulás, a változás a jellemző*. Amíg fentebb egyes szokáselemek megmaradását állapíthattuk meg, most meg kell jegyeznünk, hogy ezek egy része nem változatlanul vészelt át ezt az időszakot. Az 1940-es szokáseggyütteshez viszonyítva a változás négy fázisáról beszélhetünk. Ezek: a teljes elmúlás, a gyengülés, az erősödés és a megújulás. Ezek a jelenségek hozzátartoznak a szokás élettanához, amint ezt az egész emberi társadalom története során megfigyelték. Az a megállapítás, hogy a szokás valamilyen korban keletkezik, alakul, elveszti jelentőségét, majd elhal,¹⁰⁹ a temetkezési szokásokra csak részben vonatkoztatható. Maga a szokás funkciója örökkévaló — része az emberi sorsnak —, de egyes elemei valóban változhatnak, sőt, jelentősen változnak is.

Az őrhalmi szokáselemek egy részéről, bármilyen kis rész is ez, megállapíthattuk, hogy *a kutatási ciklus folyamán elhalt*. A folyamat szemléltetésére felhozható példák magyarázatai utalnak az egyes jelenségek elmúlását előidéző okokra is. Néhány szokáselem eltűnésének egyik lehetséges magyarázata a belső fejlődés, aminek közelebbi indítékait nem ismerjük. Ilyen a ravatalállítási szokásának megszűnése annyira, hogy annak hagyományos nevét már nem is ismerik, vagy ilyen a halál beáll-

takor az óra megállításának elmaradása. A mezőgazdaság kollektivizálásával megváltozott gazdasági körülmények hatására múlt el a haldokló végrendelkezése; a halál bekövetkezése után az istállóban az állatok elengedése a háztáji állattartás csökkenése, esetleg megszűnése miatt; a koporsó kifüstölése karácsonyi morzsával, mert a karácsonyi morzsa gyűjtése és mágikus alkalmazása az agrárkultuszhoz kapcsolódik, ezért először maga a karácsonyi morzsa maradt el; a szegények etetése, megajándékozása azért, mert ezek korábban a cigány lakosság köréből kerültek ki, újabbban viszont életkörülményeik jelentős mértékben javultak. Az állam fokozott gondoskodása polgáraival szemben, pontosabban a kórházi ellátás kiterjesztése azokat a szokáselemeket szüntette meg, amelyek a halál beálltát veszik körül. A haldoklást kísérő félig vallásos, félig mágikus eljárásokra, a koporsó házi, pap nélkül történő beszentelésére és az öltöztetés hagyományos módjára gondolunk itt, de emellett élnek még a tradicionális szokáselemek is akkor, ha a közösség egy tagja nem a kórházban, hanem otthon hal meg. Állami intézkedések hatására szűnt meg a régi kántor-tanító szerepköre, amit a laikus kántor típusa foglalt el. A felvilágosultság, a materialista világnézet megerősödésének tulajdonítjuk olyan mágikus eljárások elmaradását, mint annak tilalma, hogy a koporsóba vasat tegyenek, és a halál estéjén a lelket visszavárják, bár ez utóbbit a 16 adatközlőnk közül egy még élőnek tartotta.

Egyes szokáselemek gyengülése is ezekkel az indokokkal magyarázható. A gyász előirta hagyományos magatartási kööttségek fellazulása — így többek között az özvegy férjhezmenési tilalma — a belső fejlődés eredménye. A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődéséhez kapcsolódóan a falusi közizlés megváltozásával magyarázható a virrasztás időtartamának csökkenése, az ezt kísérő vendégeskedésnek, és a bor kiöntés rítusának elszegényedése. Ehhez a gondolatmenethez tartozik a siratás formájának és mértékének megváltozása is, szoros összefüggésben az őrhalmi társadalom értékítéletének ilyen irányba alakulásával. Az állami gondoskodás részeként a betegbiztosítás kiterjesztése adott alkalmat a körzeti orvosnak ahhoz, hogy újítást vezessen be a gyász ruházatkodási előírásaiba és korlátozza a fekete fejkendő használatát. És a materialista világnézet terjedése okozta egyes babonák hatékonyságának gyengülését (babonás előjelek, félelmet előző cselekvések stb.).

Más szokáselemek a harmincöt év alatt megerősödtek, fejlődésnek indultak. A társadalmi tudat sajátos reakciója a második világháború embervesztésére az, hogy a holt lelkekkel létesíthető kapcsolat felelősödik a halottmondó révén. Bonyolítja azonban a kérdés megfejtését a búcsúk szerepe, és furcsa módon az utóbbi évtizedekben nagyobb lendületet kapott idegenforgalom, hisz a korábbi időkben is volt a búcsúnak utazgató, országjáró indítéka, színezete is. Erről a területről búcsúra Egerbe jártak, a halottmondók Eger környékén voltak több helyen is az utóbbi évszázadban, és Eger idegenforgalma is közismert. Az életkörülmények kedvező alakulása úgy hatott a temetkezési szokások egyes elemeire, hogy nagyobb anyagi értékkel ruházta fel azokat, többnyire a jólét bizonyítása érdekében, amit a közvélemény ellenőrzése, bírálata is serkentett. Ide sorolható a műkö — esetleg márvány — síremlékek állíttatásának divatja, a koszorúk számának megnövekedése, és a leány gyermek elhalalozásakor a kelengye bemutatása ravatalszerű elhelye-

zésben. A munka elosztásának és az élet stílusának megváltozása hozta magával a temető, a sírok gondosabb ápolását, rendben tartását. A halál közeledtét megmutató jelek felismerésében a régi, babonás jelek elmaradása, gyengülése mellett az élettani megfigyelések kaptak szerepet.

A temetkezési szokáscsoport társadalmi szerepének jelentőségére utal az a körülmény, hogy nemcsak veszített az 1940-es állapotban felmért elemek együtteséből, hanem *néhány új elemmel is gazdagodott, ill. a régit új tartalommal töltötte meg*. Belső fejlődés eredménye a halottas ház megkülönböztetésére használt fekete lepel alkalmazása, amit egy újító vezetett be, és amit az egyik falu társadalma elfogadott. A folyamatot azonban a gazdasági fejlődéssel is lehet értelmezni éppúgy, mint a sírra állított karácsonyfa szokását, amit hasonlóképpen mint új kezdeményezést vett át és tett szokássá a közösség. Végül a materialista világnézet, a korszerű életszemlélet adott új funkciót a böjtölés régen egyházi jellegű szokásának, bár a kettőt az a tény feltétlenül megkülönbözteti egymástól, hogy az előbbit többen megtartották, az utóbbit pedig kevesebben, de szabad elhatározásból, önként vállalják.

Az őrhalmi néprajzi csoport temetkezési szokásainak eddig részletezett, harmincöt év alatt bekövetkezett változásait tehát *négy jelentősebb belső és külső mozgató erőre* vezettük vissza. Igen fontosnak tartjuk a belső fejlődés révén létrejött produktumokat, akár egyes elemek teljes kirekesztése, akár új elemek beiktatása is az eredmény. A *belső fejlődés* azonban nem független a társadalom egészének fejlődésétől. Bármennyire is igazolt egy falusi közösség, a tömegkommunikációs eszközök mai fejlettségi fokán, és a sajtó befogadásának jelenlegi magas szintjén nap mint nap többféle, egymástól eltérő hatás éri. És ezek befolyásolhatják azokat a belülről induló kezdeményezéseket, amelyeket most belső fejlődésnek nevezünk. A változás második motorikus ereje, a *gazdasági, társadalmi fejlődés* lényegében a legtöbb változás mögött meghúzódik, mert benne van minden más erő, amit a mai államrend az életkörülmények folyamatos javítására mozgásba tud hozni. Legfőbb eszköze ennek az állami gondoskodás számos megnyilvánulási módja, témánkat legközelebből érintően az egészségügyi ellátás, az oktatás és a közművelődés. Amint a legtöbb változás háttérében joggal kereshetjük a gazdasági-társadalmi átalakulást, épp úgy, épp olyan hatékonysággal fedezhető fel az általános fejlődés másik motorjaként a *materialista életszemlélet elterjedése* és fokozatos behatolása az élet legkülönbözőbb területeire,

Állandóság és változás, konzervativizmus és progresszivitás — a kultúra természetéből következik.¹¹⁰ A két fogalom és magatartásforma a kultúra egészét tekintve egyensúlyban van egymással és kiegészíti egymást. A fejlődés eredményeként a szokáscsoportnak, mint a kultúra egy részének egyes elemei elsorvadhatnak, de a jelentősebbek helyét újaknak kell elfoglalniuk. Addig, amíg ennek az új elemnek a beilleszkedése nem biztosított, a régi konstrukció nem hullik szét, mert ezzel nemcsak saját létét veszélyezteti, hanem a célt is, amiért létre jött, a mi esetünkben a holtak és az élők biztonságát, nyugalmat.

JEGYZETEK

1. Ortutay Gy. 1937.
2. Az eddig megjelent kísérleteket, munkákat elemzi: Dankó I. 1975.
3. Herskovits, M. J. 1960. 443.
4. Heiz F. 1940.
5. Bakó F. 1948.
6. Fél E. 1938.
7. Hugyagra ld. NMT I. 64, 110, 124, 305; Órhalomra ld. NMT I. 95-96, 198; Varbóra ld. NMT I. 95-96, 198.
8. Saját gyűjtés, 1940.
9. Ld. az ipolyvarbói róm. kat. plébánia anyakönyveit. Az 1749-1759. évekre vonatkozóan anyagot 1941-ben gyűjtöttem ki.
10. Schematismus 1940. 63. 1. Az esztergomi érsekség a varbói plébániát 1332 óta tartja nyilván.
11. A fuvarozásra ld. Zólyomi J. 1975. 101.
12. Mocsáry A. 1826. Hugyag: I. 234-235; Trás-Órhalom: I. 298; Varbó: I. 366-373. — A hugyagl savanyú víz sorsát az Ipoly szabályozása pecsételte meg, az új meder ugyanis megsemmisítette a forrást (Balla István tsz. elnök szíves közlése).
13. NMT II. 30, 31, 33.
14. Manga J. 1968. 17.
15. Borovszky S. 1911. 54, 56, 99-100.
16. Mint a 9. sz. jegyzet.
17. Népszámlálás, 1970. 18. 340.
18. NMT III. 26, 133.
19. Kapros M. 1975. 135.
20. Saját gyűjtés, 1940. év.
21. Helységnévtár, 1942. 119. 122.
22. Fél E. 1938.
23. Fél E. 1938. 83.
24. Saját gyűjtés, 1941. év.
25. Balla István termelőszövetkezeti elnök és Hegedűs József tanácselnök közlései alapján. Segítségüket, tanácsukat — elsősorban Balla Istvánnak — ez úton is hálásan köszönöm.
26. Kezembe került a Csemadok 1974. VI. 15-16. napjain Zselizen (Zvielovce) szervezett folklór fesztiválján rendezett népművészeti kiállítás katalógusa. Az ábrák nagyobb része az ipolyvarbói-vrbovkai népviselet, népi hímzés és szőttés legszebb darabjait mutatta be. Ebben az évben a csehszlovák-magyar kulturális egyezmény keretében ezen a területen néprajzi gyűjtést folytathattam.
27. Czuczor-Fogarasi 1864. IV. 1193.
28. Negyvenölés: a nagybőjt 40 napja alatt naponta csak egyszer szabad enni. (A nagybőjt hétel: 1. csonkahét; 2. nevetlenhét; 3. fehérhét; 4. guzsalyhét; 5. feketehét; 6. virághét; 7. nagyhét;) Asszonyok szokták végezni, de kevesen tartják be végig. férfiak úgy negyvenölnek, hogy ez alatt nem isznak pálinkát. Gyűjtőterületünk a Somogy megyei szokásnak teljesebb formáját szolgáltatta: „Aki a 12 böjtöt megtartja, tizenkét nappal előbb megtudja halála óráját”. (Berze Nagy J. III. 224.)
29. Ezek, a halál közeledését és bekövetkeztét megmutató jelek általánosan elterjedtek a temetést és a babonát tárgyaló dolgozatokban mindenütt fellelhetők. Ld.: az alábbi idézet munkáját.
30. V. ö.: Kiss L. 1920. 31. — Gönczi F. 1914. 357. — Wichmanné H. J. 1907. 292.
31. Nagylócban (Nógrád m.) a haldokló kisgyerekekre ráterítik az apja ingét, hogy meg tudjon halni, ha az apja távol van. Eddig azért nem tudott, mert az apját várta. (Saját gyűjtés.)
32. Ágyat olyankor szoktak megátkozni, ha az örökségből kitérnek valakit azzal, hogy nem adják át neki azokat a javakat, amiket a végrendelkező neki hagyott. A kárvallott ilyenkor megátkozza azt a holmit, pl. ágyat, hogy aki eltulajdonította, „ne használhassa azt egészséggel” (vagy ne tudjon benne meghalni).
33. A haldoklást megkönnyítő cselekvéseknek szinte teljes hiánya kétségtelenül hagyomány szegénnyel járható. Más vidékeken csaknem mindenütt találni ilyen célt szolgáló eljárásokat.
34. Általában tilalmas siratni a haldoklót. Ld.: Püspökladány (sgy.), Berze N. J. 226. — Kiss L. 1920. 31. — Gönczi F. 1914. 258.

35. Teljesebb formáját közli Gönczi: „Ha gazda hal meg, a halotti menet után a marhákat, lovakat kieresztik s a kapuig utána hajtják. Egyesek kieresztés előtt az istállóban minden egyes állatot kötéllel megforgatnak, hogy el ne hulljanak. . . A méhkasokat fölemelik és megrázzák. Csonkahegyháton a halott ingével meghúzó-gatják, hogy a méhek el ne pusztuljanak.” Gönczi F. 366. V.ö. még: Berze N. J. III. 225. 1. — V. ö.: csonkahegyháti szokást a nagylóci adattal (31. jegyzet).
36. Adataink alapján feltételezhetjük, hogy a palócasszony általános, de a Tiszántúl is megtalálható (Szécsényhalászi, Mikófalva, Püspökladány sggy.)
37. Dejtáron (Nógrád m.) nem az órát állítják el, csak a tükröt takarják be fekete kendővel, „hogy ne nézze benne magát senki” (sggy.). Püspökladányban azért takarják a tükröt, mert meglátnák benne a halottat. Megtörtént, hogy egy lány éjjelkor, sötétben a tükörbe nézett, hogy meglássa a vőlegényét. De egy halálfejet látott és hamarosan meg is halt (sggy.) A tükör letakarását a besenyőtelki néphit magyarázza meg talán a legteljesebben: „Ha valaki meghal, a tükröt fekete ruhával kell befödni s az órát megállítani, hogy a halott lelke haza ne járjon. „Berze N. J. 1910. 26. — Luby M. 183. — Berze N. J. III. 225. — Gönczi F. 358. — Molnár J. 1938. 138.
38. Az öltöztető asszonynak ennire zárt formákban és ilyen szélesen kiterjedt munkakörét (ld. még szerepét a továbbiakban) egy palóc adat kivételével (Dejtár, sggy.) máshonnan nem ismerjük. Baranyában a halott beszentelését az egész gyászoló közönség végzi együttesen (Berze N. J. III. 231.) A kisküküllői „öltöztető” és a Szatmár megyei „mosóasszony” inkább csak a nevükben meghatározott teendőket végzik. Ld.: Sámuel A. 1918. 94. — Luby M. 181.
39. A matyók nem mossák meg a halott egész testét, „csak arcát, keze szárát s a lábait térdig”. (Istvánffy Gy. 1896. 280.)
40. Fontos, hogy a „haló ruha” ne legyen se túl könnyű (mert hamar elszakad), se túl nehéz (mert nem bírja majd a halott). A század elején már jó előre újat csináltak. (Felső-Hangony, Borsod vm. sggy.)
41. Egerben az öregasszonyok ma is ragaszkodnak ahhoz, hogy a menyecskefőkötőben temessék el őket (sggy.).
42. A Heves vm. északi részén lakó palócok „haló ruhá”-nak azt szokták megőrizni, amiben a „hitre mentek”. (Istvánffy Gy. 1894. 181.) Gyűjtőterületünkön a jegyruhának, mint hálóruhának a hiánya szerintünk nem azt jelenti, hogy ez a szokás kikopott a gyakorlatból. Inkább pl. az egri (vagy másutt is fellelhető) szokáshoz kapcsolódik. A lány mint mennyasszony megy a másvilágra. Az asszony viszont — bármilyen idős is — az asszonytársadalom megkülönböztető jelét, a főkötőt hordja, már csak azért is, mert a túlvilági élet ugyanolyan lesz, mint amit eddig megismert. Ennélfogva szükség lesz ott is ilyen megkülönböztető jelekre. V. ö.: Molnár J.: 1932. 141.
43. Az alsó kendőt szokták „kikötni”, a felsőt pedig az áll alatt „előre kötni.”
44. Csitárban (Nógrád m.) azt tartják, hogy a „vas nehéz a halottnak” (sggy.), Dejtáron sem tesznek vasat a koporsóba. Az öltöztető asszony „jorgácsval” csinálja meg a kontyot (sggy.). V. ö. Luby M. 181.
45. V. ö.: Kiss L. 1920. 82. — Sámuel A. 1918. 92.
46. Egerben hasonlóképpen megfizetik a borotva árát (sggy.). V. ö.: Berze N. J. II. 233. 2.
47. Egerben mint egyébként itt is, beleszik a koporsóba (sggy.). Egyes vidékeken azonban megőrzik és felhasználják. Bánfán. . . amikor a halott gazdát a koporsóba teszik. . . a padlásra viszik és a tető legalsó lécsorára kötik. Itt marad egy évig. Az évfordulón minden évben egy-egy sorral feljebb kerül, hogy a gazdaság is évről-évre jobban virágozzék, ne lássák meg rajta, hogy hiányzik a gazda. (Berze N. J. III. 293. 1.). Máshol „az örökös elteszi, s megőrzi s ha pörös ügye akad, magával viszi a tárgyalásra s akkor pöre javára dől el.” (Jankó J. 415.) Csitárban is hasonló céllal tehették el valamikor az alkötőt.
48. A pogány gyász színe a vörös volt. A feketét a kereszténység hozta divatba. — Fél E. 1935.
49. A ravatalnak ez a körülírása tudomásunk szerint csak Palócföldről ismeretes. A névből kiindulva feltehetjük, hogy a ravatalt mindig az ágyra, ill. az ágyként használt fekvő alkalmatosságra készítették. Az itt említett szekérderek valószínűleg az „ágyszék”-re vonatkozik. (Ld.: Istvánffy Gy. 1911. 12.) Ha a régiségben az ágy széknek a lócára vetett ágy az elődje (Ld.: Pápai K. 1893. 27. — Szarvaskő, Bekölce sggy.), úgy lehetséges, hogy valamikor a halott is eddig ágyán, tehát a lócán nyugodott.
50. Hódmezővásárhelyen a halottat a koporsóba fektetve ferítik ki. (Kiss L.: 1920. 85.)

51. Hódmezővásárhelyen hasonló céllal tettek rá vasat, de eltemették a halottal (Ld.: U. o. 85.). Göcsejben a vasat nem a mellére, hanem a dereka alá teszik, hogy ki ne fakadjon (Gönczi F. 1914.). „A 18-24 éves korban elhalt fiatal embernél... a meghalt mellére lópatkót tesznek s azzal el is temetik.” (Pintér S. 1891. 183.) Ezt a szokást mi nem tudtuk megtalálni (V. ö.: Istvánffy Gy. 1894. 183.), legalább is nem ilyen élesen kirajzolt formában.
52. Valamikor a búzásvermekben a búza tetejére egy tejes köcsögben vizet állítottak, hogy ne dohosodjék meg. A víz „beszította a dohoságot”.
53. Göcsejben azért nem viszik ki a szemetet, hogy ne léphessen rá senki, mert a rálépő rövidesen meghalna. Vagy azért, hogy a leiket ki ne szórják. (V. ö.: Szendrey Zs. 1914. 323. — Kiss L. 1920. 85 1. Ld.: Gönczi F. 1914. 360.).
54. Egerben, Püspökladányban nem szabad nagyon siratni a halottat, mert vizes lesz a ruhája (sgy.). Mivel a halott a nép hite szerint az államhoz hasonló érzékeltségbe merült, a hozzá való hangos beszéd, a siratás könnyen felébreszthetné. Mivel pedig a halott visszatérését mindig igyekeznek meggátolni (V. ö.: Róheim G. 1925. 163.), tilalmazták a siratást is. (V. ö. még: Luby M. 180.)
55. A halottak a másvilágon a búcsút járják. Mig az élők nappal, addig ők éjjel szokták járni. „Má számtalanok látták, hogy megnyílt az ég és mentek a búcsósok. Az éneket is hallották”.
56. V. ö.: Sámuel A. 1918. 97-98.
57. Aki fél, fogja meg a halott két nagylábujját (Nagylóc, Püspökladány sgy.), bár ugyanakkor Lócban tiltják is: „Nem szabad a halott lábát megfogni, mert rossz betegség győn rád” (sgy.). Ugyancsak Nagylócban félelem ellen össze kell hajtogatni azt a terítőt, ami a temetés alatt a pap asztalán feküdt; vagy olyanért elmondani egy miatyánkot és egy üdvözlést, aki meghalt, de nem tudnak róla semmit (sgy.).
58. A halottas ház ablaka és a sárgaság kapcsolata a palócok között Csitárból és Nagylócból ismeretes még (sgy.). v. ö.: Kiss L. 1920. 37. A lóciak szerint, ha sárgaságban vagy, menj el a keresztanyádhoz és kötéss vele sárga szallagot a nyakadra (sgy.) Püspökladányban azzal előzik meg a bajt, hogy befüggönyzik a halottas ház ablakát (sgy.). — Akinék sárgasága van, igyék vizet arany gyűrűről, vagy faragja ki a sárgarépa közepét és igyék abból (Órhalom, sgy.).
59. Istvánffy hasonló leírást közöl. 1894. 183.
60. Tudomásunk szerint csak ezen a vidéken szokásos. Felső-Hangonyban a „virrasztolás” a temetést megelőző este van. Társulatos asszonyok, szomszédok, rokonok vesznek részt. Nemcsak asszonyok, férfiak is. Eneklés és imádkozás után a virrasztóknak túrot, szalonnát, kenyeret és bort adnak. A virrasztolás szertartásszerű befejezése ismeretlen (sgy.).
61. Valószínű, hogy régebbi állapotot őriz Pintér S. leírása: „A kiterítve levő halott mellett a falu szegényei szoktak virrasztálni...” (1891. 108). Közismert a koldusok és a holt lélek szoros kapcsolata (Ld.: Róheim B. 1925. 181.).
62. V. ö.: Kiss L. 1920. 83 1.
63. Csitárban a koporsószentelést (füstölés) gazdagabb helyen maga a pap végzi el (sgy.).
64. V. ö.: Jankó J. 1893. 221. — Kiss L. 1920. 88. 1.
65. Kisküküllőben szintén így, kendőkkel, a halott testét nem érintve teszik át, de nemcsak a koporsóba, hanem a ravatalra is. (Sámuel A. 1918. 95. 97).
66. A halott mellé zsebkendőt tesznek, hogy meg tudja törülni a szemét a másvilágon, ha sirna (Püspökladány, sgy.).
67. V. ö.: Berze N. J. 1910. 26.
68. A koporsóba virágot, olvasót, imakönyvet, zsebkendőt, kalapot, állkötőt, pénzt tesznek. Utóbbi azért, „mert az jó lesz, ha fősvény vót és eddig nem adott a szegényeknek”. Ha valamit kihagynak, a következő halottal küldik el. (Mikófalva, sgy.). V. ö.: Kiss L. 1920. 85 — Sámuel A. 1918. 97.
69. Egerben csak annak teszik a kezét keresztbe a koporsóban, aki már keresztelt. Egy öregasszony nagyon kérté a szomszédokat, hogy ő hadd legyen a keresztanyja egyik gyereküknek, mert akkor keresztbe fogják tenni a kezét, ha meghal. Különbözik csak „lenyújtják” mellette (sgy.).
70. Nagylócban a koporsó után nem jó hamar becsukni az ajtót (sgy.). V. ö. még: Berze N. J. III. 229 1.
71. V. ö.: Berze N. J. 1911. 124.
72. V. ö.: Luby M. 186.

73. A koporsót gyalog kivinni mindenesetre a régebbi forma. V. ö.: Luby M. 89. 1.
74. V. ö.: Berze N. J. III. 233. 1. A szalmát Göcsejben el hagyják rothadni (Gönczi E.: 1914. 359).
75. Talán jobban rátapint a szokás lényegére a nagylóci kifejezés: „föddel meghagyította a halottat, hogy ne féljen tőle” (sgy.). V. ö.: Gönczi E. 1914. 366. — Kiss L. 1920. 90.
76. Mikor a koporsóval együtt a koszorúkat is beteszik a sírba, néhányan kérnek belőle egy szál virágot. (Hangács, Borsod m., sgy.).
77. Szintén csak Palócföldről ismeretes. Ld.: Pintér S. 1891. 108.
78. A sírásót tréfásan „násznagynak” mondják ilyenkor.
79. Istvánffy szerint „teríteni szoktak a megholt részére is, még pedig oly formán, hogy a kést, villát, kanalat keresztbe teszik egymáson, aztán a tárgyért ráborítják, a lócán pedig üres helyet hagynak a számára”. (1894. 184). A halott megszemélyesítése a torban általános a palócok között (V. ö.: Pintér S. 1891. 108 — Csitár Dejtár sgy.), de másutt is megtalálható. (V. ö.: Berze N. J. III. 231, 233. 1.) Dejtáron a torba is az öltöztető asszony hívogat, tor végén pedig az éneklők imádkoznak (sgy.).
80. A tor országzerte hagyományos étele a mák.
81. Nagyon valószínű, hogy valamikor énekeltek. Csitárban (Órhalomtól 3 km.) a halottnak valamelyik közeli hozzátartozója mindig elénekli ezt a dalt:
- „Három fehér szőlőtőke,
Három fekete.
Dicsőrtessék az Úr Jézus
Drága szent neve.
Boldogságos Szűz Anya
Legyen a mi patronánk.
Ezt a kis borocskát ígyuk meg,
A jó Isten áldojn meg”.
- A szöveget ugyanazzal a dallammal Varbón is és Órhalomban is ismerik. Balajton (Borsod vm., reformátusok) zsoltárokat énekelnek (sgy.). A kalotaszegi néphit meg is magyarázza, hogy miért kell énekelni: „A torozásnál besötétedésig okvetlenül énekelni kell, különben a halott lelke haza jön”. (Jankó J. 1892. 164).
82. V. ö.: Herkely K. 1937. 186. — Sámuel A. 1918. 102. — Kiss L. 1920. 91.
83. A halott a temetés után való éjjelen viszájón megköszönni a helyet. Ezért a szoba földjét hamuval hintik be, hogy lássák, ott járt-e. (Nagylóc, Szécsényhalászi, sgy.). Egerben a halottat másnap várják vissza, hogy hazamegy megköszönni a szállást. Ilyenkor pl. koppanással jelt ad (sgy.). A hamuhintés kizárólagosan, mint palóc szokás ismeretes.
84. Dejtáron egy pohár vizet, Felnémeten (Heves vm.) sót és kenyeret, Mikófalván „rágyűvő este” vizet és ételt készítenek a halott számára. Ez a metaridális jellegű pánanimizmus megvan még a matyóknál (Istvánffy Gy. 1896. 285.) és a hódmezővásárhelyi néphitben is. Itt a víz és a só mellett fokhagymát is tesznek az asztalra. Ld. Kiss L. 1920. 92.
85. A hangácsi (Borsod vm.) katolikus templomban van egy „halál kereszt”, amire minden halottnál szőtt pamunkendőt kötnek. A kendőt temetés után a papnak, vagy a kántornak adják át. Ezt a keresztet mindig egy gyerek és egy kislány viszi a halottas menet élén. Útközben „vátik” egymást (sgy.). A keresztire kötött kendő, amiről az ország különböző részeiből van leírásunk (Ld.: Herkely K. 1937. 186. — Berze N. J. III. 230. — Gönczy F. 1914. 366.), a zászlós kopja emlékét őrzi. V. ö.: Viski K. 1910. — Berze N. J. 1911. A halott lakodalmára ld. Szendrey Ákos tanulmányát: Ethn. 1941. 44–53.
86. A kereszteleetlen gyereket a hevesi palócok is „eskátulyába” temetik el. (Istvánffy Gy. 1894. 182.) Kiskunhalason szülés közben meghalt egy asszony, s a gyermek megmaradt. Mikor betették a koporsóba, az öregasszonyok azt akarták, hogy tegyék a gyereket a halott mellé és szoptassák meg mégegyszer, hogy haljon meg ő is, mert az ilyen gyerekből táltos lesz (sgy.). V. ö.: Luby M. 196. 1. Nagylócban ha éjjel sívalkodást hallanak a temetőből, biztosan a kereszteleetlen gyermek hangja. Aki meghallja, köteles ezekkel a szavakkal, egy helyben maradva megkeresztelni: „Ha lány vagy, Éva legyél, ha gyerek vagy, Ádám legyél. Nyugodj Jézus nevébe!”
87. Ha gyerek, vagy kislány hal meg, kis kalapot, vagy kis kötőt csinálnak neki és beteszik a koporsóba, hogy legyen mibe szednie a mannát (Kerekgede, Gömör vm. sgy.).

88. V. ö.: Istvánffy Gy. 1896. 280. — Kiss L. 1920. 92. 1.
89. Valószínű, hogy annak a szokásnak lepusztult töredéke, amit a hevesi palócok tartanak: „Az áldott állapotban elhalt nő... mellé egy kis inget, egy szál vékony viaszgyertyát és egy krajcárt is helyeznek el, amit a keresztanya köteles adni.” Istvánffy Gy. 1894. 182.) V. ö.: Gönczi F. 1914. 358.
90. Ugyanakkor mennek a „Gyula vízié” is az „Ipóra”.
91. Halottak napján nem jó varrni. Tollat fosztani jó, de fonni sem, se mosni.
92. Mindenszentek napján mise után a szegények kiállnak a templom elé és a jobb módúak cipőt adnak nekik. Mikor átvették az ajándékot, a szegények rózsafüzért mondanak az adakozó halottjáért. (F. Hangony, sgy.) Kiskunhalason „halottak hetibe” nem szabad kimeszelni a házat, mert meghal valaki (sgy.)
93. Azokon a területeken, ahol a nép adottságainál fogva hagyományörző, megtalálható a lélek útjának ez az állomása. (Ld.: Berze N. J. III. 236. — Gönczy F. 1914. 366. — Benkóczy E. 1907. 151. — Mikófalva, F. Hangony, sgy.) Azelőtt általános lehetett a magyar néphitben.
94. Más vidékeken pontosan meghatározzák, hogy mennyi idő alatt kell kimosni a halott ruhát. Baranyában 14 nap (Berze N. J. III. 231, 124.), a Balaton mellékén két hét (Jankó J. 1902. 416.), Göcsejben két tél leforgása előtt (Gönczi F. 1914. 367.). Gyűjtőterületünkön tehát a szokás szegényedett a totalitásban.
95. V. ö.: Herkely K. 1937. 185.
96. A szellemmel való párbeszédet szinte szóról szóra így írja elő a Baranya megyei és a hódmezővásárhelyi néphit. (Ld.: Berze N. J. III. 236. — Kiss L. 1920. 92.)
97. Egerben a halál utáni negyvenedik napon misét mondatnak az elhunytért. A templomban megjelenik az egész rokonság. Mise után kimennek a sírhoz és elhívják a halottat, hogy menjen velük a „tudós asszony”-hoz. Az ő közvetítésével megkérdezik, hogy kíván-e valamit a halott. Ha pl. azt mondja, hogy nem tettek a kezébe olvasót, vagy imakönyvet, akkor a legközelebbi halott koporsójába teszik, s így küldik el neki (sgy.). Felnémeten, Mikófalván (sgy.), Besenyőtelken (Berze N. J. 1910. 27.) szintén meghatározott idő elmúltával kell elmenni a tudós asszonyhoz. A halott-látó asszonyok fő működési területe Eger vidéke. Baktán, Novajon, Dormándon (ember!), Szalókon voltak, vagy vannak ilyen halottlátók. Természetes, hogy a centrumok közelében ilyen kötött formája alakult ki a halottidézésnek. Órhalom és Varbó kb. 100 kilométernyi távolságra fekszik innen. A varázs, hogy meg tudják jeleníteni a természetfelettit, még itt is erős. De nem szül már olyan szokást, ami időhöz kötött és mindenkre kötelező érvényű lenne. V. ö.: Herkely K. 1937. 186. — Molnár J. 1938. 140. — Nyáry A. 1908.
98. Baranya megyében az elhunyt szelleme harmadnapon jelenik meg, Nagyszalontán évfordulókor. (Ld.: Berze N. J. III. 236. — Szendrey Zs. 1914. 323.)
99. A szövegek meghatározását Erdélyi Zsuzsának köszönöm.
100. ÉKsz. 481.
101. Néder Géza plébános szíves közlése.
102. Malonyay D. V. 316.
103. Az információt Néder G. plébánosnak köszönöm.
104. Kulcsár K. 1969. 124.
105. Clifton, J. A. 1968. 291.
106. Ortutay Gy. 1971. 285.
107. Arensberg-Niehoff 56.
108. Órhalomban a több generációt magába foglaló nagycsalád mintegy 1960-ig funkcionált és ebben a családszervezeti formában — amint ezt a néprajzi terepkutatás folyamán magunk is megállapíthattuk — a vezetés szerep az asszonyoké volt. Ennek a matriarchátusra emlékeztető helyzetnek az ismeretében 1945-1946-ban a kisgazdapárti agitátorok főleg az asszonyok körében fejtették ki tevékenységüket, hogy ezzel akadályozzák a férfiak esetleges közeledését a baloldali pártok felé: NMT. IV. 69.
109. Ujváry Z. 1969. 165.
110. Clifton, J. A. 1968. 227.
111. Dienes J. 1963.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arensberg-Nlehoff 1964. *Introducing Social Change: a manual for Americans overseas*, Chicago.
- Bakó F. 1948. Ágyvitel Órhalomban. *Ethn.* LIX. 145-149.
- Barabás J. 1963. Kartográfiai módszer a néprajzban. Bp.
- Benkóczy E. 1907. Egervideki babonák. *Ethn.* XVIII.
- Berze Nagy J. 1910. Babonák, babonás alakok és szokások Besenyőtelken. *Ethn.* XXI.
- Berze Nagy J. 1911. A zászlós kopja emléke Hevesben. *Ethn.* XXII.
- Berze Nagy J. 1940. Baranya megyei néphagyományok. Pécs, I-III.
- Clifton, J. A. 1968. *Introduction to Cultural Anthropology*. Boston.
- Czuczor-Fogarasi 1864. A magyar nyelv szótára. Pest. I-V.
- Dankó I. 1975. Változásvizsgálat a néprajzban. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve, II.
- Dienes I. 1963. Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugor-kori emlékééről. *Arch.*
- Dömötör T. 1972. Magyar népszokások. Bp.
- ÉKsz. Magyar Értelmező Kéziszótár. Bp. 1972.
- Fél E. 1935. Adatok a gyász színekhez és párhuzamok. *Ethn.* XLVI.
- Fél E. 1938. Néprajzi adatok Órhalomból. *NÉ.* XXX.
- Fél E. 1941. Egy palóc házasságelőtti szokásról. *Ethn.* LII.
- Gönczi F. 1914. Göcsej. Kaposvár.
- Heizer F. 1940. Jelentése 1940. május 11—20., Ipolyvarbón és Órhalomban (Nógrád m.) végzett néprajzi gyűjtéséről. In: A budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter-Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyararságtudományi Intézetének működése az 1939/40. tanévben Bp.
- Herkely K. 1937. A matyók betegsége és halála. *Ethn.* XLVIII.
- Herskovits, M. J. 1960. *Cultural Anthropology*. New York.
- B. Irányi L. 1976. A szokások változása Mónosokoron. *Folklor archivum* 5.
- Istvánffy Gy. 1894. Újabb adalékok a palócok néprajzához. *Ethn.* V.
- Istvánffy Gy. 1896. A borsodi matyó nép élete. *Ethn.* VII.
- Istvánffy Gy. 1911. A palócok lakóháza és berendezése. *Néprajzi Értékesítő* XII.
- Jankó J. 1892. Kalotaszeg magyar népe. Bp.
- Jankó J. 1893. Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. *Földr. Közl.*
- Jankó J. 1902. A Balaton melléki magyarság néprajza. Bp.
- Kapros M. 1975. A keresztesel szokásai az Ipoly menti falvakban. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 21.
- Kiss L. 1920. Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. *Ethn.* XXXI.
- Kulcsár K. 1969. Az ember és társadalmi környezete. Bp.
- Luby M. é.n. A parasztlelet rendje. Bp.
- Malonyay D. 1922. A magyar nép művészete. Bp. I-V. (1907-1922).
- Manga J. 1968. Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Bp. 1968.
- Mocsáry A. 1826. Nemes Nógrád Vármegyének Historiai, Geographiai és Statistikai Ismertetése. I-II. Pest.
- Molnár J. 1938. A halott és eltakarítása Hajdúnánáson. *Ethn.* XLIX.
- NMT. Nógrád megye története. I—IV. Salgótarján 1969—1973.
- Nyáry A. 1908. A halottlátó. *Ethn.* XIX.
- Ortutay Gy. 1937. Magyar népismeret. Bp.
- Ortutay Gy. 1971. Hagyomány, változás — népi kultúra. *Népi Kultúra — Népi Társadalom*. V-VI. Bp.
- Pápai K. 1893. A palóc faház. *Ethn.* IV.
- Pintér S. 1891. A palóc születése, házassága és halálózása. *Ethn.* II.
- Róheim G. 1925. Magyar néphit és népszokások. Bp.
- Sámuel A. 1918. Kisküküllő vármegye református népének temetkezési szokásai. *Ethn.* XXIX.
- Schematismus 1940. *Schematismus venerabilis Cleri archidioecesis Strigoniensis*. Bp.
- Szendrey Zs. 1914. Ember és természetfeletti lények a szalontai néphitben. *Ethn.* XXV.
- Ujváry Z. 1963. A szokáskutatás néhány terminológiai kérdése. *Műveltség és Hagyomány* V.
- Ujváry Z. 1969. Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. *Műveltsége és Hagyomány*, XI. Debrecen.
- Viski K. 1910. Mi a kopjafa? *Néprajzi Értesítő*. XI.
- Wichmanné H. J. 1907. A moldvai csángók szokásából. *Ethn.* XVIII.
- Zólyomi J. 1975. Adatok Nógrád megye parasztságának XVIII-XIX. századi történetéhez. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 21.

A régi szokás szerint Varbó-Vrobovkán mintegy 16 éneket szoktak a virasztáson elénekelni. A szövegek felét egy kéziratos könyvből másoltuk ki, azokat, amelyek a legrégebbiek és amelyek — véleményünk szerint — az énekek értékesebb részét képezik. Ennek a dolgozatnak a keretei nem adnak lehetőséget az énekek teljes bemutatására és elemzésére, itt csupán két megjegyzést kívánunk tenni. Az első ének első versszaka utolsó sorának szavai (Halál ábrázatját magunkra kell vennünk) időbeni kapcsolatot sejtetnek azzal a honfoglaló és népvándorláskori szokással, mely szerint a halott fejére álarcot húztak.* További kutatásnak kell még a szövegek forrásait, esetleges megváltoztatásuk mértékét felderíteni, s különösen vonatkozik ez az utolsó énekre, amelyet Fábián Istvánné a saját búcsúztatására írt. Az igen régi szövegek fennmaradását és alkalmazását többek között azzal lehet indokolni, hogy a faluban évszázadok óta élő földbirtokos család szokásainak egy-egy elemét a falu népe is átvette, s ezek közé tartozhattak a virrasztó énekek is

1.

Jaj, mely szomorú hír, hogy mind el kell mennünk,
Az eleven testből mind porrá kell lennünk.
El nem kerülhetjük, nem lehet mást tennünk,
Halál ábrázatját magunkra kell vennünk.

Ifjúság, vénség, itt nincs tekintetben,
Szépség, éltelenség, egyforma a földben.
A nagy úr, vagy törvény, nem parancsol ebben,
Bizony el kell menni, nem lehet különben.

A királyi pálca hatalmat nem vehet,
Mint egy koldus bottya, csak annyira mehet.
Az ügyész és más tiszt, előbbre nem léphet,
Kit talán a halál még ma is megtéphet.

A földben mindnyájan, csak egyformák lesznek,
Férfiak, s asszonyok, ha rothadást vesznek,
A festett színek is, szintén rútak lesznek,
Hogy megtartassanak, arra szert nem tesznek.

Legyen a koporsó aranyból, ezüstműből,
Márványkő, kemény fa, vagy egy darab szűrből,
Legyen a megholt test királyi nagy vérből,
De csak földbe megyen, minden az életből.

Egy esztendő múlva, ha holtat keresnek,
Igaz ábrázatját látják ott kevésnek.
A villogó szemek, mert akkor beesnek,
A nyelvnek híre sincs és más gyenge testnek.

*Dienes J. 1963.; Barthus A. 1973. 176.

Ha látja csontjait fiú az atyának,
Azonképp a leány az édesanyjának,
Kételkedve mondja holt atya fiának,
Mert a sok holtak közt nincs formája annak.

Akit jól ösmernek, akkoron, ha látják,
Egész más formának, ötet lenni mondják.
Ámbár szerették is, de immár utálják,
Jaj, micsodás lett ez? — csodálva csodálják.

Óh irgalmas Jézus, légy nekünk irgalmas,
Hogy a végső harcunk ne legyen ártalmas.
Inkább halál ellen legyen diadalmas,
Lelkünk boldogsága, mennyekbe jutalmas.

2.

Óh életünk végóráján, lelkünknek testtől válása,
Jaj nincs itt megmaradása, jut számadásra,
Földből lettünk, földdé leszünk,
Föld és porrá majd elválunk.

Ne bízzál ember erődhöz, világban élő mentedhez
Híres, nemes nemzetedhez, mert jutsz végedhez.
Földből lettünk...

Jaj volt világra születnünk, siralmas a mi életünk,
Kígyók, békák eszik testünk, ha földbe lépünk.
Földből lettünk...

Akár együnk, akár igyunk, akár álljunk, vagy vigyázzunk,
Mindenütt tőr van utánunk, hogy megakadjunk.
Földből lettünk...

Járatlan útra kell menned, csak egyes-egyedül lenned,
Jaj lesz, ha ezt eltéveszted, lelked elveszted.
Földből lettünk...

Olyan most a mi életünk, mint szalmatűz dicsőségünk,
Megváltozik mi örömünk, mind el kell mennünk.
Földből lettünk...

Miért hát nem gondolkodol, mert nincs lakóhelyed sehol,
Gyenge orcád majd megsárgul, nyelved megnémul.
Földből lettünk...

Szép nemzetid, kik voltak, teveled nyájaskodának,
Te mellőled mind elállnak, végre elhagynak.
Földből lettünk...

Óh, lelkem hát mennyországba menj be, a nagy boldogságba
Angyali szent társaságba, vigadj az Űrban.
Földből lettünk ...

3.

Megszabadultam már én a testi haláltól
És megmenekedtem minden nyavalyámtól.
Bűntől és ördögtől, e csalárd világtól,
Az örök kárhozattól.

Lelkemet ajánlom a hatalmas Istennek,
És testemet hagyom ő anyjának, a földnek.
E világot pedig az én feleimnek,
Még őbenne élőknek.

A testi halálból megyek örök életre
És megmondhatalan öröme, dicsőségre.
Kit Krisztus halála azoknak készíté,
Akik bíznak őbenne.

Nincsen már hatalma énrajtam az ördögnek,
E csalárd világnak, sem a kegyetlen bűnnek.
Mert Krisztus elrontá hatalmát ezeknek,
Mi nagy ellenségünknek.

Az Atyaistennek vagyok én szerelmében,
Az ő szent fiáért kedvében, kegyelmében
Részesít ő engem minden örömeben,
Az örök dicsőségben.

Semmit azért rajtam tñ ne siránkozzatok,
Magatokra inkább kérlek, jól vigyázzatok
És hogy velem légyen örök nyugvástok,
Azért imádkozzatok.

4.

Óh, emberi gyarlóság,
Halld meg mi a valóság,
Ember élete rabság,
Halál a nagy adósság,
Óh, mit vélsz, mért nem félsz,
Hogy oly készületlen élsz.

Az ember csak pór és sár,
Minden órán romlás vár,
A föld majd magábazár,
Légy bár ezüst, s arany vár,
Szörnyűség ez ínség,
Minden jajszó ezzel jár.

Naponként mind elmúlunk,
Mint a virág elhullunk,
Mert egy napiak vagyunk,
Árnyék holnapi napunk,
Emésztő, rémisztő,
E világ melyben vagyunk.

Gyorsabb a nagy futónál,
Gyümölcs hordó hajónál,
Vagy a repülő sasnál,
Csúfabb a rozsdás vasnál,
Égő tűz, életet űz,
Minden nyavalyát rád fűz.

Mint ruha emésztetik,
Mely a molytól éltetik,
Szabadságod vétetik,
Béklyóba verettetik,
Felbomlik, megromlik,
Élted fala leomlik.

Valaki halálra vál,
Bár síró szemek közt áll,
Pártfogót megsem talál,
Meggyőzi azt a halál,
Bárki légy, de elmégy,
Szárnyon repülj, sem használ.

A halál jó véletlen,
Ki nagyon kíméletlen,
Ne légy hát készületlen,
Gondolkozz mind szüntelen,
Találtass, számláltass,
Választottak közibe.

5.

Pályafutásomnak végén,
Életemnek végső részén,
Halálom megvetett törén,
S közelgetésén.

Oh egek két égő szeme,
Nap és hold, csillagok fénye,
Nézzetek holt tetemimre,
Gyász nemzetemre.

Mert ím, a halál levágott,
Hálójában megakasztott,
Mérge nyila rám célozott,
Sírba taszított.

Nem nézett nagy őseimre,
S azoktól vett címeremre,
Deli ékes természetemre,
A földhöz vere.

Addig ostromlá testemet,
Fájdalmakkal tetteimet,
Még elrontá életemet,
S már földbe temet.

Most nem ad keresményimből
Útravalót kincseimből,
Nevezetes gyöngyeimből,
Föl (fül?) függőimből.

Megfosztott engem házamtól,
Fényes úri palotámtól,
Fiaim és leányimtól,
Más rokonimtól.

Hitvesem szíve fájdalmát
Nem hallgatja nagy siralmát,
Siralmától vett ártalmat,
Nagy aggodalmát.

Mi haszna a ruházatnak,
Arany, hímzett virágoknak,
Gazdagon vetett ágyaknak,
Mind megrothadnak.

Hogyha tétetnek valami,
A testem alá akármí,
Csak annyit ér, mint a semmi,
A föld emészti.

Magam is eltemettetem,
Rothadás alá vettetem,
Formátlan lesz egész testem,
Mert bűnbe estem.

Ez legyen tehát kérésem:
Magzatim, párom, édesem,
Nálatok emlékezetem
Maradjon nékem.

Isten előtt énérettem,
Mert gyarló edény vétettem,
Esedeztek, hogy lelkem
Élhessen mennyben.

Óh, siralom, óh fájdalom,
Hogy a holtaktól kell szólnom.
Az Úristen maga tudja,
Holtakat hol szabadítja.

Sok lakóhelyei vannak
Az Úristen országának,
De nem tudjuk, merre vannak,
Hogy a holtak hol kínlódnak.

Most azért elődbe jöttünk,
Keresztfád előtt könyörgünk,
Tekintsd a megholt hívekre,
Kit teremtettél képedre.

Mert mindnyájunkért meghaltál,
Szent véreddel megváltottál,
Szent lelkedhez szorítottál,
Nekünk üdvösséget adtál.

Elérkeztünk a szent helyre,
A szomorú, gyászos kertbe.
Végasztalást itt nem veszünk,
Könnyes szemmel visszamegyünk.

Mert a holtak nem szólhatnak,
Végasztalást nem adhatnak,
Csak szentséges Szűzmária,
Az árvák végasztalója.

Már én többet nem szólhatok,
Bánatimban nem mondhatom,
Csak hogy örök nyugalmat
Adjál minden megholtaknak.

Nyugodjanak békességben,
Jézus, Mária nevében.
Óh Mária, Óh Mária,
Krisztus Jézus édesanyja.

Könyörögj most miérettünk,
Kik olvasóddal köszöntünk.
Mondja mindnyájunknak nyelve,
Dicsértessék Jézus neve.

Dicsértessék Jézus neve,
Most és mindörökké ámmen.

Adj Uram örök nyugalmat a megholt híveknek
 És az örök világosság fényeskedjen nekik,
 Akik közülünk kimúltak, bűnökből ki nem tisztultak,
 Sírva fohászkodnak,

Legyen kedves színed előtt a mi imádságunk,
 Melyet kimúlt társainkért néked felajánlunk.
 Kik bűneinkért szenvednek, purgatóriumban égne,
 Tebenned remélnek.

Hozd fel nekik az öröm nap tündöklő hajnalát,
 Nyisd meg nekik szent keziddel mennyország ajtaját.
 Adj nekik örök nyugovást, örvendetes feltámadást,
 Mennyben örök lakást.

Azért majd ám a szentmise érte szolgáltatik,
 Az Úr Jézus teste, s vére érte mutattatik.
 Kérjük Istent, hogy fogságból vegye ki tűznek lángjából,
 Purgatóriumból.

Adj örök nyugalmat a megholt híveknek,
 Purgatórium tűzéből szabadítsd ki őket.
 Amennyi dicső ország, melyet te bírsz, nagy uraság,
 Fogadja be őket.

8.

Elvégeztem immár pályafutásomat,
 E világon való zarándokságomat,
 Hittem, megtartottam igaz vallásomat,
 Jőjj el Jézus Krisztus, add meg koronámat.

Mária, Szűzanyám, most hozzád fordulok,
 Hogy légy szent fiadnál én kegyes szószólóm.
 Hogy bocsássa meg mit ellene vétettem,
 Mert csak így nyerhetek örök üdvösséget.

Nagy fájdalmamban is csak tebenned bíztam,
 Mária, Szűzanyám, nem is csalatkoztam.
 Mert szívem erős volt, de hitem erősebb,
 Oh, drága Szűzanyám, hogy háláljam ezt meg.

Most már búcsút veszek e kedves családtól,
 Énhozzám tartozó minden rokonimtól.
 Oh, bocsássatok meg, hogyha tán vétettem,
 Úgy bocsássatok el a nagy útra engem.

Hát hozzád hogy szóljak, kedves menyem, Jolán,
 Aki velem jóban, rosszban kitartottál?
 Három árvát neveltünk föl apa nélkül,
 Elszorult a szívünk, hogyha rájuk néztünk.

Most neked köszönöm meg a jóságodat,
Hiszem úgy tartottál, mint édesanyádat.
Kívánom, élj soká friss jó egészségben,
Sok örömed legyen gyermekid körében.

Kedves unokáim és dédunokáim,
Hozzátok hogy szóljak, kedves mindeneim?
Éljetek e földön igaz boldogságban,
Hogy feljuthassatok a szép mennyországba.

Kedves testvéreim, hozzátok is szólok,
Kik betegségemben meglátogattatok,
Kívánom, boldogan még itten éljete,
Hogy elnyerjétek az örök üdvösséget.

Keresztgyermekeim, nászak, nászasszonyok,
Es ti, harmadrendi kedves jó testvérek,
Temetésemre jött minden jó barátok,
Kívánom, az Isten egyenként megáldjon.

Koporsóban kiterített halott, mellette látogatók

A Szent Mihály lova a halottas ház udvarán, a szertartás megkezdése előtt.

Társulatos asszonyok a temetésen.

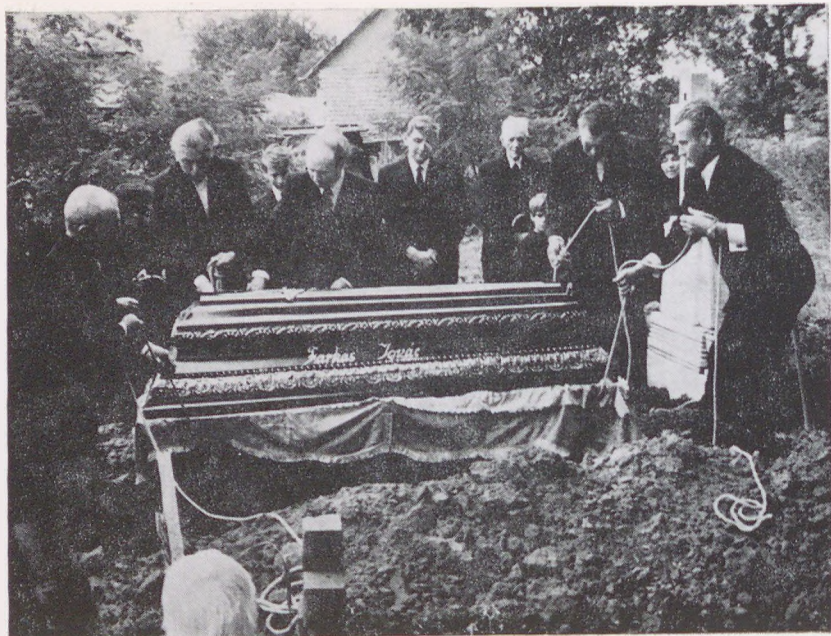
A koporsó és a rokonság a temetési szertatás alatt

Útban a temető felé

A temetési menetben vállon viszik a koporsót

A koporsó leengedése a sírba

A rokonok és a sírásó behantolják a sírt

Gyertyavivő és zászlóvivő férfiak a temetésen

A sírásó beállítja a sírkeresztet

A sírásó lapátnyéllel keresztet vet a sírra

A rokonság körül járja a sírt

HIEDELMEK ÉS SZOKÁSOK A GRAVIDITÁS KEZDETÉTŐL AZ ANYA AVATÁSÁNAK SZERTARTÁSÁIG AZ IPOLY MENTI FALVAKBAN

1.1. Korábbi dolgozatomban¹ bemutattam már azokat a terhesség idején, születéskor alkalmazott preventív és produktív mágikus szokásokat, hiedelmeket, amelyeket az Ipoly menti falvak parasztságának emlékezete, néhány ritka esetben gyakorlata megőrzött. Az anyag szinte maga kínálta a megoldást, hogy a gyermek köré csoportosítsam adataimat, tekintve, hogy e tiltások, varázslások vélt funkciója az esetek számottevő hányadában reá vonatkozott. Jelenlegi tanulmányom a korábbinak mintegy kiegészítője. Most azokat a mágikus praktikákat veszem sorra, amelyekkel az anya védelmét igyekeztek biztosítani. Vizsgáлом azt is, hogy az idekapcsolódó, különböző funkciójú szokások milyen kötelezettségeket, terheket róttak az asszonyra, illetve mennyiben biztosítottak valamiféle előnyt számára. A mágikus szokások ilyen jellegű érintése mellett igyekszem az asszony életmódjának alakulását részletesen bemutatni a terhesség, szülés, gyermekágy időszakában. Az anyag feldolgozásánál törekedtem arra, hogy az így tágabban értelmezett szokás-együttest a család, közösség dimenziójából is megvilágítsam.

1.2.1. Mindezen szempontok kialakításához és alkalmazásához kutatástörténeti előzmények teremtették meg a lehetőséget. A születés körüli szokások témaköre a magyar néprajz tudománnyá szerveződése óta jelen van a szakirodalomban.² Az Ethnographia első évfolyamaitól kezdve egy-egy vidék, község hiedelmeiből, szokásaiból bemutató, hosszabb-rövidebb — jobbra vagyis tematikájú — adatközlések tartalmaznak idevonatkozó részleteket.³ Egyes szerzők külön csoportosítják a terhességgel, születéssel, kisgyermekkel kapcsolatos anyagot,⁴ vagy kiemelten ennek bemutatása, feldolgozása a céljuk.⁵ A népi gyógyítást kutatók is tesznek említést a terhesség folyamán és szülés alatt felmerülő rendellenességek orvoslásáról.⁶ Táji monográfiák, monografikus célzatú dolgozatok — változó mélységben — szintén érintik témánkat.⁷

E leírások döntő többségben hiedelmeket, mágikus szokásokat tartalmaznak. A különböző vidékekről származó adatok segítségével már felvázolhatók a terhesség, szülés hiedelemkör főbb összetevői, csomópontjai. Lakodalom alkalmával igyekeznek a házasság termékenységet befolyásolni, illetve e tekintetben jósolni. Úgy vélik, a meddőség mágikus úton előidézhető vagy feloldható. A nemi aktushoz fűződő képzetek már inkább a születendő gyermek nemével, egészségével állnak kapcsolatban. Terhesség alatt megcsokasodnak a preventív mágikus szokások, jóslások, amelyek elsősorban a gyermek nemét, egészségi állapotának, jövőjének alakulását, kisebb számban a szülés könnyű, szerencsés lefolyását célozzák. Feltűnnek olyan adatok, amelyek az állapotos asszony tisztátalan

voltára, illetve termékenység-előidéző varázserejére utalnak. Szülés alkalmával a gonosztávoltartás kap kiemelt szerepet, továbbá — vagy ehhez kapcsolódva — a szülés megkönnyítésére irányuló mágikus praktikák jelentkeznek. A köldökszínór, méhlepény újabb jóslások, varázslások eszköze az újszülött sorsának alakulására, az anya még elkövetkező szüléseire vonatkozóan. A gyermekágy időszak alatt továbbra is a rontás-elhárítás, gonoszszűzés áll előtérben — immár az anya és újszülött együttes védelmére —, illetve a gyermekágyas tisztátalanságából fakadó tiltások. Elenyészően kevés hiedelem kötődhet az anya szülés utáni avatásának egyházi szertartásához is.

A hagyománykör további összetevőjeként találunk utalásokat a termékenység, terhesség, szülés keresztény valláshoz kötődő képzeire, szokásaira (védőszent; fogadalmak, böjt, búcsú), legtöbbször *KÁLMÁNY* Lajos munkáját⁸ jelölve meg forrásként. Néhány esetleges megjegyzés érinti a szülés lefolyását (hely, résztvevők) is. Bemutatásra kerülő anyagunk szempontjából szólnunk kell még arról, hogy több szerző⁹ idilli színben igyekszik feltüntetni a terhesség időszakát, amelynek folyamán mindenki figyelmes az asszonyhoz, személye „általános kímélet tárgya”. A kérdéssel elmélyültebben foglalkozók¹⁰ azonban kevésbé derűs képet rajzolnak.

Ezen előzmények után lát napvilágot *TEMESVÁRY* Rezső máig példamutató, témánk szempontjából kiemelt jelentőségű munkája,¹¹ amely az egész országra kiterjedően mutatja be a terhesség, szülés, újszülött hagyománykörét. Az orvos szerzőt azon cél vezette, hogy alapos felmérést készítsen a meglévő állapotokról; ezt fontos kiindulópontnak tartotta a fennálló egészségügyi viszonyok megváltoztatásáért indított küzdelemben.¹² Az addig publikált, továbbá orvosok, bábák segítségével összegyűjtött, óriási anyag rendszerezésénél szerencsésen ötvöződött az orvosi és etnográfus közelítésmód: a körülmények, jelenségek reális bemutatása, az egészségügyi vonatkozások részletesebb tárgyalása mellett, egyenlő súllyal szerepelteti a hiedelmeket, mágikus praktikákat is.

TEMESVÁRY munkája nyomán a terhesség, szülés hagyományköre tovább bővül. Vizsgálja, mennyiben módosul a táplálkozás, viselet terhesség alatt, általában nagyobb teret szentel az egészségügyi kérdéseknek (terhesség alatti hányás, gyomorégés, vérzések, emlők előkészítése stb.), részletesen tárgyalja a szülés helyét, módját, lefolyását. Ő is felhívja a figyelmet arra, hogy a „gyermekáldást” korántsem mindig tekintik „áldásnak”.

1.2.2. *WLISLOCKINÉ*, majd *TEMESVÁRY* fokozott gyűjtőmunkára buzdítanak,¹³ hiszen a közegészségügyi állapotoknak — a szükségesnél ugyan jóval lassabb ütemű — változása az idevonatkozó szokások gyakorlatát fokozatosan háttérbe szorította. Mégsem nő a kutatás intenzitása, s *TEMESVÁRY* eredményeinek módszertani hasznosítására is csak elvétve kerül sor. A 30-as évek végéig alig találunk a születés szokáskörével önállóan foglalkozó publikációt,¹⁴ bár a korábbiakhoz hasonlóan, folyamatosan napvilágot látnak e témát is érintő anyagközlések, kisebb feldolgozások a szokások, hiedelmek,¹⁵ népi gyógyászat¹⁶ köréből, valamint a táji monográfiák, monografikus igényű dolgozatok¹⁷ is tartalmazznak idevonatkozó részleteket. Azonban inkább csak egy-egy akció, képzet földrajzi elterjedtségéhez szolgáltatnak adalékokat. Mindössze *KISS* Lajos

és GÖNCZI Ferenc alaposságra törekvő leírásai érdemelnek külön említést, továbbá az a jelenség, hogy újabb utalások történnek a gyermekáldással kapcsolatos nézetekre, s e nézeteket meghatározó gazdasági, társadalmi tényezőkre.¹⁸ Mintegy e kutatástörténeti fázis lezárásaként, a publikált, elsősorban hiedelmeket, mágikus és — kisebb részben — természeti megfigyelésen alapuló szokásokat foglalja össze SZENDREY Zsigmond „A magyarság néprajza”-ban.¹⁹

1.2.3. Hosszantartó, alapos gyűjtőmunka előzte meg GÖNCZI Ferenc sokoldalú témamonográfiájának a „Somogyi gyermek”-nek megjelenését.²⁰ A Somogy megye magyar, német, horvát parasztságának gyermekhez fűződő hagyományait közreadó munka számunkra nagy fontosságú. Nemcsak impozánsan gazdag, változatos, minden részletre kiterjedő adattömege miatt,²¹ hanem azért is, mert a szerző — anyagközlő szándéka mellett — alapos kutatómunkája során szükségszerűen eljutott azoknak a gazdasági és társadalmi gyökereknek feltárásához, amelyek a gyermekáldással, szaporulattal kapcsolatos nézeteket meghatározzák. Az egyke-rendszerrel foglalkozó fejezetben részletesen kifejti ezt, esetenként utalva a rétegződésből fakadó eltérésekre is. Továbbá az anyag bemutatása során többször említ vallási, nemzeti különbségeket — bár e jelenségek összehasonlító értékelésére már nem vállalkozott.

Hasonlóan TEMESVÁRY-hoz, GÖNCZI munkája is kevésbé talált követőkre. Bár eredményei csak jóval később kerültek publikálásra, itt kell szólnunk viszont KRESZ Mária kutatásairól, tekintve, hogy az 1940-es évek elején gyűjtötte példamutató alapossággal, komplex megközelítéssel a gyermekkor és ifjúkor hagyományanyagát Nyárszón — közte a terhesség, szülés témát is.²² Érdeklődése kiterjedt mindarra, ami témánk kutatástörténete alapján számbavehető, s pontosan regisztrálja az időbeli változásokat. Ismerteti a gyermekszámmal kapcsolatos nézeteket, rávilágít azok gazdasági, társadalmi hátterére. Az életkori szokásokon belül, vagy önállóan a születéssel foglalkozó további publikációk módszertanilag kevésbé hoznak újat, inkább a már előzőleg feltárt adatok földrajzi elterjedtségére vonatkozó ismereteinket bővítik.²³ Hasonló eredménnyel jár a nagyobb témaerületeket átfogó, szokás-, hiedelem-, gyógyítás-publikációk idevonatkozó részeinek áttanulmányozása is.²⁴ MANGA János vizsgálja mindössze megszokott módszerével a szokások időbeli változását, elhalását,²⁵ továbbá KRUPA András utal a mágikus praktikák mellett a terhes asszony köznapi életmódjára.²⁶

1.2.4. Mennyiségileg is igen számottevő, s egyre részletesebb, árnyaltabb anyagot tartalmaznak viszont az utóbbi másfél évtizedben megjelenő, egy-egy község néphit, népi gyógyítás emlékanyagát mind nagyobb mélységben, komplex szemléletmóddal feltáró adatközlések, dolgozatok.²⁷ Bemutatásra kerülő témánk szempontjából említésre méltó MADAR Ilona azon törekvése, hogy a terhességgel, szüléssel kapcsolatos népi tudást felderítse.²⁸ Ugyanő, majd PENAVIN Olga az adott (mágikus és racionális) ismeretek családon belüli közvetítését, átadását is érinti.²⁹

Általánosan elterjedt szokásokról, hiedelmekről tudósítanak — jobbra szűkszavúan — a különböző falumonográfiák témájukban idekapcsolódó fejezetei.³⁰ Mindössze BECK Zoltánnak a vásárhelyi pusztalakai életkori szokásairól írt összefoglalója érdemel figyelmet, amelyből néhány jelenség társadalmi rétegenként mutaközü eltéréseiről kápunk

információkat, s a házasesetre történő felkészülés bemutatása kapcsán a nemi életre nevelő hagyományokat is tárgyalja.³¹ Itt szölok a különböző céllal készült összefoglaló munkákról,³² amelyek szerzői, érdeklődési körük, illetve a mű jellegéből fakadó lehetőségeik szerint gazdagítják a kapcsolódó adatok, következtetések számát. BALOGH István társadalmi szempontú megfigyeléseit említem külön is.³³

Mindazok a gazdasági, társadalmi motiváló tényezők, amelyekhez a terhesség, szülés, kisgyermekkor szokásaival elmélyültebben foglalkozó kutatók, változó alapossággal, de szükségszerűen közelítettek, a társadalomnéprajzi törekvések, majd szisztematikus kutatások megindulásával — más rendszerben, más oldalról természetesen — egyre határozottabb megfogalmazást nyertek, elsősorban FÉL Edit és MORVAY Judit munkássága nyomán.³⁴ A gyermekszámmal kapcsolatos nézetek, törekvések mozgatórugói,³⁵ a terhes asszony köznapi életének rendje,³⁶ a család és tágabb közösség viszonya a leendő anyához, a szüléshez, a gyermekágyashoz,³⁷ a menyecske helyzetének módosulása a családban első gyermekének világrajötte után,³⁸ az újszülött családba fogadása³⁹ — mind olyan kérdések, amelyek szervesen hozzátartoznak a születés hagyománykörének vizsgálatához, s csak ezek megválaszolásával adhatunk reális képet e szokásokról.⁴⁰

Nem lenne teljes a téma kutatástörténetének vázlata, ha nem szólnánk az idevonatkozó részleteket is tartalmazó orvostörténeti munkákról, amelyek új néprajzi anyagot kevésbé közölnek ugyan, de a szerzők nézőpontja, feldolgozási módszerei révén teljesebbé válik a népi szülészetről alkotott kép.⁴¹

1.2.5. A szüléshez kapcsolódó hagyományok gyűjtésére a közel-múltban a Palóc Kutatás keretében kérdőív jelent meg,⁴² amely már e különböző közelítésű munkák módszertani eredményeit igyekszik hasznosítani. Bár a kérdőív elsősorban a palócnak tartott területeken végzendő kutatások támogatását célozza, TÓTH Ferenc ennek alapján (kibővítve a szerelem, házasodás, esküvő kérdéskörével) végzett ürményházi kutatásai⁴³ azt igazolják, hogy más vidékek idevonatkozó szokásainak felderítésénél is hasznosan alkalmazható kiindulópontként.

1.3. Az általam kutatott Ipoly menti községekből a terhesség, szülés, gyermekágy hagyományait illetően kevés támpontunk akad a szakirodalomban. Célszerűnek látszott nagyobb egységet, hozzávetőlegesen a történelmi Nógrád megyét (északon a szlovák nyelvhatárig) figyelembe venni.⁴⁴

Első összefüggő leírásunk a múlt század közepéről származik Ősagárd községből.⁴⁵ GARÁDY nevű szerzője a keresztelő bemutatására fordít nagyobb gondot, de jelen témánkat is érinti. Az asszony, megbizonyosodván állapotáról, gyorsan közli ezt valamelyik rokonával, mert ellenkező esetben a születendő gyermek néma lesz. A terhesség alatt úgy-úgy kiveszi részét a munkából, mint egyébként, semmi kíméletben nem részesítik. Első szülés után az anya 3, a későbbi alkalmakkor 2 hétig feszik lepedőkkel elkerített ágyban, amely öt és gyermekét védi a gonoszoktól. Ezért csak a legvégső esetben hagyja el fekhelyét, akkor is gondosan ügyelve arra, hogy senki, különösen idegen férfi ennek tanúja ne legyen. Figyelemre méltó a szerző megfigyelése, amely szerint e szokást

a fiatalok közül többen nem tartják már be, noha az idősebbek „komoly feddésben” részesítik őket ezért. A bába naponta kétszer meglátogatja a házat, ellátván az újszülöttet, s ha kell, az anyát is „megkeni”. Feladatai közé tartozik végül, hogy a gyermekágy időszakát lezáró avatáson részt vegyen. Az asszony innen hazaérve szétbontja lepedőkkel elkerített ágyát, mivel a gonoszok hatalmának ideje lejárt, s azonnal hozzálát szokásos teendőihez.⁴⁶

Néhány évvel később készültek *REGULY* Antal feljegyzései az Ipoly felső szakasza környékén fekvő községekben. A vajúdnő a kamrában „lyukasszékre” (állóka) ültetik, s két oldalról támogatják. A szülést a pap előtt felesküdtött bába irányítja. A „fekő” (fekvő-, gyermekágyas asszony) egy hétig marad ágyban, de utána is csak a ház körüli teendőket végzi addig, amíg avatásra nem megy a templomba, „hol a pap beavatja és megszenteli”. Ez első szülés után 4, a többi gyermeknél 3 hétre történik.⁴⁷

A század utolsó negyedéből származó megfigyeléseit írja le a Szécsényben élő *PINTÉR* Sándor, minden bizonnyal elsősorban lakóhelye környékét véve alapul. Az általa rajzolt kép jóval derűsebb, mint az előzőek. Szerinte a terhes asszonyt nemcsak a család, hanem az idegenek is nagy figyelemmel, gondoskodással veszik körül. A születés „sátoros ünnep”, ami számos előkészülettel jár. Kimeszelik a házat, s az előre elkészített, ártó hatalmak ellen biztosítottak vélt „sátoros” ágyban hozza világra gyermekét az anya. A férjnek semmi szerepe nincs ilyenkor. A „hangulatosságra” törekvő, szépirodalmias stílus miatt nem tisztázható egyértelműen, hogy ki készíti el az ágyat, kik vannak jelen a szülésnél. Az avatás egy hétre történik: az ünnepelőbe öltözött anya a bába kíséretében templomba megy gyermekét bemutatni.⁴⁸

Néhány elszórt hiedelemadat megjelenésétől eltekintve,⁴⁹ a következő leírás a *BOROVSKY* szerkesztette monográfia-sorozat Nógrád megyei kötetében olvasható.⁵⁰ Szerzője, *FARKAS* Pál (a balassagyarmati főgimnázium tanára) a XX. század eleji szokásokról tudósít. Lakodalom alkalmával a fiatal pár termékenysége, majd terhesség alatt a születendő gyermek érdekében végzett, néhány preventív mágikus eljárás leírása után, ő is említi, hogy az állapotos asszony változatlanul kiveszi részét a munkából. Leírja, hogyan készítik el az első szobában a „sátort” (a gyermekágyas fekhelyét), amibe szülés után fektetik az anyát. Nézete szerint e szokás a gyermeket védi a szemmelverés, elváltás ellen.⁵¹

Egyszerre szólnék *NYÁRY* Albert publikációiról, amelyek jobbra Nógrád megyei tapasztalatain alapulnak. Két korai dolgozatában nem sok idekapcsolódó anyagot találunk. Mihálygyergén és Pilinyben a század elején kevés a gyermek, ennek okát a szerző nem a gyermekáldás korlátozásában látja, hanem a nagyarányú gyermekhalandóságban. Így a családok örülnek a gyermekáldásnak.⁵² Egyetlen hiedelmet még említ Pilinyből a születéssel kapcsolatosan.⁵³ Nagyobb területről származó megfigyelései alapján arra a következtetésre jut, hogy a palócoknál ismeretlen még az egyke-rendszer. Feltűnik viszont neki az a jelenség, hogy minél szegényebb a község, annál több gyermek születik.⁵⁴ Számunkra „A palóc anya és gyermeke” című, 1931-ben megjelent tanulmánya jelentősebb, amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy a fiatalasszony első gyermeke megszületésétől számít ténylegesen a férj családjába tarto-

zónak.⁵⁵ Sajnos nem fejti ki bővebben, mit ért azon, hogy az anyaságra már otthon felkészítik a leányt. A szülés körüli szokásokból a következőket említi. A bába az asszony lebetegedésének közeledtével sűrűn látogatja a házat, nincs-e még reá szükség. A „fekvőasszony” (gyermekágyas) ágyát hozományába készített „sátor lepedő”-vel takarják el. A babakelengyét „a házközösség meglétekor” összeadták a rokonok, a tanulmány anyagának gyűjtése idején azonban ennek előteremtése már az anyára hárult. A gyermekágy tartama alatt az asszony nem hagyhatja el a portát, ezt szigorúan betartják. Nyolcadik napon kerül sor az avatásra, amikor az anya sötét ruhában, bekötött fejvel viszi ünnepélyesen felkészített csecsemőjét a templomba, ahol a pap imádságot mond a gyermek fölött. A szertartáson a bába is jelen van.⁵⁶

NYÁRY Albert munkásságát követően mindössze néhány elszórt adattal rendelkezünk hiedelmekről⁵⁷ és a „sátoros ágy” készítésének örhalmi gyakorlatáról.⁵⁸

1.4. Bemutatásra kerülő anyagomat 1970 és 1976 között gyűjtöttem. Drégelypalánkon, Ipolyvecén, Nagyorosziban, Érsekvadkerten, Ipolyszögön, Csesztvén, Órhalomban, Ludányhalászikban és Litkén végeztem alapos, minden részletre kiterjedő anyaggyűjtést. Ellenőrző, kiegészítő gyűjtésekre került sor Patak, Dejtár, Balassagyarmat, Patvarc, Huguag, Ipolytarnóc, Mihálygerge, Egyházasgerge esetében. Gyűjtőterületem történelmi és néprajzi szempontból nem mondható összetartozó egységnek, inkább csak földrajzilag határolható be: a mai Nógrád megye északi részén, az Ipoly mentén szélesebb sávban elhelyezkedő községekről van szó. A lakosok döntő többsége katolikus magyar, Csesztve, Ipolyszög, Patvarc esetében számolhatunk a XVIII. század folyamán betelepült evangélikus szlovákokkal is. Ipolyvecén szintén élnek szlovák eredetű evangélikusok, ők viszont korán elmagyarosodtak. Néhány, tételes valláshoz kötődő szokást, képzetet leszámítva, nemzetiségi, vallási eltérések kevésbé rajzolódtak ki témám gyűjtése során. Az idekapcsolódó egységes hiedelmek törődékes adatainak meglétéből vagy hiányából döntő következtetések levonására nem vállalkozom, feltétlenül számolnunk kell az adatközlők emlékezetének esetlegességével. A nem mágikus gyökerű szokások, nézetek, normák alakulása szempontjából azonban sok esetben döntő fontosságú tényező, hogy kis-, vagy bővített család formával állunk szemben. Ez pedig jobbra a gazdasági-társadalmi rétegzettség függ össze. Általában elmondható, hogy a bővített család intézménye inkább a módos gazdarétegnél konzerválódott a két világháború közötti időszakra. Számottevőbb gazdaréteggel Ipolyvecén, Érsekvadkerten, Órhalomban, Huguagon és Ludányhalászikban számolhatunk.

Tekintettel arra, hogy recens anyag feltárására vállalkoztam, átfogó, megalapozott, hiteles képet adni csak az első világháború utáni időszakról áll módomban. Természetesen felhasználom a korábbi, elbeszélések útján esetlegesen fennmaradt emlékeket is, mivel a hagyományos formák pontosabb körvonalazását segítik. Ezen adatok korát azonban a szövegben mindig jelölöm. Éles határként nem alkalmazhatók a második világháború évei sem, hiszen gyökeres életforma- és számottevő tudati változással a nógrádi parasztság esetében is csak a mezőgazdaság nagyüzemi, szocialista átszervezését követően számolhatunk. Esetenként tehát utalok a szokások továbbélésére, változására is.

2. VÉLEMÉNYEK, NÉZETEK A GYERMEKÁLDÁSRÓL, SZAPORULATRÓL

A másállapotba került asszonyra leggyakrabban az „állapotba van”, „állapotos” terminológiát használják. de mondják „terhes”-nek, „viselős”-nek „vastag”-nak is. Ahhoz, hogy a terhesség idejére érvényes szokásokat helyesen értékeljük, szükséges ismerni, milyen felfogás, nézetrendszer volt érvényben vidékünk parasztságánál a vizsgált időszakban a gyermekáldást, szaporulatot illetően.

2.1. Általános vélemény az, hogy szükség van gyermekre.⁶⁰ „Csak azért” gürcöl az ember, hogy a gyerekeinek legyen. Ha az nincs, akkor minek az egész?” — fogalmazták meg a miérte a választ. Hiába kerestem olyanféle indoklást, hogy az asszonyok örömeiket lelik a gyermekben. Elismerik ugyan, hogy ez alkalmanként igaz, de az öröm eltölpül szemükben a gyermekkel való fáradozás, gondok mellett. A gyermekben látják egész életük, szívós, kitartó munkájuk értelmét. Erre gyűjtögetnek szorgalmasan, s gyarapodásuk kis hányadát fordítják csak magukra. Sajátosan világítja meg ezt a felfogásmódot egy zahorai⁶¹ eset. Amikor a jómódú gazdacsalád egyetlen fia a papi hivatás mellett döntött, szülei sirva panaszkodtak ezt mindenkinek a faluban. Mi lesz most már a vagyonnal, mi értelme volt a munkájuknak, hiszen a fiú lemondott rokonai javára mindarról, ami őt utánuk megillette volna. Noha buzgó, vallásos embereknek ismerte őket a falu, s a katolikus pap presztizsét a 30-as években, mikor az eset történt, nagyra tartották a paraszti közösségekben.

Egykés családnál, ha a gyermek beteg lett, a szülők kétségbeesetten próbálkoztak mindennel, csak hogy életben maradjon, s ha mégis meghalt, ugyanilyen szívósan, szinte akadályt nem ismerően igyekeztek biztosítani ismét az utódot. Volt rá példa, nem is ritkán, hogy menyecske-lány, nős fiú halála esetén újból gyermeket szült az asszony.

A gyermektelen házaspároknál napirenden voltak az efölötti cívódások, bár válásra ebben az időben nem került sor. Ilyenkor, ha a férj vagy feleség valamelyik testvérének több gyermeke született, s azok beleegyeztek, egyet magukhoz vettek és nevelték, mintha sajátjuk lett volna. Legtöbbször az örökség is reá szállt, bár adoptálásra nemigen volt példa. Ha a testvér így végérvényesen nem is mondott le egyik gyermekéről, azellen nemigen szólt, hogy valamelyiket a meddő házaspár magához édesgesse. A gyerek ilyen esetben gyakori vendég lett a háznál, különböző formában támogatták nevelését, ajándékokkal igyekeztek elhalmozni, s örökségre szintén nagyobb arányban számíthatott. — „De az mégsem a saját vérükből való vót” — sommázzák mindenütt.

A menyecske családja szempontjából az is motiválta a gyermek szükségességét, hogy az asszonyt attól kezdve tekintették férje családjába tartozónak, ha élő gyermeke volt. Amennyiben özvegy maradt, továbbra is élhetett apósáéknál, gyermekével együtt kijárt neki a megélhetéshez szükséges élelem, ruházat, gondoskodtak róla. Ellenkező esetben viszont — kevés kivétellel — nem tűrték meg tovább, s bár saját szülei kénytelen-kelletlen befogadták ugyan, újabb férjhezmenéséig, vagy — ha úgy alakult — haláláig ott alárendelt, kiszolgáltatott helyzete volt.

A meddőséget a falu közvéleménye szégyenletesnek tartotta, mivel ebben isten büntetésének megnyilvánulását látták: „Rá is kiabáltak az ilyen asszonyra:»Te csak hallgass! Neked még gyereket se ad az isten,

mer' nem érdemled meg!“; „Azér' sújtotta így az isten, mer' olyan trehány vót, úgyse' tudta vóna kezelni“.⁶² Olyan véleményekkel is találkoztam, hogy a házasság akkor marad meddő, ha a fiatalok nem szeretik egymást. A két világháború között, főleg a módosabb rétegnél egyre gyakoribb rokonházasságok esetében megfigyelték, hogy nagyobb valószínűség van a „magtalanságra“. Ilyenkor, kárörömtől nem mentesen, sűrűn megszólították a szülőket, hogy miért „eröltették össze“ a fiatalokat, lám, hiába nőtt meg a birtok, nincs, aki örökölje.

2.2. Mindezen okok mégsem azt eredményezték, hogy az asszony igyekezett minél előbb gyermeket szülni a család örömére. „Hamarébb megvan az, mint egy kendővásár!“ — tartja a mondás. S valóban így vélekedtek: „Nem kellett félni! Előbb meglett, mint akartuk. Nem avvót a baj, hogy legyen, hanem az, hogy ne legyen“. Legfeljebb 10-12 év után kezdtek meddőségre gyanakodni. Azt tartják, jobb, ha minél később születik gyermek a házasságból. Maguk a fiatalasszonyok féltek az ismeretlen helyzettől. A gyermekszülés a falu társadalmában elfoglalt helyzetüket is megváltoztatta. Szemléletesen foglalta ezt össze egyik őrhalmi adatközlő: „Avvót a szép, akinek sokára lett. Akinek mingyá', az nem tetszett. Azt mondják, akinek mán gyereke van, ammán asszony. Akinek még nincs, az kimenyecskédhetette magát. Felvehette a sok cifra ruhákat, mehetett mulatságba. Persze az urával. De ha mán gyerek vót, ha vót is kire hagyni, mán nem illett elmenni“⁶³ (nagygazda felesége, sz. 1908).⁶⁴ Tartottak a falu szájától is, hiszen könnyen rámondták: „No ezt is kellett mán venni!“ — vagyis hogy a menyasszony „megesett“, azért volt sürgős a lakodalom. A megszólásokban jelentkezett a szexuális életet szégyelnivalónak, elítélendőnek tartó felfogás is: „Kibeszélték, akinek mingyá' lett gyerek. Hogy azér' ment a' férjhö', mer' mán rá akart mászni az urára“.⁶⁵ A férfira sem vetett jó fényt ez. Egyik 1916-os születési módos adatközlőm visszaemlékezése szerint, amikor négy évvel a lakodalom után terhes lett, anyósa alaposan megszidta férjével együtt: „Minek? Még ráértetek vóna. Mindig a gyerek körül vagytok, mindig elbújkáltok“. Itt jegyezném meg, hogy a férjre nézve elismerést váltott ki, ha feleségének később és kevés gyermeke született. „Gyereket csinyálni a hülye is tud, nem csinyálni, ahho' kell ész!“ — mondják ma is.

A menyecske anyja, különösen a 14-16 éves korukban férjhezadott gazdalányok esetében sajnálta a fiatalasszonyt: „Gyenge még az ahó!“ A férfi családja azon a véleményen volt, hogy a gazdaságban jobban hasznát lehet venni a menyecskének, ha még nincs gyermeke.

2.3. A szaporulat mértékét illetően valamennyi megkérdezett, korra és gazdasági helyzetre való tekintet nélkül egyetértett abban, hogy lehetőleg minél kevesebb gyermek legyen. A bővített család formai keretei között elvileg kedvező volt, ha több gyermek született, hiszen „akkor számított, hogy hány munkás van a családban“. Az adatokból azonban kitűnik, hogy a szaporulat csak egy bizonyos pontig volt előnyös, ameddig a birtok művelésénél hasznát tudták venni valamennyi családtagnak, illetve amíg a birtok jövedelme biztosította az egész család megélhetését. A határ tehát mindig az adott család vagyoni helyzetének függvénye volt. A kérdést tovább bonyolítja az a körülmény, hogy amíg az újszülöttből munkaképes családtag vált, létfenntartásának biztosítása a közös vagyon terhére ment. Tekintettel a nagy gyermekhalandóságra, a „ráfordítás“ gyakran nem térült meg. Továbbá minden szüléssel, s az apró

gyermekek gondozása következtében az anya bizonyos mértékig kiesett a munkából, ami ismét a közös hasznot érintette. A fiatalasszony oldaláról nézve: nem kis problémát jelentett, hogy a több fiútestvér családjaival amúgy is szűkösen fért meg egy fedél alatt, s az ebből adódó surlódások, kellemetlenségek elsősorban a menyecskéket érintették. A gyermekek gondozásának, nevelésének jelentős része is végeredményben csak rájuk hárult.

A szülőktől külön élő és gazdálkodó szegényparasztoknál, cselédeknel elsődlegesen a megélhetési gondok jelentkeztek: „Legjobban avvót a baj, hogy a koszt kevés vót. A gyerek meg mindig enni kér. Ruházatra mán nem is jutott szinte” (szegényparaszt felesége, sz. 1895.; Órhalom). Továbbá amíg a bővített család formát tovább őrző gazdaréteg esetében a gyermek gondozását, felügyeletét a határbeli munkák idején az otthon maradó gazdasszony (legtöbbször nagyanya) magára vállalta, náluk mindez az anya gondja volt: „Sok vót velük nagyon a vesződség. Nem tudta kezelni az ember, hisz’ mindig a napszám. munka” (szegényparaszt felesége, sz. 1896.; Hugyag). Szerencsés esetnek számított, ha voltak idősebb gyermekei, akikre ráhagyhatta a kisebbeket. Legtöbbször azonban hátikosárban, batyuban, kézenfogva — attól függ, mekkorák voltak — vitte magával gyermekeit a mezőre, vásárba vagy ahová éppen mennie kellett.

Attól kezdve — az első világháború után mindinkább ez általános —, hogy a családi birtok már nem maradt együtt, hanem a családfő halála után ki-ki megkapta belőle az őt megillető részt, újabb és mindjárt legfontosabbá váló ok szolt a kevesebb gyerek mellett. Minél többen voltak ugyanis, annál több felé kellett osztani a földet, jószágot. A család vagyoni helyzete az élő gyermekek számának függvénye lett. A legjobbmódú család gazdasági, és ehhez kapcsolódva társadalmi stabilitása megingott, ha sok gyermekük született, míg közepes gazda egyetlen gyermeke szerencsés esetben bekerülhetett a nagygazdák közé. E gazdasági mozgatórugó hatására az első világháború után nagymértékben csökken családonként a gyermekszám, mind jobban tért hódít az egyke, különösen a módosabb rétegnél.⁶⁰

A felsorolt okok ellenére voltak még sokgyermekes családok a két világháború között is. Nagyrészüket a szegényparasztokból, cselédekből került ki. Amikor ugyanis már olyan kicsi volt a birtok, hogy osztatlanul sem tudta a család megélhetését biztosítani, nem volt értelme az egykének. „Mikor mán vót kettő, oszt öt évre rá megint állapotos maradtam, gondoltuk az urammal, az a kis enni való csak kerülközik valahogy. Oszt csak egy darabig köll mán nevelni, akkor oszt mán a nagyobb elmehet napszámba. Mán akkor könnyebben leszünk, ha az hoz valamit. A lányka meg csak segít itthon, én is jobban mehetek a dologba” — emlékezett vissza az egyik szegényparaszt felesége (sz. 1904.; Csesztve). Számolnunk kell azzal a körülménnyel is, hogy e rétegnek kevésbé állott módjában megfizetni a művi abortuszt: „A negyedikvel elmentem én is Gyarmatra az orvosho’. Azt mondták, 10 pengőér’ megcsinálja. Ott oszt hallom, hogy 30 pengőt kér. Hát 30 pengőér’ nem terhelem a lelkemet. Gondoltam: tizzel kifizetem a bábaasszonyt, tízér’ veszek rá valami rongyot, tízér’ meg nevelem egy darabig. Így aztán meglett” (cselédasszony, sz. 1900.; Csesztve).

A falu módosabb, feltörekvő rétege lenézte az ilyen sokgyermekes családokat, gyakran gúnyolódtak rajtuk: „Ezeknek köll egy kenyér

eccőre!” „Minden évbe születyik neki, mint a nyúlnak”. Bár szívesen emlegetik, hogy maradék élelemmel, esetleg ruhafélével segítettek e nehézsorsú családokon, gyakorlatilag ennek ingyenmunka volt az ellenértéke. A lenézést, elutasító magatartást a gazdaréteg presztizstudata mellett más tényezők is motiválják. Szemléletesen tükrözik ezt nézetük indoklásai: „Jobban az olyan részeges embernek vót sok gyereke. Mit törődött az avval, hogy mit csinyál szerencsétlen asszony a sok gyerekkel?” (nagygazda felesége, sz. 1899.; Órhalom). „Sok gyerek ott van, ahol nincs egyetértés. Az ember nem törődik az asszonnyal. Aki törődik, az vigyáz” (nagygazda felesége, sz. 1908.; Órhalom). „Az ember is, az asszony is hibás vót. Az egyiknek húzódni kék az embertül, a másiknak meg vigyázní” (középparaszt felesége, sz. 1906.; Hugyag). „Kibeszélték az asszonyt, akinek sok gyereke vót. Mer’ hogy mindig az ura f...-án ülne! Azér’ van annyi gyerek. Mér’ nem tud mán valamelyik gyerekivel alunni? Mé’ köll az urával?” (nagygazda felesége, sz. 1916.; Órhalom). „Csak a szegényeknek vót sok gyerekük. Itt a szomszédba’ is egy nagyon szegény család lakott. De ott annyi gyerek vót?! Aztán mind úgy lett, hogy nyáron arattak, kaptak egy kis pájinkát az uraságnál, meg egy kicsit jobb kosztot, hát akkor kellett az asszony” (nagygazda felesége, sz. 1916.; Órhalom). Megértésre csak a magukfajtnál számíthattak a sokgyerekes családok. Azok viszont nem sokat tehettek, legfeljebb a gyermekek alkalmankénti felügyeletében, gondozásában segítettek, hogy az anya mehesse dolgozni.

3. TERHESSÉG

3.1. Ismeretek a terhességről, szülésről; felvilágosítás

A közeli gyermekáldásra különböző véletlenszerű eseményekből következtek. Általánosan elterjedt hiedelem szerint, aki felé pohár dől ki — lettlégyen akár nő, akár férfi — ott hamarosan gyerek születik. Napjainkban is gyakran mondják: „No feléd fordó’t, baba lesz!” —, ha már nem is hisznek az előjel feltétlen érvényében. Más változat szerint vendégség alkalmával feldőlt pohár a háziak közeli gyermekáldásának előjele. Ha lagziban borul fel pohár, az az ifjú pár gyors szaporodását jelenti (Órhalom). A gólya megjelenéséből hasonló következtetést vontak le: „Ha gólya szállt el a ház fölött, mán gyütt is a gyerek” (Órhalom). Mások véleménye szerint ez csak akkor következik be, ha gólya rá is száll a kéményre (Órhalom, Ipolyvece). A kuvik is jelentheti ugyanezt: „Az úgy van, hogy a kuvik nem egyfurmán szól. Ha azt kiabálja, hogy »Kivisz! Kivisz!«, akkor meghal valaki, de ha úgy szól, hogy »Fiú! Fiú!«, akkor gyerek lesz” (Litke). Amikor két asszony nagyobb ruhadarabot csavart ki mosás után, azt tartották, amelyik felé forog a csavarás, az hamarosan számíthat gyermekáldásra (Litke). Álombeli előjelről szintén tudnak: ha a menyecske azt álmodta, hogy halat fogott meg, akkor „úgy maradt”, azaz állapotos lett (Érsekvadkert).

A fiatalasszony első alkalommal jobbára csak akkor bizonyosodott meg ténylegesen terhességéről, amikor ezt alakjának elváltozása már egyértelműen mutatta. A fogamzásról, terhességről, szülésről felvilágosítást nem kapott, mielőtt férjhezment. Általános felfogás szerint ugyanis mindaz, ami a nemi élettel kapcsolatos, az szégyelni való, beszélni, gon-

dolkodni nem illik róla. „Arrul csak azok beszéltek, akik gyakorolták ezt a nótát. A kurvák” (szegényparaszt felesége, sz. 1895.; Órhalom). A kisgyermek kérdéseire azt válaszolták, hogy „a gólya hozza a kisbabát”, vagy „a bábanéni a nagy táskában”. Ha vajúdó asszony volt a háznál, a gyerekeket szomszédoknál, rokonoknál helyezték el. Előfordult, hogy hirtelen erre nem volt lehetőség. Ilyenkor a jajgatásra figyelő apróságot azzal nyugtatták, hogy beteg az anyja vagy az *ángyi*, azért jött a bábaasszony, hogy megkenje, s attól majd jobban lesz. A gyermekkori tévképzetek csak még homályosabbá váltak a fiatal lányok találgatásaitól, ha egyáltalán szóba merték hozni *pajtás*uknak. „A mi időnkben nem mondtuk vóna még azt se ki, hogy izéld meg az anyádat, nemhogy ilyenekről beszéltünk vóna” — tiltakozott az egyik 1895-ös születésű asszony. A nagyobb leányok már természetesnek vették, hogy ha a háznál szült valamelyik menyecske, nekik ott semmi keresnivalójuk.⁶⁷ Idős asszonyok, akik keserűen vagy nevetve meséltek saját tapasztalatlanságukról, ha azt kérdeztem, ők felvilágosították-e leányaikat, legtöbbször nemmel válaszoltak. „Azelőtt nem szóltak vóna egy parázna szót se a lányok előtt” — hozzák fel indoklásul. Ez a felfogás nemcsak a családhoz tartozókat, hanem a tágabb közösség tagjait is kötelezte. Általános vélemény, hogy nincs értelme az előzetes útbaigazításnak, hiszen „met-tudja úgyis, ha odakerül”. Esetleg egy-egy idősebb menyecske-testvér mondott néhány homályos, útbaigazítónak szánt mondatot a menyaszszonynak. Az igazság az, hogy nem is nagyon volt mit mondaniuk.

A fogamzásról mindössze annyit tudtak, hogy „akkor csinyálódik a gyerek”. Hogy adott esetben létrejön-e a fogamzás vagy sem, azt a legidősebbek egyértelműen isteni akarattól függőnek tartják, a következő generáció véletlennel magyarázza — noha elismerik, hogy a racionális védekezések csökkentik lehetőségét. Fűződött néhány mágikus hiedelem a fogamzáshoz, amikkel születési rendellenességeket véltek magyarázni. Pl. ha havivérzés idején fogamzik az asszony, a gyermek nem lesz épelméjű (Órhalom). A terhességről sem volt sok ismeretük az asszonyoknak. „A gyerecske mennő az anyjában.” „Mán kezdettől olyan furma, mint mikor megszületik, csak kicsinybe.” Mások szerint félidős koráig „csak vér egycsomóba”, utána kezd emberformája lenni. Abban egyeznek a vélemények, hogy lelke „félidőtől” van. A félidős kort a vérzés elmaradásától 4 és fél hónapra számolják. A magzat mozgulásának nem tulajdonítottak jelentőséget, legtöbbször azt állítják, észre sem vették. A szülés idejét 9 hónapra várják onnan számítva, amikor az első elmaradt menstruáció esedékes lett volna. A leány véleményük szerint 2 héttel előbb születik, „a fiút tovább viszi az anyja”.⁶⁸ Megfigyelték, hogy a terhesség alatt „mérgesek” az asszonyok, vagyis ingerlékenyek, érzékenyebbek. A terhesség alatti rosszsulléteket természetesnek tartották, akármilyen mérvűek is. Tisztában vannak vele, hogy a nagy fizikai megerőltetés, ütés, esés eredményezhet vetélést, koraszülést. Ennek azonban az előzőekben vázolt felfogás értelmében nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget: „Ha letette, maj’ lesz másik.” „Hát lehet úgy mondani, örültünk inkább annak”. Mindebből következik, hogy nem tartották fontosnak a vázolt tapasztalatokat közölni a lányokkal.

Azt azonban nem állíthatjuk, hogy az anyaszerepre egyáltalán nem készítették fel őket. A terhességre, szülésre vonatkozó preventív és pro-

duktív mágikus eljárásokról, képzetekről beszéltek nekik a családtagok, ismerősök egyaránt. Több adatközlő úgy emlékszik vissza, hogy ezekről lakodalom előtt részletesen kioktatta édesanyja, vagy felevenítette a már korábban elmondottakat. Tehát a maguk módján felvilágosították a férjhezmenő lányokat.

A racionális ismeretek hiánya mellett azzal is számolnunk kell, hogy a korán férjhezadott lányok gyakran biológiai értelemben sem voltak érettek a házasesetre. Meglehetősen gyakori esetnek számított a mai legidősebb generációnál, hogy első vérzése házasságkötés után jelentkezett a menyecskének. Sokan hivatkoznak arra, hogy — különösen eleinte — a havi ciklusuk nem volt rendszeres. Ha még tudtak is róla valamit, egy-két hónap kimaradásából így nem következtek feltétlenül terhességre. A hányás, szédülés okát először gyomorrontásban, fáradtságban keresték. Ha célzott is rá valamelyik családbeli fiatalasszony, igyekeztek elvetni a gondolatot.

Első szülés után már rendelkeztek az asszonyok személyes tapasztalatokkal. Továbbá az a körülmény, hogy túlestek rajta, feloldotta a téma „tabu” voltát,⁶⁹ más gyermekes asszonyokkal családon belül és kívül kicserélhették ismereteiket. Könnyen adódhatott úgy, hogy segédkezniük kellett valamelyik házbeli menyecske szülésénél. E gyakorlati ismeretek birtokában váratlan, rendkívüli helyzetekben meglepő ügyességgel, találékonyssággal tölthették be a baba szerepét is, amint erről számos elbeszélte történet tanúskodik.

Következő alkalmakkor tehát már hamarabb gondolt terhességre az asszony, s legtöbbjük megpróbálkozott egyszerűbb módszerekkel, amelyek a terhesség megszakítását célozták: zsákokat, általában nehéz súlyt emelgettek, ugráltak le a padlásról, székéről, erősen hajlongtak befelé a gabonás *hambárba*. Bonyolultabb, veszedelmesebb eljárásokba azonban csak kevesen és ritkán fogtak. Inkább a módosabb réteg asszonyai folytattak a bábák, orvos által végzett művi beavatkozásokhoz.

3.2. *Allapotos asszony a közösségben*

3.2.1. Amikor az asszony megbizonyosodott terhességéről, eltelt szégyenérzettel, félelemmel. Ez a lelkiállapot egyrészt abból fakadt, hogy — noha magyarázatát nem tudják adni — mindig az asszonyt hibáztatták, ha állapotos lett. Szorongásához hozzájárult a szexuális igény és a teherbeesés közötti párhuzamról vallott felfogás, első alkalommal pedig az ismeretlen állapottól való félelem. Később, a szülések számának gyarapodásával, a sok gyermektől való rettegetés került előtérbe. Mindez elsődlegesen a családon belül csapódott le. Idézek néhány visszaemlékezést: „Ha első vót, szégyenlettük, ha meg mán vót, a férj, após, anyós káromkodtak rá, szidták, hogy minek? Mer’ ráfogták az asszonyra, hogy ú az oka, amiér’ szülni fog” (szegényparaszt felesége, sz. 1896.; Ludányhalászi). „A férfiak haragudtak, káromkodtak, hogy nem ők csinálták. Persze ügyetlenek vótak még akkor” (szegényparaszt felesége, sz. 1895.; Litke). „Aztán mindig veszekedtek az emberrel, hogy »Te vagy az oka!« Az asszony meg rá, hogy »Te vagy! Mer’ mér’ nem csináltad jobban?» — meg így” (szegényparaszt felesége, sz. 1896.; Ludányhalászi).

Így azután érthető, hogy az asszony nemigen közölte az állapotában beállott változást senkivel, különösen első terhesség alkalmával. Noha az emlékezetben még élt a hiedelem, amely szerint terhesség titkolása a gyermek némaságát vonja maga után, vagy enyhébb formában: későn tanul meg beszélni. Esetleg édesanyjának vallotta be, vagy leánypajtásának. A férj családjából, ha volt olyan menyecske, akivel közvetlenebb kapcsolatba kerültek, annak szólt, de ez titokban maradt a többiek előtt.⁷⁰ „Gondoltuk, ha nem mondjuk, nem tudják. De bolondok is vótunk! Takargattuk, amíg csak lehetett. Szégyeltük. Akkor tudták meg, mikor mán látszott rajtunk. Akkor észrevették” (nagygazda felesége, sz. 1916.; Örhalom). „Mán látszott rajtam, mégse’ mertem szólni. Az anyósom meg az uram kigyót, békát hozzámvágtak, hogy erre majcsak elárumlom magam.”⁷¹ De nem mertem, féltem. Akkor lett vóna a nagy veszekedés. Hát oszt csak nőtt a hasam, oszt belenyugodtak. Azut mán űk se szó’tak” (nagygazda felesége, sz. 1899.; Örhalom).

Mindezzel természetesen nem akarom kizárni annak lehetőségét, hogy esetenként, ha kedvező időben következett be, vagy már meddőségtől tartottak, nem örült a család az elkövetkezendő gyermekáldás hírének. Általánosabbnak azonban a bemutatott hozzáállást kell tekintenünk.

Előfordult, hogy amikor a tényeken már változtani nem lehetett, akkor sem enyhült meg a család. „Vót, hogy végig haragudtak rá, nemhogy kedvesebbek lettek vóna.” Első gyermek esetében azonban a férj legtöbbször, miután belenyugodott, a maga módján igyekezett könnyíteni az asszony helyzetén. „Akkor mán azért az ember vigyázott. Mer’ mérések olyankor az asszonyok. Mindent simított el. Csak belátta, hogy ő az oka. Az anyjának is mondta, hogy ne piszkálja annyit a feleségit” (szegényparaszt felesége, sz. 1896.; Ludányhalászi). „Csak kedvesebb vót akkor az anyós. Addig a többi menyecskét szedte elő” (középparaszt felesége, sz. 1908.; Mihálygerge). „Mán mikor benne vótunk, csak vót benünk egy kis félelem, csak belátással vótak” (szegényparaszt felesége, sz. 1895.; Litke).

3.2.2. Jobbára ez jellemző a tágabb közösség viszonyulására is. Először megbotránkoztak, sopánkodtak: „kibeszélték szegény asszonyt”, különösen az idősebb asszonyok. Később azonban már figyelmesebbek lettek, érdeklődtek állapota, egészsége iránt, tanácsokkal igyekeztek segíteni. Ezek a jótanácsok jobbára szintén mágikus gyökerű jóslások, tiltások, ajánlott cselekvések továbbadásai voltak. Legjobban a „rácsudálástól” óvták a fiatalasszonyt, mert általános hiedelem szerint az újszülött arra a félelmetes, visszataszító jelenségre fog hasonlítani, ami a terhes anyát megijesztette.⁷² Figyelmeztették, hogyan lehet az anyajegy keletkezését megakadályozni,⁷³ előrehaladott állapotában „a has furmájárul”, „állásából” igyekeztek következtetni a születő gyermek nemére.⁷⁴ A hiedelmek mellett tapasztalaton alapuló racionális megfigyelések átadása is keveredett a tanácsok, figyelmeztetések közé.

A közösség érdeklődésének, támogatásának azonban nem kell túlzott gyakorlati jelentőséget tulajdonítanunk. „Nem nagyon törődtek azal: a dolog körül járt akkor az ember esze” — fogalmazta meg találoan egy 1895-ös születésű asszony (szegényparaszt felesége, Drégelypalánk). Maguk a menyecskék sem tartottak erre különösebben igényt: „Terhesek

vótunk, oszt jó'van. Minden ment úgy, mint máskor" (nagygazda felesége, sz. 1899.; Órhalom). A közösség el is várta az asszonytól, hogy ne tulajdonítson jelentőséget állapotának. Ha rosszul érezte magát, hányt, szédült, igyekezett eltitkolni, nehogy „maznának”⁷⁵ tartsák. Nem illett hangsúlyozni terhességét, amit ha el is fogadtak, szégyelnivalónak tartották. Ha szükségesnek látszott, figyelmeztették is erre a menyecskét: „Rámszólt anyósom: »Ne pucsítsd mán ki, hogy terhes vagy!. Inkább szégyelnéd!»" (nagygazda felesége, sz. 1916.; Órhalom). Így azután inkább csendesek. visszahúzódnak lettek az asszonyok, a közös szórakozástól, mulatságból, ünnepi szokásoktól távol maradtak.

3.3. Az állapotos asszony életmódja

3.3.1. A gazdasági tényezők, társadalmi elvárások határozták meg a a terhes asszony életének mindennapjait. Maguk is egyetértettek a közösség felfogásával: „A munkának menni kellett!”. Ebből adódóan semmi könnyítés nem járt az állapotosnak. Utolsó napokban is végezte a legnehezebb munkákat: kapált, markot szedett, babot csépel, meszelt, vagy mosott a félig befagyott pataokban. Minden községben tudnak olyan esetről, hogy valamelyik asszonyt a földön, munka közben, vagy határba menet ért a szülés, s kőtenyében hozta haza az újszülöttet. Volt, amikor ez szerencsétlenséggel végződött: „Mesélték édesanyámék. A kukorica-földön vótak dőgozni. Az asszony meg azt se tudta, mi meg hügy. Első vót neki. Ott a kukoricában gyüött rá a szülés. Meg is szülte a gyereket. Nagy véresen gyüött haza. Annyira nem vót eszínél szerencsétlen, hügy a gyereket is otthagya. Csak valahügy hazavonszó'ta magát. Az ura osztán szaladt, mikor mettudta, de mán mevvót halva a gyerek" (nagygazda felesége, sz. 1899.; Órhalom). Jobbmódú családoknál, ha az anyós „belátással vót”, utolsó időben éppen ezért nem küldték határba a fiatalasszonyt, inkább a ház körüli tennivalókban segített. E rétegnél sem volt ritka azonban, hogy „mennyi kellett a menyecskének, mint a lónak”.

A férj, ha tehette, segített feleségének a munkában. Ha lassabban bírta, igyekezett ő pótolni helyette, mielőtt a többi családtag észreveszi, s szóvátennék a lemaradást. Különösen a terhesség utolsó idejében, a családbeli vagy szomszéd fiatalasszonyok („amelyik olyan jobbérzésű vót”) szintén igyekeztek alkalmilag könnyíteni az asszony munkáján. Számottevő segítségre azonban nemigen volt lehetőség, hiszen — különösen dologidőben — mindenkinek megvolt a maga tennivalója. Pl. amikor az egyik drégelypalánki asszony (szegényparaszt felesége, sz. 1908.) szülés előtt néhány nappal kapálni indult, szomszédasszonya utána szól: „Hová mégy Verus azzal a nagy hasval? Mondd mán legalább, merre vagy, tudjuk, ha közben rádgyön”. A kapálást azonban nem vállalhatta át sem ő, sem más az előrehaladott állapotban lévő menyecskétől.

Hiedelem is alátámasztotta a gazdasági érdekeket. Általánosan elterjedt az a — egyébként reális megfigyelést nem nélkülöző — nézet, amely szerint az állapotos asszonynak ajánlatos sokat mozogni, vagyis szerintük dolgozni. Úgy vélik, annál könnyebben hozza világra gyermekét. Tehát mintegy saját érdekében vártak el tőle minél több, minél nehezebb munkákat, noha más oldalról, mint már említettem, tisztában

vannak a vetelés, koraszülés fokozottabb lehetőségével ennek következtében. Hangsúlyoznunk kell, hogy itt nemcsak elvárásról van szó, adott körülmények között az asszonyok maguk is természetesnek tartották, hogy ugyanúgy kell végezni a megszokott teendőiket — mint mondják: „Önszántunkból dolgoztunk, a gazdaságot nem hagyhattuk”.

Azok a hiedelmek, amelyek szerint bizonyos munkákat nem tanácsos végezni ebben az időszakban, nem a várandós nő kímélését szolgálták. Egy részük a születendő gyermek egészségét, a szülés szerencsés, komplikációmentes lefolyását célozza. Pl. az állapotos asszony ne gondoljon nyulakat, mert gyermeke nyúlszájjal születik (Ludányhalászi, Litke), ne teregetsen ruhát, mert szüléskor a köldökzsinór az újszülött nyakára lesz tekeredve (Drégelypalánk, Patak, Érsekivadkert, Húgyag). Egyetlen tiltást találtam, amely azzal a — konkrétan így meg nem fogalmazott — képzetrel függ össze, hogy az állapotos asszony tisztátalan. Ha gyümölcsfára mászik fel, a fa kiszárad (Ludányhalászi), vagy ebben az évben legalábbis nem hoz termést (Litke). A befőzés, káposztasavanyítás, kováskészítés, méhesben, szőlőben való tevékenykedés tiltására sehol nem emlékeznek. A meglévő hiedelmek is a két világháború között inkább már csak az emlékezetben éltek, jellemző tehát az volt, hogy az asszony terhessége alatt minden munkából a megszokott módon kivette részét.

3.3.2. A táplálkozás területén látszólag több eltérést, különbözőséget találunk a terhesség időszakában. Annyi kétségtelen, hogy lényegében ugyanazokat az ételeket ette az állapotos asszony is, mint a többi családtag. A közös étkezéseknél válogatnia nem volt szabad, s szégyelvén állapotát, nem is mert volna. Ha a szokásosnál jobb étvágya volt, leintették: „Ne éljél jól, mer’ nagyon meghízik a gyerek, oszt nehezen születik meg”.

Napjainkig hisznek abban, hogy ha az állapotos asszony valamilyen ételt megkíván és kívánsága nem teljesül, ez vetélést, sőt súlyosabb esetben az anya halálát is maga után vonja. Ezért a várandós menyecskét minden ennivalóval megkínálják, nemcsak a rokonsághoz tartozók, szomszédok, hanem idegenek is. Azt sem róják fel vétkéül, ha bármi ételféleségből lop.⁷⁶ A megkívánás tiszteletben tartása következtében elvileg megvolt a lehetőség arra, hogy az állapotos asszony táplálóból, ritkábban fogyasztott ételekhez is hozzájuthasson. Az adatok nagyobb részéből azonban csak szimbolikus evésre következtethetünk: csupán néhány falat, hogy megelőzzék a bajt. Bár az 1950-es évekből származik, tanulságos idézni a következő esetet egy nagygazda családba tartozó fiatal-asszonytól: „Mikor Pistimet vártam, akkor voltam úgy, hogy kívántam valamit, Margitkámmal eszembe se jutott. Tél vége volt, de én úgy ettem volna almát, azt nem is tudom elmondani. Akkor még nem úgy volt, mint most, hogy bemegyek a zöldségeshez, aztán kérek. Nem volt már akkor alma senkinek. Egy éjjel felébredtem arra, hogy megbolondulok, ha nem ehetek almát. Másnap aztán írtam az uramnak, az Kecske-méten volt katona. Hogy küldene almát, mert én már nem bírom tovább. De hogy meg ne írja, hogy én kértem, mit szolt volna az anyósom, hogy mit kényeskedek. Na egy hét se telt bele, megjött a csomag. Csak az én nevemre címezte, írta, hogy egyek vitamint, hogy erős legyek. Dehát anyósom bontotta fel. Aztán tudja, mi lett? Egy darabot kaptam én abból, a többit mind odaadta anyósom a sógorom gyerekeinek, azokkal

együtt laktunk. Én meg csak hallgattam, aztán lestem, mikor hagy ott valamelyik egyet félig megrágva" (Ipolyvece).

Hiedelmi magyarázata van annak, hogy bizonyos fajta ételek fogyasztását károsnak, másokat hasznosnak tartottak elsősorban a születendő gyermek egészségére, képességeire nézve. Mákos ételtől buta lesz a gyermek (Drégelypalánk), a dióستól viszont erős (Őrhalom). Ha az újszülöttn kiütések, pattanások voltak, azzal magyarázták, hogy az asszony sok kölest, babot vagy hagymát evett, amíg gyermekét hordta (Őrhalom, Ipolyvece). Mások szerint a babból készült ételektől megfájdul a magzat hasa (Érsekadvkert). Általános nézet, hogy minden nő, még a terhességet, sőt házasságot megelőzően is tartózkodjék összesenőt gyümölcsök fogyasztásától, mert különben ikerszülése lesz. Az anya táplálkozása és a majdani tejképződés között felfedezett kapcsolatra látszanak utalni azok a szokások, amelyek szerint bizonyos ételeknek (sok leves, vagy konkrétan rántott leves, köménymagos leves, továbbá tej, lágytojás, hagyma) a terhesség alatti, gyakori fogyasztásával igyekeztek biztosítani a bőséges anyatejet. Azonban e táplálkozási szabályok megjelenés egyoldalúsággal realizálódtak. Erre utalnak azok az Érsekadvkerten feljegyzett adatok is, amelyek szerint a várandós asszonyok gyakran mondogatták:

*Leves, leves, rántott leves
Menyecskének de keserves!*

Itt említtem meg azt az egyetlen hiedelem-adatot, amely a terhes nő termékenységét előidéző erejében gyökerezik. Általánosan elterjedt volt a legidősebbek emlékezete szerint, hogy fiatal gyümölcsfa első termését állapotos menyecskével kell megetetni, ha azt akarják, hogy a fa jótermő legyen. — E mágikus gyökerű szabályok azonban gyakorlatilag nem sokat módosítottak tehát az asszony táplálkozásán.

3.3.3. A terhesség első időszakában ugyanazok a szabályok vonatkoznak az öltözködéésre, mint egyébként. Ünnepen az *újmenyecskét* megillető cifra ruhákban jártak, 8—13 alszoknyával, fejükre *feketőt* tettek. Ki panaszkodva, ki nevetve emlékszik vissza, hogy alig bírta a sok szoknyát, s dagadt lábára felerőltette a vastag, kötött, *rózsásharisnyát*, szűk cipőt, „de hát avvót a szokás, ha bolond szokás is vót”. Másrészt viszont a változatlan viselet segítségükre volt, hogy később tudódjon ki állapotuk. Ennek érdekében igyekeztek minél találékonyabbnak lenni: „Úgy köttük a gallért,⁷⁷ hogy ne merevedjen elől”. „Ha a gallér nem ért össze,⁷⁸ megtűztem, oszt elékötöttem kötényt.” A mellényekkel, díszes kabátkákkal igyekeztek derékig minél jobban összeszorítani magukat. Aki jobban megerősödött, 2—3 szoknyával kevesebbet vett föl.

A terhesség elkendőzése a hétköznapi viseletre is érvényes volt. Egyik asszony visszatúrte elől a szoknya szélét, másik egy ruhadarabot, rongyot vett mindig a karjára, hogy ne tűnjön fel alakjának elváltozása.

Bár úgy tartják, „félidő” a határvonal, gyakorlatilag azonban ki mennyire „vastagodott” meg, tehát általában öt-hatodik hónaptól már némi módosulás állt be az öltözködésben. Az alszoknyák száma mindenkinél csökkent, a felsőtestre való, derékhoz szabott ruhadarabokat kiengették, kitoldották. A *feketőt* már nem illet felvenni, ettől kezdve kikötött *menyecskekendőben* jártak. E vonatkozásban is érvényesült a terhes-

ségnek immár ésszerűtlen, makacs titkolása: „Vót amelyik csak hordta a féketőt félidő után is, mer' akkor, úgy gondulta, nem tudták rólla”.⁸⁰

3.3.4. Órhalomban, Hugyagon az volt a szokás, hogy amikor a menyecske anyja tudomást szerzett leányának állapotáról, értesítette a bábaasszonyt. Legtöbb helyen azonban nem volt ennek kialakult rendje. A bába szemmel tartotta a menyecskéket, így tudta meg, hogy hol lesz szükség szolgálataira. Szülés előtt nem voltak kötelezettségei. Ha valaki netán tanácsért fordult hozzá, azt kisegítette, inkább azonban ő kereste a kapcsolatot a fiatalasszonyokkal. Útközben megállította őket, ha több ideje volt, felkereste a házat. Ilyen alkalmyszerű beszélgetésekből szerezte a számára szükséges információkat, s néhány jótanáccsal mindig ellátta a menyecskét. Rajta kívül az asszony anyjánál érdeklődött, különösen első terhesség esetében.

A hányást, szédülést, gyomorégést, émelygést, májfoltok megjelenését természetesnek tartották. Általános vélemény, hogy megelőzésük, gyógyításuk eredménytelen, illetve felesleges, majd elmúlnak maguktól a szülés után. Egyesek szerint túl sok hányás nem törvényszerű, s hársfateát, szódabikarbónát, újabban feketekávé javasolnak ellene (Ludányhalászi, Mihálygerge). Terhesség alatti vérzés alkalmával sem tettek korábban semmit. „Ha úgy van rendelve, úgyis memmarad, ha nem, hát ez az isten akarattya” — vélekednek a legidősebbek! Ha már többször egymás után elvetélt az asszony és még nem volt gyermeke, ilyen esetben kikérték a bába vagy a körorvos tanácsát. Ha a család anyagi helyzete megengedte, s az orvos ezt az asszony érdekében elengedhetetlenül szükségesnek ítélte, a két világháború között már volt rá példa, hogy a kórházi kezelést is igénybe vették.

A terhességgel járó fiziológiai jelenségeket viszont régen is számon tartották olyan tekintetben, hogy ezekből elsősorban a születendő gyermek nemére vagy tulajdonságaira következtek. Pl. sok rosszullét egyesek szerint fiú, mások azt állítják, hogy éppen leánygyermek születését jelentette; a hányás, gyomorégés oka, hogy haja van a magzatnak, tehát lány, továbbá nagy hajjal születik majd és később is szép, dús haja lesz; májfoltok szintén leányka születésére utalnak; a has formájából vélték egyébként legpontosabban megállapítani a leendő gyermek nemét.⁸¹

Amennyire a kérdésben sikerült tájékozódnom, a terhesség alatti nemi életre vonatkozóan az volt a vélemény, hogy „ha már tudta, akkor nem szokott az asszony az urával kedves lenni”. Több adat szerint erre az anyós is figyelmeztette a menyecskét. A magyarázat itt nem a leendő gyermek védelmét célozza, hanem így tartották illendőnek, „meg aztán az asszonynak ilyenkor nem is kellett”.⁸² Sokan azonban úgy vélekedtek: „Ha nem akartuk, hogy elmenjen máshoz, hát hagytuk”.⁸³

Ha olyan eset adódott, hogy állapotos asszony meghalt, a koporsóba mellétek az újszülöttnak egy váltás ruhácskát, pelenkát, „hogy legyen neki a másvilág”.⁸⁴

3.3.5. A templomi szabott elhelyezkedésben nem történt változás. Ugyanott állt a menyecske a padok előtt vagy között — melyik faluban hogy volt szokás —, vagy további terhességeinél a kórus alatt, amíg el nem érkezett a szülés ideje. Ha az idős asszonyok sajnálták is őket, a falu

közzvéleménye szerint elképzelhetetlen volt, hogy helyet szorítsanak nekik a padban. Ha rosszul lett, kivitték, s miután magához tért, vagy visszament a templomba, vagy valamelyik asszonyrokon hazakísérte. Következő ünnepen újra csak megszokott helyén kellett állnia.

Nem tudnak arról, hogy a terhes asszonyoknak védőszentjük lett volna: „imádkoztunk, mer' féltünk, de mindegy vót, hogy kihez”. A legidősebbek szerint a szerencsés szülésért mondott fohászt, imádságot a szabad ég alatt kellett elmondani, s olyankor, amikor a Nap nem volt fenn. Hasonló célból ajánlatos külön bójtról, vallási fogadalmakról nem tudnak.

Olyan utalást sem találtam, hogy az asszony terhessége alatt a férjnek istenfélőbb életmódot kellett folytatnia, vagy bármilyen jellegű szabály, megkötés vonatkozott volna rá.

4. SZÜLÉS

A szülés megjelölésére több nyelvi forma használatos vidékünkön. Az idősebbek gyakrabban alkalmaznak igei szerkezeteket a *szülés* főnév helyett. Pl. „míg le nem szült az asszony”, „mikor az asszony megszült”, „mikor meglett neki a gyerek”. Gyűjtési tapasztalataim szerint a „gyerekezni” ige név mindig segédigével szerepel: „gyerekezni kellett neki”, „mikor gyerekezni akartam”. Szintén az idősebb generáció elbeszéléseiben a nő nem *szüli*, hanem „születyi” gyermekét. Főleg a szlovák betelepítésű falvakban a *szül* cselekvő ige a *születik* szenvedő ige értelmében használják. Pl. „akkor szült meg neki a gyerek”, „az enyim júniusban szült meg”. Nem ritka a „szület” forma sem: „ha burokban szület a kicsi”. A vajúdo nőt mindenütt „szülőasszony”-nak nevezik.

4.1. Nagyobb előkészületekkel nem járt a szülés. Volt rá példa, hogy kimeszeltek előtte, de csak ha már egyébként is esedékesnek ítélték a nagytakarítást. A házat azért igyekeztek rendben tartani, amikor várható volt, hogy rövidesen „rágyün az asszonyra”. A bölcsőt ráérték lehozni a padlásról, vagy kölcsönkérni, ha meglett a gyermek, úgyszólván csak a keresztelő után fektették bele. Az újszülött pólyázásához, öltöztetéséhez szükséges „hómik” (holmik; babakelengye) már együtt voltak szülés előtt. Első gyermeknél, amikor látszani kezdett az asszonyon, hogy terhes, édesanyja hozzálátott a ruhafélék összeállításához. Az anyós is készített vagy készíttetett néhány darabot. Későbbi gyermekeknél utolsó időben az anya „pótította”, azaz kipótolta, ami az előzőkről maradt. Vidékünkön nem volt szokás az asszony számára külön szoptatóinget varrni; az emlők előkészítéséről sem tudnak. Újabb, egyházi kezdeményezésű szokásnak tartják, hogy az anya szülés előtt meggyónt, áldozott.⁸⁴

A szülés idejének elkövetkezését jelezték a „vadfájások”, „lustafájások”, s hamarosan „csurgott neki a vízi” is. Ilyenkor alakít a családból — mindegy, hogy férfi, nő, gyermek, aki éppen kéznél volt — elküldték gyorsan a bábaasszonyért. A tárgyalt időszakban már jobbára un. „könyves bábák” voltak vidékünkön. Ez a gyakorlat azonban nem sokkal előzte meg az első világháborút. Érsekvadkertben pl. emlegetik, hogy

amikor 1910 körül a fiatal Bicskeiné hazaérkezett az „oskoláról”, jóideig elhívták még azt az „öregmamit” is aki korábban a születéseknél segített, részben mert „szégyenlették magukat az asszonyok”, meg aztán több bizalmuk is volt a gyakorlott öregasszonyhoz. A pusztákon, majorokban — bár hivatalosan ez is a bába körzetéhez tartozott — még jó ideig egy-egy tapasztaltabb, idős asszony irányította a szülést, mivel jobban megbíztak benne. Több adatom van ilyen helyekről, hogy szándékosan késve küldtek a bábáért, s mire megérkezett, már „vánkuskába” volt az újszülött.⁸⁵

Közben üzentek a menyecske anyjának is. A férfiak közül ha valaki éppen otthon tartózkodott, gyorsan másutt nézett dolog után vagy elment a kocsmába, ha pedig éjszaka volt, kihúzódtak az istállóba, szénapadlásra. A házbeli gyermekeket szomszédasszonyok vették pártfogásukba. A menyecskék is igyekeztek elmenni hazulról: „ment onnan mindenki, nem szerették azt nézni”. A bábán kívül legtöbbször az anyós, a szülőasszony anyja, ha élt a háznál az „öregmami” (az após anyja), az volt jelen a szülés alatt. Ha úgy adódott, valamelyik idősebb menyecskét hívták még be segíteni. Amennyiben a fiatalok külön laktak, az anyós nemigen vett részt, a fiatalasszony anyja inkább tapasztaltabb rokonnak, szomszédasszonynak szült. Általános vélemény, hogy két-három segítségre volt ilyenkor szükség.

Elsőnek hozzákezdtek a szülőágy készítéséhez. A legidősebbek emlékezete szerint az öregasszonyok gyakran így sopánkodtak: „Jaj, jaj! Mink dehogy piszkítottuk vóna be az ágyat! Mink a földön szültünk meg”.⁸⁶ Szalmát terítettek le, s ócska rongydarabot, lepedőfélét dobtak rá. A múlt század 90-es éveitől már az ágyban történő szülés mondható gyakoribbnak. A régi típusú lakóházakban, ahol csak az ún. ház volt fűthető, télen oda vitték be a fiatalasszonyt, egyébkor azt az ágyat készítették elő, ahol a kamrában aludni szokott. Ha már volt tüzelőberendezés a hátsóházban, télen is a hálókahelyen szült. A szülőágy elkészítése annyiban állt, hogy kiszedték belőle az ágyneműt, csak szalmatakarót (durva, kendervászon lepedő) hagyták. Sokan ezt is kicserélték ócska lepedőre, vagy valami rossz vászondarabot, kócból szőtt ponyvust terítettek rá az asszony derekától lefelé, hogy ne kelljen sokat mosni. Vannak, akik úgy vélekednek, hogy célszerűbb volt egy rossz barhent alsószoknyát keresni a szülőasszony alá, mert az jobban magábaszívja a vért. A szalmazsák elterjedése után is, ilyen alkalommal kiszedték azt, és szalmát tettek az ágyba. Sürgős esetben felhajtották a derekaljat, s a puszta szalmazsákra fektették rá az asszonyt. A szülésznők sem sokat törődtek a higiéniával, gyakran éppen ők kértek egy rossz lepedőt. Ebben közrejátszott az is, hogy szülés után az ágy rendberakása az ő feladatuk volt, s az ócska vászondarabbal kevésbé törődtek a háziak, nem feltétlenül kellett kimosniuk. Az egyik körzeti orvos visszaemlékezése szerint, a 40-es években kezdve praktizálni a vidéken, legtöbbször veszekedéssé fajuló rábeszélésre volt szükség, hogy egy tiszta lepedőt „feláldozanak”, s a bábával is sok problémája akadt, amíg ennek szükségességéről meggyőzte.⁸⁷

A szülőasszonyról lesegítették felsőruháit, egy féling (ingváll) és pendely maradt rajta. Ebben szült. Mások a pendely helyett ócska barhent alsószoknyát adtak rá, lehetőleg pirosat, hogy ne tűnjön fel rajta a vér-

felt, ha nem sikerül jól kimosni. Amikor hirtelen, munka közben jelentkeztek a fájások, előfordult, hogy még a kendő is a fején maradt, csak szoknyáit vették le róla. Tiszta ruhát nem váltottak, mondván, hogy úgyis ki kell mosni utána.

4.2. Hamarosan megérkezett a „gólyanéni” (bába), elmaradhatatlan, nagy táskájával. Addigra meleg víznek kellett lenni, hogy megmoshassa a kezét. Emlékezet szerint a köldökszínór elvágásához szükséges ollót, és elkötésére való *satyingot* készítette csak ki az asztalra. Majd felkötötte a viaszosvászonból készült melles-kötényét; a 20-as évekig csak egyszerű, fehér vászonkötény volt rajta. Melegvizes ronggyal lemosdatta alulról az anyát és megvizsgálta: „megtapogatta, megnézte, hogy jól fekszik-e a gyerek”.

Elterjedt nézet szerint könnyebb a szülés, ha az asszonyt sétáltatják, ameddig lehet. Figyelmeztették, hogy ne beszéljen, ne kiabáljon, mert attól „kimegy belőle az erő”. A szülés módjáról azt tartják: „Kinek hogy kívánja a test, úgy születi meg a gyereket”; „Mindenki ott szület, ahová kíváncszott. Ahogy érzte, hogy könnyebb”. Leggyakrabban fekvő szültek, de a két világháború között is volt példa az állva szülésre: „Akkor dézsza fölött szültek. Úgy kellett tartani kettőnek az asszonyt, a lepedőt meg alatta. A dézsza azért vót, hogy a vér ki ne fusson a földre. A lepedő meg, hogy le ne essen a gyerek”. Volt, aki az ágy végébe kapaszkodott közben, úgy tartotta magát. Máskor egy székre ültették rá az asszonyt, a bába pedig előtte egy *gyalogszéken* ülve várta a gyereket.⁸⁸

A szülés lefolyásában ténylegesen csak a bába segített. A többi résztvevő, utasításai szerint szorgoskodott körülötte, s támogatták, vigasztalták, biztatgatták a szülőasszonyt. A bábák tevékenységéről többféleképpen nyilatkoztak, feltételezhetően egyénileg, vagy esetenként különböző megoldásaik, módszereik voltak. Az adatok egy része szerint, „mennymodosta az asszony hasát, hogy jobban menjen”. Mások arra emlékeznek, hogy csak odakönyökölt az asszony mellé az ágyra, és félkézzel simogatta a hasát. Ezen eljárást az adatközlők jobbnak tartották, mert a hagyomány szerint nem szabad siettetni a szülést, ki kell nyugodtan várni, amíg magától „kigyön a gyerek”. A legtöbb bába megértő, kedves volt az asszonnyal, de emlegetnek olyat is, aki nemegyszer gorombáskodott és durva tréfákat engedett meg magának. Amikor már kellett, hogy a szülőasszony „adja az erőt”, valaki megfogta a kezét, hogy szorítsa jó erősen. A bába óvatosan tartotta az újszülött fejét, s ha már a válla is kinn volt, csitította az asszonyt, hogy „most már csak lassan, tartogasd az erőt, nehogy megszakadjon benned valami”.

Nehéz szülés esetén több eljárást emlegetnek. Leggyakrabban forró víz fölött „páritották” az asszonyt. Ráültették a dézsára, vagy csak fölé állították, mivel a hosszú szoknya alatt úgyis bent marad a gőz. Sokak szerint fokozta a hatást a vízbe hintett szénapernye. Voltak, akik a meleg ülőfürdőt tartották ilyenkor eredményesnek. A bába is legtöbb helyen egyetértett azzal, hogy 1-2 pohár pálinka, rum jót tesz, mert „erősíti” az asszonyt, sokat azonban nem tanácsos inni. Arra nem emlékeznek, hogy ilyenkor befűtöttek volna nyáron is; záruk kinyitásáról csomók megoldásáról sem tudnak. A vajúdó nő megrázása a szülés megkönnyítése céljából, szintén nem volt szokásban.

Néhány esetet hallottam, amikor igen nehéz szülés alkalmával behívták a férjet is.⁸⁹ Sokan úgy vélték, már az is segít, ha ilyenkor a férfi kezét megfoghatja a szülő nő, mert ez erőt ad neki. Mások szerint ölébe kellett venni feleségét, és „segített a hasát nyomni”. Arról, hogy ilyenkor a férj átlépett az asszony fölé, megkondította a harangot, vagy közreműködésével más mágikus megkönnyítő eljárást alkalmaztak volna, nem tudnak.

A szülés megkönnyítése érdekében a résztvevők gyakran fohászkodtak Szűzanyához, Jézushoz, hosszabb imádság elmondására nemigen került sor. Legfeljebb a „Most segíts meg Mária...” kezdetű, rövid imát mormolták el magukban. Legtöbb adatközlő szerint nem értek rá ilyenkor imádkozni, s a baba is leintette volna őket. Egyedül Órhalomban találtam azt a szokást, hogy a fiatalasszony anyja, ha éppen nem volt rá szükség, kiment, és a szabad ég alatt térdenállva könyörgött a szülés szerencsés lefolyásáért. A „Szülőboldogasszony” elnevezést nem ismerik, külön a szülés védőszentjéről nem tudnak. Szent Annát, Szent Józsefet, Szűz Máriát emlegetik, mint akikhez ilyenkor leginkább folyamodtak.

A két világháború között súlyos esetekben a baba orvosért küldetett. Mire azonban a több falut ellátó körorvos megérkezett, sokszor már késő volt. Olyan esetekben, ha előzetesen számított az orvos rendellenességre, lehetőleg beküldte az asszonyt a kórházba szülni. Arra is volt azonban példa, hogy ennek ellenére húzták az időt, úgyhogy a szállításra már nem volt lehetőség. Máskor az anya nem élte túl a hosszú szekerezést, vagy az újszülöttet nem lehetett már megmenteni.⁹⁰

4.3. Amikor a gyermek világrajött, a baba elvágta a köldökszinórt, belecsavarta az újszülöttet egy pelenkának készített vászondarabba és „vánkuskára” fektetve letette az asztalra vagy lócára. Előbb az anyát látta el. Fontos az volt most, hogy a méhlepényt eltávolítsák. A placentát „gyerekágyá”-nak, jobbára csak röviden „ágyá”-nak nevezik, tréfás neve „vereslabji” volt.⁹¹ Általános vélemény, hogy „ha nem akar elmenni az ágya”, egy üres borosüvegbe kell fújatni az asszonnyal, s az erőlködés használ.

A placentának gyógyító hatást tulajdonítottak. Ha a szülőasszony májfoltos volt, vagy egyébként is himlőhely, szemölcs csúfította el arcát, még melegen hozzádörzsölték az *ágyát*, s úgy vélték, hogy ettől elmúlik. A menyecske anyja végezte ezt jobbára, de ha úgy adódott, a baba is megcsinálta. A szokás a 30-as években élt még. Ide vonatkozik az is, hogy az első szennyes pelenkával a baba megtörölte a gyermekágyas arcát (Órhalom), s ha ettől sem múltak el a májfoltok, akkor esővízben kell rendszeresen mosakodni (Ludányhalászi). A köldökszinórral kapcsolatban már csak halványan él néhány idős asszony emlékezetében a hiedelem, hogy meg kell számolni, hány görcs van rajta, annyszor fog még szülni az asszony (Érsekvadkert).

A méhlepény eltakarítása a baba feladata volt. Legtöbbször a *ganajba* (trágyadomb) ásta el, ludányi adatok szerint a két *cseppegető* közé (két egymás mellé épült ház közötti keskeny köz). A magyarázat mindenütt annyi, hogy olyan helyre kellett ásní, ahol nem járkalnak rajta. Néhányan emlékeznek rá, hogy az öregek azzal vélték a rosszul termő gyümölcsfa hozamát gyarapítani, hogy tövébe *gyerekágyát* földeltek el (Nagyoroszi, Litke).

Szülés végeztével a bábaasszony vizes ruhával letörölgette az aszszonyról a vért, utána „megkente”. Úgy tartották, hogy ilyenkor össze kell masszírozni a méhet, mert „szét van menve”. A gyomortól lefelé irányuló mozdulatokkal minden károsnak vélt maradványt igyekeztek eltávolítani a szülönőből. Olyan hasznót is tulajdonítottak ennek, hogy így nem marad hasa szülés után. Ez utóbbit szolgálta az is, hogy az aszszony törzsét vizes lepedőbe csavarták. Mások szerint száraz ruha is elég, legjobb egy ócska vállkendő. Fontos az, hogy jó szorosan tekerjék rá, minél fájdalmasabb, annál inkább használ.

Ezt követően a bába az anyós segítségével az újszülött körüli teendőkhez látott, míg a menyecske anyja továbbra is a szülőasszony körül foglalkozkodott.⁹²

5. GYERMEKÁGY

5.1. A gyermekágyas asszony egészségügyi gondozása

Amíg a bába a szülőasszonnyal, újszülöttel kapcsolatos teendőit végezte, akinek nem volt dolga a jelenlévők közül, hozzálátott a „sátoroságy” („fekvősátor”, „fekősátor”, „sátor”) elkészítéséhez.⁹³ A padlás gerendáihoz erősített, díszes lepedő az „ártó szemek” ellen volt hivatva védeni az anyát és gyermekét. A gonoszelhárító hatást vélték fokozni azzal, hogy a lepedőbe fokhagymát, kenyérdarabot kötöttek, tűt szúrtak, az ágyat, sőt az egész szobát meghintették szenteltvízzel. A gyermekágyasnak lepedővel való elkerítése a 20-as évekig volt szokásban.⁹⁴

A szülőasszonyra tiszta inget adtak, tiszta pendelyt, bár a nagytöbbség azt tartja, hogy barhent alsószaknya jobb ilyenkor, mert a vászon „megkérgesedik” a vértől. Tiszta ágyneműbe fektették, de nem fehérbe, mert „összefente volna”. Két párnát tettek a feje alá, dunnával takarták be. Amíg tisztulása tartott, egy rossz barhent alsószaknyát tettek még alá is, amin időnként fordított egyet, majd ha nagyon átnedvesedett, kicserélték egy másikkal.⁹⁵

Általános vélemény, hogy szülés után pálinkát kell inni a gyermekágyasnak, most már amennyi jólesik neki, ez segíti felerősödését. Hangsúlyozottan erős pálinka kell, az jobban használ, továbbá az édespálinka — úgy tapasztalták — ilyenkor hasmenést, hascsikarást okoz. Legtöbbször maga a bába hozatta a pálinkát, s egy kis összetört gyömbért kevert hozzá, „hogy erősebb legyen”. Enni azonban nem tanácsos szülés után, mert könnyen bele is halhat — mondják. 2—3 napig csak egy kis „könnyű kosztot”, rántott levest, tejet, tejeskávét adtak neki. A 30-as évektől terjed az a nézet, hogy ehet mindjárt bármit, ha megkívánja. Hagyományos felfogás szerint ugyancsak a gyermekágyas halálát idézi elő, ha szülés után hagyják elaludni: olyan fáradt ugyanis ilyenkor, hogy már nagyon közel van a halál állapotához. Ezért valaki, legtöbbször édesanyja ottmaradt a menyecskével, mesélt neki, kérdezgette, és csak 5—6 óra múlva hagyták pihenni.

A szülés utáni vérzést általában nem tartották rendellenesnek: a „rossz vérnek” ki kell jönni. Ha ez olyan nagymértékben jelentkezett,

hogy — mint mondják — az ágyon csöpögött alulról, akkor „visszamaradás”-nak ítélték. Ilyen esetben jeges vízbe forgatott kendővel borogatták az asszony hasát, ha ez sem használt, szénapernyét főztek, avval gőzölték alulról. A 30-as években a módosabbak már orvoshoz fordultak. Amikor a vérzés megszűnt, vizesruhás borogatást alkalmaztak a szeméremtesten.

Az adott egészségügyi viszonyok között nem volt ritka, hogy az asszony belehalt a szülésbe, vagy a gyermekágyi láz végzett vele. Legtöbbször úgy vélekednek, ilyen esetekben jobb, ha a csecsemő is meghal. A hagyomány szerint közös koporsóba temették őket, a gyermek tetemét az asszony karjára fektetve. Arról nem tudnak, hogy a halott anyától megszoptatták volna a csecsemőt. Elterjedt hiedelem volt viszont még az első világháború után is, hogy ha az újszülött megmaradt, anyja éjjel visszajárt hozzá a másvilágról, s meg is szoptatta.

A gyermekágy ideje alatt a bába rendszeresen látogatta a házat. Eleinte reggel, este, harmadik-negyedik naptól már csak reggel. Ha egyszerre több helyre is kellett mennie, az utóbb szült asszonyokat részesítette elsőbbségben. Először rendbetette az asszony ágyát. Majd megfürösztötte a csecsemőt, bepelenkázta, tiszta holmit adott rá, s bepólyázva az anya karjára tette, hogy szoptassa meg. Az egészségügyi tiltó rendelkezést megelőző időben mosott is a gyermekre, később legfeljebb az éppen használatban volt pelenkát, ruhaneműt öblítette ki annak reményében, hogy a háziak majd bőkezűbben honorálják szolgálatait. Közben — különösen ha még első gyermek volt — oktatta a fiatalasszonyt a csecsemő gondozására, tanácsokkal látta el. Az anyát is mindig megnézte. Egyes helyeken szülés után harmadik napon alaposan lefürdette, de előbb nem, mert úgy vélték, nem tesz jót az asszony egészségének. Más bába melegvizes ruhával letisztogatta alulról, a nagyobb mosdást ellemezte.

Itt említettem meg, hogy adataim szerint egy-másfél hónapig szülés után nem „hált együtt” a házaspár, illetve ez az absztinens időszak volt az elfogadott norma.

5.2. Gyermekágyas és a közösség; mágikus szokások az asszony érdekében

A gyermekágyas iránt — mint az állapotos nőnél is tapasztaltuk — elsősorban az asszonyok érdeklődtek. Gyűjtéseim szerint a rokonságon belül saját, leánykori családja törődött leginkább vele. Gyakran a tágabb közösség is nagyobb figyelemmel fordult felé, mint férjének rokonsága. Első szülésekor még az utóbbiak is pozitívan viszonyultak hozzá, második-harmadik gyermeknél közömbösen, ha azonban ennél több volt már a szaporulat, a terhesség alatti, látszólagos beletörődés ellenére sem békültek meg a menyecskével. A bemutatott kevés kivételtől eltekintve, amikor a férj is jelen volt a szülésnél, az apát beszólította a bába, miután elvégezte az asszony és az újszülött körüli feladatait. Nem egy esetet hallottam, amikor a férfi nem volt hajlandó megnézni feleségét és a csecsemőt. Ha a bábaasszony csitítani próbálta, pl. hogy legalább annyit

mondjon, mire kereszteljék az újszülöttet, gyakori volt a durva, drasztikus válasz. Előfordult az is, hogy hiába keresték a férjet, már régen a kocsmában ivott bánatában.

A gyermekágyas asszony elnevezése: „fekvőasszony”, „fekőasszony”, „fekvő”, „fekő”, „gyerekágyas”, ritkán „szülőasszony”. „Becsüld meg az ágyad!” — intették őt az idősebbek, azaz hogy feküdj ki a szokásos időt, mert ellenkező esetben egészségi állapota nem jön rendbe. Első gyermek születése után 2 hét fekvést tartottak szükségesnek, a későbbieknél már elég volt 1 hét is. Vannak, akik egységesen 8 napot emlegetnek. Mások 2 hetet, de olyanformán, hogy 1 hétig kell feküdni, a következő héten pedig már kisebb munkákat végezhet a ház körül, csak kímélje magát. Nehéz szülés után, vagy ha gyengébb fizikumú volt az asszony, a gyermekágy időtartama 3—4 hétig is kitolódhatott. Viszont, ha a szükség úgy hozta, már 3—4 nap múlva is felkelt a menyecske. Ágyát azonban nem vetette be, ezzel mintegy szimbolikusan jelezvén, hogy még tart a gyermekágy időszaka, s minden felkeléskor gonosz-távoltartó céllal meghintette fekhelyét szenteltvízzel.

A gyermekágyast közvetlen környezete, de a tágabb közösség is igyekezett hozzásegíteni, hogy a szükségesnek tartott ideig valóban kímélhesse magát. Ha a fiatal pár együtt élt a szülőkkel, az anyós kötelessége volt gondoskodni arról, hogy a gyermekágyas és családja körül maga, vagy a többi menyecske elvégezze a legszükségesebb tennivalókat. Akár örültek az újszülöttnak, akár nem, a falu közvéleménye így kívánta. Az első napokat leszámítva, az asszonyok maguk nem úgy emlékeznek vissza a gyermekágy időszakára, mint a szülés után, tulajdonképpen betegséggel azonos indokoltságú fekvésre, egészségük helyreállítása érdekében. Az itt vázolt családformában élők azt emlegetik, milyen jó is volt egy kicsit kiszakadni a mindennapok megfeszített munkájából, viszonylag gondtalanul pihenni.

A férj születőtől külön háztartás esetén, a menyecske anyja gondoskodott a családról. Ha ő már nem élt, vagy más faluban lakott, az anya és az újszülött gondozásában a bábán kívül leggyakrabban valamelyik szomszédasszony segített, ugyanő meg is főzött, ha komaasszony által hozott étel kevésnek bizonyult volna az egész család számára. Alkalmilag más szomszédasszonyok, a komaasszony, a gyermekágyas barátnője, ha volt, asszonytestvére, idősebb nőrokona is segített. A ház rendbentartását, a nagyobb gyermekek gondozását, ha más megoldás nem volt, az apa vállalta magára. Abban, hogy a felsoroltak közül kire, milyen mértékben számíthatott a gyermekágyas, mindig közrejátszott, hogy a mezőgazdasági munkákkal éppen mennyire voltak elfoglalva az illetők. A kétségtelenül hatékony támogatás ellenére is ezek, a jobbára szegényebb réteghez tartozó, gyermekágyas asszonyok nem örültek a pihenésnek, amennyire állapotuk engedte, igyekeztek mielőbb hasznosítani magukat. Az idevonatkozó mágikus tiltás ellenére is az ágyban ülve javígtatták a család elnyűtt fehérműit, később föl-fölkeltek kisebb munkákat elvégezni, s általában a lehető legrövidebb idő után végleg elhagyták a sátoroságyat.

Számos olyan hiedelem élt még tárgyalt időszakunkban több-kevesebb intenzitással, amelyek szerint a *fekvőasszonynak* különböző tevékenységektől, cselekedetektől kellett tartózkodnia.⁹⁶ Ezekben a preventív

tiltásokban ugyan nem az asszony kímélését jelölik meg célként, gyakorlatilag azonban mégis bizonyos mértékben elősegítették ezt. Mindenüti ismeretes volt, hogy amíg a nő a gyermekágyat fekszi, nem szabad a *fedés* (tető) alól kimennie.⁹⁷ Az őrhalmiak, hugyagiak szerint „arra jár a ménkű”, amerre ilyenkor az asszony megy. Sok helyen vallási magyarázatot fűznek hozzá: első útjának a templomba kellett vezetnie. Helyenként bizonyos könnyítések alkalmaztak: az udvarra ki lehetett menni, csak az utcára nem, ez esetben viszont jól húzza a szemébe kendőjét (Ludányhalászi). Ugyancsak általánosan tartották magukat az asszonyok kb. a 40-es évekig ahhoz a hiedelemhez, amely szerint avatásig a gyermekágyas ne húzzon vizet, mert „megférgesedik”, „megkukacosodik” a kút, azaz megromlik a vize, nem lehet többé inni belőle. Feltehetőleg e tilítás változatát illusztrálja az alábbi eset: „Lyánykoromban hallottam, hogy az egyik menyecske e’ment homokér”, mer’ takarította a házat a keresztelőre. Oszt mondja neki a nene, akinek az udvarába ment: »Te e’gyütté, oszt még keresztelő se vót?! Megférgesedik a ház!« El is zavarta rögtön” (szegényparaszt felesége, sz. 1911.; Ipolyszög). Kenyeret ne szeljen, mert akkor abban az évben üszögös lesz a búza (Litke). Ennek érsekvadkerti változatai: egész kenyérhez nem szabad nyúlania, megszegni pedig különösen nem — bár a tiltás oka már kikopott az emlékezetből. Ha asztalhoz ült, nem lesz békesség a családban (Ludányhalászi). Másutt, ahol az indokot már nem ismerik, ott is csak az ágy szélén ülve, öléből ehetett az asszony, egészen avatásig. Ugyancsak nem tudják már magyarázatát, de tiltott tevékenységnek számított a varrás is (Érsekvadkert, Litke). Mindezek abban a képzetben gyökereznek, hogy a gyermekágyas tisztátalan, és ártó hatással van mindarra, amivel kapcsolatban kerül.⁹⁸

A mágikus szokások következő csoportja az ártó hatalmaktól óvta a gyermekágyast. A hiedelem, amely szerint az anya avatásig fokozottan ki van téve a gonoszok ármánykodásának, elterjedt volt ugyanis még az első világháború után. Legáltalánosabb tiltás szerint a *fekőasszony* ne nézzen ki az ablakon, különösen napszállta után, mert a „rosszak” ott ólálkodnak a ház körül, s igyekeznek kárt tenni benne. „Csúnyát látott. Szarvasördögöt, meg ilyeket. Oszt kétségbeesett. Bele is halhatott. Csak felkiáltott, oszt összeesett” (nagygazda felesége, sz. 1899.; Órhalom). Ugyancsak elterjedt nézet, hogy visszajáró lelkek ijesztgetik, ronthatják meg ilyenkor: „Nem jó a gyerekágyast egyedül hagyni. Vót egy asszony itt a faluba — ugyan még most is él. Azt elnyomorították tisztára. Szülés után egyedül vót. Oszt anyósának az anyja megjelent az ablakban. Az boszorkány vót. De akkor már nem élt. Oszt megrontotta az asszonyt. Attul kezdve évekig járt hozzá. Úgy megnyomorította, hogy egészen kicsi lett” (szegényparaszt, sz. 1905.; Ipolyszög). Ludányhalászi hiedelem szerint a gonoszok valamelyik közeli rokon, ismerős hangján beszélnek a gyermekágyasnak, hogy jöjjön ki. S ha eleget tesz a hívásnak, belefójtják a kútba, vagy más módon elpusztítják. E hiedelemmel kapcsolatos egy 1924-ben megtörtént eset: „Mikor idegyöttem férjhez Ludányba, a szomszédba lakott egy öregasszony. Az sokszor járt át hozzám. Mesélt mindenfélét. Én otthon Halászikban⁹⁹ sosem hallottam ilyeneket. Ő mondta, hogy vigyázni kell, mer’ ha a fekvő egyedül van benn a gyerekkel, a boszorkányok kicsalogatják. Mondta is, hogy vót ilyen. Egészen az Erzsi-gödörig cipelték szegény asszonyt, úgy, hogy belehalt. Nem

vótam én félős, de annyit beszült mindig. Egyik este, mikor egyedül vótam benn az elsőházban a kicsivel, kopogtattak az ablakon. Elkezdtem sikongatni, ahogy csak bírtam. Oszt tudja mi vót? Édesanyám jött át Halászból egy kis levessel. A férjem rokonságából meg egy csomóan ott vótak a konyhában, oszt édesanyám nem akart zavarkodni, azér' kopogtatott csak nekem" (középparaszt felesége, sz. 1904.). Drégelypálánkon azért óvták az asszonyt a házból való kijárástól, mert ilyen esetben könnyen „az ördög nyomába lép”, azaz a gonoszok hatalmába kerül. Mindezen szokások — indokolásuktól függetlenül — gyakorlatilag azt eredményezték, hogy a fájdalomtól, fáradságtól, esetleg láztól elgyötört asszony mellett gyakran tartózkodott valaki, aki segítségére lehetett, ápolta, vagy pusztá jelenlétével megnyugtatta.¹⁰⁰

Általában elfogadhatjuk, hogy a gyermekágyas asszony megfelelő táplálkozása — elsősorban külső segítség révén — biztosított volt. Még a legszegényebb rétegből kikerülő komaasszony, akár saját családja kárára is, szigorúan kötelességének tartotta, hogy valóban ünnepinek számító, tápláló ételekkel, finomságokkal lássa el az asszonyt, hogy az mielőbb erőre kapjon.¹⁰¹ A közelebbi és távolabbi rokonok, ismerősök is felkeresték a *fekvőt*, s ha főtt ételt nem is de süteményt, kalácsot, vagy italt mindig hoztak. Ezek a jobbára futó látogatások nem voltak időponthoz kötve, gyakran csak néhány érdeklődő mondat, s már siettek is dolguk után. Aki viszont tehette, szétnézett, miben segíthet, s közben jótanácsokkal látta el az asszonyt. A gyermekágyast meglátogatókhoz kapcsolódó hiedelmet keveset találtam. Amennyiben megmutatták az újszülöttet, az illető megköpködte, „nehogy a szeme ártson” a gyermeknek. Az álomelvitelt megelőző leültetés inkább csak a napszállta után érkezőkre vonatkozott. Érsekvadkerti adat szerint, ha a *fekőasszonyhoz* érkezők kendőbe kötve babot vagy tojást hoztak magukkal, akkor a gyermek sohasem lesz híján a pénznek. Az anya tejének elviteléhez, megrontásához fűződő képzetekre nem emlékeznek. Ugyancsak hiába érdeklődtem havivérzéses asszony látogatásához kötődő hiedelmekről.

5.3. Avatás

A gyermekágy időszaka az anya avatásának templomi szertartásával ért véget. Elnevezése mindenütt „avatás”, esetenként, inkább az idősebbek szóhasználatában „avató”. A szülés és e szertartás közötti időszak megjelölésére használt, sajátos kifejezési formák: „míg az asszony be nem járt” (Órhalom, Ludányhalászi), „míg be nem álltunk” (Órhalom), „amíg be nem avatták” (Dejtár, Órhalom, Érsekvadkert). Előfordul az „avatatlan asszony” megnevezés is (Litke).

Hétköznapi a reggeli mise után, vasárnap vagy ugyanakkor, vagy délután a litániát követően került sor az avatásra. Ki, melyik napot választotta, sem a hagyomány, sem az egyházi előírások nem szabták meg. A papnak nem kellett bejelenteni előre, bár volt rá eset, hogy valaki a családból szolt. Az asszony vidékünkön mindig magával vitte gyermekét, s általános szokás szerint elkísérte őt a bábaasszony, akit azonban, ha úgy adódott, az újszülött keresztanyja helyettesíthetett. Hétköznapi „kimenő ruhát” vettek fel, vasárnap az adott ünnepre kötelező nagy-

ünneplőben voltak. Litkén, Ipolytarnócon, Egyházasgergén, Mihálygergén kifejezetten sötét vagy fekete ünneplő ruhát emlegetnek.¹⁰³ A gyermeket mindig „ünneplősön” készítették fel. Amíg a pap befejezte a misét, illetve litániát, ők a sekrestyében várakoztak. Majd az itt megkezdett szertartás az oltár előtt folytatódott a rituálé előírásai szerint. Litkén és Mihálygergén a legöregebbek emlékeznek arra, hogy ilyenkor az anya, égő gyertyát tartván, gyermekével megkerülte az oltárt. E szokást indokolni már nem tudják. A szertartás fejében nem járt fizetség a papnak. Az örhalmiak, hugyagiak azonban egy kis süteménnyel kedveskedtek neki, amit ilyenkor vászonkendőbe kötve a bába vitt magával. A szóttas min-tával díszített vagy himzett, cifra rojtú kendő is a papé maradt.

A katolikus egyház szabályai értelmében törvénytelen gyermek születése után nem részesülhetett az anya az avatás szertartásában. Csesztvén emlegetik, hogy ilyen esetben este, amikor nem látta senki, a bába „megavatta” az asszonyt. Nem sikerült részletesen felgyűjtenem, miképpen folyt ez le. Arra emlékeznek csupán, hogy ilyenkor az újszülöttet az anya nem vitte magával, valamint, hogy körbejárták a bezárt templomot.¹⁰⁴

A templomba menő, illetve hazafelé vezető úthoz kapcsolódóan nem ismernek hiedelmeket. Érsekvadkerti adatok szerint viszont amikor az anya az avatásról hazaérkezett, anyósa vagy valamelyik jelenlévő asszony azzal fogadta: „Na mostmár mehetsz a kútra, oszt szídd meg jó, magad teli (igyál sokat a vízből), hogy legyen sok tejed”. Az eddig eltöltött cselekvés elvégzésével a gyermekágy időszakának elmúltát hangsúlyozták, és az asszony életének következő szakasza szempontjából igen fontos adottságot vélték serkenteni.

Avatás után volt egy kis „vendégelés”. A bába és a keresztanya többnyire mindig jelen voltak; behívták még, aki a házban lakó asszonyok közül otthon tartózkodott, szóltak a menyecske anyjának, a gyermekágyast rendszeresen segítő szomszédasszonynak. Kötött hagyományok nem alakultak ki a résztvevőket illetően, s szabott ételek sem voltak. Rántotta kolbásszal, sült csirke, sült oldalas, meleg bor vagy kávé, valami süteményféle került az asztalra. Mivel általában csak asszonyok voltak jelen, nem feltétlenül kellett szeszes italnak lenni, inkább a bába kedvéért hozattak egy kis pálinkát.

Az emlékezet szerint nem volt kialakult rendje a *fekvőasszony* ágya szétszedésének sem. A felfüggesztett lepedőt legtöbbször a templomból hazaérven, a jelenlevők segítségével leszedte az asszony, s visszatette a ládába. Alakulhatott úgy is, hogy mire megérkezett, a házbeli asszonyok már elintézték ezt. A szennyezett *szalmatakarót*, lepedőt, alsószojnyát a gyermekágy ideje alatt félretették, a menyecske utóbb valamikor kimos-ta. Volt, hogy a vászonneműnek csak azt a végét öblítették ki, amit feltétlenül szükséges volt. A véres mosóvizet viszont szintén olyan helyekre öntötték, ahol nem járt senki: leggyakrabban a trágyadombra vagy a *gát* (fonott kerítés) tövébe. Az ágyból „kikobozták” a véres szalmát és elégették; ha sokáig vérzett az asszony, volt rá eset, hogy többször is. Ezek a tevékenységek tehát nem estek feltétlenül egybe az avatással. Idevonatkozó egyéb hiedelmekre, mágikus szokásokra nem emlékeznek.

Legtöbbször avatás után került sor a bába járandóságának kifizetésére. Gyakoribb az volt, hogy pénzben honorálták szolgálatait, s elsősülöttnél, különösen ha fiú volt, aki tehetett, többet is adott, mint a megszabott összeg. Ludányhalászikban magukszótte vászon is járt a pénz mellé a bábának ez alkalommal. Érsekvadkerten, amíg falubéli asszony volt a bába, csak terménnyel fizették ki. Egy véka búza, bab, borsó — ki, mit tudott adni. Hasonló volt a helyzet a pusztán, majorokban szülésnél segédkező öregasszonynál is. Tréfás szólásmondás is kapcsolódik a bába járandóságához. Ha valaki kevés gabonafélét, szemesterményt vitt magával, a szembejövők rászóltak: „Mi az, bábaasszonynak viszed?” (Érsekvadkert). A bábát mindig az anyós, szülőkől külön élő fiataloknál a menyecske anyja fizette ki, illetve gondoskodott a terményfélék elszállításáról. Ezt megelőzően kisebb-nagyobb adományokkal gyarapodott a bábaasszony. Az újszülött első fürdővizébe dobott, majd az apróságnak fürdetés után mágikus cézzattal kezébe erőltetett pénzdarab a bábát illette.¹⁰⁵ Keresztelőkor a keresztszülők tartoztak némi pénzösszeget adni a bábaasszonynak, s különböző tréfás, adománygyűjtő szokások keretében valamennyi vendégtől kapott néhány fillért.¹⁰⁶ Ha a család örült az újszülöttnak, mert fiú lett, vagy még első gyermek volt, az apától, apóstól is remélhetett külön pénzadományt, közvetlenül a szülés után, vagy inkább keresztelőkor. Ez utóbbi esetben Ludányhalászikban az anyós egy egész kenyérrel is megajándékozta. A keresztelőre összehordott tésztaféléből rendszerint csomagoltak neki. Ezenfelül valamennyi látogatása alkalmával kijárt számára a reggeli, illetve uzsonna, vacsora, s lehetőségeikhez mérten, bőségesen megvendégelték a keresztelő vendégeinek hívogatása során,¹⁰⁷ a keresztelői és az avatás után tartott lakomán is.

A bemutatott anyagot áttekintve megállapíthatjuk, hogy a két világháború között az asszonyok terhessége idején már kevés szerepe volt lényegében a mágikus szokásoknak. A még több-kevesebb intenzitással élő képzetek is inkább csak szimbolikus akciók formájában realizálódtak. Ezzel szemben azok az elképzelések, vágyak, amelyek az adott gazdasági és társadalmi körülmények között legkedvezőbbnek látszó szaporodási normát hordozták, meghatározó erejűek voltak az állapotos asszony helyzetének, életmódjának formálásában. A közösség által kialakított, és az asszonyok által is elfogadott elvárások egyeseknél a megélhetési kényszer határát súrolták, másoknál pedig a vagyon növelésére irányuló, tudati kényszer függvényei voltak. Mindkét indíték — esetenként saját józan belátásuknak is ellentmondva — ugyanazt eredményezte: az asszonyok életének e szakaszáról felvázolható kép távol áll korunk humanista normáitól, de a korábbi, polgári felfogás romantikus visszaálmódásától is.

A szülés körülményeinek, lefolyásának ismertetése dolgozatomban kétségtelenül egyoldalú, hiszen csak néprajzi módszerekkel gyűjtöttem anyagomat. Orvosi, orvostörténeti feltárássra, értékelésre nem vállalkozhattam. Annyi kétségtelen, hogy a higiénia területén csak lassan és

nehezen történt előrelépés, aminek oka — a korabeli közoktatási és művelődési viszonyok között természetszerű — tudatlanságban és ismét csak a gazdasági gyökerű, néha már értelmetlenségig fokozott, vagy nagyon is reális alapú takarékoságban keresendő.

Amikor az ideálisnak tartott elképzelések ellenére mégis világrajött az újszülött, a szűkebb és tágabb közösség odafordulásának lehetünk tanúi, ami konkrét, valós támogatásokban realizálódott. A gyermekágy időszakát illetően viszonylag nagyobb számú mágikus képzet, akció konzerválódott, amibe feltétlenül belejátszott az a körülmény, hogy szülés után az anyát szinte kizárólag asszonyok, főleg idősebb nők vették körül, így az irracionális tényezők érvényesülésének, a hagyományok folytonosságának kedvezőbb talaja adódott. Hangsúlyoznunk kell azonban hogy a hagyomány erejénél előbbrevaló volt a szükség kényszere.

JEGYZET

1. KAPROS M., A gyermekre vonatkozó preventív és produktív mágikus szokások az Ipoly menti néphagyományban. Nógrád Megyei Múzeumok Közleményei, 20. 1974. 75—95. 1.
2. Ezt megelőző források is tartalmazznak elszórtan vagy rendszerezve idevonatkozó adatokat. Pl. IPOLYI A., Magyar Mythológia, I-II. Budapest, 1929.; RÉSO ENSEL S., Magyarországi népszokások. Pest, 1867.; KÁRMÁNY J., A babonáról Kardos tanító és Mihály gazda. Zombor, 1877.; VARGA J., Babonák könyve. Arad, 1877.; BÉKEFY R., Kethely és környékének néprajza. Budapest, 1884.; KÁLMÁNY L., Boldogasszony ősvallásunk istenasszonya. Budapest, 1885. — Itt említem meg, hogy a BOROVSZKY szerkesztette monográfia-sorozat kötetek a megyék népét leíró fejezeteiben helyenként találunk témánkhoz kapcsolódó adatokat.
3. ISTVÁNFFY GY., Egy kis adalék a palócz nép babonáihoz. Ethn., I. 1890. 295—299. 1.; GÜNCZI F., A muraközi nép lakodalmi szokásai. Ethn., I. 1890. 313—331. 1.; KISS A., Tornyos-Pálcza babonák. Ethn., II. 1891. 249—254. 1.; KISS A., Porcsalma babonák. Ethn., II. 1891. 301—302. 1.; WLISLOCKNÉ DÖRFLER F., Jósól állatok a kalotaszegi néphitben. Ethn., III. 1892. 47—55. 1.; ELEKES S., Gernyeszegi babonák és népszokások. Ethn., VI. 1895. 49—53. 1.; JAKAB J., Szatmármegyei babonák, I-II. Ethn., VI. 1895. 309—312. 1., 410—416. 1.; WAGNER A., Népszokások Nagy-Bakónak vidékén. Ethn., VI. 1895. 313—320. 1.; BEZSAN M., Néphit és népszokások a karasmenti románoknál. Ethn., VI. 1895. 423—429. 1.; SZÉKELY L., Gömörmegyei babonák. Ethn., VII. 1896. 374—379. 1.; BELLOSITS B., Délvidéki magyar babonák. Ethn., X. 1899. 304—313. 1.
4. PINTÉR S., A palócz születése, házassága és halálózása. Ethn., II. 1891. 97—109. 1.; JANKÓ J., Kalotaszegi babonák. Ethn., II. 1891. 273—286. 1.; BENKŐ A., Háromszéki babonák. Ethn., II. 1891. 357—363. 1.; ISTVÁNFFY GY., Felvidéki tót babonák. Ethn., V. 1894. 338—350. 1.; KOLUMBÁN S., A hódáthiak népszokásai. Ethn., VI. 1895. 119—123. 1.; KOLUMBÁN S., Hétfalusi csángó babonák. Ethn., VI. 1895. 398—401. 1.; WLISLOCKI H., A sokacz néphit köréből. Ethn., VII. 1896. 289—296. 1.
5. WLISLOCKINÉ DÖRFLER F., A gyermek a magyar néphitben. I-II. Ethn., IV. 1893. 107—116. 1., 208—224. 1.; KÁLMÁNY L., Gyermek-ijesztők és rablók nyelvgyományaiban. Ethn., IV. 1893. 225—247. 1.; VERSÉNYI GY., Adalékok a gyermekről való magyar néphithez. Ethn., V. 1894. 110—117. 1.; WLISLOCKINÉ DÖRFLER F., Adalékok a gyermekről való magyar néphithez. Ethn., V. 1894. 117—119. 1.; RICHTER M. I., A csecsemő Német-Prónán és vidékén. Ethn., X. 1899. 381—391. 1.
6. VERES S., A nép hajdani orvosi tudománya. Ethn., III. 1892. 60—64. 1.; WLISLOCKINÉ DÖRFLER F., A kalotaszegi néphit köréből. Ethn., III. 1892. 362—367. 1.
7. IVÁNYI I., A szabadka bunyevácok és szokásaik. Ethn., II. 1891. 185—200. 1.; JANKÓ J., Kalotaszeg magyar népe. Budapest, 1892. 132—133. 1., 191—192. 1.; KÖRÖSI S.-CZINK L., Adalékok Flume néprajzához. Ethn., III. 1892. 141—207. 1.; JANKÓ J., Torda, Aranyos-szék, Torockó magyar (székely) népe. Budapest, 1893. 248—251. 1.; KOLUMBÁN S., Lozsád és népe. Ethn., V. 1894. 238—254. 1.; JANKÓ J., Adatok a Bács-Bodrogi megyei

- sokaczkok néprajzához, II. Ethn., VII. 1896. 132-165. 1.; ISTVÁNFY GY., A borsodi matyó nép élete, II. Ethn., VII. 1896. 165-174. 1., KISKERI BALOGH I., Cserhádi néprajzi adatok, Ethn., IX. 1898. 128-135. 1.
8. KÁLMÁNY L., 1885.
9. JANKÓ J., 1892. 132-133. 1.; ELEKES S., 1895. 49. 1.; WAGNER A., 1895. 313. 1.
10. WLISLOCKINÉ DÖRFLER F., 1893. 107. 1.; VERSÉNYI GY., 1894. 110. 1.
11. TEMESVÁRY R., Előítéletek, népszokások és babonák a szülésetet körében Magyarországon. Budapest, 1899.
12. TEMESVÁRY R., 1899. 3-5. 1. 117-118. 1. — Munkája szorosan kapcsolódik ahhoz a mozgalomhoz, amelynek keretében a magyar orvosok legjava igyekszik nagy erőfeszítésekkel a közegeészségügyi, s ezen belül kiemeltet a bábvizonyokon változtatni elsősorban a falusi lakosság körében.
13. WLISLOCKINÉ DÖRFLER F., 1893. 107. 1.; TEMESVÁRY R., 1899. 3. 1.
14. GÖNCZI F., A gyermek születes körüli való szokások Göcsejben és Hetésben, I-II. Ethn., XVII. 1906. 44-52. 1., 153-159. 1.; VAKARCS K., A torontálmegyei német keresztelők. Néprajzi Értesítő, IX. 1908. 203-209. 1.; KISS L., A születesetel és felneveléssel járó szokások, babonás hiedelmek Hódmezővásárhelyről. Ethn., XXX. 1919. 84-91. 1. (Id. ezt némileg bővítve: KISS L., A szegény asszony élete. Budapest, é.n. 205-209. 1., 214-216. 1.); GÖNCZI F., Az anyajegy a somogyi néphitben. Ethn., XLIV. 1933. 163-164. 1.; LÁSZLÓ GY., Az „agos” (szőrősen születeset) gyermek megfőzése. Ethn., XLV. 1934. 186-187. 1.
15. NAGY J., Hegyháti vidéki népszokások, II. Ethn., XI. 1900. 357-366. 1.; BELLOSICS B., Baranyamegyei sokacz babonák. Ethn., XV. 1904. 216-218. 1.; BELLOSICS B., Adalékok hazai szerbjeink néphitéhez, I-II. Ethn., XV. 1904. 275-278. 1., 316-318. 1.; BÉNKÓCZY E., Nógrádmegyei babonák. Ethn., XVI. 1905. 102-103. 1.; RÉVAI S., Baranyai babonák. Ethn., XVI. 1905. 293-297. 1.; BALÁSY D., Udvarhely vármegyei babonák. Ethn., XVI. 1905. 40-42. 1.; NYÁRY A., Mihály-Gerge népe. Ethn., XVII. 1906. 288-298. 1.; SZABÓ I., Dévai székely-csángó keresztelők és lakodalom. Néprajzi Értesítő, VII. 1906. 1-10. 1.; PÁVAI V. F., Oláhpaládi babonák és népies gyógy-módok, I. Ethn., XVIII. 1907. 215-221. 1.; WICHMANN GYÖRGYNE, A moldvai csángók babonás hitéből. Ethn., XVIII. 1907. 213-214. 1.; SZTANCSEK J., Privigye vidékén gyűjtött babonák, babonás szokások és házi gyógyszerek, I-II. Ethn., XIX. 1908. 99-105. 1., XX. 1909. 243-244. 1.; BERZE NAGY J., Babonák, babonás alakok Besenytöleken. Ethn., XXI. 1910. 24-30. 1.; GYÖRFFY I., Babonás hiedelmek és szokások a feketekörösvölgyi magyaroknál. Ethn., XXVII. 1916. 81-89. 1.; SZENDREY ZS., Szatmár megye néphagyományai, I. Ethn., XXXVIII. 1927. 241-250. 1.; LUBY M., Babonás történetek. Ethn., XXXIX. 1928. 48-52. 1.; GAÁL I., Babonák Erdőhátról és a Sztrigy völgyéből. Ethn., XXXIX. 1928. 55-57. 1.; PRÜCKLER J., Jászberényi néphit, szokások és babonák, Ethn., XLI. 1930. 130-132. 1.; LOSCHDORFER A., Babonák és babonás történetek Tókról. Ethn., XLVI. 1935. 65-75. 1.
16. GÖNCZI F., Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji és hetési népnél. Ethn., XVI. 1905. 345-361. 1.; VAJKAI A., Adatok a Felföld népi orvoslásához. Ethn., XLVIII. 1937. 140-154. 1.
17. JANKÓ J., A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 392-395. 1., 413-414. 1.; NYÁRY A., Píliny néprajzi vázlata. Néprajzi Értesítő, X. 1909. 129-152. 1.; ISTVÁNFY GY., A borsodmegyei palócok, II. Ethn., XXII. 1911. 222-232. 1.; GARAI A., Szlavóniai régi magyar faluk. Néprajzi Értesítő, XII. 1911. 221-248. 1.; FLUDOROVICS ZS., A matyókról. Néprajzi Értesítő, XIV. 1913. 219-248. 1.; NOVÁK J. L., Rákospalota néprajzi leírása, III. Néprajzi Értesítő, XV. 1914. 217-235. 1.; GÖNCZI F., Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 312-317. 1., 324. 1.; SZTRIPSZKY H. — BILÁK I., Dolha és vidékének néprajza, II. Néprajzi Értesítő, XVII. 1916. 141-158. 1.; KISS G., Ormányság. Budapest, 1937. 109-110. 1.
18. JANKÓ J., 1902. 392-395. 1.; VAKARCS K., 1908. 208-209. 1. — Az ilyen irányú vizsgálódások terjedése szoros összefüggésben állt a — két világháború között mindjobban előtérben kerülő — egyke-kérdéssel. Ennek bő szakirodalmára itt nem térek ki, mivel az egyke-rendszer terjedésével, annak megvalósítási formáival nem kívánok most foglalkozni.
19. SZENDREY ZS., Születeset és gyermekkor. In: A magyarság néprajza, IV. Budapest, é.n. 154-169. 1.
20. GÖNCZI F., Somogyi gyermek. A somogy megyei földművesnép gyermeknevelési

- módjának s a gyermekek különböző szokásainak leírása. Csurgói könyvtár, Vt. Kaposvár, é.n.
21. Tanulságos felsorolni az általunk vizsgált kérdésekre vonatkozó fejezetcímeket ennek bizonyágául: Az asszony meddősége; A gyermek születésének eltolása; A gyermekszülés korlátozása vagy megakadályozása; Az egygyermekrendszer, vagyis „egyke”; A terhességről általában; A terhes nő táplálkozása; A terhes nő „ráfelejtkezése”, megijedése, csudálkozása; A gyermek anyajegye, védekezés az anyajegy ellen; A viselős asszony magatartása mennydörgéskor; A viselős asszony munkaköre. Mit tehet, mit nem; A terhes asszony testi gondozása; A könnyű szülést elősegítő babonák; A szüléshez való előkészületek; Születési módok; A szülő nő lepénye, az újszülött köldökzsinórja; A gyermekágy; A gyermekágyas nő viselkedése és táplálkozása; A gyermekágyas nőt meglátogatók viselkedése; A gyermekágyas nő ágyban maradásának időtartama; Avatás.
 22. Idevonatkozó rész: KRESZ M., A kisbuba és anyja Nyárszón. Néprajzi Közlemények, V. 1960. 3–4. sz. 220–258. 1.
 23. HERKELY K., A gyermeknevelés szokásai és babonái a matyóknál. Ethn., XLIX. 1938. 223–225. 1.; FÜLÖP I., Babonás szokások Endrődön és E kondorostanyán. Néprajzi Értesítő, XXXI. 1939. 387–388. 1.; FÉL E., Elő magyar adat, mely a bibliai bűnbűnös értelmét foglalja magába. Ethn., LIII. 1942. 231–232. 1.; NOVÁK V. A születés, keresztelő és halálhozás szokásai a muravidéki szlovénoknál. Ethn., LIV. 1943. 177–186. 1.; ERDŐS K., Terhesség, szülés, gyerekágy, szoptatás a magyarországi cigányoknál. Néprajzi Közlemények, II. 1957. 3–4. sz. 258–263. 1.; DIÓSZEGI V., Az „ugos gyerek” a bukovinai székelyeknél. Néprajzi Közlemények, V. 1960. 1. sz. 87–92. 1.; BIRÓ GY., Bölcsőtől a sírig. In: Somogyi néphagyományok. Somogyi Múzeum, 13. 1968. 15–25. 1.; FÜLÖP L., A születés, házasság és halál szokásai Gyöngyöspáton. Múzeumi Füzetek, 10. Gyöngyös, 1969. 12–13. 1., 15. 1.
 24. SZENDREY A., Szokolyai népszokások. Néprajzi Értesítő, XXX. 1938. 297–305. 1.; NEMETHY E., Népi hiedelmek és szokások Muraszemenyéről. Néprajzi Értesítő, XXXI. 1939. 62–64. 1.; SZENDREY A., Pusztafalusi néphagyományok. Néprajzi Értesítő, XXXI. 1939. 156–170. 1.; BERZE NAGY J., Baranyai magyar néphagyományok. III. Pécs, 1940. 63–73. 1.; VARGYAS L., Adatok a makádi néphíthez, II. Ethn., LVI. 1945. 60–65. 1.; PENAVIN O., Látogatás egy javasasszonynál. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, III. 1971. 7. sz. 132–138. 1.; SCHRAM F., Turai népszokások. Pest Megyei Múzeumi Füzetek, VI. Szentendre, 1972. 98–100. 1.; BOSNYÁK S., Adalékok a moldvai csángók népi orvoslásához. Orvostörténeti Közlemények, 69–70. 1973. 279–298. 1.; KÁRA J., Nagydobronyi szokások és hiedelmek. Folklor Archivum, 1. 1973. 40–63. 1.; HOPPÁL M. — ISTVAN L., Korondi székely hiedelmek, mondák és anekdoták. Folklor Archivum, 1. 1973. 64–77. 1.; MANGA J., Szokások Tótkomlóson. A Békés megyei múzeumok közleményei, 3. 1974. 3–61. 1.; KRUPA A., Hiedelmek — varázslatok — boszorkányok. Békéscsaba, 1974. 81–94. 1., 97–98. 1.
 25. MANGA J., 1974. 10–11. 1.
 26. KRUPA A., 1974. 86. 1., 87. 1.
 27. PÓCS É., Zagyarékas néphite. Néprajzi Közlemények, IX. 1964. 3–4. sz.; MADAR I., Sárretudvari hiedelmek. Néprajzi Közlemények, XII. 1967. 1–2. sz. 23–225. 1.; GULYÁS É., Jászdózsa néphite. In: Jászdózsa és a palócság (Szerk.: SZABÓ L.). Palóc Kutatás. Tematikus és lokális monográfiák, I. Eger-Szolnok, 1973. 113–151. 1.; DIÓSZEGI V., A tótkomlósiak hitvilága. A Békés megyei múzeumok közleményei, 3. 1974. 63–116. 1.; PENAVIN O., Népi gyógyászat Kőrogyon. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, VII. 1975. 23–24. sz. 99–118. 1.
 28. MADAR I., 1967. 27. 1.
 29. MADAR I., 1967. 28. 1.; PENAVINO., 1975. 100. 1.
 30. FÉL E., Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia. Magyarságtudományi Intézet, IX. Budapest, 1941. 90–91. 1.; TAFFERNER A., Vértésboglár. Egy hazai német település leírása. Német néprajztanulmányok, II. Budapest, 1941. 63–64. 1., 67–68. 1. — BALINT S., Néphit. In: Orosháza néprajza (Szerk.: NAGY GY.). Orosháza, 1965. 576–588. 1.; BECK Z., Népszokások. In: Orosháza néprajza (Szerk.: NAGY GY.). Orosháza, 1965. 602–639. 1. (Id. ugyanezt: BECK Z., Népszokások Békés megyében. Békéscsaba, 1975. 7–12. 1.); LELE J. — WALDMANN J., Hagyományvilág. In: Tápé története és néprajza (Szerk.: JUHASZ A.). Tápé, 1971. 573–628. 1.; BALINT S., Népi hitvilág. In: Tápé története és néprajza (Szerk.: JUHASZ A.). Tápé, 1971. 629–642. 1.; HATHY T., A mezőberényi magyarok szokásai. In: Mezőberény története (Szerk.: SZABÓ F.), II. Mezőberény, 1973. 379–389. 1.; BECK Z., Az élet nagy eseményei. In: NAGY

- GY., Élet a vásárhelyi pusztán. A Békés megyei múzeumok közleményei, 4. 1975. 499–525. 1.
31. BECK Z., 1975. 499–501. 1., 503–504. 1.
32. ORTUTAY GY., Kis magyar néprajz. Budapest, 1958³. 112. 1.; DÖMÖTÖR T., Magyar népszokások. Budapest, é.n. 50–51. 1.; KODOLÁNYI J., Ormányság. Budapest, 1960. 87. 1.; KATONA I., Sarkköz. Budapest, 1962. 134. 1.; BALINT S., A szegedi nép. Budapest, 1968. 146. 1.; BALOGH I., Hajdúság. Budapest, 1969. 258. 1.; BALOGH I., A civisek világa. Budapest, 1973. 256–257. 1., 283. 1.; ERDESZ S., Nyírség. Budapest, 1974. 264–267. 1.; — MANGA J., A visszatért Felvidék néprajza. In: A visszatért Felvidék és történelmi Nógrád vármegye (Szerk.: CSATÁR I. — ÖLVEDI J.). Budapest, 1939. 211–224. 1.; BALASSA I., Lápok, falvak, emberek. Bodrogház. Budapest, 1975. 138. 1.; PAPP ZS., A beregdaróci emberek élete a századfordulón. Budapest, 1975. 270–271. 1.
33. BALOGH I., 1973. 256–257. 1.
34. NYÁRY A., A palóc anya és gyermeke. Ethn. LXII. 1931. 167–174. 1.; LUBY M., A parasztelek rendje. Budapest, 1935.; KOVÁCS E., A sárközi nép családi és vallásos életéről. In: Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról (Szerk.: MÁDY Z.). Budapest, 1942. 7–20. 1.; FÉL E., A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Kisalföldi közlemények, I. sor 2. sz. Érsekújvár, 1944.; MORVAY J., Asszonyok a nagycsaládban. Budapest, 1956.; FÉL E., Fejezetek Tiszaigaz társadalmának megismeréséhez. Néprajzi Közlemények, IV. 1–2. sz. 70–114. 1.; ÖRSI J., A műrokosság egyik formája Karcag társadalmában. Ethn., LXXXV. 1974. 354–366. 1.; CSEHI I., A nagycsalád-rendszer emlékei a szlavóniai magyaroknál. Néprajzi dolgozatok, 31. Szeged, 1975–1976.
35. LUBY M., 1935. 142. 1.; KOVÁCS E., 1942. 12. 1.; FÉL E., 1944. 29. 1.; MORVAY J., 1956. 52. 1., 194. 1.
36. KOVÁCS E., 1942. 12. 1.; MORVAY J., 1956. 195. 1.; FÉL E., 1959. 87. 1.
37. LUBY M., 1935. 153. 1.; KOVÁCS E., 1942. 12. 1.; FÉL E., 1944. 27. 1.; MORVAY J., 1956. 37. 1., 52. 1., 53. 1., 59. 1., 195. 1., 214–215. 1., FÉL E., 1959. 71. 1., 75. 1., 78. 1.
38. KOVÁCS E., 1942. 14–15. 1.; FÉL E., 1944. 9. 1., 13. 1., 17. 1., 81. 1.; MORVAY J., 1956. 67. 1., 194. 1.
39. FÉL E., 1944. 27. 1.; MORVAY J., 1956. 33. 1.; FÉL E., 1959. 78. 1.
40. E társadalomnéprajzi munkák — különösen MORVAY Judit — hasznos adatokat, leírásokat tartalmaznak témakörünk népszokásairól, hiedelmiről is. Ld. LUBY M., 1935. 116. 1., 145–147. 1.; KOVÁCS E., 1942. 13. 1.; MORVAY J., 1956. 56. 1., 76. 1., 102–104. 1., 182. 1., 183. 1., 185. 1., 196. 1., 198. 1.; FÉL E., 1959. 78. 1.
41. A teljesség igénye nélkül: MAGYARY-KOSSA GY., Magyar orvosi emlékek, I–IV. Budapest, 1929–1942.; BERDE K., A magyar nép dermatológiája. Budapest, 1940.; BERNDORFER A., A veleszületett rendellenességek pathogenezeise történelmi szemléletben. I. rész: A babonák. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 19. 1960. 110–135. 1.; FEKETE S., A ósbaoktatás története Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények, 55–56. 1970. 175–186. 1.; VERES J., Fejezetek a szülészeti fejlődésének történetéből Kárpát-Ukrajnában a XIX. században. Orvostörténeti Közlemények, 60–61. 1971. 133–157. 1.; SCHRAM F., Népi nőgyógyászati tanácsok a XVII–XVIII. századból. Orvostörténeti Közlemények, 69–70. 1973. 253–277. 1.; FRIEDRICH I., XVIII. századi magyarnyelvű kiadványok a gyermekek ápolásáról és neveléséről. Orvostörténeti Közlemények, 73–74. 1975. 27–51. 1. — Itt utalok HOPPAL Mihály és TÜRÖ László orvostörténeti szempontokat is érvényesítő, összefoglaló tanulmányára, amelyben külön fejezet a „Szülézet, bábaság”. Ld. HOPPAL M. — TÜRÖ L., Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények, Supplementum, 7–8. 1975. 13–176. 1. [28–31. 1.]
42. KAPROS M. — UJVÁRY Z., Kérdőív a szerelmi élettől a keresztelőig témakör kutatásához. Palóc Kutatás. Módszertani Közlemények, XXI. Eger, 1975.
43. TÓTH F., A néphit és népszokások rendszere Ürményházán a szerelemtől a keresztelőig. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, VII. 1975. 23–24. sz. 117–145. 1. A kérdőívnek más vidéken történő felhasználására ld. még SZATHMARI I., Szokások és hiedelmek a szerelmi élettől a keresztelőig a berettyóújfalui néphagyományban. Bihari Múzeumi Évkönyve, II. (megjelenés alatt).
44. E területi bővítést az anyag szegényességén túl az is indokolni látszott, hogy az egyéb múzeumi munkáimhoz kapcsolott, tájékozódó gyűjtemek nem mutattak lényeges eltéréseket a megye más vidékeinek idevonatkozó hagyományanyagában.

45. GARÁDY, Agárdi nép. In: Magyarország és Erdély képekben (Szerk.: KUBINYI F. — VAHOT I.), II. Pest, 1854. 29—42. 1.
46. GARÁDY, 1854. 29—30. 1.
47. REGULY Antal palóc jegyzetei 1857. Dolgozatok a Palóckutatás körében, I. Eger, 1975. 103—104. 1.
48. PINTÉR S., 1891. 97—98. 1.
49. VERSÉNYI GY., 1894. 114. 1.; TEMESVÁRY R., 1899. 28. 1.; BENKÓCZI E., 1905. 103. 1.
50. FARKAS P., Nógrád vármegye népe. In: Magyarország vármegyéi és városai (Szerk.: BOROVSKY S.). Nógrád vármegye. Budapest, é.n. 137—171. 1.
51. FARKAS P., i.m. 152. 1., 153. 1., 161. 1., 162. 1.
52. NYÁRY A., 1906. 289. 1.; NYÁRY A., 1909. 132—133. 1.
53. NYÁRY A., 1909. 135. 1.
54. NYÁRY A., Jellemvonások a palóc népeletből. Ethn., XXXIV. 1923. 92—100. 1. [95. 1.]
55. NYÁRY A., 1931. 167. 1.
56. NYÁRY A., 1931. 170—171. 1.
57. VAJKAI A., 1937. 141. 1., 142. 1.; MANGA J., 1939. 121. 1.
58. FEL E., Néprajzi adatok Orhalomból. Néprajzi Értesítő, XXX. 1938. 73—85. 1. [77. 1.]
59. E község esetében felhasználok BARTHA Anikó, HARSÁNYI Erika, VANYA Nóra középiskolai tanulóknak az 1976-os megyei honismereti táborban szakmai irányításom alatt, az UJVÁRY Zoltánnal közösen készített kérdőívünk egyes fejezetei alapján végzett gyűjtéseit is. (Palóc Múzeum Néprajzi Adatára: 741—76., 742—76.)
60. Az utód biztosítására irányul számos, vidékünkön is gyakorolt, mágikus szokás lakodalom alkalmával.
61. Az Ipoly jobb oldalán fekvő helység; az információ Patvarcról származik.
62. Az elmarasztalás korábban kizárólag az asszonyra vonatkozott.
63. Erre a státusbeli változásra utalnak az öltözködésben, elsősorban a fejviselésben beálló változások.
64. Jelen dolgozatomban több olyan kérdést érintek, amely még sok esetben ma sem elfogadott beszédtema, különösen a falusi öregek szerint. Bizalmas megnyilatkozások után többen kértek, nehogy „kiírdam őket”, vagy a falunak rossz hírt keltsen. Ezt tiszteletben tartva, a nevek említésétől egységesen eltekintek. Ahol az adat lokalizálása szempontjából szükséges lehet, feltüntettem a község nevét; továbbá a feltárt jelenség értékelését figyelembe véve, az adatközlő nemét, születési évét, két világháború közötti társadalmi állását.
65. Gyűjtésem során alkalmam volt megfigyelni, hogy hallgatólágosan a fokozottabb szexuális igény, valamint a gyermekáldás, szaporaság között szoros összefüggést tételeznek fel, párhuzamot vonnak. E nézet realitás-értékéhez hozzátartozik, hogy a teherbeesés legbiztosabb megelőzésének azt tartották az asszonyok, ha elkerülik férjüket.
66. Hozzávetőlegesen ettől az időtől számolhatunk a bábák, majd orvosok által végzett művi abortusz gyakorlatának terjedésével a falusiak körében.
67. Hasonlóképpen a kislányokat is elzavarták, ha ellett a jószág, különösen érvényes volt ez a nagyobbakra.
68. Ha az utóbbi feltételezés ellenére a később világrajött újszülött mégis leányka lett, az idősebb asszonyok így tréfálkoztak: „No, ti is elvesztettétek a naptárt!”
69. A nemi aktusra vonatkozólag ez továbbra is érvényben maradt.
70. Hallottam olyan véleményeket is, hogy „az urának csak ki kellett vallani, nehogy aztán aszongya, hogy nem ű csinálta”.
71. Vö. később ismertetett hiedelemmel az anyajegy keletkezéséről.
72. A „rácsudálásra” vonatkozó képzeteket, szokásokat ld. részletesen: KAPROS M., 1974. 82. 1.
73. Ld. KAPROS M., 1974. 81—82. 1.
74. Ld. KAPROS M., 1974. 80. 1.
75. Olyan személyre mondják, aki különösebb ok nélkül elhagyja magát, vagy eltulozza a jelentéktelen okokat.
76. A megkívánással kapcsolatos képzetekről és szokásokról ld. részletesen: KAPROS M., 1974. 77—78. 1.
77. Gallér: szoknyák derékpántja, amit két szatyínggal (pamut vagy kenderfonálból házilag szövött, később boltban vett, keskeny szalag) kötöttek meg.

78. Később — falvanként eltérő időben — a *szatyng* helyett párizsi kapocccsal záródott elől a szoknya *gallérja*.
79. Az adatközlő falujában ebben az időben kezdték elhagyni a kötény viseletét.
80. A második világháború után azokban a községekben, ahol még élt a viselet, a *feketőt* hét-noyldcadik hónapig is felvették. Sőt, előfordult olyan is, hogy utolsó napokig hordta az asszony, bár ezt már megszólták. — A 60-as évektől kezdett terjedni falun is a boltban vásárolt kismamaruha.
81. Az idevonatkozó hiedelmeket ld. részletesen: KAPROS M., 1974. 80—81. 1.
82. Ez előfordult máskor is, de most volt joga visszautasítani férje közeledését.
83. Itt jegyzem meg, hogy az asszony ugyanott aludt terhessége alatt is, mint egyébként, férjével vagy kisebb gyermekével egy ágyban. Arról az időről, amikor a nők külön aludtak a hálókamrában, a legidősebbeknek is csak elmosódó emlékeik vannak.
84. Hagyományos felfogás szerint elég egy évben kétszer, húsvétkor és karácsonykor járulni e szentségekhez.
85. Ezek a tanfolyamot végzett bábák, más területek gyakorlatához hasonlóan, szintén a falu szegényebb rétegéből kerültek ki, s nem volt ritka eset, ha „olyan megesett személy” ment bábának, hogy gyermekét legyen miből eltartania.
86. Minden hízonnyal ennek a gyakorlatnak emlékét őrzi az idősebbek körében még ma is használatos kifejezés, hogy a bába „vette fel” az újszülöttet, vagyis ő irányította a szülést. — A földön szülésről tudósít a litelei római katolikus plébánia Historia Domus-a az 1868—1877-ig terjedő időszakból: „... a szülésnél ama szokás, hogy a gyermekágyas asszonyt a szoba közepén a földre fektetik, s ott szüli gyermekét...”. E történelmi adatra Zólyomi József volt szíves figyelmemet felhívni; segítségét ezúton is köszönöm.
87. Az 50-es évektől terjedt — inkább a módosabbak között —, hogy saját belátásból tiszta ágyneműt húztak, s párnát is hagytak az ágyban. A fiatalabb bábák gumilepedőt hoztak magukkal.
88. Annak emlékét már seholsem sikerült fellelni, hogy „lyukasszéken” ülve szültek.
89. Ennek volt egy olyan célzata is, hogy „nézze meg, hollyan könnyű születni”.
90. A második világháború után egyre gyakoribb lett, hogy a veszély reális belátásával ilyenkor igénybe vették a kórházi szakorvosok segítségét. Az idősebbek azonban még ma is úgy vélekednek, hogy jobb volt otthon, a megszokott körülmények, ismerős arcok között túlesni a szülésen. Szemérmességük is alátámasztja e nézetet. Továbbá korábban kedvezmények híján, jelentős költségekkel járt a kórházi szülés, nemcsak az ápolás honorálása, hanem az anya és csecsemő számára szükséges, megfelelő ruhaneműk beszerzése miatt is. Általánosnak azóta mondható, hogy kórházban, szülőotthonban szülnek a környékbéli falusi asszonyok, amióta a társadalombiztosítás a tsz tagokra is kiterjed.
91. Tapasztalatlan fiatal férfiakat szívesen megréféltak, mondván: „Menjél gyorsan oda (ahol éppen szült az asszony), hogy elkapd a vereslajbit!”
92. Általában egész szülés alatt az asszony anyja a lányával, az anyós pedig az újszülöttel törődött.
93. A „boldogasszony ágya” elnevezést nem ismerik vidékünkön.
94. A *sátoroságyról* ld. részletesen KAPROS M., 1974. 86. 1.
95. Ez még az 50-es években is így volt szokás.
96. A gyermekágyas asszonnyal kapcsolatos hiedelmekre, mágikus szokásokra esetenként részletesebben kitérek, mivel ezek ismertetése korábbi dolgozataim témakörébe nem tartozott szorosan bele.
97. Szükségét elvégezni sem ment ki. A pitvarba bekészítettek neki egy ócska vödört, „valami piltit”.
98. Ebből adódik még egy tiltás, ami ugyan már nem kapcsolódik a gyermekágyas asszony kíméléséhez: Örhalomban azt tartották, hogy a *fekőnek* nem szabad kinézni az ablakon, mert ahová nézett, ott jégeső fog pusztítani.
99. Ludányhalászi korábban két község volt: Ludány és Szécsényhalászi.
100. Ide kívánczik még az a, népi magyarázatában már az újszülött elváltását, kicserélését megelőző szokás, hogy keresztelésig abban a helyiségben, ahol az anya feküdt, egész éjjel égették a méceset, lámpát. Vö. KAPROS M., 1974. 87. 1.
101. A komasszony kötelező, rendszeres ételhordásának szokásáról ld. részletesen: KAPROS M., A keresztelés szokásai az Ipoly menti falvakban. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 21. 1975. 127—167. 1. (149—152. 1.)
102. Ide vonatkozóan ld. KAPROS M., 1975. 152. 1.

103. E viseleti előírások elsősorban az anyára vagy a komaasszonyra vonatkoztak, a bába a tárgyalt időszakban többnyire már „nemesen” járt, azaz elhagyta a hagyományos viseletet.
104. Az evangélikusoknál jobbára nem kötődött istentisztelethez az avatás, inkább hétköznapi került rá sor. Ezért előre be kell jelenteni a papnál. A gyermeket nem mindig vitték magukkal; itt is a bába kísérte el az anyát. Az egyházi szertartás egyszerűbb volt, az egész az oltár előtt zajlott. Némi csekély pénzösszeg — az egyházi díjszabás szerint—járt érte a papnak, amit kisebb ajándékkal (sütemény, kalács, egész kenyér) igyekeztek kiegészíteni. A házasságon kívül született gyermek esetében is megillette az anyát a szertartás.
105. Vö. KAPROS M., 1974. 84. 1.
106. Vö. KAPROS M., 1975. 143. 1., 149. 1.
107. Ld. részletesen: KAPROS M., 1975. 143. 1.

ZÓLYOMI JÓZSEF

KÉTBELTELKŰ TELEPÜLÉS EMLÉKEI SÁMSONHÁZÁN

Nógrád megye falvaira az egytelkű, zárt udvartípusú település a jellemző. A pajta, az istálló és egyéb melléképületek a lakóházzal azonos beltelekre épültek. A beltelek mérete, formája az épületek elrendezésében több változatot alakított ki. A leggyakoribb elrendezési forma az volt, hogy az istálló a lakóházzal egy fedél alá épült, a pajtát pedig az udvar végébe, az utcával párhuzamosan építették. A pajta mögött helyezkedett el a szérű és a kert. A hosszú, keskeny beltelkű falvakba (Dejtár, Patvarc, Cserhátsurány, Bokor, stb.) a pajtát a kertbe építették, melyekhez a bejáratot nem az udvar, hanem a kert felől képezték ki. Ezeknél a falvaknál a gazdálkodási mód, a munkafolyamatok többsége az udvarra központosult. Itt folyt az állattartás, itt őrizték a munka- és használati eszközöket, reggel innen indultak a határba a különböző mezei munkák végzésére, az udvar végén, vagy a kertben levő pajtában tárolták a szénát, a téli hónapokban itt helyezték el a kocsit, a boronát, az ekét, sőt a századfordulóig az előtte levő szérűn nyomtatták, illetve csépelelték ki a gabonát.¹

Ismerünk a megyében olyan településeket is, ahol a széna tárolása, a nyomtatás és a cséplés nem a lakóház beltelkén, hanem a falu szélén elhelyezkedő pajtákban, illetve az előttük levő szérűn történt. A pajták ilyen elkülönüléséről tudunk Szügy,² Ósagárd, Nógrád,³ Szupatak, Hollókő, Szendehely községekben.⁴ Ezekben a falvakban az udvar központi szerepe fellazult, hiszen a gabona nyomtatását, cséplését, a széna tárolását a falu szélén csoportosan elhelyezkedő pajtákban végezték. Ezeknek a pajtákknak a használata soha nem volt idényjellegű, a gazdálkodásban betöltött szerepe folyamatosnak tekinthető. A téli hónapokban innen hordták haza naponta a takarmányt az állatoknak, tavasztól-őszig a szénahordás, a cséplés és nyomtatás, a kukoricafosztás, a férfiak vasárnapi összejövetelei biztosították a pajták körüli állandó életet. Ezeknél a településeknél csak a gabonáspajták váltak ki az udvarokból, a jószág együttartására szolgáló istállók az udvarban maradtak. A pajta kihelyezésével az udvar-centrikusság e falvakban kissé meglazult, hiszen — főleg a férfiak — szinte naponta kijártak a pajtákhoz rövidebb-hosszabb időre.

A családok munkájának mélyebb széttagoltságát figyelték meg az egykor kétbeltelkű településformát őrző Órhalomban. Itt a falutól távol

fekvő Szálláskertben a háromhajós, hosszú szerűs nagy pajtákon kívül istállók is voltak. Ezeknél a külső pajtáknál nyomtattak, csépeltek, a nyári hónapokban itt tartották a munkaeszközöket, a lovak és ökrök szerszámját. Reggel innen indultak mezei munkára, itt étkeztek, este itt rakodtak le. A lakóháznak is helytadó falubeli belső telek nemcsak télen, hanem nyáron is fontos szerepet kapott a gazdálkodásban. Pajtát és istállót ide is építettek, az igásjószág még nyáron is a faluban levő istállóban éjszakázott, itt is etették meg, mielőtt a határba indultak volna. A szénát is a lakóháznál épített pajtában helyezték el. Télen a szálláskertben levő istállók és pajták üresen álltak, legfeljebb a birka-tartó gazdák cselédei tartózkodtak bennük, a rájuk bízott nyájjal.⁵ A megosztott életmód, mint láttuk, csak a tavasztól-őszig tartó hónapokra, és csupán néhány munkafolyamatra (nyomtatás, cséplés, kocsi, mezőgazdasági munkaeszközök, jószág szerszámjának ideiglenes tárolása) korlátozódott. Az állatok gondozása, éjszakáztatása, fejése, a takarmány tárolása a lakóháznál lévő istállóban, pajtában történt.

A megye falvai közül — Órhalmon kívül — még egy falu, Sámsonháza őrzi a kétbeltelkes, külső csűrös-istállós település emlékeit. Alábbi tanulmányunkban ennek a falunak külső csűrös-istállós települését, az ezzel összefüggő megosztott életmódot kívánjuk bemutatni, melynek anyagát 1968—1975 között gyűjtöttük.⁶

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Sámsonháza a megye keleti részén, a salgótarjáni járásban fekszik. A falut Nagybárkány, Tar, Mátraszőlös, Marokháza, Mátraverebély községek határolják. Sámsonháza is azon falvak közé tartozott, amelyek a török háborúk következtében elnéptelenedtek. Az 1875-től vezetett

A falu látképe

sámsonházai Canonica Visitáció — melynek történeti anyagát az akkor még meglevő korabeli iratok alapján állították össze — megemlíti, hogy „az 1678 esztendőben rendezett evangélikus egyház volt a községben”,⁷ de 1708 körül már újra kellett telepíteni, mert korábbi lakói elmenekültek.⁸ 1715-ben hat magyar háztartást írtak össze a faluban.⁹ Az 1720. évi összeírásban nemes községként szerepel.¹⁰ Ebben az időben evangélikus vallású szlovákok betelepítésére is sor került, mert 1731-ben már fából épített és szalmával fedett templomuk volt.¹¹ Sem a levéltári forrásokból, sem a visszaemlékezésekből nem tudtuk megállapítani, hogy az ekkor betelepült szlovákok honnan érkeztek. Az idősebbek emlékezetében élő monda szerint, valamelyik északi megyéből egy szarvas vezette őket erre a helyre. Az egyházi összeírások szerint — a 18. század elejétől szinte napjainkig — a lakosság több mint 90 0/0-a evangélikus vallású szlovák volt, csupán 7—10 katolikus magyar élt közöttük.¹² Az idősebbek még napjainkban is jól beszélnek szlovákul.

Sámsonháza a kedvezőtlen adottságú falvak közé tartozik. A hosszú, keskeny völgyben meghúzódó község vörös anyag és homokos talajú szántóföldjeinek többsége hegyoldalakon fekszik, amelyben az őszi- és tavaszi búza, a rozs és az árpa megterem ugyan, de a hirtelen tavaszi olvadás, vagy egy kiadós zápor a vetés nagy részét elpusztíthatja. Az egymást gyorsan váltó földesurai valószínű ilyen okok miatt nem építettek kastélyt a faluban, nem települtek le itt sohasem, majorsági földek kialakítására nem került sor.¹³ Míg a megye más falvaiban — a majorsági gazdálkodás érdekében — a jobbágyok telkeit megcsorbitották, rosszabb minőségűre cserélték az úrbérrendezéskor, itt a telkek száma majdnem megduplázódott.¹⁴ Itt a földbirtokosoknak a telkek után járó szolgáltatásból származó jövedelem biztosabbnak ígérkezett, mint a majorsági földek létesítése. A falu idős emberei úgy hallották, hogy a telkes gazdák a „jobbágyvilágban” főleg fát, követ fuvaroztak a helyi erdőből és kőbányából a földesuraknak, szántani, vetni, aratni soha nem kellett részükre, mert szántóföldjük alig volt. A jobbágyfelszabadítás után még az eddig meglevő csekély szántóföldjük is a falusi gazdák tulajdonába került vásárlás útján, a vár alatti kőbánya használati jogával együtt. Hoffer Zsigmondné, aki a múlt század második felében egyetlen földesura volt a községnek, a 47 hold szántóból, 20 hold legelőből és 8 hold rétből álló „birtokát” az 1899-ben történt tagosításkor a helybeli gazdáknak eladta.¹⁵

A 18. század második felétől — a megye más falvaihoz hasonlóan — a zsellérek számának gyors emelkedése itt is megfigyelhető. Míg 1750-ben 3, 1771-ben 9, az első magyarországi népszámláláskor, 1781-ben, a 36 telkes jobbágy mellett 66 zsellért is összeírtak. A zsellérek száma a 19. század első felében némileg csökkent: 1828-ban 55, 1844-ben 50 zsellér volt a faluban.¹⁶ Egy periratból tudjuk, hogy a zsellérek a helybeli nagygazdáknál mint szolgák, a környékbeli uradalmakban (Pásztó, Kisterenye) mint napszámosok helyezkedtek el.¹⁷

A község elszegényedéséhez hozzájárult az 1808. május 30-án történt tűzvész is, mely az egész falut elpusztította.¹⁸ A megye közgyűlésének 1815. évi jelentése szerint, a falu lakói elkeseredésükben — végleges letelepedési szándékkal — a Bánátba költöztek, de néhány hónap múlva visszatértek.¹⁹

A múlt század második feléig a szántóföld területe (erdőirtás, uradalmaktól vásárlás) közel négyszeresére növekedett. 1828-ban még csak 160, 1866-ban már 696 hold szántón gazdálkodtak a faluban.²⁰ A szántóföld gyarapodása nem járt együtt az egy háztartásra eső földterület növekedésével, mert a jobbágyszabadítás után — a volt jobbági telkek felosztásával — az önálló gazdák száma majdnem megduplázódott.²¹ A gazdák többségének 10—15 hold földje volt, amelyek osztozkodás révén, a múlt század végére tovább aprózódtak. A földből végleg kiszorultak, a salgótarjáni üzemekben, a környék bányáiban találtak munkalehetőséget. A szűk határ, a közepesen termő szántóföldek a lakosság létszámának gyors növekedését nem biztosították. 1781-től 1950-ig a falu lakóinak száma 560—660 fő között váltakozott.²² Az utóbbi húsz esztendőben a fiatalok közül egyre többen a munkahelyük közelében (Salgótarján, Pásztó, Nagybátony) telepedtek le véglegesen, ez a lakosság folyamatos csökkenéséhez vezetett. Jelenleg (1976) a község lakóinak száma 410 fő.²³

A község gazdálkodásában az állattartás mindig jelentős szerepet töltött be. Az utolsó száz esztendőben különösen a szarvasmarha tartás, majd tenyésztés vált jelentőssé.²⁴ Tehenek, ökrök, növendék állatok nevelésével és eladásával egyaránt foglalkoztak. A losonci, hatvani vásárokra jártak rendszeresen. A falu idősebb emberei egyöntetűen vallják, hogy a szántóföldek kétnyomásban történő művelése azért maradt meg 1899-ig, mert a szarvasmarhák részére csak így tudtak megfelelő legelőt biztosítani. A községnek ugyan 678 hold legelője volt, de az erősen hegyes területen feküdt, jó fű ritkán termett rajta, a szarvasmarháknak elegendő táplálékot nem nyújtott. Lovat csak a nagyobb gazdák tartottak, akik a téli hónapokba jártak Pásztóra, Salgótarjánba. Építőanyagot, illetmény-szenet szállítottak. A juhtartásnak soha nem volt jelentősége. Csupán 8—10-nagygazda tartott juhot.

TELEPÜLÉSFORMA

A község szinte a legutóbbi évtizedekig egyutcás település volt. A lakóházak a Nagybárcány-Tar közötti országútból nyíló utca két oldalán helyezkedtek el. A lakóházakat többnyire közvetlenül a telek utca felőli szélére építették, amelytől mindkét oldalán egy-egy keskeny vízfolyó árok választja el. A Kelet-Nyugat irányban sík területen egymás mellett sorakozó házak, a község déli oldalán húzódó dombvonulatot követik. A 15—20 méternél alig magasabb, hirtelen lejtősödő domb, az utca jobb oldalán levő házak, a hozzájuk tartozó udvarok és kertek méretét, a terjeszkedés lehetőségét meghatározta. Az utca és a domb közötti távolság 80—150 méter között váltakozik. Legrövidebbek a telkek a falu keleti szélén, nyugat felé egyre hosszabbodnak.

Az utca északi oldalán levő telkek és az ezen épült házak kissé mélyebben fekszenek. A telek méretét, beépíthetőségét az utcától alig 150—200 méterre levő Kis-Zagyva patak határozta meg. A két méter széles patak, tavasszal és ősszel — néha nyáron is — rendszeresen kilépett medréből, mélyen előntve a kétoldalon levő kerteket. Nagyobb áradás esetén még a telek végén levő épületek falát is elérte a víz. Ezért itt

Lakóház a mögötte húzódo dombbal

a beltelek hossza 50—80 méter között váltakozott. Ezen az oldalon nyugatról kelet felé hosszabbodnak a telkek. Éppen e földrajzi adottságok miatt az utca északi oldalán a lakóházaknak zártabb elrendezése alakult ki. Az utca déli oldalán az épületek elhelyezése jóval szabadabb, egy beltelken — a családok számának növekedésével — több lakóházat találhatunk. A község 1867. évi térképén is már az épületeknek ezt az elrendezési módját figyelhetjük meg. Az ekkor készült iratokból azt is megállapíthatjuk, hogy az utca északi oldalán levő szűkebb telkeken többségében zsellérek laktak. A déli oldalon zsellérházzal csak a település szélén találkozhatunk.

A patak két oldalán helyezkedtek el a *kertek*. Rendszeresen művelték, kender, káposztát, krumplit, babot vetettek bele, de termést ritkán vittek innen haza a gyakori áradások miatt. A lakóházak északi oldalán végighúzódo Kis-Zagyva patakot 1967-ben széles, mély mederbe terelték, ezzel kiöntését véglegesen megakadályozták, a kétoldalán elhelyezkedő kerteket füves ligetté alakították át, szilva, alma és más gyümölcsfákkal sűrűn beültetve.

A lakóházzal azonos telekre a disznóólak kerültek. Elhelyezésüknek kialakult rendje nem volt, „kinek hol volt hely, oda építette.” A tyúkok szálláshelyét a disznóól padlásán képezték ki. Pajtát, istállót erre a telekre nem építettek, azokat a falu északi részén levő második beltelken, a *Pajtáskertekben* helyezték el.

PAJTÁSKERTEK

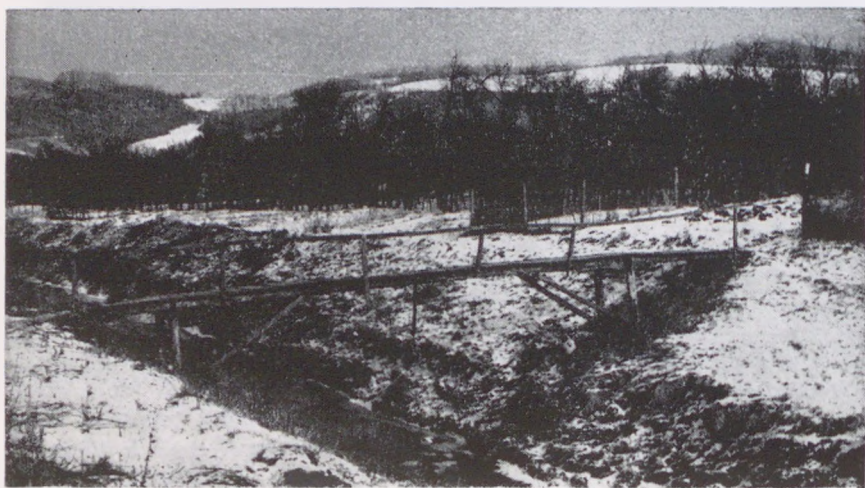
Fekvése

A Pajtáskertek a falutól északra, a Tar-Nagybárcány közötti országút két oldalán, viszonylag sík területen helyezkedtek el. A falusiak *Pajtáskerteknek*, vagy *Pajtásornak* nevezték. Az országút déli oldalán

viszonylag kevés pajta és istálló volt a kertekben, mert ez valamivel mélyebben fekszik mint az északi oldal, a Kis-Zagyva áradásai miatt csak a magasabb részen lehetett építkezni. A pajták és istállók többsége az országút északi oldalán helyezkedett el, részben az út mellett, részben az ezek mögött meghúzódó kertekben.

A Pajtáskerteket a lakótelepüléstől a Kis Zagyva patak választotta el. Mivel a falu főutcája és a Pajtáskerteken átvezető országút, keleti-nyugati irányban, „V” alakot képez, ezért a lakóházak és a pajták közötti távolság 100—250 méter között váltakozott.

A pajták és istállók megközelítése a faluból a Kis-Zagyvára épített haram *gyalogátjárón*, korláttal ellátott hídon történt. A hidakat mindkét irányból alig egy méter széles *gyalogúton* lehetett megközelíteni. 1967-ben, amikor a Kis-Zagyvát szabályozták, a hagyományos gyalogutak miatt, az új hidakat a régiek helyére kellett építeni. (3.ábra)

Gyalogjáró a Kis-Zagyva fölött
Kora

Arra a kérdésre sajnos nem tudunk válaszolni, hogy a Pajtáskertek mikor alakultak ki Sámsonházán. Levéltári kutatásaink során sem a Pajtáskertekre, sem az ott épült pajtákra és istállókra nem találtunk olyan adatokat, amelyek segítséget adhatnának e települési forma közösség belüli eredetének tisztázásához.

A legkorábbi forrásul a II. József féle katonai térképet használhattuk fel.²⁵ E térképen településre utaló jeleket csak a Kis-Zagyva patak jobb-oldalán láthatunk, ahol a régi falu jelenleg is van. A patak baloldalán — ahol a legutóbbi időkig a Pajtáskertek voltak — nem láthatunk a térképen olyan jelet, amely ott épületek előfordulását bizonyítaná. A térkép alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a 18. század végén, a térkép készítése idején a kétbeltelkes település még nem volt meg Sámsonházán.

A következő térkép, amely a község települési formájára utal 1867-ben készült.²⁶ (4.ábra) Ezen a kétbeltelkű település már koforrott

állapotban készen áll. Ugyanis az ekkor készült birtokösszeírásból megállapíthattuk, hogy a térképen, a Kis-Zagyva baloldalán feltüntetett épületek mindegyike pajta és istálló volt. Lakóépületet nem találtunk közöttük, azok a Kis-Zagyva jobboldalán helyezkedtek el.

A két térkép adatainak összevetése után feltételezhetjük, hogy a kétbeltelkű települési forma a 18. század vége és 1867 között alakulhatott ki a faluban.

Történeti adatainknál már utaltunk arra, hogy 1808. május 30-án tűzvész pusztította el az egész falut. A tűzvész okára, a pusztítás mértékére semmi adatunk nincs. A sajnálatos eseményről is csak egy szűkszavú egyházi feljegyzésből tudunk.²⁷ A megye közgyűlési és periratai ebből az évből hiányoznak a megye levéltárából, amelyek talán segítették volna kutatásunkat.

A falu idősebb emberei — szüleik, nagyszüleik elbeszélései alapján — a pajtának és istállónak elkülönítését azzal magyarázzák, hogy a faluban levő szűk telkek a nagyobb létszámú állatállomány megfelelő elhelyezését nem biztosították. A lakóházak bővítését gátolták volna az istállók és a nagy helyet igénylő szérús pajták. Annyi valóban igaz, hogy a beltelkek már az 1867. évi felméréskor sem — kis méretük miatt — voltak alkalmasak istállók, pajták elhelyezésére. Az ekkor készült határterképen azonban találhatunk két szlovákul írt dülőnevet, amelyek a két beltelküvé alakulás időpontját még homályosabbá teszik. Az egykori Pajtáskertek szomszédságában, ettől észak-keleti irányban *Száláske* (Szállás) és *Humno* (Pajta) dülők neveit olvashatjuk az 1867. évi térképen. A két dülő egykori létezéséről az idős emberek tudnak, de a nevek mögött rejlő esetleges funkciót nem ismerik. Még nagyszüleik is úgy emlegették, hogy ezeket a dülőket mindig szántóföldként használták, pajták, állatok együttartására szolgáló építmények itt soha nem voltak. A 18. század végén készült térképen sem láthatunk itt épület jeleket.

Adataink sajnos nem teszik lehetővé a kétbeltelkek kialakulása idejének, körülményeinek tisztázását. Serény forrásaink alapján két feltevést megkockáztatunk:

- a) Lehet, hogy korábban a pajták és istállók a *Száláske* és *Humno* nevű dülőkben lehettek, de hogy közelebb kerüljenek a faluhoz azért áttelepítették az 1867. évi térképen feltüntetett helyére.
- b) Mivel a 18. század végén készült térképen épületre utaló jelet nem találhatunk a falu határában, azért valószínű, hogy a Pajtáskertek kialakítására, az ezekben lévő pajták és istállók építésére a II. József katonai felmérés után, de 1867 előtt kerülhetett sor. Előidézője lehetett ennek a szűk beltelek, amelyen az épületállomány bővítésére már nem volt lehetőség, és az 1808. május 30-án történt tűzvész. Úgy gondoljuk, hogy a két feltevés közül a második a valószínűbb.

Kertek területe

Az első adatunk, amely a Pajtáskertekben levő telkek nagyságát feltűnő 1867-ből származik.²⁸ Az ekkor készült Birtokrészeti jegyzőkönyv családonként közli a telkek számát, méretét. A összeírás már nem a jobbágy felszabadítás előtti állapotokat tükrözi, a családok szétvála-

kozásának kezdeti folyamatát is rögzíti. Míg 1848 előtt 39 telkes jobbágy volt a faluban, 1867-re már 63-ra szaporodott a földdel rendelkező gazdák száma. Nyilván, hogy ez a gyarapodás csak a régi jobbágygazdaság rovására történhetett. Kevesebb lett az egy háztartásra jutó szántóföld területe, a Pajtáskertekben levő telkek mérete is csökkent. 1867-ben a Pajtáskertek telkeinek nagyságszerinti megoszlása az alábbi volt.²⁹

Telek mérete	Gazdák száma
100 négyszögölig	3
100—150 négyszögölig	13
150—200 négyszögölig	13
200—250 négyszögölig	9
250—300 négyszögölig	4
300—400 négyszögölig	4
400—500 négyszögölig	4
500—600 négyszögölig	—
600—700 négyszögölig	2

A múlt század második felében a telkek mérete tovább csökkent, 1904-re e telkek többsége olyan kicsire zsugorodott, hogy azokat tovább felosztani már nem lehetett.³⁰ Jól szemlélteti ezt az alábbi statisztikánk, melyet a telkek nagyságáról állítottunk össze 1909-ből.³¹

Telek mérete	Gazdák száma
100 négyszögölig	36
100—200 négyszögölig	29
200—300 négyszögölig	3
300—400 négyszögölig	2

A két világháború között a telkek méretei tovább nem csökkentek, hiszen azok már annyira kicsik voltak, hogy még kerti művelésre sem voltak alkalmasak. Legtöbb esetben az örökösök a gazdálkodó testvér, rokon javára — értékének kifizetése után — lemondtak a telkek használatáról. Ezzel a kisméretű telkek száma jelentősen csökkent.

Öröklés, vásárlás

A Pajtáskertekben telke csak a volt jobbágyoknak és azok örököseinek lehetett. Arra a kérdésre sajnos nem tudunk válaszolni, hogy a gazdák vagyoni állapotát meghatározó teleknagyság milyen mértékben befolyásolta a Pajtáskertekben levő telkek méretét. Az 1867-ben készült összeírás már az örökösök közötti felosztásban közli a telkek nagyságát. A rendezésünkre álló adatokból nem állapítható meg, hogy az egész—, fél—, vagy negyedtelkes gazdát hány négyszögöles telék illette meg a Pajtáskertekben. Erre az adatközlők sem tudtak kielégítő választ adni.

Az első világháborúig az együttélő családok szétköltözésére nem volt lehetőség. Az idős szülők elhalálása esetén a testvérek egyenlő arányban felosztották egymás között a szántóföldet, a rétet, a Kis-Zagyva patak két oldalán fekvő kertet, a Pajtáskertekben levő telket. A megosztást törvény előtt is hitelesítették, de gyakorlati megvalósításra soha nem került sor. A gazdálkodás irányítását a legidősebb fiú, vagy leány testvér vette át.

A Pajtáskertekben levő telket idegenek kezére ritkán juttatták. A tulajdonjognak mindig családon belül kellett maradnia, mert különben a telek annyira leszűkült volna, hogy sem a rajta levő pajtát, sem az istállók nem tudták volna használni. A család kihalása esetén a legközelebbi rokonok vásárolták meg a telket. A telket általában az a testvér kapta meg — a többi testvér kifizetésének kötelezettségével — aki a vagyon felosztásának időpontja körül megnősült, vagy férjhezment.

Az utóbbi évtizedekben idegenek is megvásárolhatták az itt levő telkeket, mert az örökösök közül sokan elköltöztek a faluból, hogy Salgótarjában, Pásztón, Nagybátonyban levő munkahelyük közelében telepedjenek le véglegesen. A telekért kapott pénzt a testvérek egyenlő arányban felosztották egymás között.

Építőanyag

A 19. század közepét megelőző időszakból csupán egyetlen adattal rendelkezünk, amely az építőanyagra utal. Ez sem paraszti, hanem egyházi épületre vonatkozik. Az evangélikus egyház Canonica Visitációjában olvashatjuk, hogy 1731-ben fából épített, szalmával fedett templom állott a faluban.³² Az 1867-ben készült Birtokrészletli jegyzőkönyv három háznál jegyzi meg, hogy azok fából vannak, a többi épületnél nem utal az építőanyagra. Három évvel később, 1870-ben a 126 lakóház, 54 pajta és 83 istálló falának több mint 90 0/0-a kőből készült.³³ Vert- és vályogfalat csak a lakóházaknál tüntet fel, a gazdasági épületek falának anyaga a kő. A későbbi összeírások, még az 1970-es is, a követ tartják a legfontosabb építőanyagnak a községben.³⁴

A falu idős emberei úgy hallották szüleiktől, nagyszüleiktől, hogy valamikor a házak, pajták és istállók fából épültek. Körülbelül 150 éve lehet annak, hogy a földbirtokos a községben levő Pogányvár alatti kőbányáját megnyitotta. A bánya használatának jogát a falu néhány év múlva megvásárolta. Ekkor kezdődött meg a faluban a nagyarányú kőépítkezés. Mindenki saját magának termelhetett követ, melyeket kőművesekkel kb. 30×40×20 cm nagyságúra kifaragattak. A puha fehér mészkőt könnyen lehetett faragni „olyan sima lett mint a gyalult deszka.”

Épületfának alkalmas erdeje nem volt a községnek. Emlékezet szerint a gerendákat, szarufákat, léceket, deszkákat a salgótarjáni, a pásztói *fadepókban* vásárolták meg.

A századfordulóig a pajták, az istállók és részben a lakóházak fedőanyagának a zsúpot használták. Az apró fehér poltári cserép a lakóházak fedésénél — főleg a nagyobb gazdáknál — már korábban elterjedt, de a pajtát és istállót mindig zsúppal fedték, mert „az alatt sokkal hűvösebb volt.”

A szemnyerésnél használt járgány megjelenésével a zsúpnak való rozskévkő kézzel történő kicséplése már többletmunkát jelentett az egyes családoknak. A nagyobb javításra szoruló zsúptetőt szerették volna poltári cserepesre átalakítani, de gazdasági helyzetük ezt a lehetőséget ritkán biztosította.

Ebben az időben egy biztosító társaság ügynöke kereste fel a falut, aki hosszas rábeszélés után biztosítási szerződést kötött a gazdákkal a pajtákra és istállókra is. Egy évvel később Pálik Márton pajtája és

istállója — gondatlanságból — kigyulladt. Elégett a tetőszerkezet, a zsúp, de a benne levő állatokat sikerült kimenteni. A kárt szenvedett gazda a biztosítótól olyan nagy összeget kapott kárának felértékelése után, hogy abból pajtáját és istállóját poltári cserepesre alakította át, de még egy nagyobb borjút is tudott vásárolni a kapott pénzből. A következő télen a gazdák sorra meggyújtották a Pajtáskertekben levő pajták és istállóikat. A szándékos gyújtogatásokra Bacsa Pálné, aki 1899-ben született, így emlékezett vissza: „Lehettem olyan nyolc éves kislány, amikor tűz van, tűz van! kiáltozás hallatszott a Pajtáskertek felől. Mi gyerekek is gyorsan oda szaladtunk. Kukely János (cseman) pajtája és istállója gyulladt ki. Az állatok nem voltak az istállóban, a szomszédos kertben voltak egy fához kötve. A pajta és az istálló tetőzete teljesen leégett. Ettől kezdve a tél folyamán minden szélcsendes este kigyulladt egy gazda istállója és pajtája. Később édesapám mondta meg, hogy a gyújtogatások szándékosak voltak, mert mindenki cserepes pajtát és istállót akart. Reggel már tudta az egész falu, hogy este kinek a pajtája fog kigyulladni. A tulajdonos állatait áthajtotta egyik ismerőse, rokona istállójába, az emberek pedig egy közeli pajtában várták a tűz kigyulladását, nehogy a szomszédos épületek is lángot kapjanak.”

A két világháború között már csak cserepes istállók és lakóházak épültek. Zsúppal csak a szőlőben levő pincéket fedték.

Pajtáskertek építményei

Pajta

Az építményt inkább *pajta* néven ismerik, *csűrnek* ritkán mondják. Maguk között tulajdonképpen egyiket sem használták. A falu lakói ugyanis a legutóbbi évtizedekig szlovák nyelven beszéltek egymás között. Ha ki akartak menni a pajtákhoz azt mondták: „igyeme na humno” — megyünk a pajtákhoz.

Új pajta építésére a századforduló óta csak egy esetben (1935) került sor, azért a pajták építésének körülményeit az adatközlők sokszor hiányos, részleteket nem ismerő visszaemlékezései alapján tudjuk ismertetni.

A pajta helyét a telken úgy jelölték ki, hogy az országútról jól megközelíthető legyen. A visszaemlékezések úgy tudják, hogy a pajták többsége a Tar-Nagybárcány közötti országút két oldalán (ma Petőfi utca), közvetlenül az út mellett volt. Az adatközlők állítását megerősítik az 1867-es és a későbbi években készült térképek. Gyűjtéseink alkalmával — bár ekkor már kevés pajtát láthattunk — erről magunk is meggyőződhattunk. A Pajtáskertek négyzet alakot képező mellékutcaiban is a pajták közvetlenül az út mellett voltak.

Mint fentebb is említettük a pajták falainak építőanyaga a kő volt. Mindenki saját magának termelte ki a helyi kőbányából. Ebben, valamint a kőhordásban, az építésben a rokonok is részt vettek. A kő kifaragását, a fal felhúzását kőműves végezte és irányította.

A századfordulói a pajták sátortetősek, zsúppal fedettek voltak. A szándékos gyújtogatások után, a biztosítótól kapott pénzből nyeregretetöt csináltattak. Fedőanyagnak a poltári cserepet használták, melyet a falun átutazó kereskedőktől vettek. A gerendákat, szarufákat, léceket a pösztői,

salgótarjáni fadepóban vásárolták meg, a faluban élő ácsok faragták méretre és állították össze az egész tetőszerkezetet.

Az alapterület szinte pajtánként változott. Méretük 6×4 , illetve 6×6 méter között váltakozott.

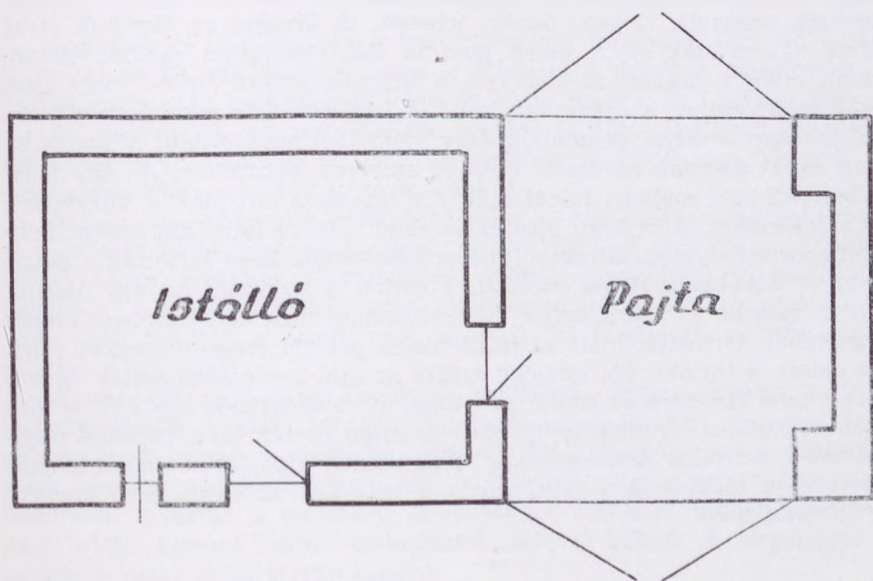
A tömör falazatú pajtáknak, az út és a kert felől is volt egy-egy nagyméretű, fenyődeszkából készült *leveles kapuja*. A kapu magassága adta a pajta falának magasságát is, mely 270—350 cm között váltakozott. A kéttagú, kifelé nyíló kapuk együttes szélessége a 240—260 centimétert ritkán haladta meg. Méretének meghatározásánál az volt a kíváncsi, hogy egy megrakott szénás szekér beférjen rajta.

A pajta falát kívül-belül törekes agyaggal tapasztották ki, majd fehérre lemeszelték. Néha az utca felőli oldalát nem tapasztották be, hogy a szép faragott kövek kilátszódjanak. A pajtát, az istállóval együtt, húsvét előtt az asszonyok minden évben kimeszelték.

A pajták alaprajzi elrendeződését leegyszerűsítette az a tény, hogy azok soha sem különálló épületek voltak, hanem mindig egybe épültek — azzal egy fedél alá — az istállóval. Ezért a pajták többsége két részből állt: *szérű* és egy *fiók*. Két fiókos pajta — emlékezet szerint — mindössze három darab volt, ahol az istállók a kert felől csatlakoztak a pajtához. A pajta alatti tér növelése érdekében térelhatároló falakat ritkán alkalmaztak.

Istálló

Az istállók az úttal párhuzamos irányban csatlakoztak a pajtához. Bejárati ajtajuk is az útról nyílt. (5. ábra).

Pajta és istálló alaprajza

Az istállók mérete a tényleges és tervezett ló- és szarvasmarha-állomány létszámához igazodott. Az istálló hossza a közös fallal elválasztott pajta hosszát nem haladta meg, szélességét viszont az állatállomány létszáma határozta meg. Petro Pál (zarasz) gazdának például olyan istállója volt, amelybe egy pár ló, 1 csikó, 2 tehén, 2 ökör és 4 darab borjú fért. Istállójának szélessége meghaladta a hat métert. Mucsina János beltelkén gyűjtésünk első évében még két 8—8 férőhelyes istálló állt. Ennek alaprajzi elrendezése annyiban tért el az egy istálló-pajtás elhelyezéstől, hogy itt az istállók nem az úttal párhuzamosan, hanem a kertbe mélyen benyúlva feküdtek egymás mögött. A pajta mintegy négy méterrel beljebb volt az úttól, úgy, hogy az út szélén levő istálló ajtaja a pajta elé nyílt. A második istállóba a pajtán keresztül járhattak be az állatok. (6. ábra)

Az istállót mindig padlásosra készítették, sőt gyakran dupla földemmel is ellátták, hogy a szénát is el tudják helyezni rajta. Az egyszerűbb sima padlásra nem lehetett szénát rakni, mert az istálló párájától könnyen megpenészedett volna.

Az istállókon levő ajtók egy- és kétszárnyúak voltak. Az egyszárnyúak befelé, a kétszárnyúak kifelé nyíltak. Jobban szerették a befelé nyíló egyszárnyú ajtót, mert azon a rövid időre magára hagyott állatok nem tudnak kijönni. A magas küszöbű, akácfa tokra erősített ajtók általában 110×180 cm méretűek voltak.

Az istállókon, ablak helyett, egy 50×60 cm nyílást hagytak, amelyen a trágyát dobálták ki az istállóból. (6. ábra) A századforduló táján a hatóságok megszüntették a trágya kezelésének ezt a módját, a nyílást négy rekeszes, üvegezett öntöttvas ablakokkal zárták le, amelyet kinyitni nem lehetett.

Legfontosabb berendezése a fenyődeszkából készült jászol, melyet a bejárati ajtóval szemben levő falnál helyeztek el. Az állatok elhelyezésének sorrendje: lovak, ökrök, tehének. A lovakat az ökröktől *strajfával* választották el. A lovak jászolja fölé *etetőrácsot* raktak, éjszaka ebből ették a szénát. A kisborjút a bejárati ajtótól jobbra vagy balra a fal mellé épített kis jászolhoz kötötték. Az istálló berendezéséhez tartozott az ágy, amelyet deszkából, vagy szalmából készítették. A szalmából font ágyat *dikónak* nevezték. Idősebb emberek készítették. Az ágy helye a bejárati ajtó melletti falnál volt. Az ágy alatt tartották a vizesvödröt és a fejőszéket. A bejárati ajtó és az ablak közötti falra két hosszú falba vert szögre helyezett deszkából, *pócot* készítettek. Ezen tartották a petróleumos, korábban alajos *mécsest*, a kefét, a vakarót. Az ágy lábánál volt a vasvilla és söprű helye. A lószerszámot nem az istállóban, hanem a pajtában tartották, mert az istállóban a párától megpenészedett volna. Az ostort, a törülőkendőt egy-egy szögre az ajtó mellé akasztották. Szénatartót nem építettek az istálló sarkában, mert az istállót egy ajtó kötötte össze a pajtával. A takarmányt ezen az ajtón hordták be a pajtából nagyméretű kosarakba. A kosaraknak télen szintén a pajtában volt a helyük. Az istállók hidlásosak voltak, amely a trágyalét az alatta levő gödörbe gyűjtötte össze.

Pajta és istálló

A birkák helye az istállóban volt. Valamelyik sarkot deszkával lekerítették részükre.

Pajták-istállók számának változása.

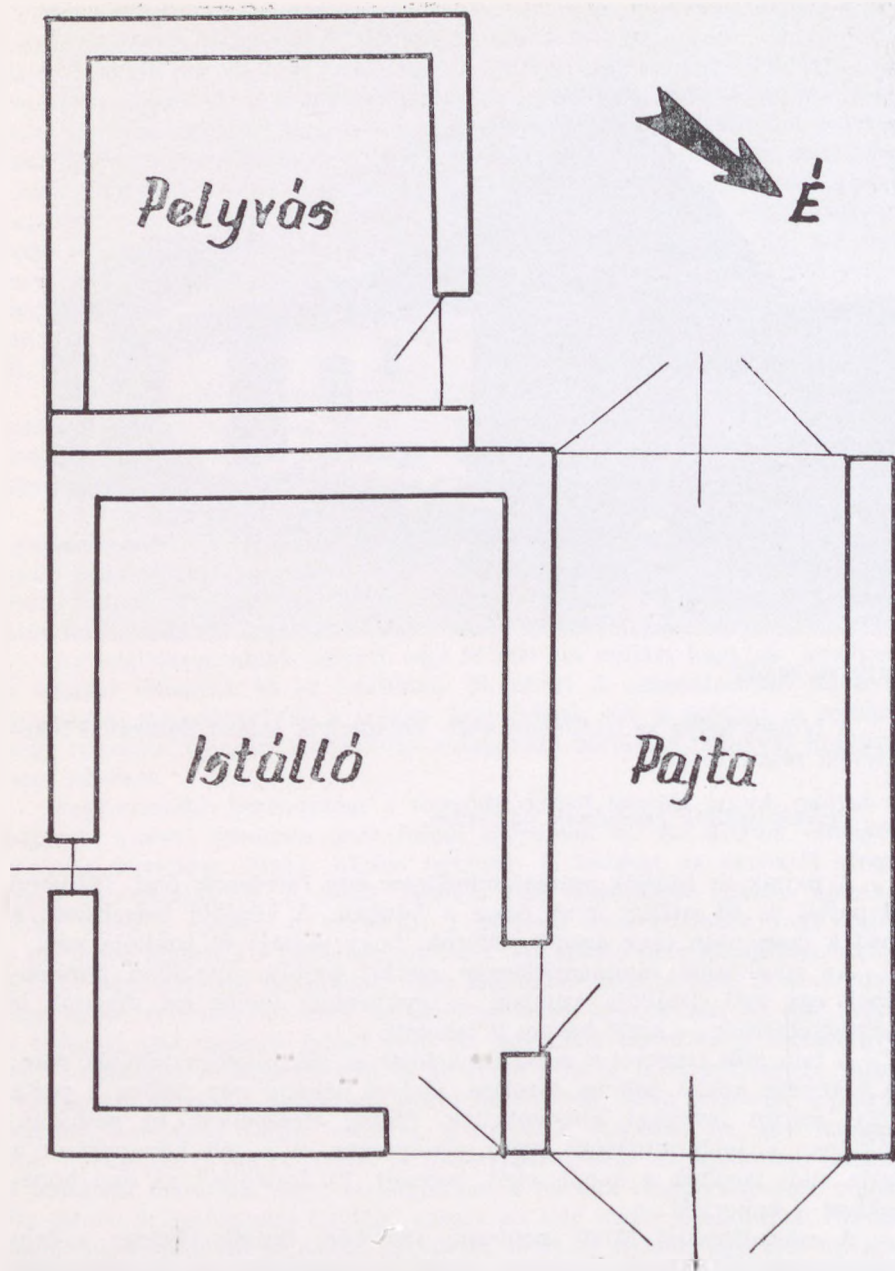
A pajták és istállók számát mindössze egy forrásunk őrzi. 1870-ben 54 pajtát és 83 istállót írtak össze a faluban. A későbbi összeírások a gazdák neve után csak annyit jelölnek, hogy pajtája és istállója van.

Az adatközlők visszaemlékezése szerint pajtája általában mindenkinek egy volt. Istállója azonban — gyűjtésünk idején ezt magunk is megfigyelhettük — kettő-három is lehetett.

A falu idős emberei a pajta funkcióját az alábbiakban jelölték meg: a) a kévébe kötött gabona tárolása, melyet néhány nap múlva a pajta előtti szérűn lovakkal kinyomtattak, illetve elcsépeltek, b) padlásán, fiókjában a jobb minőségű széna elhelyezése, c) a téli hónapokban a pajta alatt tárolták a kocsit, ekét, boronát, itt fosztották az őszi hónapokban a kukoricát.

A századforduló táján, pontosan 1903-ban, Spisák György a falu legvagyonosabb gazdája járgányt vásárolt. Bér munkában az egész falu gabonájának cséplését elvállalta gépével. Ettől kezdve csak a zsúpnak szánt kévéket rakták be a pajta alá, melyekből néhány nap múlva cséplőgéppel kiverték a szemeket. A járgányos cséplésre szánt gabonát a pajta előtti szérűre rakták asztagba, kalászával befelé. A járgánnyal a cséplés a pajta előtti szérűn történt.

Petro Pál zarasz, a falu egyik nagygazdája 1920-ban cséplőgépet vásárolt. A falu gabonáját már ezzel gépelték, többnyire még mindig a

Pajta és istálló alaprajzi elrendeződése

pajta előtti szérún. Ekkor már a zsúpnak szánt kéréket sem hordták be a pajta alá, azt is *asztagolták*. 1925-ben a pajta előtti szérúról a *tűzesgépet* kitiltották, a falu keleti szélén kijelölt *közös szérűre* kellett mindenkinek hordania a gépelésre szánt gabonát.

A járgányos, majd a cséplőgépes szemnyerés elterjedésével a pajták

legfontosabb funkciója háttérbe szorult. Ettől kezdve fenntartásukkal nem sokat törődtek, amely a pajták számának fokozatos csökkenéséhez vezetett. Míg 1867-ben 54, addig 1909-ben már csak 35 pajta meglétéről tudósítanak. forrásaink.³⁵ Az adatközlők szerint 1940-ben 24, 1950-ben pedig már csak 12 pajtát lehetett összeszámolni a Pajtáskertekben. Első gyűjtőútunk alkalmával, 1968-ban nyolc, 1976 tavaszán pedig négy régi pajtát láthattunk, amelyek közül kettőt már nem használtak. A pajták háttérbe szorulását jelzi az is, hogy a századforguló óta csupán egy új pajta építésére került sor (1935-ben) a faluban, de öt esztendővel később azt is lebontották.

Az istállók számánál a csökkenési folyamat nem következett be, hiszen a jelentős létszámú állatállomány (ló, szarvasmarha) elhelyezésére csak a Pajtáskertekben levő istállóban volt lehetőség. Bent a faluban, az emlékezetben megfogható időben, pajta és istálló soha nem volt. A zsellérek lovat, szarvasmarhát nem tartottak, az egy vagy félholdas *zsellérföldeket* a gazdák szántották meg, melyért munkával fizettek.

Új istállók építésére a két világháború között is sor került, nem is kis számban, de már nem a hagyományos formában és elrendezésben.

A falu lakóinak többsége bővített családban élt. Sokszor 3—4 család is lakott egy-egy házban. Az idős szülők az *elsőházban*, a legidősebb fiú a *hátsóházban*, a többi felnőtt gyermek egy-egy *kamrában* húzódott meg olykor népes családjával. Volt olyan lakóház, amelyben 15—20 fő is lakott. A szűk beltelkek a lakóházak további bővítését már nem tették lehetővé. Az együttélő családoknál mindennaposak voltak a *perpatvarok*, a szülők, gyermekek és testvérek között a tulajdonjog, az eddig kényszerből betartott normák egyre gyakoribb megsértése miatt. Kukely János (tuskár), aki 1880-ban született, az akkori állapotokról ezeket mondta: „Gyerekkoromban 18-an laktunk egy házban. Nagyszüleim a házban, édesapám legidősebb testvére a hátsóházban, a többi testvér pedig egy-egy kamrában. Mindenyik családos volt ekkor. Senkinek nem volt külön háztartása, mindenki azt ette, amit a mami (nagy mama) főzött. Az ott lévő asszonyok csak segíthettek a főzésben, sőt ez kötelességük is volt, de nem szólhattak bele semmibe. Közös volt a termés, az állatok, de azok felett csak nagyszüleim rendelkeztek. Ruhára, bútorra a nagyszülőktől kaptak pénzt. A mezőgazdasági munkát is ők irányították. Szüleimnek oda kellett menni dolgozni, ahová api (nagy papa) parancsolta. A veszekedések mindennaposak voltak, mert állandóan elveszett egy szoknya, kötény, vagy valamilyen más ruhadarab. Úgy éltünk mint a cselédek, nem volt szabad akaratum. Elmenni nem lehetett, muszáj volt ott lakni. Kicsi volt a telek, oda több házat már nem lehetett építeni. Szüleim szabadulni akartak, de nem volt hová menniük.”

Fentebb már szóltunk arról, hogy a századforduló tájától a pajtáknek a gazdálkodásban betöltött szerepük — a járgány, majd a cséplőgép megjelenésével — egyre csökkent. A Pajtáskertek egyre inkább az állatállomány elhelyezésére szolgáltak. Az együttélő családok közötti állandó feszültség, a Pajtáskertek csökkent funkciója eredményezte, hogy néhány évtized alatt a lakóházak egész sora épült fel a második beltelken, ahol korábban csak pajták és istállók voltak.

Az idősebbek mindegyike emlékezett arra, hogy a Pajtáskertekben Majercsik András épített először lakóházat 1908-ban. (7. ábra). Fia,

Az első lakóház mely a Pajtáskertben épült 1908-ban

Majercsik János, aki 1907-ben született, azt hallotta szüleitől, hogy édesapjának három testvére volt, ő mint a legidősebb kapta meg ezt a telket. A lakóház felépítése előtt a pajtát és istállót lebontották, a két új istálló a házzal egy fedél alá került, mert a telek keskeny volt.

A két világháború között mintegy negyven lakóház épült fel a Pajtáskertekben a *szétválakozások* következtében. Az istállók szinte kivétel nélkül egy fedél alá kerültek a lakóházzal. A régi istállók csak azon a beltelken maradtak meg, ahová lakóházat nem építettek.

A Pajtáskertek egykori főutcája (ma Petőfi utca)

A Pajtáskertekben levő istállók száma az 1960-as évek elejétől kezdett rohamosan csökkent, mert a ló és szarvasmarha-állomány hiányában elvesztették funkciójukat. Garázsnak, faskamrának alakították át az istállókat, régi bútorok, használatból kiszorult egyéb tárgyak tárolóhelyévé váltak. Az új lakóházakhoz már nem építettek istállót. (8. ábra)

Fészter

A századfordulótól vált elterjedtebbé. Korábban csak néhány gazdának volt a pajta kert felőli oldalához ragasztva egy kisméretű fészter. A pelyvát tartották benne. A kőfalú, féleresztes tetejű fészterek alapterülete a 3×3 métert ritkán haladta meg. A téli hónapokban alatta vágták a szecsát az állatoknak, nyáron kosarakat, mezőgazdasági eszközöket tartottak benne. Kívül-belül ezt is beápasztották, fehérre meszelték. Kisméretű deszka ajtaját, ha nem voltak a kertben, lakattal zárva tartották.

Kerítés

A telkek kerítettsége nem a lakóházak folyamatos építésével alakult ki a Pajtáskertekben. A visszaemlékezések szerint itt a telkek mindig körül voltak kerítve, hogy az ott levő széna és szalmakazlakat megvédjék az állatoktól. A második világháborúig két kerítés típust használtak: kő, fűzfavesszőből, vagy karóból font kerítést. A kőkerítést a nagyobb gazdák ugyan olyan méretű és minőségű kőből rakatták mint a pajtát és istállót. Magassága 150—180 cm között változott, hogy ne lehessen belátni a kertbe. (10. ábra)

Kőkerítés

A fonott kerítések közül a fűzlavesszős a régebbi. A sűrűn egymás mellé vert karók közé vízszintesen fonták a vesszőt, amíg a kívánt magasságot, kb. egy métert el nem érték. A csapongatós kerítés a két világháború között terjedt el. Német kerítésnek is nevezik, de hogy miért, arra adatközlőink nem tudtak magyarázatot adni. (11. ábra) Az utca felől a kertet a pajta és istálló zárta le, kerítést ide nem építettek.

Csapongatós kerítés

Kút

A Pajtáskertekben tíz gémeskút volt. Ebből hat a Tar-Nagybárcány közötti orszáгут mellet, a többi a mellékutcákban volt. Közös kutak voltak, nem tartoztak egyik telekhez sem, azért nem is kerítették be. Egy-egy kutat általában 5—7 gazda használt. Nekik kellett a karbantartásáról is gondoskodni. A kutak belülről ki voltak kövezve, kávájuk *ravásra* volt összerakva tölgyfából. A hozzá tartozó 3—4 méter hosszú, *topolyafából* készült vályút a cigányoktól vették. Gyütésünk idején a gémeskutak közül már egy sem volt meg.

Élet a Pajtáskertekben

A falu lakói a településnek azt a részét, ahol a pajták és istállók voltak *Pajtáskerteknek* vagy *Pajtasornak* mondták magyarul. Gyakoribb volt a Pajtáskert elnevezés használata. Az idősebbek még ma is ezeket az elnevezéseket használják, a fiatalok inkább az utca név (Petőfi) után tájékozódnak.

A Pajtáskertek a falu gazdálkodásában hármaskörűt töltöttek be: a rakodás, a szemnyerés munkáinak befogadása, az állatállomány (ló, szarvasmarha) elhelyezése. Éppen ebből a hármaskörűből adódott,

hogy a falu és a Pajtáskertek közötti kapcsolat egész évben folyamatosnak tekinthető, nem szűkült le a tavasztól-őszig tartó hónapokra.

A telek általában négy egymástól jól elkülöníthető részre tagolódtak: kert, istálló, pajta, fészer. Mivel ezek mindegyikének önálló funkciója volt, azért a Pajtáskertek életének bemutatásánál ezt a négyes tagoltságot követjük. Megjegyezzük, hogy a négyes funkció együttesen a legtöbb esetben azonos célt szolgált. A kert, a pajta, az istálló, a fészer együttesen az állattartást segítették, de eltérő feladattal a talajművelésben, a gabona betakarításában, a szemnyerésben is részt vettek.

Kert

A kert az év legnagyobb részében a tárolóhely szerepét töltötte be. Tavasztól-őszig itt tartották a mezőgazdasági eszközök többségét: eke, borona, henger, szekér. Nyáron a széna és szalma kazlakat helyezték a telek túlsó sarkaiba. Ősszel ezek elé rakták a kukoricaszárat, verembe a takarmányrépát, sok esetben még a zöldséget, a krumplit is itt tárolták, mert a valamivel alacsonyabban fekvő faluban a talajvíz könnyebben feltört.

A kert szabadon maradt részét gyümölcsfákkal (szilva, alma, körte) ültették tele. Veteményes kertet ritkán alakítottak ki, mert kicsi volt a telek.

A századfordulóig a kertben, a pajta mögötti szérün nyomtatták el a gabonát, részben itt csépezték ki cséphadaróval a zsúpnak szánt rozskévéket. Járgánnyal, majd később cséplőgéppel is itt gépezték el a gabonát 1925-ig. E munkák idején az egész család kint volt a kertekben, minden háztartásból két asszony maradt otthon, akik *früstököt*, ebédet és vacsorát készítettek és vittek a nyomtatóknak, cséplőknek. A nyomtatás lóval (többnyire két párral) történt.

A meleg nyári napokon és éjszakákon az állatokat nem az istállóba, hanem a kertben levő kocsi kerekéhez, vagy a fákhöz kötötték. A kertbe kocsival csak a pajta kinyitott leveles kapuin keresztül lehetett bejutni.

Istálló

Az istállóban levő állatok őrzése, gondozása állandó felügyeletet kívánt. Nappal csak rövid időre, éjszaka sohasem hagyták magukra az állatokat. Ezért minden istállóban volt egy ágy, ahol a családból aludt valaki. Az istállóban csak férfiak alhattak. Ahol nem volt legény, ott a legidősebb férfi aludt kint az istállóban. A legények az iskola befejezésétől addig alhattak az istállóban, míg meg nem nőültek. A kinthálók többsége mindig legény volt. Szerettek kint lenni, mert nem voltak felügyelet alatt, kedvükre játszhattak, kibeszélhették magukat. Az egyszerű deszka ágyra szalmát szórtak, pokróccal leterítették, azon aludtak ruhástól.⁶³

A nagyobb gazdák állataik őrzésére szolgálókat fogadtak a nyári hónapokra. A szolgálak helyi zsellérek és a szomszédos falvak (Nagybárkány, Kisbárkány, Tar) szegény családjainak iskolából kimaradt gyermekei voltak, akik az egész nyári szolgálatukért 5 Pengőt, egy pár bocskort, egy öltöző ruhát és természetesen ételmet kaptak.

A szolgák nem aludhattak az istállóban levő ágyon, éjszakai szálláshelyük a borjuk előtti keskenyebb jászol volt. Szénát tettek maguk alá, ruhástól feküdtek le, lópokróccal takaróztak. A nők, vagy katonaidőt kitöltött legények már nem mentek el szolgának.

A téli hónapokban az istálló jászlában kaptak szállást a falun átutazó kereskedők, drótosok, vásárolók egy-egy éjszakára.

Az istálló élete nem volt azonos a téli és a tavasztól-őszig tartó hónapokban, azért a két időszakot mi is elkülönítve mutatjuk be.

Élet az istállóban télen

A téli hónapokban az állatállomány többsége szinte állandóan az istállóban tartózkodott, ezért gondozásukra, ellátásukra sokkal több időt kellett a gazdának fordítani, mint a nyári hónapokban.

Az istállóban éjszakázó férfi télen négy órakor kelt, hogy az állatokat megetesse. Nagyméretű kosárban, vagy csak kézzel átnyalábolva szénát hozott a jászolba a pajtából az istálló és a pajta közötti ajtón keresztül. Míg az állatok ettek, addig a gazda kidobálta a trágyát az

Trágya kidobálása az istálló ablaknyílásán

utcára nyíló ablaknyíláson, friss szalmát hozott be a pajta alól, ahová ezt előző este bekészítette. A hatóságok a trágyakezelésnek ezt a módját nem kedvelték, mert a trágyalé a környéket megfertőzte. Elrendelték a trágya szarvasba rakását és hetenkénti kiszállítását a szántóföldekre. A csendőrök minden héten ellenőrizték a trágya kihordását.

Még az etetés alatt sor került az állatok tisztítására kefével, vakaróval. A lovakat többnyire kefével és szalmacsutakkal tisztították.

Hat órakor jött az asszony fejni. A fejőszétárt melegvízzel megtöltve magával hozta. A fejőszék az istállóban levő ágy alatt, a törlőruha pedig

a falba ütött szögére volt felakasztva. A férfi csak akkor fejté meg a teheneket, ha az asszony beteg volt, vagy fájt a keze.

Az itatásra hét órakor került sor. Kettesével vezette az állatokat a közös kútra. Itatás után a gazda vetett még egy kis takarmányt az állatok elé, majd bement a faluba reggelizni. Otthon a reggeli után fát vágott, vizet hozott az asszonynak, majd ismét kiment a Pajtáskertekbe.

Ha szolgát alkalmaztak, akkor a trágya kihordása, az almozás, az etetés és itatás az ő feladata volt. A szolgát soha nem hagyták éjszakára egyedül, a család valamelyik férfitagja kint aludt vele az istállóban. A szolgáltnak ugyanis „nem volt nagy a felelősség érzetük”. Nem lehetett bennük bízni. A családtag ellenőrizte a szolga munkáját, esetleg az állatok itatásában segített.

Dél előtt folyamán kocsival kihordta a szántóföldekre az út szélén *szarvasba* rakott trágyát, vagy kosarat, szakajtót kötött a meleg istállóban. A mezőgazdasági eszközök javítására, pótlására is többnyire csak dél előtt kerülhetett sor, mert délután már az esti és a másnap reggeli etetéshez szükséges takarmányt kellett megkészíteni. A szomszéd, vagy egy családtag segítségével szecskát vágott a fészerbe, szalmát húzott ki kosárba a kertben levő szalmakazalból. A szalmahúzás fa, vagy vaskampós *szalmahúzóval* történt. Ha a pajtából elfogyott a széna, akkor az ugyancsak kertben levő szénakazalból *szénavágóval* egy hétre valóat vágott.

Négy órakor már hozzá kezdett az állatok etetéséhez, a trágya kihordásához, friss szalma szétterítéséhez az állatok alatt. Öt és hat óra között ismét jött az asszony fejni. A tejet fejőszétárba vitte haza, mert a tej leszűrése után azt forró vízzel ki kellett mosni.

Hat órakor megítatta az állatokat, majd bement a faluba vacsorázni. A gazda is, meg az állatok is csak kétszer ettek naponta (reggel, este) a téli hónapokban.

Este hét órától, amikor ismét visszaérkezett az istállóhoz, többféle elfoglaltság kínálkozott: kosár, szakajtó, söprű készítés, szerszámok javítása. Amikor nem adódott sürgős munka, négy-hat szomszéd is összejött beszélgetni az istállóba. Pálinkát, bort hoztak magukkal. Gyakran csak beszélgetni és pipázni jártak össze. A Pajtáskertekben pipázni, cigarettázni csak az istállóban lehetett. A tüzesetek miatt a hatóságok tiltották az utcán történő dohányzást.

Külön istállóban jöttek össze a Pajtáskertekben éjszakázó legények. Kedvenc szórakozásuk közé tartozott a szomszéd istállóban beszélgető gazdák megtréfálása. Az állatokat a kút vályújához kötötték, a pajta alatt levő szekeret darabokra szétszedték, az ágyon hagyott nagykabát ujját bekötötték, macskát tettek bele. A legények észrevétlenül járhattak a Pajtáskertekben, mert ott kutyát nem tartottak. Még a macskát sem szívesen túrték meg. Este a lefekvés ideje kilenc óra körül volt.

Élet az istállóban tavasztól-őszig

Az istállóban tartott állatok száma erre az időre jelentősen lecsökkent. Szent-György naptól (április 24) kezdve pásztor elé került a tehén, az ökör, a juh, a századfordulóiig még a ló is. Az istálló lakója

csak a kisborjú maradt, de csak néhány hónapig. Felerősödés után ment az anyjával a legelőre.

A juhok tavasztól-őszig a legelőn voltak, a gazdák közös *akoljában* éjszakáztak. A pásztor darabonként egy kiló sajtot („postát”) adott a gazdáknak.

Az ökrök csak pünkösöd vasárnapig jártak haza minden este, utána már ők is kint éjszakáztak a Kapanya nevű legelőn. Tövisből volt nekik *garád* csinálva, abban voltak éjszaka. Ez a legelő kb egy kilométerre volt a Pajtáskertektől, ha valakinek szüksége volt az ökrére, kiment értük.

A nagyobb gazdák ökreiket nem hajtották a közös legelőre, bérelt legelőn őriztették a szolgálkkal. Éjszakára a család idősebb legényei vették át az őrzést, a szolga este visszatért az istállóba.

Az idősebbek visszaemlékezése szerint, pünkösöd után a lópásztor sem hajtott haza. A lópásztor előtt viszonylag mindig kevés ló tartózkodott, többnyire a legények legeltették éjjel-nappal, ha az állatok munkájára nem volt szükség. A századforduló óta az éjjeli legeltetés megszűnt. Megszűnésének oka: az apró termetű, ún. parasztlóvakat a gondosabb tartást igénylő nóniusz fajtára cserélték ki, amelyet már termelt takarmánnyal etettek.

A teheneket minden este hazahajtotta a pásztor, sőt a fejés és a borjúk szoptatása miatt augusztus végéig, még délben is.

Az istállóban éjszakázó férfiak, tavasztól-őszig, reggel három órakor keltek, megetették a munkára fogott ökröket vagy lovakat. Kihordták a trágyát az istállóból, öt-hat óra között már itattak. Ekkorra jött az asszony is a faluból fejni. Nyáron nem hozott meleg vizet magával, az úton levő gémeskútból húzott vizet a *zsétárba*, mellyel a tehén tőgyét fejés előtt megmosta.

A gazda, az istállóban éjszakázó legények tavasztól-őszig csak vasárnap jártak be a faluba étkezni, hétköznapi reggelit, ebédet, vacsorát kihozták nekik. A kenyeret, kolbászt, szalonnát, sültkrumplit *kézikosárba*, a levest, főzeléket *ételhordóba* vitték a Pajtáskertekbe. Reggelire általában piritóskenyeret, szalonnát, kolbászt, kenyeret, vöröshagymát ettek, amelyet a fejni jövő asszony hozott ki.

A tehénpásztor („csordás”) fél hat és hat óra között hajtotta ki a teheneket a legelőre. Ostor csattogtatással, ritkán kürttel jelezte a kihajtást.

A gazda már az állatok etetése közben felrakta a kocsira az aznapra szükséges munkaeszközöket, és a tehenek kihajtása után már indultak is a határba.

Délben, bármilyen messze is dolgoztak a határban, visszajöttek etetni a Pajtáskertekbe. A lovakat, vagy ökröket ilyenkor nem az istállóba, hanem a kert fáihoz, a kocsi kerekéhez kötötték. Ott vetettek eléjük egy kis szénát, vagy frissen vágott fűvet.

A tehénpásztor is hazahajtotta délben a teheneket fejésre. A teheneket mindig az istállóba kötötték be, mert csak ott maradtak nyugodtan a fejés ideje alatt.

Az ebédet szintén az az asszony hozta, aki kijött a teheneket megfejni. Ebédre krumpli—, bab—, káposzta—, borsólevest, krumpli- és

babfőzeléket ettek sok kenyérrel. A levest és a főzeléket *ételesből* ették fakanállal, a kert vagy a pajta földjére ülve.

Délután 2—3 óra között hajtott ki ismét a tehénpásztor. Itatás után a család is elindult a határba. .

Este 6—7 óra között tértek haza a mezőről. A ekét, boronát, hengert, ha másnap ugyanott kellett folytatni a munkát, nem hozták haza, fűvel letakarták.

Az állatokat az istállóban, jó idő esetén a kertben megetették, majd megittatták. Az istállóban éjszakázóknak a vacsorát ismét a fejőasszony hozta ki. Este levest nem ettek, csak főzeléket, amely készülhetett babból, krumpliból, borsóból, lencséből.

Az állatok ellátása után már nem sokat dolgoztak, egy rövid beszélgetés, pipázás után lefeküdtek. Amikor már meleg volt az éjszakák, akkor nem az istállóban hanem a pajtában levő szénára feküdtek le.

Vasárnap reggel az állatok etetése, itatása után bementek a faluba reggelizni, megmosdani, tiszta ruhát váltani. Sokszor egy hétre való fát vágtak ilyenkor, majd elmentek a templomba, mise után pedig a pásztor előtt levő ökröknek vittek sót. Ilyenkor a gazdák kenyeret, szalonnát, kolbászt, bort, pálinkát vittek a pásztornak.

Ebédelni vasárnap mindig a faluba menetek, de a délutánt már a Pajtáskertekben töltötték, főleg beszélgetéssel.

Nem tartozik szorosan az istálló életéhez, de itt szólnunk arról, hogy a Pajtáskertek nemcsak munkahelyet jelentett a falu számára, hanem a nyári vasárnapokon az ismerkedés, a szórakozás központja is volt. A legények és lányok késő estig sétálgattak ünnepi ruhában a Pajtáskertek főutcáján. Az idősebb férfiak és nők az utca árokportjára ültek. Vasárnap délután szinte az egész falu kint volt a Pajtáskertekben. Azért szerettek itt tartózkodni, mert a Tar-Nagybárány közötti országút képezte a Pajtáskertek főutcáját, az idegenek ezen az úton haladtak át. A legfrissebb híreket tőlük tudták meg. Mindig történt itt olyan esemény, amelyről egész héten beszélgetni lehetett.

Az istállók életéhez szorosan hozzátartoztak a különböző szokások, amelyek tartalmukban, formájukban megegyeztek a szomszédos falvak állattartással kapcsolatos szokásaival. Az aprószentek hordását, az istálló ajtóik fokhagymával történő bekenését, az állatok piros almáról itatását, a pásztorok megajándékozását első kihajtáskor, stb. itt is megtaláljuk.

Pajta

Télen és tavasztól-őszig tartó időszakban a pajta funkciójában is eltérést tapasztalhatunk. Télen a gazdálkodással kapcsolatos munkaeszközök (eke, borona, henger, kocs, vetőgép, stb.) tárolóhelye. Ide készítették be naponta az állatok etetéséhez szükséges takarmányt is.

A tavasztól-őszig tartó időszakban a pajta központibb helyet kapott a gazdálkodásban. A pajtának nem volt zárt padlástere, ezért a keresztgerendákra hosszú rudakat fektettek, hogy az így kiképzett padlásra a májusi szénát felrakhassák. Ezt tartották a legjobb minőségű szénának, ezért ebből csak a fejős és borjas tehének kaptak a téli hónapokban.

A pajta fiókjába aratásig semmit sem raktak, mert a századfordulói itt helyezték el a nyomtatásra és cséplésre szánt gabonát. A fiók hosz-

szanti széleinél egy-egy gerendát fektettek a földre, ezekre pedig vastagabb rudakat tettek. A kérébe kötött gabonát kalászával befelé, két sorba rakták. A nyomtatás és cséplés végleges elhagyása után, a májusi szénát rakták a fiókba — ugyancsak földre fektetett rudakra- és a rosszabb minőségű, augusztusban kaszált széna került a pajta padlására. Előbb a padláson levő szénát etették meg.

A melegebb nyári éjszakákon a pajta fiókjába helyezett szénán aludtak az állatokat őrző férfiak, a falun átvonuló szállástkereső idegenek. Amíg a bővített családok fel nem bomlottak, a fiatal házások is szívesen éjszakáztak a pajtában.

Ősszel a pajta alatt fosztották ki a kukoricát, itt tisztították meg a marharépát és a zöldséget.

Az évszaktól függetlenül a pajtában tartották a létrát, melyen az istálló és pajta padlására felmehettek. Amíg nyomtattak és csépeltek, addig a cséphadaró, a nyomtató gereblye, a forgatáshoz, tisztításhoz szükséges villák, lapátok helye is a pajtában volt.

Fészter

A kert felől az istállóhoz, vagy pajtához ragasztott fészter, a Pajtáskerteknek egy viszonylag új építménye, a két világháború között vált általánossá. A téli hónapokban szecskát vágtak alatta az állatoknak, nyáron a kisebb mezőgazdasági eszközök (kapa, ásó, kosarak) tárolóhelye volt.

Dolgozatunkban Sámsonháza kétfeltelekű települését, a pajtás-istállós kertek életét, a község gazdálkodásában betöltött szerepét mutattuk be. Összegezésül elmondhatjuk, hogy az itteni Pajtáskertek — a máshol is megtalálható csűrös-istállós kertekhez hasonlóan — összetett szerepű gazdasági udvarok voltak.

Mivel a pajták és istállók csak a Pajtáskertekben épültek — a lakóházaknál sem istállók, sem pajták nem voltak — azért egész évben ide központosult az állattartás, azok teleltetése, az itt levő pajtába hordták be, majd az előtte létesített szérűn nyomtatták, illetve csépeltek ki a gabonát. az istálló és a pajta mögötti kertben tárolták a takarmányt, a répát és a zöldséget. Ennek az összetett szerepnek megfelelően a család élete megoszlott a lakóház és a Pajtáskertek között, hiszen a család férfitagjai közül valaki egész évben kint tartózkodott a kertben. Éjszaka a legények, szolgák, vagy maguk a gazdák tartózkodtak kint a Pajtáskertekben. Fekvőhelyük télen az istállóban összeállított egyszerű ágy (szolgáknak a jászol), nyáron a pajtában levő széna volt. Télen csak kétszer étkeztek (reggel, este), de elfogyasztásához mindkét alkalommal bementek a faluba. Nyáron csak vasárnap jártak be a faluba étkezni, a hét többi napjain a fejni járó asszonyok hozták ki a reggelit, ebédet, vacsorát.

Tavasztól-őszig a Pajtáskertekből indultak a mezei munka végzésére, délbén mindig visszatértek ide, hogy megebédeljenek, az állatokat megetessék.

A zárt falazatú istállókat és pajtákát, egy fedél alá, kőből építették az országút, vagy utca szélére, azzal párhuzamos elhelyezésben. A pajták többnyire egy fiókosak voltak, mert a másik fiók helyét az istállók foglalták el.

Az utóbbi évtizedekben több néprajzi tanulmány foglalkozott a csűröskertes települések felkutatásával, az elterjedettség határainak — elegendő adat hiányában — bizonytalan megrajzolásával. A szerzők megállapították, hogy a kertes településeink mögött kelet-európai háttér áll, elterjedésének határait észak és kelet felé kell keresni, de nem a Kárpátmedencén belül.

A sámsönházihoz hasonló, vagy azzal megegyező településtípusok nagyobb számban Északmagyarországon találhatók. Hofer Tamás az ezen a vidéken található csűrös és csűrös-istállós települések előfordulási helyeiről készült összefoglaló tanulmányában, két morvamezői falu Burszentmiklós és Burszentpéter csűrös-istállós kertjeinek leírását is közli amelynek adatait visszaemlékezések alapján gyűjtötte össze. Ez utóbbinak külön megemlítését azért tartjuk szükségesnek, mert az istállók-pajták régebbi elhelyezése, a kertekben folyó élet itt mutat a legtöbb rokonságot a sámsönházi kétbeltelkű településen megfigyelttel.³⁷

A szomszédos Heves megyéből Igaz Mária a szarvaskői szálláskerteket írja le,³⁸ Bakó Ferenc pedig két tanulmányban foglalkozik a Heves megyei csűrös-istállók elterjedésével. Kutatásai szerint Maklár, Vécs, Füzesabony Mikófalva, Balaton községekben voltak az istállók és pajták elkülönítve a lakóházaktól.³⁹ A Heves megyei példák alapján két jelentős eltérést tapasztalhatunk: míg Sámsönházán a pajták és istállók egy fedél alá építették és az istállók nem lehetett fűteni, addig Heves megyében az istállók és pajták többnyire külön épültek, az istállók pedig tüzelősek voltak.

JEGYZET

1. Zólyomi József: Az állattartással kapcsolatos építmények Észak-Cserhát falvaiban. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, 1975/21. 71—92.
2. Korpás Emil: Adatok a nógrád megyei tótság népi építkezéséhez. Néprajzi Értesítő, XXVII (1935). 117—119.
3. Hofer Tamás: Csűrök és istállók a falun kívül. Ethnographia, LXVIII (1957). 377—421.
4. A felsorolt községek tagosítási térképei 1867-ből. Megyei Földmérő Hivatal. Balassagyarmat.
5. Fél Edit: Néprajzi adatok Órhalomból. Néprajzi Értesítő, XXX (1938). 78—83.
6. A sámsönházai kétbeltelkes településre Vargha László hívta fel a kutatók figyelmét. (Vargha László: Népi építkezés. In: Nógrád megye műemlékei. Budapest, 1954.)
7. A sámsönházai evangélikus lelkész hivatalban őrzött Canonica Visitáció, 1875.
8. Az 1728. évi összeírás megemlíti, hogy a falut kb. húsz évvel ezelőtt telepítették ujja. (Nógrád megye Levéltára (továbbiakban NmL) 1728. évi összeírás).
9. NmL. 1715. évi összeírás.
10. NmL. 1720. évi összeírás.
11. Canonica Visitáció, Sámsönháza, 1875.
12. Schematismusok.
13. A község földesurai Nagybárkány, Tar, Klsterenye községekben laktak.
14. A jobbágytelkek számának alakulása 1724—1844 között:

1724-ben:	10
1750-ben:	24
1771-ben:	45
1781-ben:	36
1828-ban:	42
1844-ben:	39 (NmL. Összeírások)

15. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Gazdacimtár. Budapest, 1897.
16. NmL. 1750, 1771, 1828, 1844. évi adóösszeírások.
17. NmL. Közgyűlési iratok, 1794, 1362/16.
18. Canonica Visitáció, Sámsonháza, 1875.
19. NmL. Közgyűlési iratok, 1815/92.
20. NmL. Misc. XVIII. 293/1828. és 1866. évi birtokösszeírás. 1828-ban 108 kaszázó rétet, 82 kapás szőlőt, 1866-ban 64 hold szőlőt, 93 hold rétet, 670 hold legelőt és 68 hold erdőt írtak össze.
21. Mít 1844-ben 39 jobbágyot írtak össze, addig 1867-ben 63 gazdaságot vettek nyilván-tartásba. (Birtokrendezési jegyzőkönyv Földmérési Hivatal. Balassagyarmat.
22. A lakosság létszámának változása:
1781-ben: 561 fő	
1826-ban: 635 fő	1890-ben: 664 fő
1840-ben: 642 fő	1900-ban: 651 fő
1850-ben: 659 fő	1910-ben: 675 fő
1860-ban: 650 fő	1920-ban: 689 fő
1870-ben: 697 fő	1930-ban: 721 fő
1880-ban: 604 fő	1940-ben: 673 fő
23. A községi tanács adata.
24. Az állatállomány létszámának alakulása a 18. század elejétől napjainkig:
Év	Szarvas-marha	Ló	Sertés	Juh
1724	33	16	58	220
1750	52	27	66	77
1781	89	70	127	175
1828	84	81	16	06
1844	97	106	13	235
1870	156	175	27	284
1895	224	122	203	340
1911	229	82	50	195
1935	384	53	333	362
1945	241	8	88	244
25. Palóc Múzeum Adattára: 261. (Fotómásolat)
26. Az eredeti színes térkép a salgótarjáni járás Földmérési Hivatalában. Salgótarján.
27. Canonica Visitáció, Sámsonháza, 1875.
28. Járási Földmérési Hivatal, Salgótarján.
29. Alsó-ausztriai négyszögönben.
30. Birtokrészleti jegyzőkönyv, 1904. Megyei Földmérési Hivatal, Balassagyarmat.
31. Birtokrészleti jegyzőkönyv. 1909. Megyei Földmérési Hivatal, Balassagyarmat.
32. Canonica Visitáció, Sámsonháza, 1875.
33. Birtokrészleti jegyzőkönyv. 1867. Megyei Földmérési Hivatal, Balassagyarmat.
34. NmL. 1870. évi összeírás.
35. 1970. évi népszámlálás Nógrád megyei adatai. 18. kötet.
36. A századfordulók a férfiak a téli hónapokban fehér posztóból készült *hunya* nadrágban és kabátban jártak. A fekete posztóöltözet hétköznapi viselése az első világháború táján vált általánossá. Tavasztól-őszig inget-gatyát hordtak a férfiak. Ennek fokozatos elhagyása az első világháború után vette kezdetét. Az alsóruhát az istállóban alvó férfiak hetenként egy alkalommal (általában vasárnap) váltottak. Ezen a helyen is köszönetet mondok Kukely Jánosnak (sz. 1880), Karasz Jánosnak (sz. 1877), Blaho Jánosnak (sz. 1915), Petro Pálnak (sz. 1898), Bacsza Pálnénak (sz. 1889), Bacsza Jánosnak (sz. 1920), Pálík Mártonnak (sz. 1899), Majercsik Jánosnak (sz. 1907), Mucsina Jánosnak (sz. 1920) és Benus Jánosnak (sz. 1908) akiktől a gyűjtés munkáiban a legtöbb segítséget kaptam.
37. Hofer Tamás: Csűrők és istállók a falun kívül. Ethnographia, LXVIII (1957). 377–421.
38. Igaz Mária: A szarvaskői őlaskertek. Néprajzi Közlemények. (1964). IX/1. 114–185.
39. Bakó Ferenc: Mikófalva. Az Egri Múzeum Évkönyve, III. (1965). 181–242. — Uő: Maklár. Településnéprajzi tanulmány. Az Egri Múzeum Évkönyve, II. (1964). 287–350.

MUNKÁSÉLET, — KULTÚRA

MOLNÁR PÁL

A NÓGRÁD MEGYEI BÁNYAMUNKÁSSÁG KIALAKULÁSÁNAK. HARCÁNAK ÉS ÉLETMÓDJÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE A XIX. SZÁZADBAN

A témával kapcsolatos a részletekre is kiterjedő didaktikus jellegű kutató-, feldolgozó munkát több tényező indokolja. Új- és legújabbkori történetünk kovácsolója a nagyiparral együtt kinőtt munkásosztály. Kialakulásának, osztállyá szerveződésének kezdeti szakaszát kutatva az általánosítható tapasztalatokat pedig közkézre bocsátva nemcsak nemzeti történetünket tesszük még konkrétabbá és egyúttal hitelesebbé, hanem igazságot szolgáltatunk a szocialista korszakban a társadalom vezető osztályává nőtt munkásosztály történelmi küldetésében betöltött szerepének. Erre annál is inkább szükség van, mert felnőtt nemzedékünk, főleg azok, akik a felszabadulás előtt végezték tanulmányaikat — a korszak hivatalos kultúrpolitikai célkitűzéseinek megfelelően — keveset tudnak a proletariátus kialakulásáról, és a legtöbb esetben a régi jó békeidők sokszor hamis, és a társadalmi valóságot elferdítő illúziók emlékeit őrzik. Felnövekvő nemzedékünk, a szocialista jövő letéteményesei ugyancsak kevés konkrét, számukra is kézzelfogható ismeretekkel rendelkeznek e korszakra vonatkozóan.

Célunk ezért az 1848—1900 közötti időszak mélyebb, alaposabb megismeréséhez is egy, a kapitalista fejlődés útjára lépett iparvidék munkásai számarányának növekedésén, összetételének alakulásában, életmódjának változásán keresztül a helyi sajátosságok bemutatása útján hozzájárulni. Nem titkolt szándékunk, hogy munkákkal elősegítsük az e témakörben folyó országos hatókörű tudományos és közművelődési intézményekben folyó ilyen irányú tevékenységet, és szolgálni kívánjuk a múzeumi középtávú (1976—1980) tudományos tervben megfogalmazott feladatokat is.

A tervezett tudományos-közművelődési feladatok e témakörben történő kifejtését elősegíti, hogy a munkáséletmóddal kapcsolatban Nógrád megye története II. kötete, Salgótarján története monográfia, a Nógrád megyei Múzeumi Szervezet által kiadott Múzeumi Füzetek I. és VII. száma, valamint a közelmúltban közrebocsátott Válogatott Dokumentumok a Nógrád megyei munkásmozgalom történetéből (1848—1918) c. forráskiadvány igen értékes összefüggéseket, adatokat tartalmaztak. Ezek a tudományos igényű, de a nagyközönség számára készített ismeretterjesztő jellegű kiadványok nem léphettek fel a teljesebb megismerést szolgáló

törekvés, illetve a kérdés komplexebb kifejtésének igényével. Az ellenforradalmi korszakban napvilágot látott monográfiák, szociográfikus feldolgozások, ismeretterjesztő füzetek, jobboldali, nem egyszer ellenforradalmi- fasiszta beállítottságuk miatt viszont csak alapos marxista kritikával hasznosíthatók.

Vállalkozásunkból — fentiek alapján — kitűnik, hogy az összefoglalás igényével is fellépő tanulmány elsősorban az eddig e témakört érintő, a felszabadulás előtt megjelent résztanulmányok, önálló munkák, megyei és városi monográfiák megállapításaira alapoz. Természetesen az eddig kevésbé, vagy egyáltalán nem hasznosított területekre is kiterjesztettük a kutatás irányát. Az 1968-ban letelepült Megyei Levéltár e korszakot érintő iratanyagának részletesebb és átfogóbb felhasználása mellett igyekeztünk jobban hasznosítani az elmúlt négy évben a Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum dokumentum- és irattárában, a Nógrádi Szénbánya Vállalat kezelésében lévő Földalatti Bányamúzeum, és egyes ipari üzemek iptartörténeti gyűjteményében meglévő viseleti tárgyakra, összesítők adataira, történelmi értékű visszaemlékezésekre, régi munkástelepüléseken az utódoktól szerzett sokoldalú információkra.

Feladatunk tehát a fentiek olyan, az eddigi feldolgozásokon és új kutatásokon alapuló, a salgótarjáni iparmedencére vonatkozó összegzés elkészítése, amely rendszerbe foglalja az e témakörben tartozó tudományos eredményeket, kiegészíti a korábban közrebocsátott ismereteket, viszonylag zárt koncepció alapján szolgálja a korszak kutató-, gyűjtőmunkáját, és hozzájárul szűkebb hazánk értékeinek megismertetéséhez. E vállalkozás sem hozhat természetesen átütő erejű sikert, s ebből következők, hogy egyes területeken további kutatásokon alapuló feldolgozásokra lesz szükség. Hátráltatja munkánkat továbbá az e témával foglalkozó korabeli dokumentumok hiánya, a megyei és országos sajtó hiányos, felszínes, sokszor csak kuriózumokat kereső leírásai. Azt is számításba kell vennünk, hogy a korszak tárgyi anyaga csak részben áll rendelkezésre, nagyrészt még a következő években kell begyűjteni. Munkánkat nehezíti, hogy igen elhanyagolt volt hosszú időn keresztül a munkásosztály kialakulásával, osztályá szerveződésével kapcsolatos helytörténeti kutatás és életmódvizsgálat. Az utóbbi terület országosan is nagy gondot okoz e rész tudományággal foglalkozó muzeológusoknak, történészeknek.

I.

A Nógrád megyei bánya és gyáripar, ezen belül is a salgótarjáni iparvidék kialakulását — és az ennek hatásaként létrejött proletariátust — sok vonatkozásban az ország ipari fejlődésével kölcsönhatásban kell vizsgálnunk. Az 1848—1849-es polgári forradalom és szabadságharc azzal, hogy a jobbágyrendszert eltörölte — és ezt Bécs sem csinálta vissza — a megdöntött forradalom és szabadságharc után a tőkés termeléshez szükséges munkaerőt biztosította. A kapitalista fejlődés másik fontos eleme a tőke azonban — főleg 1848 és 1867 között — csak igen korlátozott mértékben állt rendelkezésre. Így a szénmedence kincsenek a barnaszénnek a feltárása 1848 és 1867 között nem folyhatott intenzíven. A nehézségeket fokozták a szállítási problémák, a lőpor és szakemberhiány is. Változást a szénbányászatban az 1861-es esztendő hozott, amikor is a Szent

István Kőszénbánya Rt. létrejött. A bányatársaság osztrák és magyar tőkével kezdte meg működését immár nagyüzemi szinten. A részvénytársasághoz korabeli források szerint 16 zárt kutatmány tartozott, amelyek Kazáron, Karancsalján, Vizsláson, Zagyván és Salgótarjánban működtek. A társaság a termelés volumenének ugrásszerű megnövelése érdekében a szállítás korszerű megoldását tekintette. Közbenjárásukra 1863-ban a király engedélyt adott Budapest—Hatvan—Salgótarján—Losonc—Ruttká vasútvonal megépítésére. Az intenzív előkészítésre és lebonyolításra utal, hogy a vasút már 1867-ben működött.

A kiegyezést követő évek a szénbányászat, a vasgyártás alapjainak lerakására is lehetőséget teremtett. Az 1867-ben magyar ipari és kereskedelmi tőkések által alapított Salgótarján Vasfinomító Rt. 1871-ben kezdte meg működését. A részvénytársaság Salgópusztá, Eresztvény, Medves, Vecseklő határában lévő szénmezőket is megvásárolta.

A szénbányászat és vasgyártás a századfordulóig uralkodó iparágga fejlődött a szénmedencében. A széntermelés 1873-ig egyenesirányú, eddig e vidéken soha nem tapasztalt arányú fejlődést hozott. Új aknákat, tárokat nyitottak és a fokozatos gépesítés következtében a társaság évi termelése elérte a 3 millió q-t. Az 1873-ban kezdődött válság ártott a fejlődésnek és közel egy évtizedes pangást eredményezett. 1888 után — újabb tőkebefektetéssel, a technikai eszközök széleskörű alkalmazásával, létszámemeléssel — sikerült a termelést növelni. Ennek következtében a szénmedence a századfordulóra elérte a 10 millió q körüli széntermelést.¹ 1881-ben az Országos Bank és a Ländler Bankház által megvásárolta a nemtői, a baglyasaljai, csókási, kisterenyei, mizserfai, mátraszelei, karancsaljai bányákat és ezáltal felvételt nyertek az ezévbén alakult Észak-magyarországi Kőszénbánya Rt.-be. E gyakorlatilag finánciókés vállalkozás ugyancsak szerepet töltött be az iparvidék életében.²

A Salgótarjáni Vasfinomító Rt. fejlődése ugyancsak a 80-as évek elején indult meg azzal, hogy a társulat vezetősége megvásárolta a Thomas és Martin eljárással készült folytacél szabadalmát. Salgótarjánban a Thomas eljárást próbálták ki. Mivel az Ózdra telepített Martin kemencék eredményesebben vették fel a versenyt mind a belföldi, de egyes külföldi piacokon is a vasgyártást fokozatosan Ózdra helyezték át. Ez az önálló vasöntőde építése ellenére átmenti visszaesést jelentett.

Az iparmedence másik vasipari jellegű gyárá 1893-ban alapította a magyar kereskedők és zálogháztulajdonosok egy csoportja. 1893-ban a vállalkozás Hirsch és Frank Közkereseti Társaság tulajdonába ment át és a továbbiakban a Hirsch és Frank Budapest—Salgótarján Vasöntőde néven szerepelt.³

Az iparvidék életében a századfordulóig ugyancsak kevés szerepet töltött be az 1893-ban alapított Egyesült Magyarhoni Üveggyár Rt. salgótarjáni üveggyára, és az 1894-ben Schwartz A. és Fiai által létesített húzott üveggyár.⁴

I.

A nagyipari fejlődés másik fontos feltétele a munkaerő volt. Ennek biztosítása azonban igen nagy nehézséget jelentett. A salgótarjáni Kőszénbánya Rt. és a Rimamurányi salgótarjáni Acélgyára az üzemek építéséhez, letelepítéséhez és a termelés megindításához, majd annak foly-

tatásához túlnyomó többségben nem salgótarjáni, illetve környékbeli proletárokat alkalmazott. Ennek legfőbb oka az volt, hogy az építéshez vagy a termeléshez szakmailag felkészült munkások az iparmedencében nem álltak rendelkezésre. A tőkés ipari termelés megindulásától — gyakorlatilag 1848-tól — a századfordulót bezárólag a rendelkezésre álló adataink szerint a salgótarjáni és környéki bányauzemekben, valamint a Vasfinomítóban és a 90-es évek elején létrehozott öblös-, táblaüveggyárakban, a Hirsch és Frank salgótarjáni egységében túlnyomó többségében idegen, illetve nemzetiségi munkásokat alkalmaztak. Mivel az utóbbi üzemek tárgyalt időszakunkban még viszonylag kis szerepet tölthettek be a termelésben, munkáslétszámuk nagyságrendje sem volt számottevő, ezért elsősorban Salgótarján legnagyobb ipari üzemével a szénbányával foglalkozunk részletesen.

A salgótarjáni és környékbeli kőszénbányászat — amely 1861-től salgótarjáni bányaközponttal működik — munkásságának kialakulása, osztállyá szerveződésének folyamata viszonylag hosszú időszakot ölel fel. Ebben nagyban közreműködött, hogy a bányavállalkozók szűk, ökonomikus érdekektől vezettetve, továbbá mert ebben gyakorlatuk sem volt nem gondoskodtak kellő időben és megfelelő mennyiségben a munkások tartós elhelyezésére alkalmas lakásokról, egyéb elhelyezéséről, a szükséges szociális egészségügyi ellátásról, a megélhetéshez, letelepüléshez szükséges fizetésről.

A legfőbb problémát az jelentette, hogy a több hullámban toborzott, vagy önkéntes alapon tömegesen és szórványosan érkezett nemzetiségi, vagy külföldi munkás a bányamunkát „telepes” foglalkozásnak, időszaki munkának tekintette. Egyesek a meggazdagodás reményében, mások — és ezek voltak többségben — a pusztá megélhetés érdekében jöttek e bányavidékre. Ennek következtében szinte évenként jöttek majd távoztak el, nagyüzemi törzsgárda kialakulásáról csak igen szűk keretek között beszélhetünk. Fentiek miatt a szak-, betanított-, illetve segédmunkás biztosítása (vájár, vájarsegéd, csillés, szállítómunkás) is spontán módon és csak átmenetileg valósult meg. Ennek alátámasztására elégséges a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Munkásnyilvántartó Könyvének 1863—1872 időszakáról szóló, a munkásfelvételi segédnapló 1873—1900-ig terjedő időszakot átölelő adatainak ismerete, ahol igen kevés a „stabil” munkaerő, ezek többsége is térfelvigyázó alór, felőr, illetve kevés vájár.⁵

A nagyfokú fluktuációra jellemző, hogy csupán 1863 és 1872 között 5067 fő bányamunkás került a vállalat nyilvántartásába.⁶ Ugyancsak ezt jelzi az is, hogy az 1867-es évben még csak 217, 1868-ban már 515, és 1872-ben 2890 volt a szénmedence évi munkáslétszáma.⁷ A Munkásnyilvántartó Könyv és Munkásfelvételi segédnapló azt is tanúsítja, hogy mind az idegen, mind a nemzetiségi munkások nevei szinte évente ismétlődően jelentkeznek, legtöbb esetben úgy, hogy késő ősszel érkeznek és kora tavasszal távoznak.

A nagyfokú munkásvándorlás még a viszonylag alacsony számú helyi és környékbeli bányászoknál is jól nyomon kísérhető. Földi József, Angyal János zagyvai bányászok. Fejes Márton mátraszelei bányakovács, Hegedüs Mátyás lapújtói vájár, Sándor István vizslási bányász, Andó János baglyasaljai vájár, Benkő Pál, Vince József salgótarjáni bányamunkások és még számos társuk 2—5 alkalommal is szerepelnek a nyilvántartó könyvekben.⁸

A nagyfokú fluktuáció s az a tény, hogy a vállalatnál a századfordulóig nem alakult ki stabil törzsgárda több tényezőre is visszavezethető. Egyik, hogy a bánya alkalmazásába került munkások a bányamunkát nem tekintették a mai értelemben vett foglalkozásnak, még inkább nem élet-hivatásnak. Az esetek többségében megélhetést reméltek, más esetekben korábbi egzisztencia visszanyerését remélték az új „telepések”. Az utóbbi illusztrálására és a salgótarjáni állapotokra vonatkozóan az egykori leobeni cipésmester fiának visszaemlékezését idézzük: „Édesapám cipésmester volt Leobenben, ahol az ottani bányászoknak bakancsokat készített. Egy szép napon levelet kapott Salgótarjából, hogy itt új bányák nyílnak, nagy a munkashiány, jöjjön ide és hozzon magával, ha lehet bányászokat is. Apám összegyűjtött 15 bányászcsaládot és 1869 nyarán elindultunk és 4 napi utazás után megérkeztünk Salgótarjánba.

Az állomás egy kis épületből állt, a vasút József rakodóig volt kiépítve. A mai bányatelep helyén csak egy hosszú kolónia állt, melyben mintegy 100 család volt összezsúfolva. A többi család kis üregeket vágott a hegyoldalban, elejét bedeszkázták és készen volt a lakás.

A mai bányatelepen nagy sürgés-forgás volt, pörére vetkőzött cigánygyerekek futkostak ide-oda, örek cigányok vályogot vetettek és téglát égettek.

Apám az új kolóniában kapott lakást: egyszerűen betelepítették 101.-nek a többiek mellé. Egy szobában 3—4 család is lakott és ugyanannyi asszony főzött egy-egy konyhán. Nekünk gyerekeknek azért is tetszett az új hely, mert nem kellett iskolába járni nem lévén még iskola. De nem sokáig tartott örömünk, csakhamar egy vájár keze alá kerültünk, aki tudtommal az első álláshalmazó volt Salgótarjánban, amennyiben üres óráiban tanítónak csapott fel. Tőle tanultuk meg a betüvetés mesterségét, mindaddig míg végül 1871-ben meg nyílt a 3 osztályú elemi iskola a Jankovich féle kúria helyiségeiben.

Tarján olyan szegény falu volt akkoriban, hogy csak egyetlen kereskedő mert letelepedni itten, akinek üzletében mindössze négyféle dolgot lehetett kapni: pálinkát, savanyúborf, ecetet és kékítőt. Ezért apám Leobenből volt kénytelen hozatni a mesterségéhez szükséges cipézkellékeket. A négyfajta áru közül a pálinkának volt a legnagyobb kelendősége.”⁹

Feltétlenül befolyásoló tényező volt a bányamunka veszélyessége. Nemcsak a „váratlan vész”, a még ma is előforduló bányaomlások, gázos betörések tizedelték meg a bányászok sorait, vagy tették rokkanttá őket, hanem a rendkívüli mostoha munkafeltételek is. A besztercebányai bányakapitányság jelentése szerint 1869 és 1900 között a szénmedence bányáiban 96 halálos, 607 súlyos, és 2559 könnyű baleset történt. A SKB Rt. bányáiban történt a legtöbb baleset. Fenti időszak alatt ugyanis 2833 baleset következett be.¹⁰ Amint látjuk a bányától való félelem jogos volt, s nem csupán a szájhagyomány, a legenda, vagy valamiféle természetfeletti hatalomtól való tartózkodás fogta vissza a vidék nincstelenjeinek tömegesebb beáramlását.

A bányamunkásság törzsszállományának a kialakulását gátolta az is, hogy az új telepések eredeti lakóhelyüket tekintették még legfőbb megélhetési lehetőségként, ahol művelhették még megmaradt földjeiket, felszaporíthatták kitelelt állataikat, hogy azokat a vásárra vigyék. Szűkebb hazájukhoz kötötte őket a szülőföld szeretete, nemzeti-, és néphagyományaik, ünnepeik, otthonmaradt rokonaik, ismerőseik, barátaik. Az ipar-

vidékre, majd a később kiépített kolóniákba került idegen munkások, nemzetiségiak teljesen zárt szigetet képeztek. Nyelvüket, szokásaikat, az itteni lakosok nem értették és nem is fogadták maguk közé őket. A végleges letelepedést és a tömegesebb honossá válást feltétlenül gátolta a múlt század utolsó évtizedeiben felerősödő erőszakos magyarosítás is.

A helybeli és környékbeli bányászok, akik még kevéske földdel rendelkeztek a tavaszutó, nyári és kora őszi időszakában ugyancsak elhagyták a bányát, hogy a környező uradalmakba, vagy az Alföldre summás-ként elszegődjenek, és a család fenntartásához szükséges élelmiszert biztosítsák.¹¹

Ha a bányamunkásság növekedésének összetétele, alakulásának folyamatát vizsgáljuk, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. területén, a korszakkal foglalkozó szakirodalom és dokumentumok alapján három egymástól jól megkülönböztethető szakasszal találkozunk.

Az első szakasz — amely korántsem tekinthető egységesnek, tisztázása további kutatást igényel — az 1848-as polgári forradalomtól a Szent István Kőszénbánya Rt. megalakulását követő évig, 1862-ig tart. Erre a másfél évtizedre a tökeszegénységgel párosuló még semmilyen kipróbált utat meg nem járt termelés, s ennek függvényében szakszerűtlen létszám-gazdálkodás folyt. Az egyházi anyakönyvek adatai azt bizonyítják, hogy ebben az időszakban még kizárólag Ausztria, Csehország és Morvaország területéről verbuváltak idegen munkásokat. A történelmi Magyarországból Selmec- és Körmöcbányáról, a Szepességből és helyből Zagyvárról, valamint Salgótarjánból alkalmaztak szerződéses vajúrokat, elővajúrokat. Az első „honfoglalók” között találjuk Hochberger János felschaui cseh munkást, aki szénszállítóként kezdte pályafutását 1849-ben, 1861-ben már vájár, 1868-ban elővájár, 1870-re pedig munkavezetőnek lépett elő. Vojtkovszky János 1855-ben került a Szepességből vájárként Salgótarjánba. Snak Ferenc szülőházája Szepesremete volt, 1860-ban került a vállalat-hoz. Mindhárom bányász többszörös oda- és visszavándorlás után véglegesen Salgótarjában telepedett le, utódaik ma is itt élnek.¹²

1863–1872 közötti szakaszban, amikor az Rt. létrejön és a tőkebefektetések során új bányákat nyitnak, létrehozzák a tömegesebb termelésre alkalmasabb munkahelyeket, nagyarányú a munkáslétszám fejlesztés is. Az átlagos létszámot csak 1867 után követhetjük nyomon, de ebből is szemléletesen kirajzolódik a fejlődés:¹³

1867	217 fő
1868	515 fő
1869	1520 fő
1870	2090 fő
1871	2800 fő
1872	2890 fő

1863-tól 1872-ig terjedő évtizedben a nemzetiségi dolgozók mellett a külföldi munkások száma is megnövekedett. A Kőszénbánya Rt. fenti időszakban idegen országokból a következő megoszlásban vett fel bányamunkásokat:¹⁴

Ausztria	779 fő
Bajorország	15 fő
Csehország	414 fő
Dalmácia	3 fő
Galícia	159 fő
Morvaország	251 fő
Olaszország	4 fő
Oroszország	46 fő
Szászország	10 fő
Szilézia	63 fő

A történelmi Magyarország területéről is megnövekedett a felvettek száma. A 3320 munkásból több mint 3000 bányászt a salgótarjáni szén-medencétől északra fekvő szlovák-szász nemzetiségi területről vették fel annak következtében, hogy a Gömör-Szepesi Érchegységben az ércbányászat visszaesett, és így sokan voltak kénytelenek vándorbotot fogni.

Liptói munkások egy csoportja (az 1880-as években)

Az alábbi táblázatunkban azoknak a községeknek, településeknek neveit jelöljük, ahonnan a legtöbbben érkeztek a Kőszénbánya Rt.-hez:¹⁵

Luzsna	338 fő
Oszada	224 fő
Lubella	213 fő
Selmecbánya	184 fő
Debrava	178 fő
Merény	184 fő
Óváz	125 fő
Szepesremete	145 fő
Svedlér	128 fő
Körmöcbánya	127 fő
Kislinec	136 fő
Gölnic	106 fő
Igló	103 fő
Óhegy	99 fő
Szomolnok	92 fő

Az idegen és nemzetiségi lakosság túlnyomó többsége ugyancsak időszakos jelleggel érkezett a medencébe és rövidebb-hosszabb ideig tartó munkaviszony után hazatértek, vagy éppen továbbvándoroltak más bányavidékre. Az 1863—1872 közötti évtizedből is maradtak a városban és környékén és honossá váltak német-osztrák-cseh-morva más országbeli és szepességi-liptói szlovák-szász munkások. A ma már őslakosnak számító családnevek — Bucskó, Eppich, Gregor, Gajdos, Krajcsi, Ózer(Öze), Scholz — jelzik ennek emlékét.¹⁶

A megye területéről mindössze 134 bányamunkás nevével találkozunk ez időszakban. A legtöbb Salgótarjánból (62 fő), Karancsaljáról (22 fő) jelentkeztek bányamunkára. Kisebb létszámban találhatunk bányászokat Zagyvárról, Pálfalváról, Bárnáról, Baglyasaljáról, Lapujtőről, Balassagyarmatról, Kazárról, Vizslásról, Szécsényből, Mátranovákról. Ezek is, amint látható, nagyrészt az iparmedence területéről. Az ő utódait is megtalálhatjuk a bányász nyugdíjasok, aktív bányászok, bányai szakmunkások, alkalmazottak között, hiszen foglalkozásuk apáról-fiúra szállt. Csak néhány név felsorolásával tesszük fentieket bizonyítottá: Salgótarjánból Angyal, Balogh, Bojtos, Borsovitz, Földi, Fülöp, Godó, Gyurcsik, Herczegh, Huszár, Jancsár, Nagy, Olaj, Oláh, Targos, Urbán, Vincze; Karancsaljáról Barják, Kozik, Kristóf, Menczel; Baglyasaljáról Andó, Dániel, Fülöp, Telek; Bárnáról Csörge, Susán, Oravecz; Zagyvárról Dudás, Földi, Kovács; Lapujtőről Hegedüs, Juhász; Mátranovákról László, Hegedüs; Vizslásról Sándor stb.¹⁷

Az 1873—1900-ig tartó szakasz első évei majd az 1884—1886-os éveket a gazdasági válság hatásaként pangás, illetve visszaesés jellemezte. A válság időszakában a munkásság több, mint felét elbocsátották. A kapitalisták közötti verseny és egyre jobban kiéleződő konkurrencia harc egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy a vállalatnak versenyképessége, fennállása érdekében újabb tőkebefektetésre van szüksége. Ennek megtör-

ténite után újabb szénmezőket vásároltak, növelték a széntermelő helyeket, a munkafolyamatok egy részét gépesítették, majd közvetlenül a századforduló előtt megkezdték a villamosítást is. A rendelkezésünkre álló adatok azt bizonyítják, hogy 1882-től egyenesirányú a fejlődés a termelésben és ennek függvényeként a létszám növekedésében is. Alábbi táblázatunkból ezt a folyamatot jól figyelemmel tudjuk kísérni:¹⁸

1873	2700 fő	1887	3130 fő
1874	2120 fő	1888	3383 fő
1875	1990 fő	1889	3570 fő
1876	1960 fő	1890	3870 fő
1877	2060 fő	1891	4130 fő
1878	1990 fő	1892	4383 fő
1879	2390 fő	1893	4227 fő
1880	2519 fő	1894	4776 fő
1881	2240 fő	1895	5123 fő
1882	2391 fő	1896	5172 fő
1883	2984 fő	1897	5011 fő
1884	3270 fő	1898	5173 fő
1885	3248 fő	1899	4939 fő
1886	3251 fő	1900	5588 fő

Az 1873-tól a századfordulóig tartó szakaszban — ha csökkenő tendenciával is — változatlanul alkalmaznak külföldi munkásokat. A munkásfelvételi segédnapló adatai szerint 1873—1900-ig 301 idegen bányászt vettek fel. Ezek többsége osztrák, német, cseh és morva volt. A törté-

Forgách-akna, a századfordulón (egykorú levelezőlap)

nelmi Magyarország területéről felvette száma ugyanebben az időszakban 858 volt. A már előző szakaszban ismertetett helységnevek tovább bővültek. Az iparosodó városok, községek közül Ózd, Vác, Pécs, Debrecen, Bersztercebánya, Budapest, Rimaszombat, Esztergom, Tata, Sárospatak nevei is szerepelnek a helységmegnevezési rovatban. E szakasz jellemző vonása: főleg a nyolcvanas és méginkább a kilencvenes években eddig nem érdekelt nógrádi falvak lakói is kénytelenek voltak bányamunkára jelentkezni. Ebben nagy szerepet játszott a kapitalizmus behatolása a mezőgazdaságba, s az ennek következtében fellépő földfelaprózódás folyamatának megindulása.

Nógrád megyében a kiegyezés utáni rohamos ipari fejlődés, és a rendkívüli kedvezőtlen földrajzi és közgazdasági adottságok miatt, a parasztságra háruló terhek következtében vette kezdetét az eladósodás. Az eladósodási folyamat egyik fontos előidézője az államháztartás költségeinek a dolgozó parasztságra való hárítása. A kiszabott egyenes adók nagyságára jellemző, hogy már 1876-ban 557 ezer 1876-ban 800 ezer, 1881-ben pedig 1 millió 100 ezer forint volt a megye parasztságának adóhátráléka. A parasztságot sújtotta a vármegyei pótdadó is, amelyet az egyenes adó alapján vetettek ki, s amely ugyancsak nagy terhet jelentett a paraszti gazdaságoknak.

A paraszti gazdaságok eladósodásához járult hozzá a hetvenes évek elején kirobbant gazdasági válság, amelynek hatása még a nyolcvanas évek elejére is tapasztalható volt. Árverések, végrehajtók jelzik a parasztok fizetéseképtelenségét. Hitelt a bankoktól nem kaptak, s ha a helyi szatócshoz fordultak az esetek többségében a következő évi termést költötték le. Az értékesítési lehetőségek is igen előnytelenek voltak. A rendkívüli mostoha körülmények között nagyrészt eróziós területen kitermelt mezőgazdasági termékek sem a belföldi, sem a külföldi termékek versenyét nem bírták. Alacsony volt a mezőgazdasági kultúra is. 87 Nógrád megyei községben még a régi hagyományos gazdálkodást folytattak a századforduló időszakában is. A helyzetet tovább súlyosbította a népszaporulat és Nógrád megyében a szőlőterület csökkenése. (1880—1892 között igen erős filoxéra pusztítás volt a szőlőtermelő vidékeken.)

Fentiek következtében meggyorsult a földfelaprózódás folyamata, a polarizáció, amelynek következtében csökkent a közép- és nagyparaszti gazdaságok száma, nőtt a kisparaszti és agrárproletársorba jutottak aránya.

A dolgok logikájából természetesen következik, hogy a parasztcsaládok gyermekei közül igen sokan kerültek cselédnek az uradalmakba, summásnak az Alföldre. Természetesnek kell tekintenünk azt is, hogy egyre többen kerültek a megye nyugati feléből Vácra és Budapestre építkezésekre dolgozni, a megye keleti feléből pedig a gyárakba és bányákba.¹⁹

A bányaiipari munkavállalás folyamata a leggyorsabban a salgótarjáni iparvidék kevés és rosszminőségű földdel ellátott községeiből, pusztáiból indult meg lendületesebben. Ezek sorából is kiemelkedik Salgópuszta 74, Óbást 63, Smoskőújfalú 61, Somoskő 28, Vecseklő 19, Róna 15 belépővel. Salgótarjánból 1873 és 1900 között 38 fő vállalt bányamunkát. A századfordulóiig bezárolag a megyéből összesen 35 községből dolgoztak a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nél.²⁰

A bányaiüzemek és a szállítás gépesítése, majd villamosítása szükségessé tette a kvalifikált munkások és különösen a mesteremberek, segédek, inasok alkalmazását. Csupán 1890-től 1900-ig 127 lakatos, gépész,

kovács, szakmunkás felvételére került sor.²¹ Ebben az időszakban kezdődött meg a saját szakmunkásgárda kinevelése is. A szakmunkássá válás módját és folyamatát jól szemlélteti több különböző forrásban is nyomonkövethető munkás pályafutása.

II.

Az első fejezetben felsorakoztatott tények, adatok és az ezek alapján levont következtetések, valamint e témakörben megjelent monográfiák, tanulmányok alapján megállapítható, hogy a századfordulóig Nógrád megyében és annak legnagyobb létszámú iparágában, a szénbányászatban is befejeződött a munkásság osztályá szerveződésének folyamata. A munkásosztály Salgótarján-környéki bányász osztaga már a XIX. sz. utolsó negyedében nagyüzemi, a koncentrált iparra épülő munkásság volt. A bányamunkásság többsége szinte a XIX. sz. végéig Salgótarján és közvetlen peremkerületein dolgozott. A Besztercebányai Iparkamara 1895-ös évi termelési és létszámadatai szerint:

a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. kötelékében	3300
a Rima salgói bányatelepén	195
az Észak-Magyarországi Kőszénbánya Rt. baglyasaljai Bányájában	750
összesen	4245

fő dolgozott a településen és annak peremterületén. Ezzel szemben Nagykürtösön 29, Homokterenyén 479, Nemtiben 141, Karancsalján 30, Herencsényben 2, Gergelyfalván 2, Mátranovákon 2; összesen 685 fő, azaz az összbányamunkásság alig több mint 13 %-a dolgozott.²³

A rendkívüli magas koncentráció — megyei szinten 87 % — kedvező lehetőségeket teremthetett volna a munkásság szervezkedésére, tudatos osztályharcos fellépésére. Emellett a nyugateurópai munkásmozgalom hatására főleg a fővárosban már kiépültek a munkásosztály szervezetei. Hogy tárgyalt időszakunkban ez nem következett be, annak okát számos tényező együttes vizsgálata alapján lehet megtalálni.

A munkásmozgalom kibontakozásának megakadályozására, a proletárok elnyomására a századforduló előtti időszakban a leghatékonyabban a nyers erőszakot, a brutális adminisztratív beavatkozást alkalmazták. Ennek érdekében építették ki az erőszakszervezet hálózatát. Leghatékonyabb fegyvernek bizonyult a burzsoá-dualista államgépezet megyei, járási, községi szerveinek hatalmi, közigazgatási rendszere. Különleges szerepe volt a munkásság elleni preventív és operatív harcban a Balassagyarmaton székelő vármegyei Törvényhatósági Bizottságnak. Már 1872-ben közgyűlési határozattal elrendeli „a kőszénbánya telepeken és vasfinomító gyárnál nagy számban működő idegen munkások kicsapongásainak megfékezésére, különösen pedig a személy és vagyonbiztonság tekintetében Salgó-Tarjánban” szolgabírói hivatal létesítését. Ezért a füleki járást két részre osztják, Fülek és Salgótarján Székhellyel. Elrendelték továbbá a közbiztonsági szolgaszemélyzet 3 fővel történő növelését. Szükségesnek tartották — a munkásság és a fuvarosok kihágási-peres ügyeinek intézésére — egy aljárásbíró beállítását is.²⁵ A megyei alispán 1883-ban intézkedett egy Salgótarjánba helyezendő csendőrös átirányítására.²⁶

A munkásság szervezkedésének nagyon fontos akadályozójává vált a tőkések, a földesurak, jómódú polgárok által irányított salgótarjáni előljáróság is. 1883-ban a „zavargások megakadályozására” utasította a helybeli főszolgabíró a községi képviselőtestület, ha kell karhatalom más-honnan történő kirendelése által is.²⁷

1885-ben a képviselő testület indítványt terjesztett elő a rendőrség létszáma növelésének szükségességéről. Az indokok között a magántulajdon fokozott védelmének szükségessége mellett, az „idegen elemek” rendezésének felderítése, az ellenük folyó gyors fellépés, a szétszórta telepek áttekinthetetlensége szerepelt.²⁸ 1884-ben ugyanez a testület a következőket állapította meg: „a községi rendőrök... kötelességüknek megfelelni csak akkor lesznek képesek, ha önvédelmi szempontból is biztosítva vannak... a rendőrök megillető Kropacsek féle lő és oldal fegyverrel látásának el.”²⁹ 1893-ban a képviselőtestület már nyíltan kimondja, hogy a munkásmozgalmak elfojtása csak a csendőrség számának jelentős emelésével lehetséges. Az 1894. évi határozat már a katonaságnak a községben történő elhelyezését sürgeti. Indokaikat ismételten a következőkben terjesztik elő: „Salgótarjában ugyancsak külföldi bánya és vasgyári munkások nagyszámban vannak, tartani lehet attól, hogy a három vállalat munkás elemei egyesülvén nagyobb zavargásokat idézhetnek elő.”³⁰ 1898-ban indítványt fogadott el a képviselőtestület az „idegen elemek” községből történő kitoloncolására. A rendőrtanácsoshoz írt utasításban kötelezik a rendőrség vezetőjét Salgótarján összes lakosának összeírására, életkorának foglalkozásának rögzítésére. Mindazok esetében pedig akik nem rendelkeznek állandó foglalkozással és lakással a kitoloncolást kell alkalmazni.³¹

A bányamunkások megrendszabályozását az SKB Rt. saját kebelén belül is biztosította. Különösen a bányakolóniákban lakó bányászok és hozzátartozói számára alkalmaztak igen hatékony, elrettentő eszközöket. Erre annál is inkább nagy lehetőségük volt, mert a bányatelepek legfelsőbb vezetése a bányaigazgatóságok hatáskörébe tartozott. A kolóniákban a vállalat legteljesebb bizalmát élvező telepgondnokok tartottak szigorú fegyelmet. Sok esetben — ahogy erre még élő bányászok hozzátartozói visszaemlékeznek — szinte katonai fegyelmet honosítottak meg. Természetesen a leghatékonyabb fegyelmezési eszköznek az elbocsátások alkalmazása bizonyult. A munkásbeíró könyvben szereplő adatok szerint csupán 1894-ben az eltávozott munkások mintegy 60%-át a telepen alkalmazott rendszabályok megsértése miatt fegyelmi úton bocsátották el. A számukra „csékélyebb”-nek minősülő fegyelmezetlenség — iszákosság, összeférhetetlenség, garázdaság — már elbocsátási indok volt. A politikai jellegű vétségek számítottak azonban főbenjáró bűncselekménynek. Ezeket az eseteket rendkívül szigorúan, gyorsított eljárással büntették. A szervezkedés gyanúja miatt fegyelmi alá vont munkásokat azonnali hatállyal bocsátották el. E munkások neve mellé megjegyzésben odaírták a „sztrájk szervezés” szót, annak érdekében, hogy a későbbiekben az ilyen bányai dolgozó véletlenül se nyerjen felvételt.³²

Az igazgatóságok és azok megbízásából a bányagondnokok különös figyelmet fordítottak az öntudatos fiatal, nőtlen nemzetiségi munkások viselkedésének nyomon kísérésére. Ezek közül kerültek azok — randalírozásaik, fegyelmezetlenségeik mellett, — akik fel merték emelni szavú-

kat az igazságtalanságokkal szemben, vagy éppen a szervezkedésben résztvettek. Természetesen a családdal rendelkezők számottevő része is résztvállalt a bányatársaság elleni fellépésekben.³³

Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy a tőkés vállalat csupán a kolóniákban avatkozott be a bányászok életébe. A munkahelyeken is biztosítani kívánta a zavartalan termelés feltételeit. A termelés zavartalanságán itt természetesen nem a műszaki feltételek biztosítása értendő, sokkal inkább a vállalat érdekei által megkívánt fegyelem és rend minden áron való fenntartása, amely nem tűri meg a munkások gazdasági és politikai jogainak biztosításáért folytatott harcot. A tőkés érdekek legfőbb biztosítói a termelésben, a munkahelyeken a bányavezetők, műszaki és adminisztratív alkalmazottak voltak, akik szigorúan megtorolták az elkövetett vétségeket. A rend és a fegyelem betartása nem csupán hivatali kötelességük volt, hanem mint részvényesek saját anyagi érdekelttségüket is érvényesíteni kívánták. (Korabeli dokumentumok ugyanis igazolják, hogy a társulat vezető tisztviselői maguk is részvényesei voltak a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nek).³⁴

Az igazgatóság a fegyelmi vétséget elkövetőkkel szemben a különböző kedvezmények — kolóniai lakás, előlegek, segélyek, szabadságolások stb. — megvonása mellett szívesen alkalmazta az örök időre való elbocsátást. Ez abból állt, hogy a fegyelmi úton elbocsátott adatait bevezették a társulat „Fekete könyvé”-be azzal a megjegyzéssel, hogy őket a vállalat soha többé nem kívánja alkalmazni.³⁵

A társulati akarat véghez vivői voltak a munkásság vékony rétegéhez tartozó aknászok, bányamesterek, felvigyázók, csoportvezetők. A munkárisztokrácia nagyságrendje — miként a magyar iparban — elmaradt a nyugati fejlett tőkés országokétól. A századforduló táján a bányászatban mintegy 30—40 emberre jutott egy-egy jól fizetett és a tőkés érdeket képviselő bányász.³⁶

A munkásosztály sorainak megbontására, az aknamunka szítására a tisztí, altisztí karból kiválogatott munkásnyűzők mellett előszeretettel használták fel a besúgókat, spicliket. Ezek a munkások körében még gyűlöltebbek voltak, mint maguk a tőkés kizsákmányolók. A besúgók szerepe nem korlátozódott a munkafegyelemmel szemben vétők elárulására, sokkal inkább a szocialista megnyilvánulások figyelésére, és azok jelentésére. A salgótarjáni üzemvezetőségnek a vállalatvezetőséghez írt leveléből kiténik, hogy kiket biztak meg a munkásság közötti spiclikedésre. A „szorgalmas”, „megbízható” munkások külön tevékenységüket — természetesen — jó pénzért végezték. Az üzem vezetősége ugyanis mindazokat „kik a szocialista lázítók nyomára vezetnek... esetről-esetre száz forint jutalomban részesítette.”³⁷

A munkásság „megfékezésére”, a telepi-kolóniai lekötés, a besúgáson alapuló aknamunka mellett már a századforduló előtt is alkalmazta a tömeges elbocsátásokat, mint elrettentő fegyvert. Különösen a sztrájkok szervezőivel szemben voltak könyörtelenek. Nemcsak a településről, hanem a bányavidékről is távozniuk kellett. Az 1898-as sztrájk alkalmával 20 „izgatót” toloncoltak ki csupán Salgótarjából.³⁸

A bányamunkásság osztályharcos fellépésének kibontakozását fékeztek a különböző szociális intézmények. Ezek korántsem játszottak olyan kiemelkedő szerepet, mint a Rima munkáspolitikájában, ennek ellenére hatékony fegyvernek bizonyultak a munkásság viszonylag széles köré-

ben. A szociális intézmények sorában jelentőségében kiemelkedik a munkások filléreiből fenntartott, de a tőkés vállalat által irányított bányatársulása.

A társpénztárból fizették a munkások táppénzét, legfeljebb húsz hétig. A baleseti és rokkantsági évi térítés összege 108 korona volt. A nyugdíj összege attól függött, hogy mennyi ideig vonták a tagdíjat élete folyamán. Általában a nyugdíj összege 200 korona körül mozgott. A társpénztár — annak ellenére, hogy a kifizetésre kerülő összeg túlnyomó többségét a munkások fizették be — csakhamar fegyverré vált a tőkés kézben. A bányamunkás ugyanis elbocsátása esetén elvesztette táppénztári jogosultságát, az általa befizetett összeg felett többé nem rendelkezett. A tőkésék jól értettek a fonák helyzet kihasználásához. Kimondva-kimondatlanul a bányászokat a társpénztár útján „röghöz kötötte”, eltántorította az elbocsátás veszélyét magával hordozó szervezkedéstől.³⁹

A munkásság fegyelmezésében számottevő szerepe volt a bányászok lakóhelyhez kötésének is. A lakásbérletek, kolóniaépítések során kialakított barakklakások — amelyek zöméhez egy szoba, éléskamra tartozott — nem a szociális gondoskodást szolgálták, hanem a munkaerő biztosítását. Még a padlástérben elhelyezett szükséglakások, a közös konyhás fabarakkok is otthont jelentettek a távolról idekerült munkásnak. A lakás és a viszonylag alacsony lakbér egyik talán nem is lebecsülendő eszköz volt a tőkés kezében a munkásságnak a mozgalomtól való távoltartására. A bányából történő elbocsátás, a lakásból való kilakoltatást is jelentette.⁴⁰

A munkásmozgalom elleni tényezőként kell felfognunk a munkásság morális erkölcsi lesüllyesztésében fontos szerepet betöltő korcsmákat, bordélyházakat. A századforduló előtt ugyanis a különböző korcsmák, vendéglők, italmérések száma elérte a 34-et a község területén. A korcsmák, italmérések fontos, a politikától elvonó, elszigetelő szerepet töltöttek be a dualista-tőkés rendszerben. Erre enged következtetni a salgótarjáni képviselőtestület 1894. november 2-i előterjesztésének néhány sora is: „az újabban létesített gyárak munkásai általában és az előbb fennállott vállalatok munkásai is részben külföldi socialisticus eszmékkel saturált elemekből állnak, nemcsak kíváncsok tehát, de úgy közegészségügyi, mint különösen közrendészeti szempontból szükséges, hogy a korcsmák száma Salgó-Tarjánban nem a népszámlálás szerinti, hanem a lényeges lakosság, s a beözönlő munkások számarányához képest állapíttassanak meg, s nehogy a külgyári és bányamunkások a község belterületére tóduljanak be, lehetőleg a telepek közelében is kellő számban állítsanak fel.”⁴¹ Nyilvánvaló tehát, hogy korcsmák által lezüllesztett munkás, a lumpenproletár, a társadalmi felemelkedés igényétől megfosztott, munkástársaitól izolált munkás típusát akarták kifejleszteni. Gyakorlatilag ugyanezt a feladatot szánták a bordélyházaknak is. Az újabb és újabb bordélyházengedélyezési határozatokban „Salgó-Tarján nagyközség különleges viszonyai”-ra való hivatkozásokkal találkozunk.⁴²

Az ideológiai nevelés szervezett keretei, formái, rendszere csak a századforduló végére alakul ki. Viszont már kezdettől fogva kiemelkedő szerepet töltött be az egyház főleg a bejáró munkásság körében a bányászok vallásos nevelésében. A munkahelyen és a kolóniákban a bevándorolt idegen nemzetbeli és nemzetiségi szokások, babonák éltek tovább.

A „váratlan vész” a bánya mélyén rejtőző és a kor szintjén még nem kellő tudományossággal történő bányaművelés veszélyei ellen a védőszentek segítségét hívták.

A század végén a bányászok lelki gondozását — a szocializmus térhódításának megfélemezésére — a papság vette kezébe. A Nógrád—Honti Ellenzék 1896. március 5-i, a lelkészekhez írott levélben ezzel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: A papságnak „működését át kell vinni a társadalmi életbe is. Ezzel tartozik az egyháznak, tartozik hazánknek, a társadalomnak és végül tartozik önmagának. Haladottabb nemzeteknél a papság már évtizedek óta felismerte az igazságot; dolgozik, serénykedik a templomon kívül a népért. És van is látszatja. Ily módon a papság által nyerhet majd leginkább békés megoldást, a már világszerte s az emberiség erkölcsi és anyagi vívmányait rombadöntéssel fenyegető szociális mozgalom. Az atheista szociális törekvéseket egyedül az u.n. szocializmus (keresztény szocialista mozgalom — M.P.) képes békés úton legyőzni, de ami ennél jobb és hasonlíthatatlanul tartósabb, pacifikálni.”⁴³

Az időelágiai támadás a szocialista eszmék terjedésével szemben a hivatalos Nógrád megyei sajtóban is intenzívebbé vált a XIX. szd. kilencvenes éveinek végére. A koncentrált támadás a századforduló után vált hatékonyabbá.

A munkásság összefogásának részben objektív, részben mesterséges akadályozó tényezője volt a soknemzetiségű munkásösszetétel, illetve a századforduló előtti utolsó évtizedben a bejáró munkásság számarányának növekedése. A különböző nemzetekből és a monarchia területéről rekrutálódott más-más anyanyelvű és szokásokkal rendelkező munkások több évtizeden belül megtartották szülőhelyük hagyományait. Életvitelükben is bizonyos elzárkózás jelentkezett. Nem egy esetben a különböző vidékekről összesereglett munkásság között összetűzésekre is sor került. A külföldi munkások, nemzetiségi bányászok, valamint a helyben lakó illetve bejáró dolgozók körében kétségtelenül fennálló ellentéteket a hatalom birtokosai osztálypolitikájuk érdeke védelmében a legmesszebbmenőkig kihasználták. Az uralkodó körök kezdetben elsősorban a nyelvi egység hiányát használták ki. Később — amikor egyes nemzetiségi munkások önálló politikai akciókat hajtottak végre — az akció sikertelensége után igyekeztek őket szembeállítani a polgári lakossággal, részben más nemzetiségi csoportokkal. A sajtó is igyekezett arról gondoskodni, hogy a zendülés résztvevőit nemzetiségi és ne osztályalapon különböztesse meg. Igyekeztek azt a látszatot kelteni, hogy a sztrájk létrejöttében nem az osztályszempont, hanem a nemzetiségi származás a döntő tényező. A magyar és nem magyar munkás szembeállításának ügyét különböző teóriák felállításával próbálták felszínen tartani. A magyar munkás esetében a hazafias vonást, nemzeti büszkeséget emelték ki, hogy ezzel eltántorítsák a munkásság nemzetközi összefogásának szükségességéről.⁴⁴

A dualista állam és a tőkésosztály megosztási politikája természetesen nem állt meg a nemzeti-nemzetiségi hovatartozásból eredő különbségeknek a burzsoá osztálypolitika céljaira történő felhasználásánál. A megye úri osztálya által kipróbált kasztszellemet fejlesztették tovább, és alkalmazták azt a megváltozott viszonyokra. Természetes, hogy a felfejlődő bányakapitalizmus az ipar egyéb ágaiban meghonosodott — főleg a Rima által olyan tökéletes szintre emelkedett — tapasztalatait is felhasználta. A bányavállalat élén az igazgató és a gondnok állt, kiket rangban köve-

tett a tisztviselő kar. Mögöttük helyezkedett el az altiszti kar, és végül a munkásság következett. A különböző csoportok gazdasági és társadalmi szempontból is elkülönültek. A munkásság körében — ahogy erre már utaltunk — ugyancsak fenn akarták tartani a megosztottságot. Ennek számos eszközéről tettünk említést. Itt csupán a munkásságon belül mesterségesen kialakított és tartósított béaránytalanságra utalnánk, mint a munkásság összefogását legjobban akadályozó tényezőre. Ezek sorából is kiemelkedik, hogy nagyjából egy és ugyanazon munkahelyen dolgozó csillás keresete a felét tette ki a vágárénak.⁴³

A munkásság osztályászerveződésének folyamatában, a XIX. sz. utolsó két évtizedéig hátráltató tényező volt — ahogy erre az első fejezetben utaltunk — az időszaki munkások viszonylag magas aránya az összmunkásságon belül. Külön kell mindezekén túl arra a szomorú helyzetre is utalni, hogy igen alacsony volt a bányamunkásság általános műveltsége. Nagyon kevesen tudtak írni és olvasni. Így a szocialista eszmék befogadására csak a szóbeli közlés maradt. Erre pedig a — csendőrség és az egész nyomozó apparátus — vajmi kevés lehetőséget biztosított.

Az eddigiek során kifejtett és a még meg nem említett, általunk ugyancsak jelentősnek tartott tényezők együttes jelentkezésének következménye, hogy a Salgótarján-környéki bányavidék munkásmozgalma elmaradt az országos fejlődéstől. Az elmaradás legfőbb okait az idevonatkozó dokumentumok, monográfiák, feldolgozások tanulmányozása során már érintettük. Summásabb megfogalmazásban, bizonyos leegyszerűsítésekkel azonban azt is megállapíthatjuk, hogy a viszonylag fiatal tőkésosztály, és annak érdekeit képviselő dualista állam viszonylag hamar feltalálta magát az új helyzetben is. A Nyugat-Európa szerte ismert tőkés módszereket meglepő gyorsasággal adaptálta a magyarországi viszonyok-ra. A munkásosztály salgótarjáni és környéki osztaga nem volt felkészülve a tőkésekkel szembeni hathatós harcra. Az idetelepült németek, olaszok, és monarchiabeli nemzetiségiek szinte nem, vagy alig rendelkeztek valamelyes politikai ismerettel, harci tapasztalatokkal. Legtöbbjük a falusi agrárproletárok-ból, leszegényedett parasztok-ból tevődött ki. Nagyobb városok-ból — ahol a munkásmozgalom különböző irányzatainak helyi szervezetei működtek — nemigen érkezett munkát kereső bányász. A helyi elszegényedett, paraszti vagy agrárproletár sorból a bányába került munkások a falusi előljáróság, de legfőképpen a földesúr igazságát ismerte. Csak a munka folyamatában, a kiméretlen hajszában, az embert és egészséget nem kímélő öldöklő küzdelemben sejtették meg közülük sokan: rútul visszaélnék kiszolgáltatott helyzetükkal.

A kezdeti lépések az ösztönösség jegyeit hordozták magukon. Az első ellenállás jeleit 1867-ből jegyezhetjük fel. A szervezkedés azonban igen szűk körű volt. Lázítás és a felügyelők iránti engedetlenség miatt Csendes Antal, Szedlacek Ferenc, Jerabek Ferenc, Mezvik Károly, Szokol János, Kálna Márton, Prohászka Mátyás az elbocsátás sorsára jutott. Még ebben az évben került sor az első salgótarjáni sztrájkra. A londoni Trade Union Herald 1867. december 21-i számában számol be arról a sztrájk-ról, amely bérköveteléseket tartalmazott, s amely eseményt a hazai sajtó elhallgatott. A legközelebbi munkásmegmozdulásra 1882-ben, illetve 1883-ban került sor. E megmozdulás vezetői a krajnai iparvidékről a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek közepén Salgótarjánba települtek voltak. A megmozdulás anarchisztikus jellegét szemlélteti, hogy a munkaadóval

szembeni ellentéteket a polgári lakossággal szembeni atrocitásokban vették le. 1884-ben már szervezett formájában jelentkezett a bányamunkásság összefogása. 800 bányász tette le a szerszámot. A sztrájk később lázadássá fejlődött. Ennek következtében a sérelmet szenvedett munkások előjáróikon elégitették ki bosszújukat. Az összeütközés során a csendőrség használta fegyverét: Targos Árpád a lövöldözés áldozata lett. A lázadás okait kivizsgálták, a 19 szervezőt letartóztatták.

1891-től — a II. Internacionálé határozatának megfelelően — a munkásság a közigazgatási és rendőri szervek mesterkedései ellenére megünnepelte május elsejét. A kilencvenes években került sor három, a korábbi munkásmegmozdulásoknál jelentősebb akciókra. 1895. május 2-án 500 bányász szüntette be a munkát. A sztrájkolók a 8 órás munkaidőért, a jobb, emberibb megélhetésért harcoltak. A bányavezetőség katonák és csendőrök igénybevételével vetett véget a megmozdulásnak. 1896-ban Forgács-aknán került sor sztrájkra. Ekkor is csendőröket vetettek be a bányászok ellen. A főszolgabíró a szervezők közül 9 főt elfogatott. Számos bányászt pedig az ipartelepről eltiltottak. A sztrájk külföldi résztvevőit kiutasították az országból. 1898-ban újabb sztrájk zajlott le, amely első-sorban gazdasági jellegű követelésekért folyt. A bányászok 3 forintos napibért, és 8 órás munkaidőt követeltek. A munkát először a Károly-aknai bányászok tagadták meg. Hozzájuk csatlakoztak a többi akna bányászai is. Velük szemben 2 század katonaság bevetésére volt szükség. Mivel a karhatalom bevetése sem járt teljes eredménnyel az alispán vállalkozott a munkások és a vállalatok közötti közvetítésre. Miután a sztrájkhoz csatlakozó aknák munkásai felvették a munkát, a magára maradt Károly-aknaiak is kénytelenek voltak a munkát felvenni. A vereségek ellenére a salgótarjáni- és környékbeli bányászok megmozdulásai számos tapasztalattal szolgáltak. A legfőbb tapasztalat mindenekelőtt, hogy csak szervezett, egységes fellépés hozhatja meg a kívánt sikert a bányatókésékkal és azok támogatóival szemben. Ehhez pedig arra volt szükség, hogy létrehozzák a munkásosztály helyi szervezeteit. Erre — 5 évvel az események után — 1903-ban sor is került.⁴⁶

III.

A nógrádi bányavidék munkásságának életmódjával kapcsolatos egyes kérdésekre már a III. fejezetben is történt utalás. A továbbiakban az *életmód* alakulásában legfontosabb szerepet betöltő kereseti, lakás, ellátási, szociális-kulturális viszonyok legfőbb tényeivel, tendenciáival foglalkozunk természetesen a jelenlegi hozzáférhető források, feldolgozások alapján.

A munkásélet legfontosabb mérőeszközei közé a *kereseti viszonyokat* kell sorolnunk. A bányászok a századforduló előtti időszakban nem tartoztak a legjobban fizetett munkáskategóriák közé. A Rima szak- és bétanított munkásainak többsége, a 90-es években működését megkezdő Palackgyár és Vasöntőde kvalifikált munkásai többet kerestek a szakmunkásnak számító vájároknál. A bányamunkások keresete ugyanakkor nem tartott lépést a növekvő árakkal. Viszonylag a kiegyezés utáni években érte el a bányamunkások fizetése a legmagasabb szintet. A 70-es évek elején bekövetkező gazdasági válságot a tőkések a munkabérek leszorítására használták fel. Ezek a leszorított bérek maradtak meg gya-

korlatilag az első világháborúig. Ezt jól mutatja az a tény is, hogy 1879-ben egy fejtési munkán dolgozó vājár keresete átlagban 1 forint 50 krajcárt ért el a salgótarjáni bányauzmekekben. 1913-ra ez 3—4 korona körül mozgott, ami — mivel a forint értéke duplája volt a koronáénak — nagyjából és egészében megfelelt a 40 évvel azelőtti állapotnak.⁴⁷

A bányamunkásság különböző kategóriának műszakonként fizetési helyzetéről nyújt tájékoztatást alábbi kimutatásunk a salgóbányai helyzetképnak megfelelően:⁴⁸

Év	Vājár és vājarsegéd átlagos keresete	Csillés átlagos keresete	Napszamos munkások átlagos keresete
1889	1 Frt 22 krajcár	72 krajcár	65 krajcár
1890	1 Frt 39 krajcár	71 krajcár	65 krajcár
1891	1 Frt 46 krajcár	72 krajcár	65 krajcár
1892	1 Frt 43 krajcár	77 krajcár	65 krajcár
1893	1 Frt 48 krajcár	76 krajcár	65 krajcár
1894	1 Frt 48 krajcár	90 krajcár	65 krajcár
1895	1 Frt 48 krajcár	95 krajcár	70 krajcár
1896	1 Frt 48 krajcár	93 krajcár	70 krajcár
1897	1 Frt 42 krajcár	94 krajcár	70 krajcár
1898	1 Frt 43 krajcár	94 krajcár	70 krajcár

A századfordulót követően a palackgyári üvegfűvók heti keresete 50—80 korona között mozgott, a Rimánál a századforduló előtt napi 70 krajcáros napibérek mellett nem volt ritka a napi 5 Ft-os bér sem. 1891-ben a Rima által kifizetett havi munkabér átlaga 30 Ft-ot tett ki. Ebben nem szerepel a kiemelt munkások bére.⁴⁹

A munkásság életkörülményeinek alakulásában renkívüli fontos kereseti viszonyok, munkabérek önmagukban nem mutatnak hű képet a megélhetés összes kérdéséről. Tárgyalt időszakunkban a nominálbérek eligazítást adnak, de nem teljes értékűek.

Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk a kapitalista bérpolitika alapvető sajátosságait. Ezek sorából — nagyságrendjét tekintve is — kiemelkedik a levonások problémája. Ennél illusztrálására egy 26—27 munkanapot dolgozott és átlagban 38 forintot kereső vājár összes levonását mutatjuk be.⁵⁰

- robbanóanyagterítés, szerszámkopás: 3—4 % levonás 1,14 Ft
- lakásbér 1,30 Ft
- társládára 4—5 % levonás 1,90 Ft
- élelemre (Provisor és Magazin) 50—60 % levonás 19,— Ft

Egyéb célokra a keresetből mindössze 14,66 Ft jutott. A levonások közé nem számítottuk a nemegyszer számottevő összeget is kitevő különböző címeken kiszabott büntetés pénzeket.

Amint előző kimutatásunkból is kitűnik a bányászok jelentős összegeket voltak kénytelenek élelemlevonás címén nélkülözni. Itt azonban nem csupán egyszeri üzleti tevékenységről volt szó. A bányavállalat — az általános bányatörvény 131. §-a 9. pontja értelmében — jogosultságot kapott arra, hogy a társulat igazgatósága saját munkásai körében keres-

kedelmi tevékenységet folytasson. Ez nem csupán az élelmiszerekre, ita-
lokra, háztartási cikkekre, hanem textiliákra, ruházati cikkekre is kiter-
jedt. Ez az üzleti tevékenység viszont arra adott lehetőséget, hogy a ke-
reskedelmi vállalkozás révén a bányászok részére kifizetett összegek a
társulat pénztárába visszavándoroljanak. A problémákat fokozta, hogy a
társulat kocsmáiban „bon”-okkal fizettek. A „bon”-ok könnyelmű fel-
használása a bányászok jelentős részének eladósodásához járult hozzá,
ami pedig a függőség szálainak megerősödésében játszott szerepet.⁵¹

A vállalat vezetősége tisztában volt azzal, hogy stabil törzsgárda ki-
alakításához kevés a bércek ilyenén való alakulása, amit súlyosbíttak a
levonások. A törzsgárda kialakításában — a lakások biztosítása mellett
— szerepet kapott a földhasználat is. A társulat vezetősége néhány ki-
emelt, és nehezen pótolható szakmunkás, a szükséges szigort biztosító
felvigyázó munkások irányításával is megbízott, s a vállalat érdekeit
mindenekelőtt szemelőtt tartó fizikai dolgozók számára konyhakertet biz-
tosított. E konyhakertek a kolóniák közvetlen közelében helyezkedtek el,
s ellenszolgáltatás nélkül használhatták. A társulat a későbbiek során —
a főleg bejáró dolgozók számára — kedvezményes áron bérlemény for-
májában juttatott földet, hogy ezzel a háztartás számára legfontosabb
élelmiszereket — burgonya, zöldség, kukorica stb. — megtermelhessék.⁵²
A munkáselet sarkalatos problémája a kereseti viszonyokon túl a *munka-
idő* nagysága, a munkaintenzitás milyensége, és a munkakörülmények
alakulása. A XIX. sz. utolsó harmadában Nógrád megye bányáiban is a
12 órás munkaidő volt érvényben. A 12 órás munkaidőt valójában meg-
szakítás nélkülinek kell értenünk. 1891-ig ugyanis nem biztosították a
munkásnak az 1 napi munkaszüneti napot törvényes keretek között. A
kapitalizmus kezdeti szakaszának súlyos velejárója volt a gyermekmunka
alkalmazása. Csak 1884-ben lépett életbe az új ipartörvény, amely elren-
delte, hogy 12 évesnél fiatalabb gyermekeket munkásként, csak az ipar-
hatóság engedélyével lehet felvenni. A 14—16 éves gyermekek munka-
idejét a törvény 10 órára szállította le.⁵³

A munkások kizsákmányolásának másik fontos eszköze a *munka-
intenzitás* fokozása volt. A munkás munkaerejének erőn felüli kihaszná-
lását jelzi, hogy míg az 1870-es évek elején egy bányamunkás egy év
alatt 180 tonna szenet termelt 1900-ban már 325 tonnát. A csaknem
100 %-os termelésnövekedésben nem a kétségtelenül kimutatható tech-
nikai fejlődés játszotta a döntő szerepet.⁵⁴ Nyilvánvalóan ez abból is
eredt — a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján — hogy a tech-
nika tömeges alkalmazása többbe került mint az olcsó munkaerő, és ennek
is a következménye, hogy nagyon keveset törődtek a munkakörülmények
javításával. Igen sok volt a baleset, s ezek közül számos a halálos szeren-
csétlenség.⁵⁵

Az 1880-ban a Ruttkai Sándor által írt cikksorozatban a salgótarjáni
bányászok földalatti életéről a következőket olvashatjuk: — „Már hat
előtt megcsendül a bányatoroknál fölállított vaslemez jelző, amely föld
alá hívogat: a bányába, elevenek koporsójába. A gyűlteremben felolvas-
sák neveiket, együtt vannak-e mindnyájan, azzal megimádkoznak, s fekete
kormos munkásöltönyben egykedvűen cammognak a tárnába, vagy az
aknakútba. Ott bányalabirintus tornácaiban elválnak egymástól. Megy min-
denki a kijelölt helyére. A tárna föld alatti világnak sötét, rejtélyes sikáto-
rain, ha két ily trogladyt összetalálkozik, horkantva mondja: „Glückauf.”⁵⁶

A bányamunkásság életkörülményeinek fontos tényezője volt a *lakóhely*. A 80-as évekig a kolóniákban lakott a bányászok többsége. A 80-as évek végétől, s különösen a 90-es évektől kezdve azonban növekszik a község, a környező falvak lakosaiból a bányászok száma. Ezek életmódjában kettősség uralkodik. Egy részük csupán időszakos munkát vállal, később számottevő részük hivatássá választja a bányászatot. A törzsmunkássá vált bányászok többsége ugyanakkor még nem adja fel „háterszágát”, kevéske örökölt földjét, „háztáji” gazdaságát. Számosan akadtak, akik a biztosabb lehetőségekre számítva pénz kívántak összekuporgatni, hogy földet, igavonó-állatot tudjanak vásárolni, és visszatérhessenek a paraszti életbe őseik életét élni. Ám a történelmi fejlődés azt bizonyította, hogy ez igen kevés embernek sikerült.

Csupán arról lehetett szó az esetek többségében, hogy a csekélyke gazdaság jövedelme kiegészíthette a bányamunkából származó keresetet, s az elbocsátás, a szanalás ezeknél a családoknál jóval kisebb megrázkódtatást okozott. Nem fenyegette őket a kilakoltatás veszélye, s élelemből is nagyobb tartalékokkal rendelkeztek. A kétlakiság — bár a tárgyalt időszakunkban még viszonylag kevés műltra tekinthet vissza — állandósulása a századfordulótól datálódik, amely a bányászok gondolkodására, magatartására negatív és pozitív irányban egyaránt ható tényező. Anélkül, hogy a kérdés fejtegetésébe belemennénk, csak annyit jegyeznénk meg, hogy a századfordulóig a kétlakiság negatív jegyeivel találkozhatunk. Ez elsősorban a paraszti tulajdon visszaszerzésének vágyában, a közösségi gondolkodásforma kialakításának hiányában, a szolidaritás háttérbeszorulásában jelentkezik.⁵⁷

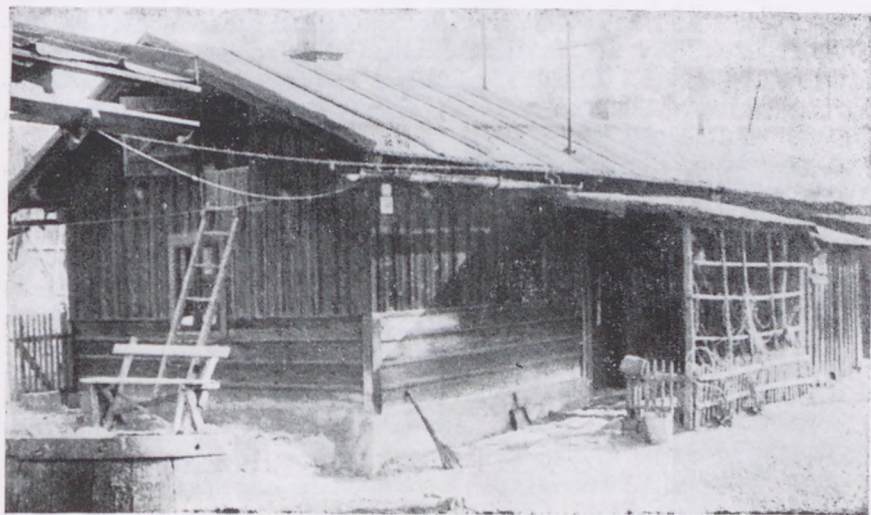
A bányászok jelentékeny részének az élete a tőkés vállalat által létrehozott, a községek színvonalánál jóval magasabb ellátást biztosító *kolóniákban* zajlott le. A kolóniákat — a kezdeti időszakban — igazodva a

Inászóli bányászlakások (1865 körül)

viszonylag rövid életű aknákhöz, nem szilárd alapzattal ellátott faépületekből létesítették. A kimerült inászói akna szomszédságában ideiglenesen 1860—1865 között elhelyezett fabarakkokat pl. a 80-as évek elején József aknához telepítették.⁵⁸

A szilárdalapzatú, téглаépületek létrehozására, első ízben az Emma aknánál, és József tárnánál került sor. Később került sor — 1868 után — a központi bányakolónia kiépítésére. A századfordulóig épült meg többek a Jakab-tárna, a Király-tárna, Új-tárna, Zagyvai-rakodó, Forgách-akna, Forgách-rakodó, József-akna, Károly-akna, Salgó-bánya, stb. telep. Néhány bányatelep, amellett, hogy a központi bányatelep irányítása alá tartozott, bizonyos önellátással is rendelkezett (korcsma, magazin).

Bányászlakás Ujajnán a századforduló idején.

A központi bányakolóniában helyezték el a szociális épületeket, hivatali helyiségeket, s 9 gyarmatházat építettek, lényegében 5 év alatt. Ezek mindegyike 40 szobából és 20 konyhából állt. A kolóniai épületek alapja kőből, falai téglából épültek. Egy-egy gyarmatházat 100 munkás számára építettek. Ez azt jelenti, hogy egy szobában 2—3 munkást kellett elhelyezni. A nőtlen bányászokat, a házások számára biztosított szobákban priccseken helyezték el. A telepek házait minimális bútortalattal látták el. Ezek a társulat tulajdonát képezték. Az első évtizedekben deszkapriccsek szolgáltak fekhelyül.⁵⁴ A bányaigazgatóság 1882-i jelentése már arról számol be, hogy az újonnan érkező bányászok számára 200 vaságy megrendelést eszközli, arra való hivatkozással, hogy a faágyak a hosszantartó használat következtében erősen megviseltek, és sok közülük már nem javítható.⁵⁵

A századforduló időszakára a törzsmunkássá vált nemzetiségi vājār lakásbelsője nagyban hasonlított, egy városi szakmunkáséra. A konyhák többségében még a téglafalú-alapú sütővel ellátott tűzhely volt. Több jól fizetett vājār már a csikóspárhelt néven ismert lemeztűzhely elődjét, az öntöttvasból készült tűzhelyet is megvásárolhatta. A konyhák bútortalata szegényes volt. Keményfából készült „kecskebak” asztal, fenyőfából gyár-

tott kezdetleges lóca, sámli, hokedli, és edénytartó (stelászi), valamint a fekhelyül is szolgáló fapriccs képezte a konyha bútorzatát. A világítás petróleumlámpával, sokaknál pedig a bányában is használt méccsessel történt. A konyhában kevés volt akkor még a kézimunka, terítő, falvédő. Az egyhangúságot az idegenből hozott, és az edénytartó tetején elhelyezett különböző színű, készítésű poharak, ivóbögrék, tányérok, kancsók, evőeszközök oldották valamelyest. A szoba berendezése a gyárilag, vagy kisiparos által készített szekrényekből, asztalból, székekből, öntött vasból készített ágyból állt. Az ágy a legtöbb esetben szalmával tömött párnából, ugyancsak szalmával tömött trozsákból (szalmazsák) és durva lópokrócból állt. Az asztalt a szülőföldről hozott, vagy a magazinban vásárolt terítővel terítették le. Néhány szobában már megtalálható volt a korabeli technikával készült arc- és családi fénykép, amelyet sajátos vasöntvényű keretbe helyeztek. Voltak lakószobák, ahol télen rendszeresen fűtöttek, ugyancsak öntöttvasból készült kályhákban. A világítást az asztalra, szekrényre, vagy falra elhelyezett színes, mintás alapú, porcelán petróleumlámpával oldották meg.⁶¹

A bányászok élet és munkakörülményeit nagyban meghatározó tényező a *fogyasztási struktúra* alakulása. A rendszeres keresettel, hosszabb vagy állandó munkaviszonnyal rendelkező bányamunkások étkezési és ruházkodási viszonyai ugyancsak megközelítették a városi munkásságét. A viszonylagos ellátottság különösen akkor volt szembetűnő, hogy ha Salgótarján 40 évvel előtti múltjához, és a nem kolóniákhoz tartozó részeivel hasonlítjuk össze.

Arról, hogy mi lett a jobbágyokkal, és azok utódaival a bányászokkal a „kenyeretlen Tarjánban” egy 1880-ban napvilágot látott cikksorozat számol be. Ruttkay Sándor, evangélikus lelkész a cikksorozatot a salgótarjáni bánya és gyárigazgatóság jelenlétében is felolvasta. Néhány mondatot idézünk a felolvasásból a változás illusztrálására: „Mily bus világ volt itt 40 év előtt a tarjáni palócnak! Azt hitte a jámbor, hogy őt a gondviselés csakugyan a koplalás végett teremtette... a faluban emberemlékezet óta nem vala több pár árva csizmánál, s így a kenyeretlen Tarjánban a suszter triplán hallhatott volna éhen... ha kenyérre éhezett... akkor le kelle szegénynek az alföld kánaánba vándorolnia... kasza-kapálni.” — Azóta csoda történt mondja a felolvasás. „Nem eszik már ciberét senki, nem kell Matyónak lefáradni az Alföldre, ha kenyérre éhezik. Ur lett, pénze van, vehet már a szomszédban is ami köll, még kávé is. — A bocskor uralma lejárt. Van már csizma elég... — A pénzmagot ingyen, most se mérik: nehéz dolog a bányamunka...”⁶² A sok részgazságot tartalmazó felolvasás utolsó mondatához kellett volna még számos nehézséget felsorolni, így is hasznos útbaigazítást ad a szerző a korabeli viszonyok változásairól. Mert való igaz, hogy ugyan a bányász korántsem kapta meg munkája ellenértékét, mégis a település volt jobbágyainak életviteléhez viszonyítva a modern nagyipar fejlődésének feltétlen velejárójaként — a tőkések busás profitja ellenére — az életfeltételek változtak. Ebben nagy mértékben közreműködött az a tőkés szempont is, hogy a munkaerő újratermelődéséhez, a törzsmunkásság kialakításához, viszonylag konszolidált életfeltételeket kell biztosítani. A tőkés vállalkozó — amint erre már utaltunk — maga vette kézbe (két-szeres érdek fűzte ehhez, a bányamunkásság fix munkaerővé fejlesztése,

és a kereskedelmi haszon — MP.) az ellátást, megszervezését, lebonyolítását.

A társulati nyilvántartó könyvekből a bányamunkásság fogyasztási struktúráját jól nyomon követhetjük. Az egyik legjelentősebb élelmiszer, a liszt zsákban kifejezett fogyasztását alábbi táblázatunk szemlélteti:⁶³

Év	2-es	5-ös	6-os	7-es	8-as	rozs	grizes	korpa
1878	80	335	795	1170	110	625	40	521
1879	80	335	725	1730	415	760	40	840
1885	180	830	740	2195	1120	1080	60	1360
1886	190	775	750	2355	1150	960	60	1200
1887	150	620	640	2510	1110	720	80	900
1888	190	660	705	3235	1020	990	60	1220
1889	125	540	545	3980	880	720	120	1450

A felsorolásból is kitűnik, hogy a főzőlisztnek számító 2-es alig, míg a kenyérsütésre használt 7-es és 8-as liszt fogyasztása többszörösére emelkedett. Egy kg 7-es liszt 12 krajcárba került. A társulat a húsellátásáról szakképzett mészárosok munkája által gondoskodott. A húsfogyasztás nagyságáról ezért nem maradtak fenn hitelt érdemlő adatok. Csupán arról tudunk a korabeli források alapján, hogy főleg marhahús árusítás folyt kg-ént 38 filléres áron. A szalonna és zsír, a cukor-, s különösen a füstölt-hús-árusítását a 80-as évek közepétől növelték viszonylag magas árakon:⁶⁴

nyersszalonna (sózott szalonna)	62 krajcár
füstölt szalonna	68 krajcár
disznózsír	70 krajcár
cukor	52 krajcár

A zsír és cukorfogyasztás emelkedését jól mutatja, hogy 1878-ban 110 hordó zsír és 37 hordó hordó cukor fogyott el, 1889-ben már 210 hordó zsír, 1885-ben pedig 70 hordó cukor. Emellett csekélyebb nagyságrendben, de fogyasztották a bányászok az árpakását, rizst, kölest, hajdina lisztet, babot, borsót, juhsajtot, eceteszenziát, savanyúkáposztát és savanyúrépát. (A savanyúkáposztát és a savanyúrépát vitaminpótlásra is használták — MP.)

Feltétlenül a városias fogyasztási modellhez való közeledést jelentett a babkáv és pótkáv viszonylag nagyarányú fogyasztása. 1879-ben még csak 44, 1889-ben már 100 q babkávét fogyasztottak. A babkáv kilogramja 156 Ft-ba került, tehát a kereseti viszonyokhoz mérten luxus-cikknek számított. A pótkávéfogyasztás is számottevően megnövekedett. 1878-ban még csak 24, 1884-ben már 50 láda évi rendelés történt. A fogyasztás és megrendelések évenkénti növekedése nem csupán az egy családra jutó fogyasztás növekedéséből, hanem sokkal inkább a létszám-emelkedésből származik.⁶⁵

Az öltözködés, ruházkodás „gondjait” ugyancsak a társulat vette kézbe. Az 1873—1877 közötti időszakban a megrendelések között a legnagyobb nagyságrendben szerepelnek a különböző címeken árúbabocsátott lenvásznak, barhet, kanavász, kalmuk, sifon, kalikó, perkál, oxford, malking szövetek.⁶⁶ 1878 és 1889 között fentiekén kívül újabb cikkeket

bővül a választék: ágyneművászon, csinvat, nadrágszövet, damaszt, karton, molino, sternbergi vászon stb. A társulat törzsmunkásai részére készruha megrendeléseket is eszközölt. A megrendelések állandó témája a zsávolynadrágok és a vízhatlan ruhadarabok, később — igaz kisebb tételekben — szövetöltönyök. A szövetöltönyök ára 11,50 és 17,25 Ft között mozgott. Még a századforduló előtti években megjelent igen korlátozott számban a társulat üzleteiben a varrógép is. Ára 25 Ft volt, és 5 havi részletre lehetett vásárolni. A bányavállalat — főként a tradícióteremtés céljából — már 1876-ban megrendelt bányászegyenruhákat. 1882-ben

Bányászviselet az 1880-as években

újabb egyenruhákat igényeltek. A két megrendelésben a ruhadarabok nagyjából egyeznek, az árak azonban eltérőek.⁶⁷

	1876 év	ár	1882 év
bányász zubbony (fekete)	10,—	Ft	9,12 Ft
nadrág (szürke)	6,—	Ft	5,50 Ft
mellény	2,50	Ft	2,46 Ft
farbőr	2,50	Ft	2,27 Ft
sapka (zöld)	2,—	Ft	2,18 Ft
zubbony (kék)	11,40	Ft	—
bot	50	krajcár	43 krajcár

A társulat — csakúgy mint az egészségügyi és szociális vonatkozásban — igyekezett gondoskodni, ha nem is olyan mélységben, mint a község másik nagy vállalata a Rima az új, felnövekvő munkásnemzedék neveléséről. Ezért a legintenzívebben a társulat kezelésében lévő iskola működtetéséről gondoskodott. 1871—1875-ig a Luby-féle (később Jan-kovich — MP.) kastélyban helyezték el a tanulókat, majd ezt követően a kolóniákban épített bányaiskolában folyt a tanítás. Az iskolaépítéssel, fenntartással, szemléltető eszközökkel és tanszemélyzet dotálásával kapcsolatos költségeket a vállalat magára vállalta. A tanítás azonban nem volt ingyenes. A 70-es években havi 50 krajcár volt a tandíj. A tanítás kezdetben szlovákul, németül folyt, s csak később tértek át — a munkásság összetételében bekövetkezett változás következtében — a magyar nyelvű oktatásra. Az iskolai oktatás keretében a kötelezően előírt tantárgyak tanításán túl mélyebben foglalkoztak földrajzi, földtani, mértani ismeretek elsajátításával, amely közvetve hozzájárult a szakmára való felkészítéshez is.

Nem gondoskodott a vállalat viszont a felnőttek kulturálódásáról, művelődéséről. A bányamunkások így a kocsmákban, vendéglőkben kerestek szórakozási lehetőséget. A bányászok közösségi megnyilvánulásának talán két primitív jele volt: a bányászok védőszentjének Prokop-napjának megünneplése minden év július 4-én. Ezen a napon általában munkaszüneti nap is volt. A másik jeles dátum a farsangi multság idejére esett. E két, akkor jelesnek tartott ünnepen a társulat csekély létszámú fúvószenekara is fellépett. A munkásművelődés egyéb formáiról — az e területen folyó gyűjtő és kutatómunka lemaradása következtében — adataink nincsenek. Feltehetően a munkások körében nemzeti és nemzetiségi hovatartozástól függően tájjellegű öntevékeny kulturális tevékenység folyt, s szokásaikat, viseleti kultúrájukat az új körülmények között hosszú ideig megtartották.⁶⁸

JEGYZETEK

- 1 Salgótarján története. Salgótarján 1972. Szerkesztő: Szabó Béla. Fejezetcím: A nagyipar születése. Szerző: Szabó Bélt 99—103 old. (A továbbiakban Salgótarján története)
- 2 Nógrád megye története II. 1849—1919. Salgótarján, 1969. Szerkesztő: Balogh Sándor. Fejezetcím: A megye tökéletes iparának kialakulása és fejlődése. Szerző: Szabó Béla 127—153. old. (A továbbiakban Nógrád megye története II.); Dzsida József: A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. nógrádi bányászatának története 1868—1943; Andreics János: A salgótarjáni szénbányászat ismertetése, Bányászati Kohászati Lapok, 1894.
- 3 Salgótarján története 99—103 old.
- 4 Nógrád megye története II. 127—153 old.
- 5 Nógrád megyei Levéltár. Munkásnyilvántartó könyv. Munkásfelvételi segédnapló. Salgótarján Kőszénbánya Rt. (A továbbiakban Munkásnyilvántartó könyv).
- 6 Ugyanott
- 7 Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára 1631/74. Kézirat. Dr. Gajzágó Aladár: A salgótarjáni medence ipara
- 8 Munkásnyilvántartó könyv
- 9 Dzsida József i.m. 37. old.
- 10 Nógrád megyei Levéltár BKTb/VI.
- 11 Vojtovszky János bányásznyugdíjas szóbeli közlése alapján
- 12 Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára: Dr. Belitzky János: Salgótarján első bányamunkásai 1848—1862. Kézirat
- 13 Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára 1631—74. Kézirat. Dr. Gajzágó Aladár: A salgótarjáni medence ipara

- 14 Salgótarján története 116 old.
- 16 Munkásnyilvántartó könyv
- 15 Ugyanott
- 17 Ugyanott
- 18 Dr. Gajzágó Aladár i.m.
- 19 Nógrád megye története 104—126 old.
- 20 Munkásfelvételi napló
- 21 Ugyanott
- 22 Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára. 1515—073. Pettik István visszaemlékezése
- 23 Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1848—1918. Összeállította: Kmetty Lajos, Szabó Béla, Vonsik Ilona.
Szerkesztő: Szabó Béla. Kiadó: Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága 1973. 17. old.
(Továbbiakban Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1848—1918)
- 24 Ugyanott 64. old.
- 25 Nógrád megyei Levéltár Salgótarján kpv. kgy. jkv. 1879. július 28.
- 26 Ugyanott 1883. július 10.
- 27 Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1848—1918; 66. old.
- 28 Ugyanott 67. old.
- 29 Ugyanott 68. old.
- 30 Ugyanott 71. old.
- 31 Ugyanott 76—77. old.
- 32 Salgótarján története 130—131. old.
- 33 Ugyanott 131—132. old.
- 34 Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára. Dr. Belitzky János: Adatok a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvény-Társulat munka- és életkörülményeiről 1878—1890. Kézirat
- 35 Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára. Dr. Belitzky János: Adatok a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvény-Társulat Munkaerőgazdálkodási és üzemfejlesztési tevékenységéhez. Kézirat.
- 36 Salgótarján története 119. old.
- 37 Nógrád megye története II. 171—172. old.
- 38 Ugyanott 173. old.
- 39 Ugyanott 161—162. old.
- 40 Ugyanott 173. old.
- 41 Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1848—1918. 53—54. old.
- 42 Ugyanott 55—56. old.
- 43 Ugyanott 80. old.
- 44 Nógrád megye története II. 170. old.
- 45 Ugyanott 171. old.
- 46 Salgótarján története 161—171; Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára. Dr. Belitzky János: Adatok a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársulat munka- és életkörülményeiről 1878—1890. Kézirat.
Ugyanott: Az 1895-ös sztrájk lefolyása
- 47 Nógrád megye története II. 158—159. old.
- 48 Nógrád megyei Múzeumi Füzetek I. Dr. Belitzky János: Adatok a salgótarjáni munkásság életkörülményeihez. 1871—78 és 1898. Salgótarján, 1963. 27. old. (Továbbiakban Nógrád megyei Múzeumi Füzetek I.)
- 49 Nógrád megye története II. 159—160. old.
- 50 Nógrád megyei Múzeumi Füzetek I. 20. old.
51. Nógrád megye története II. 162. old.
- 52 Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára. Dr. Belitzky János: Adatok a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársulat munka- és életkörülményeiről. Kézirat.
- 53 Nógrád megye története II. 158. old.
- 54 Ugyanott 158—159. old.
- 55 Nógrád megyei Múzeumi Füzetek I. 14—15. old.
- 56 A felolvasás Müller János neve alatt jelent meg a NLHH-ban. „A salgótarjáni kőszénbánya keletkezése és eddigi fejlődésének rövid története” cím alatt. Szerzője: Ruttkay Sándor, amint az a NLHH VIII. 42. 1880-pkt. 17-i és VIII. 43—1880. október 23-i számában közölt levelekből kiderül. A forrást közli: Dr. Belitzky János.

- Nógrád megye közgyűlése és sajtója a munkásság és parasztság helyzetéről és mozgalmáról, 1867—1890 között. A továbbiakban Nógrád megyei Múzeumi Füzetek 7.
- 57 Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára. Dr. Molnár Pál: Tözsér Pál bányász családjának története. Kézirat.
- 58 Vojtovszky János nyugdíjas bányász közlése alapján.
- 59 Salgótarján története 135. old.
- 60 Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára. Dr. Belitzky János: Adatok a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársulat munka- és életkörülményeiről. 1878—1880. Kézirat.
- 61 Haskó János, Szalai Mihály, Glázer Mihály idős nyugdíjas bányászok szóbeli közlése alapján
- 62 Nógrád megyei Múzeumi Füzetek. 7. 30. old.
- 63 Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára. Dr. Belitzky János: Adatok a Salgótarjáni Részvénytársulat munka- és életkörülményeiről. Kézirat.
- 64 Ugyanott
- 65 Ugyanott
- 66 Nógrád megyei Múzeumi Közlemények 1974. 213. old.
- 67 Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára. Dr. Belitzky János: Adatok a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársulat munka- és életkörülményeiről. Kézirat.
- 68 Nógrád megyei Múzeumi Közlemények 1974. 229—231. old.

A NÓGRÁDI SZÉN BÁNYÁSZAT TÖRTÉNETÉNEK LEVÉLTÁRI FORRÁSAI

A salgótarjáni (nógrádi) szénmedencében folyó bányászat történetét, illetve annak egyes kérdéseit az elmúlt évtizedek folyamán több alkalommal feldolgozták, akár gyűjteményes kötetekben, akár önálló művekben. (1) Természetes azonban az, hogy ilyen összetett és viszonylag hosszú (közel egy évszázadra kiterjedő) időszakot magában foglaló kérdés-komplexum maradéktalan, minden részletre kiterjedő feldolgozását az eddig megjelent munkák nem vállalhatták és következésképpen nem is teljesítették. Oka ennek elsősorban nem a szerzők munkájának a felületességében keresendő, (hiszen valamennyien nagy hozzáértéssel és ügybuzgalommal végezték kutató-feldolgozó munkájukat), hanem inkább abban, hogy az egyes részletkérdések kimunkálásához szükséges forrásanyag (elsősorban a levéltári források) egy része az említett munkák készítése idején még levéltári feldolgozás alatt állott, arról kielégítő részletességű tájékoztató segédletek nem állottak a kutatók rendelkezésére. Közrejátszott a levéltári forrásanyagnak az átlagosnál nehezebb megközelíthetőségében az a körülmény is, hogy a megye levéltára — amelynek elsődleges szerepe lett volna a forrástájékoztatásban — a legutóbbi évekig nem a megyében tevékenykedett, csak 1968-ban került Salgótarjánba. Az eddig megjelent feldolgozások hézagainak egy másik oka abban is kereshető, hogy a szerzők, — a társadalmi politikai igények messzemenő figyelembevételével — a bányászság történetének kutatásánál figyelmüket elsősorban a bányászat munkásmozgalmi vonatkozásaira összpontosították és az egyéb kérdéseket csak annyiban tárták fel, illetve világították meg, amennyiben a gazdasági háttér a munkásmozgalmi kérdések tárgyalásának alapjául szolgált.

Ebből eredően a szénmedence bányászatának történetében szinte fehér foltok keletkeztek: nincs még elemző módon, a kvantifikáció módszereivel feldolgozva pl. a széntermelés alakulása, a technikai fejlődés számos kérdése, de feldolgozásra vár még a bányák létrejöttének, a magánvállalkozásoknak, a századvége „gründölési” folyamatának az egységes, központosított bányavállalat tevékenységébe való átnövése, abban való összegeződése, illetve ennek részletkérdései; ugyanígy adósok vagyunk még a szénlelőhelyek és a szénvagyon alakulásának differenciált elemzésével, sok megválaszolatlan kérdést kell még tisztázni a medence bányászata és az egyéb iparágak közti összefüggés vonatkozásában is és még csak a kezdet-kezdetén jár a bányászság élet- és munkakörülményeinek az elemző vizsgálata, különösen a XIX. század végi évtizedek tekintetében.

Az általános politikai-történeti-gazdaságtörténeti vizsgálódásoknak tehát még tág tere van. Ezért ígértes a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatóságának az az igyekezete, hogy az új múzeum állandó kiállításának előkészítése kapcsán olyan nagy méretű vállalkozást kezdeményez, amely az előbb említett, és még azon kívül is meglévő tisztázatlan kérdések feldolgozását igéri. Mindehhez a munkásmozgalom fogalmának egy olyan, egészségesen és szakszerűen tágabb értelmezése szolgáltat alapot, amely a szorosan vett mozgalmi kérdések megnyugtató, sokoldalú és éppen ezért a valósághoz sokkal közelebb álló bemutatásánál nem mellőzi a gazdasági háttér, a termelő erők és a termelési viszonyok (a tulajdonviszony alakulása, technika, termelési eredmények, a tőkések és munkások kapcsolata élet- és munkakörülményei, stb.) sokoldalú, elemző bemutatását.

Ennek a helyes és sokat ígérő kezdeményezésnek a jegyében tette lehetővé a múzeumi igazgatóság, hogy a korábbiakban említett sokoldalú elemző munka elsőrendű nyersanyagául szolgáló levéltári forrásokról — ha kissé késve is, de még nem egészen későn — olyan tájékoztatást adhassunk, amely az elkövetkező évtized kutatásaihoz jó eligazító segítséget adhat. Ha első pillanatra szokatlannak tűnik is a kezdeményezés, hogy múzeumi évkönyv levéltári tájékoztatót közöl, valójában szó sincs erről: hiszen a bányamedence történetének első számú felelőse a megyében a múzeumi szervezet.

Előre kell bocsátanunk, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló levéltári forrásanyag összetettsége és rendkívül nagy mennyisége nem teszi lehetővé egy teljesség igényével fellépő tájékoztató jegyzék összeállítását, hanem csupán elsődleges indító segítséget, figyelemfelkeltő feladatot el látó munka közzétételét.

A levéltári szakirodalomban ismeretes az olyan műfaj, melynek fő jellemzője, hogy egy adott földrajzi vagy szakterületre vonatkozó, különböző helyeken található levéltári forrásanyagról ad összesített tájékoztatót. Ebben a munkában teszünk első ízben kísérletet arra, hogy „A nógrádi szénmedence bányászati levéltára” összefoglaló cím alatt elvégezzük ezt az alapvető teendőt. A műfaj természetéből fakadóan tájékoztatónk alapvonása az lesz, hogy nem az egyes témák, kérdés csoportok alapján vesszük vizsgálat alá a rendelkezésre álló forrásanyagot, hanem az anyag őrzési helyei szerint. Ez a körülmény látszólag megnehezíti a tematikus eligazodást, de valójában előnyös, hiszen az egy helyen található források egymás melletti bemutatásával megkönnyíti az azok feltárására irányuló tevékenységet.

A nógrádi szénmedence levéltári forrásanyagának három legfontosabb lelőhelyére kívánunk a tájékoztatóban kitérni. Mindhárom esetben az anyag ismertetése után arra is ki óhajtunk térni, hogy az adott helyen őrzött iratanyaghoz a kutató miként tud a legkönnyebben hozzáférni. Ezzel a gyakorlati tanáccsal tájékoztató jegyzékünk felhasználhatóságát kívánjuk a lehető legnagyobb mértékben elősegíteni.

Az ismertetett levéltári anyag nagyrészt a szénbányák államosításáig (1946. január 1-ig) terjedő időszakot érinti, csupán egy őrzési hely vonatkozásában tekintünk el ettől az időhatártól ismertetve az államosítást követő másfél évtized bizonyos forrásait is. Szeretnénk azonban hangsúlyozni, hogy ismertető jegyzékünk összeállításánál elsősorban azokat a forrásokat kívántuk kiemelten bemutatni, amelyek a XIX. század utolsó

évtizedeire vonatkoznak, tekintve, hogy a bevezetőben említett fehér foltok elsősorban e korszakban tapasztalhatók, a szakirodalom legnagyobb adósága itt észlelhető.

A levéltári anyag bemutatásának módszeréül azt megoldást választottuk, hogy az érdekelt levéltári forrásanyagot a levéltári tájékoztató segédletekben használatos kifejezésekkel nevezzük meg, de ahol szükséges (mivel ezek a kifejezések nem mindig egyformán világosak a kutató számára), egy kissé bővebben is magyarázzuk azokat és végül kifejezetten meg is jelöljük azt a témát, illetve kérdéscsoportot, amelyre vonatkozóan az adott forrásanyag a legtöbb felvilágosítást nyújtja.

Az elmondottak után térjünk rá a szénmedence történetének a feldolgozását legjobban elősegítő levéltári anyag ismertetésére.

I. MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, A SALGÓTARJÁNI KÖSZÉNBÁNYA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG LEVÉLTÁRA (2)

A vállalati levéltár több fondja tartalmaz a tárgyra vonatkozó forrásanyagot. Ezek a következők:

Ügyvezető igazgatóság (Z. 221. sz. fond)

3. csomó, 58—61. dosszié

— A baglyasaljai bányakerület ismertetése
termelési és szállítási kimutatások a
nógrádi szénbányákról, stb.
1936—1941 | Vegyes adatok,
termelés |
|--|----------------------------|

7. csomó, 107, 110—111. dosszié

— A vállalat újjászervezése 1945-ben

21—22. csomó, 241. dosszié	Általános adatok

— Levelezés a salgótarjáni bányaigaz-
gatósággal
1943—1944	Vegyes adatok

35. csomó, 269. dosszié

— Levelezés a salgótarjáni üvegyárral
1943—1948 | Érdekköri vállalatok,
kapcsolatok |
|--|--------------------------------------|

Okmánytár (Z. 222. fond.)

1. csomó, 1—5. dosszié
A salgótarjáni szénbányászat kezdé-
tére vonatkozó iratok
1848—1911
Alapítás körülményei,
tulajdonjogi kérdések
- 1—13. csomó, 6—138. dosszié
Szénjogi szerződések (kőszénkutatásra,
-feltárássra, bányanyitásra vonatkozók,
községenként.
1868—1944
Alapítás, bánya-
nyitás, helytörténeti
adatok
- 27—28. csomó, 284—304. dosszié
A beolvadt Északmagyarországi
Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat
Rt szénjogi szerződesei községenként
1895—1946
Alapítás, bánya-
nyitás, helytörténeti
adatok
43. csomó, 555, 558. dosszié
Munkásélelmezés (élelemtárak forgalmi
kimutatásai), sertéshizlalási akció
1931—1942
Munkásélelmód
43. csomó, 561—562. dosszié
Iskolaügy: a salgótarjáni Chorin
Ferenc gimnázium ügye
1939
Alkalmazottak
élelmódja

Titkárság (Z. 223. sz. fond.)

1. csomó, 1—2. dosszié
A vállalat történetére vonatkozó
vegyes feljegyzések, mérlegadatok,
termelési és értékesítési eredmények
1868—1942
Vegyes adatok
termelés
1. csomó, 6—7. dosszié
A salgótarjáni üzem bénítására és
kiürítésére vonatkozó adatok
1944
Vegyes adatok

17. csomó, 54. dosszié

Északmagyarországi Egyesített
Köszénbánya és Iparvállalat Rt iratai
1867—1924

Érdekköri (jogelőd)
vállalatok fejlődése,
kapcsolatok

18—20. csomó, 59. dosszié

A Hungária Villamossági Rt iratai
1930—1946

ugyanaz

22—23. csomó, 68. dosszié

A Magyar Vasötvözetgyár Rt iratai
1937—1946

ugyanaz

34. csomó, 73. dosszié

A Salgótarjáni Üveggyár Rt iratai
1924—1946

ugyanaz

95—103. kötet

Államosítási leltárak 1946 Nógrádi
szénmedence

Az államosítás idő-
pontjában rögzített
helyzet:

104—109. kötet ua. Kisterenyei kerület

bányatelek,

110—118. kötet ua. Mizserfai kerület

szénvagyon,

119—134. kötet ua. Pálfalvai kerület

épületek,

135—146. kötet ua. Zagyvai kerület

műszaki berendezések,

146—192. kötet ua. Vízválasztói erőmű

üzemi felszerelés

vasutak,

stb.

Műszaki osztály (Z. 225. sz. fond.)

3. csomó, 20. dosszié

A Salgótarjáni Üveggyár
Rt üzemi jelentései
1912—1944

Érdekköri vállalatok
működése

Személyzeti osztály (Z. 230. sz. fond.)

14. csomó, 19/9. dosszié

A salgótarjáni Üveggyár Rt.
illetményjegyzéke
1942—1945

Érdekköri vállalatok
működése

Könyvelőség (Z. 233. sz. fond.)

3. csomó, 14—15. dosszié

A salgótarjáni és nógrádi bányák pénzügyi
és termelési költségelőirányzata
1918—1938

Üzemgazdaság

13. csomó, 42¹/₅—6. dosszié

A salgótarjáni bányák beruházási kimu-
tatásai
1935—1941

Fejlesztés

Salgótarjáni bányaigazgatóság (Z. 928. sz. fond.)

1—9. csomó, 1—41. dosszié

A szénjogi szerződések hiteles másolatai
községenként
1862—1942

Bányaalapítások

9—12. csomó, 42—61. dosszié

Ingatlan adásvételi szerződések
1868—1946

Fejlesztés

13—21. csomó, 62—63. dosszié

Bányaigazgatási körözhvények,
körrendeletek
1912—1945

Valamennyi téma

22—49. csomó, 64—66. dosszié

Bányaigazgatósági levelezés (a budapesti
igazgatósághoz küldött levelek, jelentések)
1890—1946

Valamennyi téma (3)

94—97. csomó, 105. dosszié

Szénszállítások, szénanalízisek
1917—1946

Termelés

105. csomó, 110. dosszié

Bérmozgalmak: béremelési kérelmek,
sztrájkok
1918—1945
Csendőrök kirendelése bérfizetésekhez
1944

Munkásmozgalom

Gépészeti osztály levelezése
1920—1941

Meg kell jegyeznünk, hogy a salgótarjáni igazgatóságnak az Országos Levéltárban található teljes anyaga a kutatás szempontjából érdekes lehet, itt csupán a legjelentősebb tételeket emeltük ki. Hozzá kell még tennünk, hogy a salgótarjáni igazgatóság iratanyagának egy részét a Nógrád megyei Levéltár őrzi. (ld. ott!) Az Országos Levéltárban található levéltári forrásanyag kutatásához kutatási engedély és előzetes tájékoztató szükséges. Ennek megszerzése után a kívánt anyagrészekről mikrofilm, fotókópia, vagy xerox-másolat rendelhető, illetve a kért anyagrészek a Nógrád megyei Levéltárba helyszíni tanulmányozás céljából átkölcsönözhetők. A megyebeli kutató számára ez az utóbbi megoldás látszik a legcélravezetőbbnek és egyben a legolcsóbbnak is.

**II. NÓGRÁD MEGYEI LEVÉLTÁR, A SZÉNBÁNYÁSZATTAL
KAPCSOLATOS FONDOK (4)**

Salgótarjáni Kőszénbánya Rt igazgatóságának iratai (XI. 5. sz. fond.)

1—7. doboz, 1. dosszié

Engedélyokiratok (vasutak, villany- és műszaki fejlesztés telefonvezetékek és egyéb műszaki berendezések üzembe-helyezése)	Műszaki fejlesztés
--	--------------------

7—18. doboz, 2—29. dosszié

Ingatlan szerződések 1864—1944 (Az OL Z. 928. sz. fondájában lévő anyag kiegészítése: bányauzemek, műhelyek és munkáslakások részére vásárolt ingatlanokat illető szerződések, telekkönyvi iratok és levelezés)	Vegyes adatok, fejlesztés
---	---------------------------

19. doboz, 30. dosszié

Bányaigazgatósági körrendeletek és közölvények 1920—1939 (Az egyes üzemrészekhez a legkülönbözőbb tárgyakban küldött hirdetmények)	Igazgatás, munkaviszonyok
--	---------------------------

19. doboz, 31. dosszié

Hadiüzemi parancsok

1941—1944

(A háború éveiben hadiüzemmé nyilvánított
bánya belső szervezetére, a bevezetett szí-
gorú intézkedésekre, korlátozásokra rávilá-
gító rendelkezések)

A háborús évek alatti
helyzet

19—24. doboz, 32. dosszié

A bányagazgatóság levelezése: a
budapesti igazgatósághoz küldött levelek
másolati könyve

1873—1890

(Az Országos Levéltárban, a Z. 928. sz.
fondban őrzött sorozat előzménye)

Valamennyi téma (5)

25—28. doboz, 33. dosszié

A budapesti igazgatósággal folytatott leve-
lezés

1923—1944

(Az Országos Levéltárban, a Z. 928. sz.
fondban őrzött sorozat folytatása)

Valamennyi téma

28—29. doboz, 34. dosszié

Közületekkel, magánfelekkel folytatott
levelezés

1917—1939

Vegyes adatok,
kapcsolatok

29—33. doboz, 35—36. dosszié

A bányavállalat saját személyzetének
levelei az igazgatósághoz: ezen belül a
legkülönbözőbb ügyekben (állás, fizetés,
segély, stb. beadott kérvények

1922—1944

Alkalmazottak és
munkások viszonyai

34—36. kötet, 39. dosszié

Munkásfelvételi anyakönyv

1867—1872

Munkásfelvételi naplók

1869—1901

(Az egyik legértékesebb darabja a gyűjte-
ménynek a 34. sz. kötet, amely rögzíti a
vállalat első munkásgárdáját.) (6)

Munkaerőbevándorlás

36—37. doboz, 40. dosszié

Tisztviselők fizetési jegyzékei

1933—1939

Bányamunkás bérekről kimutatások —

1925—1939

Szakmánykönyvek —

1924—1942

Munkabérfizetési napló

1910—1914

Élet- és munkakörülmények: bérek

Bírságok könyve

1927—1942

38—39. doboz, 41. dosszié

Baleseti naplók

1932—1944

Balesetek jegyzéke a salgótarjáni medencében

1944

Munkakörülmények

41. doboz, 43. dosszié

Salgótarján, Inászó, Pálfalva és Mátránovák kerületek fúrólukainak adatai

1906

Bányák művelése

41—43. doboz, 44. dosszié

Egyes bányai létesítmények műszaki dokumentációja, építési engedélyei, tervrajzai:

pl. Inászó-Székvölgyi vasút 1889

Kisterenyi iparvasút 1897

Baglyasi szénosztályozó 1924

Teréztároló vasbetonhíd és kötélpálya

1912—1913

Műszaki fejlesztés

43. doboz, 45. dosszié

1. Havi üzemi elszámolások

1871—1888

Üzemgazdaság, termelékenység

2. Előirányzat a beruházásokról és létesítményekről

1927—1928

Beruházás, fejlesztés

45—46. doboz

A Részvénytársaság igazgatósági, felügyelőbizottsági nyomtatott jelentéseinek gyűjteménye

1885—1941

Vegyes adatok

a) Titkárság

1—2. doboz, 1. dosszié

Okmányok gyűjteménye

1946—1950

(A korábbi anyagrészeknél már ismertetett ingatlanszerződések, engedélyokiratok, egyéb szerződések, stb.)

Bányanyitás, műszaki fejlesztés

2—4. doboz, 2. dosszié

Körrendeletek

1946—1951

Vegyes adatok, valamennyi téma

4—13. doboz, 3/1—32. dosszié

A Magyar Állami Szénbányák Vállalat központjával folytatott levelezés

1946—1949

Vegyes adatok, igazgatás

13—16. doboz, 3/33—40. dosszié

Egyéb szervekkel folytatott levelezés

1947—1952

Vegyes adatok, kapcsolatok

17. doboz, 3/41—44. dosszié

Bányász Sajátház Akció (BSH) levelezés
1953—1956

Munkásság életkörülményei

b) Műszaki-termelési iratok

1—3. doboz, 5. dosszié

Bányaműszaki törzskönyvek

1955

(40 bánya műszaki leírását tartalmazza)

A bányák teljes műszaki állapota

3—4. doboz, 6. dosszié

Hároméves és az I. ötéves tervre vonatkozó iratok

1947—1951

A II. ötéves terv irányelvei (10 éves kolonizációs terv)

1956

Tervgazdálkodás

4—5. doboz, 7. dosszié

Statistikák (Termelés, teljesítmény, mű- szak- és létszám) 1946—1951 Szénbányászati műszaki és gazdasági muta- tók 1954—1957	Termelés, munkás- állomány, műszaki állapot
---	---

5—8. doboz, 8. dosszié

fontosabb beruházások tervdokumentációja Beruházás, fejlesztés
Beruházási és felújítási részlettervek, egyes
(pl. Kányási üzletház 1957
Kisterenyei bányász sajtóházak
1954
Mátranovádi szénpályaúdvár
1957
Székvölgy II. bányauzem 1966

8—14. doboz, 9—10. dosszié

Az egyes bányauzemek újítási naplói 1951—1964 Újítások elbírálásáról felvett jegyzőköny- vek 1956—1957 Újítások kiértékelése 1951—1957	Újítómozgalom, a munka termelékeny- sége
--	--

c) Személyzeti-munkaügyi iratok

2. doboz, 11/6. dosszié

Élmunkás és kiváló munkás nyilvántartás 1949	Munkamozgalom
---	---------------

2—3. doboz, 12. dosszié

Bér- és kollektív szerződés ügyek 1946—1947 Bérijegyzékek 1949—1950	Bérviszonyok
--	--------------

4. doboz, 13. dosszié

Prémiumlapok 1952—1953	Premizálás
---------------------------	------------

16—18. doboz, 16—17. dosszié

Baleseti jelentések
1946—1947

Munkavédelem

Halálos balesetek határozatai
1949—1950

Baleseti napló
1946—1960

19. doboz, 18. dosszié

Vájáriskolára vonatkozó iratok
1946—1950

Oktatás, sport

Sportügyi levelezés
1949—1950

d) Pénzügy-számvitel

1—3. doboz, 19. dosszié

Mérlegbeszámolók
1948—1958

Termelés, gazdálkodás

3—4. doboz, 20—21. dosszié

Üzemelszámolási ívek
1955

Gazdálkodás, beruházások

Beruházások elszámolása
1947—1954

A felsorolásból látható, hogy ennél a fondnál sem tüntettük fel a levéltár raktári jegyzékében szereplő valamennyi tételt, csupán azokat, amelyek egy adott téma történeti feldolgozásánál elsősorban jöhetnek számításba. Az idézett tételekkel kapcsolatban pedig még meg kell emlétenünk azt, hogy az egyes anyagrészeknél található évkör nem jelenti azt, hogy a két feltüntetett év közötti valamennyi évből megvannak az iratok, csupán abból az iratfajtából meglévő legkorábbi és legkésőbbi irat keletkezési idejét jelöltük.

A Nógrád megyei Levéltár őrizetében lévő bányászati fondokban a kutatást a levéltár engedélyezi. Az iratok a helyszínen tanulmányozhatók, abból feljegyzések készíthetők és szükség esetén lemásolhatók (korlátozottabb mértékben a levéltár is tud mikrofilmfelvételt, illetve fotókópiákat készíteni.)

III. A SELMECBÁNYAI KÖZPONTI Bányászati Levéltár ÖRIZETÉBEN LÉVŐ IRATOK (7)

A Besztercebányai Bányakapitányság iratai (Banský kapitánát v Banskej Bystrici) (IV. 1. sz. fond.) (8)

I. Ügyviteli könyvek

161. kötet

A Nemzeti Kőszénbánya Társulat „nyilván” könyve 1874—1881	Jogelőd bányák állapota
---	----------------------------

165. kötet

Bányamérték-lajstrom a balassa- gyarmati adóhivatal körzetében (Etes Nézsá, Szendehely, stb.)	Jogelőd bányák állapota
---	----------------------------

184—187. kötet

Bányamérték-lajstromok	ugyanaz
Salgótarján	1867—1918
Sziráki járás	1868—1918
Szécsényi járás	1913

195. kötet

Szabadkutatási lajstrom 1864—1882	Bányanyitás, jogelődök
--------------------------------------	---------------------------

216. kötet

Szabadkutatási lajstrom (sziráki járás) 1864—1867	ugyanaz
--	---------

226. kötet

„Szerződvény-könyv” (120. Szerződés a bánya és a Szent István Kőszénbánya között;	Bányanyitás, kapcsolatok
--	-----------------------------

125. Gyürky Ábrahám és Flesch
Lajos között a kisterenyei
bányák eladásáról;

136. Halász Sándor és a SKB Rt
között zagyvarónai nemesi
birtok eladásáról)

Statisztikák

203—206. doboz, 894—905. szám

Kimutatások a bányák termeléséről
(Fülek-Zagyva, Mátraszele, Salgótarján,
Kazár, Pálfalva, Baglyasalja, Amália,
stb. bányákról)
1855—1867

Termelés

214—217. doboz, 925—940. szám

Kimutatások a bányabirtokról és a
személyzetről (Zagyva, Mátraszele,
Kazár, Mátranovák, Salgótarján,
Karancsalja, stb. bányákról)
1855—1871

Bányák területe,
munkásállomány

217. doboz, 945. szám

Munkások, balesetek feljegyzése
1876—1891

Munkáslétszám
munkakörülmények

218. doboz, 946. szám

Munkáslétszám, napibérek
1866—1910

Kereseti viszonyok

224. doboz, 978. szám

A nemti bányára vonatkozó okmányok

Jogelőd üzem tör-
ténete

227. doboz, 993. szám

A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt
okiratai
1868—1910

Alapítás, terület-
fejlesztés, vegyes
adatok

228. doboz, 995. szám

Társpénztári alapszabályok gyűj-
teménye:
1901

Munkásbiztosítás

Nemti
1864

Salgótarjáni bánya
1908—1918

Északmagyarországi bánya
1867

Elnöki iratok

1. doboz (1859)

338. jelentés a Nógrád-Hont megyei bányákról	Vegyes adatok
341. Észrevételek a salgótarjáni bánya munkarendjéhez	Munkakörülmények
358. Bányamester kitüntetése Salgótarjában	Munkásarisztokrácia

Megjegyzendő, hogy az elnöki iratok rendkívül töredékesek, annál teljesebb az u. n.

Általános iratok(9)

sorozata, amely 1855-1918. közötti időből száznál több irattartó dobozt tölt meg. Mivel ebben a sorozatban az egyes tételek nem tematikus csoportosításban, hanem az iktatószámok sorrendjében következnek egymás után, tételes felsorolásuk nehezen áttekinthető volna, ezért összevontan adunk az átnézett 1868—1876 közti iratok tartalmáról tájékoztatást. A jelzett időszakban a következő témák fordulnak elő a bányakapitányság általános irataiban:

a) Bányakutatási engedélykérelmek. Az anyagban valamennyi helység előfordul, a kérelmezők vegyes összetétele (tisztviselők, gyárosok, bérlők, grófi és bárói földbirtokosok, sőt még az hamburgi Angol-Német Bank, vagy a trieszti Cloetta & Schwartz cég, stb) nagyon jól jellemzi azt, a közismert néven „gründolási” láznak nevezett jelenséget, amely a XIX. század utolsó harmadában bontakozott ki a nógrádi szénmedence területén is.	Bányalapítások
b) Területkisajátítások, bányaterület adományozások, területeladások	Bányaterületek alakulása, tulajdoni viszonyai
c) Az előbbiekkal kapcsolatos tiltakozások, óvások, viták (pl. a zagyvai lakosok, káncsaljaiak, vizslási úrbéresek, stb.)	ugyanaz

- d) Termelési kimutatások évenként
1868—1875
Termelés, jövedel-
mezőség
- A nógrádi bányák bányaiipari statisztikája —
1860—1874
- Bányák jövedelemadó ügyei (jövedelmek
jegyzékével)
1868—1871
- e) Bányanyitások, vállalatok alakulása
Salgótarjáni Kőszénbánya
1868
Bányaalakulások
- Kisterenyei Bánya Rt bányavásárlása Gyűrky
Ábrahámától
1873
- Nemti bányatársulat alakulása, alapszabályai
1874
- Bányabejárási jegyzőkönyvek
1869—1871
- f) Tárláda elszámolások
Baglyasalja, Salgótarján, Kisterenye,
a Salgótarjáni Vasfinomító bányája
1870—1872
Életkörülmények,
munkásbiztosítás
- g) Baleseti statisztikák
1879—1918
Munkakörülmények
- h) Igazgatási ügyek:
- a salgótarjáni bánya szolgálati rendszabálya
1868
- Bányatársulati felügyelő és munkás szemé-
lyzet munkarend tervezete
1873
- Bányarendőri szabályzat tervezet
1874
- i) Egyéb, vegyes ügyek
Vegyes adatok
- A mátránovádi bánya problémái
1868
- A homokterenyei szénbányászat ügyében
vizsgálat
1870

A salgótarjáni Kőszénbánya Rt és az Északi
Vasúttársaság közti vita
1871

A trieszti Cloetta & Schwartz cég vitája
Somoskőy Istvánnal a vecseklői bánya ügyében
1871—1877

Mocsnik Ferenc vájár panasza a SKB Rt
ellen, ennek nyilatkozata a panasszal kap-
csolatban (lázítónak minősítik)
1873

A rövid összegező felsorolás is mutatja, hogy a bányakapitányság inatai is színes, sokoldalú forrásanyagot tartalmaznak a szénmedence történetére vonatkozóan. Az iratanyagban való kutatásra ezúttal csak az átnézett részt illetően teszünk javaslatot. Ez ugyanis mikrofilmen már a Nógrád megyei Levéltárban is megtalálható. Így az azokban való kutatás (a levéltárban rendelkezésre álló részletes jegyzék segítségével), valamint a kívánt filmkockákról másolatok készítése semmi akadályba nem ütközik.

Az ismertetett három lelőhely — mint erre már a bevezetőben is utaltunk, nem kizárólagos forrása a nógrádi szénbányászat történetére vonatkozó levéltári anyagnak. Szórványos, egy-két mozzanatra kitérő adatok találhatók (elsősorban a Horthy-korszakot illetően) a Nógrád megyei Levéltár őrizetében lévő Nógrád megyei alispáni és Salgótarján városi polgármesteri iratanyagban; elsősorban a szervezett munkásság tevékenységének a nyomait őrzi a Magyar Bánya- és Kohómunkások Országos Szövetségének töredékes iratanyaga, mely az MSzMP KB Párt-történeti Intézete Archivumában található. És az államosítás utáni korszak, a közelmúlt és a jelen számos adaléka tárható fel az MSzMP Nógrád megyei Bizottsága archivumában is. Ezeknek a lelőhelyeknek az ismertetése azonban már meghaladja jelen munkánk kereteit, csupán arra szorítkozhatunk, hogy a kutatók figyelmét felhívjuk ezekre a lehetőségekre is.

JEGYZETEK

1. Ezúttal nem kívánjuk megadni az említett irodalomnak még csak kivonatos bibliográfiáját sem, csupán az elmúlt 20 év során megjelent legfontosabb műveket említjük meg: a négykötetes megyetörténeten és a Salgótarján történetén kívül a Gajzágó Aladár szerkesztésében megjelent művet (Salgótarjáni iparvidék. St. 1965), a 100. év. A Nógrád megyei bányász munkásmozgalom története (St. 1970). c. összefoglaló munkát, valamint egy kéziratos feldolgozást (Jenei Károly-Gáspár Ferenc: A salgó-

- tarjáni iparvidék bányászata és ipari üzemei az ellenforradalmi korszakban. Bp. 1968.), amely utóbbi, mint kézirat, a Nógrád m. Munkásmozgalmi Múzeum adattárában található.
2. Az ismertetés alapjául a Levéltári leltárak (Magyar Országos Levéltár) sorozatban 43. szám alatt megjelent kötet, Jenei Károly: A salgótarjáni Kőszénbánya Rt és konszern vállalatai (Repertórium) Bp. 1968. szolgál, amely a levéltári anyag részletes ismertetése előtt az 5—23. lapokon rövid összefoglalót is ad a részvénytársaság történetéről.
 3. A budapesti bányagazgatósághoz küldött levelek másolati könyveinek felhasználásával készítette Belitzky János értékes adatközlését Adalékok a salgótarjáni Kőszénbánya Rt bányászainak munka- és életkörülményeihez címmel (Nógrád megyei Múzeumi Közlemények 1974/20. Salgótarján, 1974. 185—231. old.
 4. Az ismertetés elkészítésénél a levéltár hivatalos áttekintő raktári jegyzékeit használtuk fel, amelyek a kutatók számára is bármikor hozzáférhetőek. Ebben az összeállításban a jegyzék egyes tételeihez kiegészítő tájékoztató megjegyzéseket fűztünk.
 5. Ld. a 3 sz. jegyzetet!
 6. Különösen értékes következtetéseket vont le a munkásfelvételi anyakönyv adataiból Szabó Béla: Salgótarján a kapitalizmus uralkodóvá válásának időszakában c. tanulmányában (Salgótarján története St. 1972. c. kötet 99—122. old.)
 7. Az Ústredny Banský Archiv v Banskej Stiavnici korábban a Szlovák Országos Levéltár (Státny Slovenský Ústredný Archiv) gazdasági osztálya volt. Ebben az időben jelent meg a jelen ismertetés készülésekor is felhasznált levéltári kalauz (Spríevodca po archivnych fondoch, Pozsony, 1964). Később önállósult, a fenti néven. Az ismertetett anyag egyébként kivétel nélkül személyes kutatómunkánk során végzett feltárás eredménye. Itt kell megjegyeznünk, hogy a Központi Bányászati Levéltár fondjai közül még nyilvánvalóan találhatóak adatok a nógrádi szénmedence 1918. előtti fejlődésére vonatkozóan az alábbiakban is: a Selmecbányai Főkamara-grófi Hivatal, a Diósgyőri Bányagazgatóság, a Selmecbányai Kerületi Bányabíróság iratai. Az itt rejlő forrásanyag feltárására csak későbbi időpontban kerülhet sor, tekintve, hogy az ismertetett bányakapitánysági fond anyagának az átnézése is többéves programot jelent.
 8. A bányakapitányságok olyan elsőfokú bányahatóságok voltak, melyeknek hatáskörébe tartozott a bányajogosítványok kiadása, bányatársulati alapszabályok jóváhagyása, térképek, statisztikai adatok bekérése, felügyelet a személy- és vagyonbiztonság követelményeinek megtartására, a bányabirtokok és — személyzet közötti jogviszony, valamint a társládák ellenőrzése, a bányatörvény (az 1868. évi XXX. tc.) áthágóival szemben rendőri bíraskodás gyakorlása, stb. Az említett bányatörvény alapján felállított bányakapitányságok közül a besztercebányaihoz tartozott az akkori Komárom, Esztergom, Nógrád, Hont, Bars, Pozsony, Nyitra, Zólyom, Trencsén, Túróc és Liptó vármegyék bányászata.
 9. Az 1969-ben és 1974-ben folytatott szlovákiai feltáró munka alkalmával sikerült az általános iratok sorozatából az 1868—1876 közötti részt (összesen 15 iratdoboz mennyiségű iratot) egyenként átnézni és abból a nógrádi szénmedencére vonatkozókat kijegyezni.
 10. Meg kell jegyeznünk, hogy az ismertetés megírásának időpontjában a selmecbányai kiválogatott anyagnak csak az első része érkezett meg mikrofilmen (4300 felvétel). Remélhető, hogy az Evkönyv megjelenésének időpontjáig a teljes ismertetett anyag már meglesz és az is remélhető, hogy a még át nem nézett anyag feltárására is sor kerülhet a közeljövőben.

„Becsületes kormány nem képzelhető el becsületes iskolák nélkül, ezért nem engedélyez tisztességes iskolát a tisztességtelen kormányzat. A tisztességes nevelés veszélyt jelent a zsarnokságra és a privilégiumokra.”

(G. B. Shaw)

BALÁZS LÁSZLÓ

A SALGÓTARJÁNI CHORIN FERENC GIMNÁZIUM TÖRTÉNETE (1923—1940)

A címben megjelölt téma feldolgozása részét és első állomását jelenti egy nagyobb lélegzetű, összefoglaló munkának, mely a salgótarjáni társulati iskolák története címmel fog elkészülni.

Az 1923—1940-es korszakhatárt az indokolja, hogy a gimnázium csak 1940-ben került állami kezelésbe, s ekkor kezdték meg a gimnázium fokozatos visszafejlesztését, hogy a későbbiekben teljes egészében átadja helyét a kereskedelmi jellegű képzésnek.

A tanulmánynak — azon a fő törekvésén kívül, hogy pontosabb, árnyaltabb képet kíván adni Salgótarján első középiskolájáról, mint az eddigi munkák — az is célja, hogy régi adatok helyesbítésével, újabbak felsorakoztatásával egyszer és mindenkorra felszámolja azt a nézetet, mely szerint az állandó sztrájkoktól, elégedetlenségektől, mozgolódásoktól forrongó munkásvárosban demokratikusabb lett volna az iskolarendszer mint az országban általában, azaz a munkás-paraszt származású tanulók aránya 25—33 % között mozgott volna.¹ Végsősorban tehát arról lesz szó, hogy a Horthy-rendszernek, mint alapjaiban népellenes rendszernek egy népellenes iskolarendszer felelt meg Salgótarjánban is. Ezen az a tény sem változtat, hogy a munkásság aránya a lakosságban jóval magasabb volt az ország más hasonló településeihez viszonyítva azaz a rendszer és helyi vezetői afelett örködtek, hogy minden társadalmi osztály és réteg gyermekei olyan tudáshoz és iskolai végzettséghez jussanak, amely lényegében és általánosságban konzerválja társadalmi helyzetüket.

Ezt a konzerváló munkát nagy alapossággal — s meg kell mondani: eredményesen — végezték az ország összes alsó-, közép- és felsőfokú tanintézteiben, főként a kultúrfölény, a neonacionalizmus, az irredentizmus, a keresztény-nemzeti szellem, illetve az antiszemitizmus jól adagolt hamis eszméivel, hangzatos, tetszetős jelszavaival.

MIÉRT VOLT SZÜKSÉG KÖZÉPISKOLÁRA SALGÓTARJÁBAN?

Közismert, hogy a gyors ipari fejlődés — mely a szénbányászat beindulásával, az első vasmű felépítésével, majd az üzemek gyors szaporodásával Salgótarjában végbement — volt a lakosság ugrásszerű növekedésének a fő oka. 1850-ben még csak 808, harminc évvel később 6.315, a századfordulón 13.544, 1920-ban 15.213 volt a község lélekszáma. „A századfordulóra a megye legnépesebb településévé vált Salgótarján, messze maga mögött hagyva Losoncot, és az akkori megyeszékhelyet, Balassagyarmatot” — írja kutatásai alapján dr. Szabó Béla, a Salgótarján története című munkában. Érdekes, és a tanulmány szempontjából fontos a lakosság szerkezetének lényegre törő vizsgálata. A fent említett szerző állapította meg a századkörüli időszakra vonatkoztatva, hogy „nincs egyetlen városa sem Magyarországnak, ahol a munkásosztály... aránya az összlakossághoz viszonyítva oly magas lenne, mint Salgótarjában” — 72,9 %. Ez az arány a későbbi évtizedekben sem változott meg jelentős mértékben. Ha az előzőekhez hozzászámítjuk a napszámosokat, a házicselédeket és az egyéb kétkezi, fizikai dolgozókat, akkor az arány 80 % fölé emelkedik. Ugyanebben az időben az értelmiség, a kis- és középpolgárok száma az összlakosság 6,8 %-át tette ki.

A várossá nyilvánítás évétől, 1922-től bizonyos rétegek — így a kereskedők és a közszolgálati, illetve magántisztviselők — aránya felütően megnőtt. A városi közigazgatás, az idetelepített állami hivatalok és magánvállalatok fejlődése egyre több tisztviselő-értelmiségi alkalmazását hozta magával, ami végeredményben az ellenforradalmi korszak egyik fő bázisát az „úri középosztály”-t teremtette meg a munkásváros Salgótarjában. Ennek a középosztálynak jelentős részét alkották Salgótarjában a köz- és magánhivatalnokok, valamint az iparos-kereskedő réteg képviselői. 1922—1930 között pl. 629 kiskereskedői engedélyt adtak ki a városban, amint ez kikövetkeztethető dr. Schneider Miklós adataiból.² Az 1920-as évek közepe táján már 350 körüli a közalkalmazott családok száma, mely a nem közszolgálatú tisztviselőkkel együtt 500 fölé emelkedett. Az akkori 16 ezres lakoságnak ez kb. a 3 %-át jelentette. Ez a 3 %-nyi hivatalnok-tisztviselő réteg elsősorban tradíciós és presztizsokokból, valamint — mivel a város közelében nem volt semmilyen középfokú intézmény — anyagi okokból is igényt tartott középiskola felállítására. Mindez kitűnik egyrészt a VKM-hez benyújtott kérelem indokaiból is, melyben a város képviselőtestülete arra hivatkozott, hogy Salgótarján a gyászos trianoni békeszerződés értelmében határváros lett, a fejlődés stádiumában van, s lakossága oly elemekkel szaporodik, akik gyermekeiket középiskolában kívánják neveltetni, másrészt a Salgótarjáni Társulati Tisztviselők Iskola Egyesületének alapszabályaiból, illetve célmegjelöléséből: „Salgótarjában gimnáziumot létesíteni és fenntartani, a közművelődést előmozdítani, hogy egyfelől a Salgótarján és vidékén lévő nagy bánya- és egyéb ipartelegek tisztviselőinek gyermekei részére alkalom nyíljon középiskolai tanulmányok elvégzésére, másfelől minden olyan közművelődési mozgalmat támogatni, amlyenek célja a hazafias kultúra emelése.” Érvként használták föl egyébként azt az anyagiakkal összefüggő valós tény is, hogy a működő polgári iskola csak ipari és kereskedelmi pályára nevel, míg a

tudományos pályára kerülők messze idegenben, nélkülözések közepette tudják folytatni tanulmányaikat.³ Ezt a fajta igényt nemcsak a középosztálybeli tradíciók tartották ébren, hanem a hivatalos politika is. Így pl. 1927-ben már államilag segítették a közalkalmazottak gyermekeinek középiskolai és egyetemi tanulását, a számukra létesített ösztöndíjakkal. Annak idején a miniszter azzal indokolta az erre vonatkozó törvényjavaslat előterjesztését, hogy a háború következményeit a középosztály, főleg a közhivatalnokai réteg sínylette meg, s hogy ezt a réteget az elbukás és az elproletarizálódás fenyegeti, tehát itt kell a legsürgősebben segíteni: „Midőn a nemzet nincsen abban a szerencsés helyzetben, hogy a segélyre rászorultakról egyszerre kiadósabban gondoskodjék, a helyes törvénykezési politika azt kívánja, hogy a segítségre szorultak köréből kiválasszuk azokat, akik leginkább szorulnak támogatásra.”⁴ Hogy kik szorultak volna igazán a segítségre és kik sínylették meg a legjobban a világháborút, azt fölösleges taglalni.

A KEZDET

Az eddigi, más munkákban olvasható megállapítás — mely közvetlen és ellenőrizetlen átvétel az iskola értesítőiből — a gimnázium felállításával kapcsolatban nem felel meg a valóságnak, ugyanis a gimnázium létesítésének gondolata nem 1923 elején vetődött fel először, hanem 1896-ban, amikor is azon folyt a vita a község vezetői és a tanügyi bizottság között, hogy gimnáziumot avagy polgári iskolát létesítsenek-e. (Erre a tényre már dr. Szabó Béla is utalt a Salgótarján története c. munka 150. oldalán.)

Az a megállapítás sem helytálló, hogy a gimnázium lérehozását a Salgótarjáni Köszénbánya Részvénytársaság, az Észak-Magyarországi Köszénbánya Rt. és a Rimamurány Salgótarjáni Acélgyára kezdeményezte volna. Valójában az történt, hogy már a várossá nyilvánítás évében, 1922-ben kérte a város képviselő testülete a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy engedélyezze a polgári fiúiskolának főgimnáziummá való fokozatos átszervezését. Anyagi okokból szerzetes rendi, piarista tanárokkal kívánták volna megoldani az oktatást. A VKM „fedezeti nehézségek miatt ezidő szerint figyelembe vehetőnek nem találta” a kérést.⁵

E kudarc után 1923. március 1-én a város képviselő testülete utasította a tanácsot, hogy lépjen érintkezésbe a helybeli nagy iparvállalatokkal és igyekezzék a gimnázium felállításához „hozzájárulást kieszközölni”, melynek megtörténte után az ügyet újból terjessze elő a VKM-hez.⁶

A város és a három nagy tőkés vállalat összefogása eredményeképpen hamarosan egy előkészítő bizottság alakult, mely épületeket, szolgálati lakásokat szerzett a nagyvállalatok vezetőitől,⁷ összehívta a város érdekelt szülőit, s tudomásukra hozta, hogy gimnáziumi előkészítő tanfolyam engedélyezését kérik a VKM-től. Liptay B. Jenő mint az előkészítő bizottság elnöke azt is kérte, hogy a tanerőket állami státusból jelöljék ki. A minisztérium engedélyezte az előkészítő tanfolyam működését, de mivel az állami tisztviselők szanálása (többek között belistázása, fegyelmi úton való elbocsátása) már megkezdődött, az erre vonatkozó kérést nem teljesíthette. Az igazgató személyére (dr. Szabó Lajos) tett javaslatot, aki május 23-án már meg is kapta megbízását. Ezek után megalakult a Salgótarjáni Főgimnázium Felügyelőbizottsága, mely mint állandó hatósági

szerv az iskola összes anyagi és dologi irányítását végezte. Összeállította a szervezeti és szolgálati szabályzatot, a kiírt állásokra pályázott 92 tanár közül 8-at megválasztott a már előzőleg véglegesített dr. Szabó Lajos igazgató mellé: dr. Almai Irén, dr. Czirbusz Endre, dr. Dornyai Béla, Fayl Frigyes, Molnár László, Perényi Erzsébet, Szöllősy Károly és Vadász Bertalan tanárokat.

Hátra volt még az SKB Rt. által gimnázium cáljaira átadott épületek átalakítása, melynek költségeit a társulat fedezte, s a tanítás elemi fel-tételeinek (iskolapadok, asztalok, székek, táblák, szemléltető eszközök, egyéb bútorok, írószerek stb.) a megteremtése. Mindezeket a költségeket három vállalat viselte, abban a százalékarányban, ahány alkalmazottjá-nak a gyermeke kívánt tanulni az iskolában. A cél elérésére, illetve a fenntartás biztosítására szolgáló anyagi és dologi eszközök tehát egyrészt az iskolaegyesületi tagdíjakból, a tandíjakból, a három nagy vállalat hozzájárulásából, illetve a részükről kölcsönadott iskolafelszerelésekből álltak össze.

Szükségesnek látszik az akkori pénzviszonyokról is némi tájékoztatást adni, ti. ez nagy mértékben befolyásolta illetve módosította az iskola be-berendezésének színvonalát. Az 1923 áprilisában elkészített költségvetési ter-vezet 1 millió koronát irányzott elő az iskola berendezésére, a személyi kiadásokra pedig 340 ezer koronát. Ezek az összegek szeptemberre 10,5 illetve 2,5 millió koronára ugrottak föl a pénzromlás és az árváltozások következtében. A folyamatos pénzromlásra és drágulásra való tekintettel a felügyelő bizottság elhatározta, hogy beszerzi a szükséges tankönyve-ket, rajz- és írószereket, s erre a célra 2,7 millió koronát biztosított azzal a feltétellel, hogy törlesztésére minden szülőnek 20 ezer korona előleget kellett befizetnie az iskola pénztárába. Ugyanakkor megállapították a tandíjat is, melynek összege bányatársulati gyermek esetén 20 ezer, min-den más esetben 50 ezer korona volt.

1923. szeptember 10-én ünnepélyes keretek között megnyílt az elő-készítő tanfolyam. A tanítás másnap, 11-én kezdődött 52 tanulóval, 8 ta-nárral, 7 osztályban.

AZ ISKOLA JELLEGE

Mindenekelőtt tisztázni kell néhány olyan történeti tényt és fogalmat, melyekre az eddigi munkák nem fordítottak kellő gondot, s így a mai olvasó előtt bizonyos iskolaügyek és iskolatörténeti fogalmak nem elég világosak.

1883-ban jött létre a középiskolák életét minden területen szabályozó XXX. tc., mely szerint a középiskolának, vagyis a gimnáziumnak és a reáliskolának az a feladata, hogy az ifjúságot magasabb műveltséghez juttassa, és a felsőbb tudományos képzésre előkészítse. Ezt a feladatot a gimnázium sok irányú humanisztikus, főleg klasszikai tanulmányok segít-ségével, a reáliskola pedig modern nyelvek, a mennyiségtan és természet-tudományok tanításával próbálta megoldani. Mindkét iskolatípus 8 év-folyamból állt.

A század végén hozták létre a sokat kritizált ún. „görögpótlós” gim-náziumokat, melyekben a görög nyelv helyett más tárgyakat taníthattak. 1924-ben megszületett a Horthy-korszak első középiskolai törvénye az

1924. XI. tc., amely nem sok újat hozott, ugyanis csak a „görögpótlós” latinos gimnáziumi tagozatot tette meg önálló iskolatípussá s ezt reál-gimnáziumnak nevezte el.

A törvény nyomán a magyar középiskolák túlnyomó része reál-gimnáziummá alakult át. Így az 1925/26-os tanévben a Salgótarjáni Gimnáziumi Előkészítő Tanfolyam is a reál-gimnázium előkészítő tanfolyam nevet vette fel. Ugyanakkor engedélyezte a VKM, hogy az intézetet az SKB Rt. elhunyt elnökéről, a tulajdonképpeni alapítóról, idősebb dr. Chorin Ferencről nevezzék le. A tanév végén helyezték el az intézmény falán a néhai alapító márványba vésett emléktábláját.⁸

Itt kell megjegyezni, hogy az intézmény jogtalanul használta a reál-gimnázium elnevezését egészen az 1927/28. tanévig, ugyanis addig nem volt meg a nyilvánossági joga. Ez azt jelentette, hogy nem volt jogosult államérvényes bizonyítványok kiállítására. A nyilvánossági jogot egyébként a VKM adhatta meg, ha a fenntartó megfelelt a törvényben előírt feltételeknek, azaz: 1. biztosította az iskola vagyonát és költségvetését; 2. Az iskolaépület megfelelő egészségügyi és pedagógiai berendezéssel volt felszerelve; 3. A tantervek kielégítették az állami követelményeket; 4. Biztosítva volt a törvényben megszabott megfelelő képesítésű és számú tanerő.

Az intézmény tehát csak 1927-ben kapta meg a nyilvánossági jogot, de akkor is csak félig, mert az érettségiztetés jogát még akkor sem nyerte el. A tanév végi vizsgálatokat 1927-ig az újpesti állami gimnáziumnak e célra kijelölt bizottsága végezte Salgótarjánban, az érettségizőknek pedig Budapestre kellett ugyanebben az iskolában megjelenniük. Az iskola csak az 1929/30-as tanévben kapta meg a teljes nyilvánossági jogot, s így már valóban egyenrangú lett az ország többi reál-gimnáziumával.

Ez az állapot egészen az 1935/36-os tanévig tartott. Az 1934. XI. tc. — a Hóman-féle középiskolai reform megfogalmazása — megszüntette a középiskolák mindenfajta differenciálását, egységessé tette a középiskolát. A reform fő indítéka a politikai viszonyok változása volt, a nyíltabb és agresszívebb fasiszta módszerekre való áttérés lehetőségét jelentette a nevelésben, ugyanis szerves részét alkotta a Gömbös-kormány által 1932-ben kibocsátott Nemzeti Munkatervnek, mely elsősorban a magyar faji sajátosságokban gyökerező, egységes magyar világnézetet formáló kultúrpolitika szükségességét hangsúlyozta. A középiskolára vonatkoztatva ez azt jelentette, hogy az addigi differenciált középiskola nem szolgálta kellőképpen az „egységes nemzeti közszellem” kialakítását. A fenti törvény életbelépése után megkezdődött a salgótarjáni reál-gimnáziumi osztályok fokozatos visszafejlesztése is.

Az államhoz való viszony szempontjából a Salgótarjáni dr. Chorin Ferenc Gimnázium magánjellegű, pontosabban társulati, érdekeltégi oktatási intézmény volt. Az ilyen iskolákban az oktatás és nevelés rendjének meghatározásában a VKM éppúgy rendelkezett, mint az állami középiskolákban. Az igazgatók és tanárok alkalmazása, fegyelmi és kinevezési joga — a miniszter jóváhagyásával — a társulatot, illetve a vezetésre választott bizottságokat illette meg. A tankerületi főigazgató — ebben az esetben a Budapest vidéki — mint másodfokú hatóság irányította és ellenőrizte a kerületéhez tartozó középiskolákban a pedagógiai és adminisztratív ügymenetet. Közvetlen kapcsolatban állt a VKM-mel, s az évi legalább egyszeri látogatásáról jegyzőkönyvet készített a tanári karral

megtartott értekezlet után, s azt felterjesztette a miniszterhez. Ő tűzte ki az írásbeli érettségi tételeit, és általában ő elnökölt a szóbeli érettségi vizsgálatokon.

Hogy lényegében mit is jelentett társulati, érdekeltségi iskolának „lenni”, az egyértelműen kiviláglik ifj. Chorin Ferenc leveléből, melyet Róth Flóris bányagazgatónak válaszolt 1934-ben, reagálva Róth jelentésére: „... hozzájárulok ahhoz, hogy az iskola alapját képező telek és a rajta lévő épülettömbök használata továbbra is megengedtesse a gimnáziumnak, ... a használati jog csak addig illeti meg a gimnáziumot, amíg a Chorin Ferenc Reálgimnázium nevet viseli, és annak szervezetében, igazgatóságában, felügyelő bizottságában a többségi befolyás részünkről biztosítottatik.”⁹ Ilyen finoman fogalmazta meg a függőségi viszony lényegét a fővárosban élő „nagyfőnök”, míg Róth Flóris a „ksifőnök” sokkal konkrétabban, mondhatnánk szégyenérzet nélkül hangoztatta elvárásait a gimnáziummal szemben. Mint felügyelő bizottsági elnök a tanári kar egyes tagjainak működésével, de különösen az év végi osztályozás mértékével szemben elkedvetlenedésének és neheztelésének adott kifejezést. Felhívta az iskola igazgatójának a figyelmét, hogy a gimnáziumot többek között azért is létesítették, hogy a hozott áldozatokért a vállalatok gyermekei az iskola részéről bizonyos figyelemben és jóleső pártfogásban részesüljenek. Tapasztalatai alapján a társulatok nagymértékű támogatásának ellenértékét nem mindig találta meg az egyes növendékek tanulmányi eredményeinek elbírálásában.¹⁰ A bányagazgató-bizottsági elnök elvárásait szükségtelen magyarázni.

A MUNKÁS-PARASZT SZÁRMAZÁSÚ TANULÓK ARÁNYA ISKOLÁZTATÁSI KÖLTSÉGEK

A korszakra általánosan és mélységesen jellemző antidemokratizmus, a fennmaradt nem hivatalos, de annál pontosabb statisztikák, a kereseti viszonyok és az iskoláztatással járó költségek stb. tanulmányozása tették kétségesse az eddigi munkákból ismert adatok helyességét, s egyben szükségessé a munkás-paraszt származású tanulók arányának újbóli vizsgálatát. Ugyanis hihetetlennek tűnik, már a bevezetőben említett ok miatt is, hogy a salgótarjáni gimnáziumban 25—33 %, illetve 30 % körüli lett volna az előbb említett tanulók aránya az össztanulók számához viszonyítva, azaz többszöröse az országosan jellemzőnek.¹¹

Földes Ferenc a 30-as évek adatait vizsgálva az alábbi eredményre jutott:¹²

Szegényparasztok aránya a középiskolában	1,3 %
Munkásság aránya a középiskolában	3,8 %
Birtokos osztály aránya a középiskolában	12,2 %
Polgárság aránya a középiskolában	82,7 %

Hangsúlyozta, hogy adatai nem pontosak, de alkalmasak a fő arányok megállapítására.

A Pedagógiai Tudományos Intézet kontrollvizsgálatai igazolták Földes feltevéseit. Ezek közül a kispesti Deák Ferenc Gimnázium adatait célszerű átvennünk, hiszen Kispeszt — a lakosság szerkezetét tekintve — Salgótarjánhoz hasonló munkásváros volt. A munkástanulók középaránya a gimnázium alsó osztályaiban 12,8 %, a VIII. osztályban 8,2 %, tehát a 8 osztályos gimnázium viszonylatában 10 % körül mozgott.¹³

A salgótarjáni gimnázium értesítőit alaposan megvizsgálva, a fentebb említett 25—33, illetve 30 %-os átlag csak úgy „jön össze”, ha a következő kategóriák mögött munkás-paraszt szülőket feltételezünk: ipari és bányászati segédszemély, közlekedési (vasút, posta) segédszemély, kereskedelmi segédszemély, ipari vagy bányászati napszámos, munkás, közlekedési napszámos; kisbirtokos-kisbérő, egyéb őstermelő, gazdasági segédszemély, napszámos; altiszt, nyugdíjas altiszt; altiszt vagy szolga; nyugdíjas altiszt, szolga vagy munkás. Márpedig az altisztek, kiknek gyermekei nem elhanyagolható számban jártak gimnáziumba, nem tartoztak sem a munkásokhoz, sem a parasztokhoz, hanem a kispolgárság alsóbb rétegeihez. Ez a tény máris csökkenti a 30 %-os körüli arányt — 25 %-osra. Még tovább csökkenne, ha az összevont, kettős-hármas kategóriából tiszt, vagy szolga, altiszt-szolga vagy munkás) el tudnánk különíteni az altisztek számát.

Ha ismernénk a szolgák konkrét munkakörét, még alacsonyabbra esne az arányszám, hiszen pl. az iroda-, iskola-, tiszt, bírósági, általában a hivatali szolgák sem tekinthetők munkásoknak. Függetlenül a korszak foglalkozás-elnevezéseivel kapcsolatos legújabb feltételezésektől,¹⁴ a *segédszemély* kategóriát — melynek képviselői a tanulók jelentős hányadát tették ki minden évben — sem azonosíthatjuk teljes mértékben munkás-paraszt szülőkkel, mert pl. az értesítők is megkülönböztetik a kettőt. A későbbiekben bizonyítjuk majd ezt a feltételezést.

A mezőgazdaságban dolgozók egyes értesítőbeli megnevezései sem igazítanak el bennünket egyértelműen, hiszen a *kisbirtokos-kisbérő* és az *őstermelő* kategóriába tartozók — a tulajdon mértékét, a munkavégzés milyenségét és jövedelmüket tekintve — nem sorolhatók kivétel nélkül a parasztsághoz, mert voltak pl. olyan kisbirtokosok és kisbérők, akik nem végeztek kimondottan paraszti, kétkézi munkát, hanem napszámosokkal dolgoztattak, és akik kétszer annyi tandíjat fizettek a jövedelmük után, mint a munkás vagy az átlagtisztviselő. Egyébként a mezőgazdaságban dolgozó vagy a mezőgazdaságból élők gyermekei az altisztek és a segédszemélyzet gyermekeinek számához viszonyítva elenyésző számban jártak gimnáziumba.

Összegezve az előzőeket, kijelenthetjük a kizárásos módszer alkalmazása után, hogy — a nem elkülöníthető foglalkozású szülők gyermekeit egyelőre munkás-paraszti származásúaknak tekintve — a vizsgált tanulói kategóriák középaránya 25 %.

Bizonyításunk következő szakaszában lehetőségünk van néhány esetben összevetni az értesítők adatait a valóságos helyzettel. Ezt a lehetőséget a levéltári kutatás eredményei teremtték meg. 1932. február 20-i keltezéssel fennmaradt egy iskolai belső használatra készült kimutatás a befizetett tandíjakról.¹⁵ Ebből a kimutatásból a szülők foglalkozása eléggé konkrétan kiderül, mint pl.: munkás, bányász, mozdonyvezető, bányagépész, bányaaknász, kovács, villamosszerelő, ács, kőműves, földműves, grófi kertész, grófi kulcsár, kórházi ápoló, bányairnok, börtönőr, aknász, gépész, stb. A 223 tanuló szülője közül maximálisan 40 nevezhető munkásnak, parasztnak (köztük pl.: a grófi kertész, aknászok, főaknászok, művezetők). Ez a 40 fő 17 %-ot jelent. Az ez évi értesítő kategóriái szerint a feltételezhetően munkás-paraszt származású tanulók száma 63 — a segédszemélyek száma 57! —, s ez a 63 már 28 %-ot jelent.

Az 1934 októberében a VKM-hez előterjesztett államosítási kérelemben olvasható kimutatás szerint 15 ilyen származású tanuló járt az iskolába. Ez az akkori 225 tanulóknak az 5,8 %-a. Az értesítőből legkevesebb 65 olvasható ki — közöttük 62 segédszemély! — 23 %.

Szintén államosítás iránti kérelemben olvasható, hogy 252 növendékből 27 munkás-paraszt származású tanulója volt a gimnáziumnak az 1937/38-as tanévben. Ez mindössze 10 %-ot tesz ki.

Sajnos e három utóbbi adalék sem elegendő ahhoz, hogy pontosan meghatározhassuk a munkás-paraszt származású tanulók százalékarányát, de mindenesetre bizonyossá tették, hogy számuk nem lehetett olyan magas, mint azt eddig vélték, sőt, jogosan kijelenthetjük: az évkönyvek idevonatkozó adatait nem célszerű kritikátlanul átvenni, mert ha nem kontrolláljuk őket, messze kerülhetünk a valóságtól.

Figyelembe véve az eltérések nem jelentéktelen mértékét, a nem munkás-paraszt szülők most már pontosabb elkülöníthetőségét — beleértve az előző adatok alapján a segédszemélyekből minimálisan elvonható nem munkás és paraszti elemeket, de ugyanakkor azt is szem előtt tartva, hogy Salgótarjánban jóval magasabb volt a munkások aránya az ország más munkástelepüléseinél, nagyon óvatosan 15 % körülinek jelöljük meg a munkás-paraszt származású tanulók arányát a salgótarjáni gimnáziumban.

Bizonyos elméleti, elvi jellegű feltételezésekből indultunk ki, többek között a korszak antidemokratizmusából, népellenességéből. Térjünk vissza ehhez, s idézzük néhány jellemző gondolatot az ellenforradalmi korszak egyik fő ideológusától, Kornis Gyulától, mintegy visszafelé is bizonyítva, megerősítve a fentebb kifejtetteket: „... a kultúrpolitikának az a feladata, hogy a kultúrjavak helyes termeléséről és elosztásáról gondoskodjék, s ezzel a társadalom egyensúlyát biztosítsa. Mert a nemzet mint egész csak úgy képes a szükséges közös munkára, ha organizmusának minden szerve megkapja a *neki megfelelő* műveltséget.”¹⁶

Kornis szerint az alsó rétegből kiemelkedő szellemi munkások „intellektuális parvenükké” válnak, akiből hiányzik a finom, szervesen kifejlődött lelki kultúra, és ezért figyelmen kívül hagynak mindent, „ami... lelki hozzásimulást kíván”. Mindennek a társadalmi veszélyességét súlyosnak tartja, ugyanis: „A morál nélküli intellektuális parvenű, a legveszedelmesebb embertípus: a farkas intelligencia.”¹⁷

Amikor a Salgótarjáni dr. Chorin Ferenc Gimnázium Intéző Bizottsága kérelemmel fordult a VKM-hez, hogy továbbra is engedélyezze bejáró leánymagántanulók felvételét, mert különben az iskolát súlyos anyagi veszteség érné, akkor az alább idézett indokokban „tetten érhetjük” a Kornis-féle kultúrpolitika lényegét: „Nemzetműveltségi és társadalompolitikai szempontból sem lehet előnyös az, hogy munkásgyermek tömegekkel alacsonyabb tandíjak mellett duzzasszuk meg a hiányzó leánytanulók helyett az egyes osztályok létszámát, mert hiszen 15 év tapasztalata megtanított bennünket arra, hogy az itteni munkásgyermek szellemi és erkölcsi világa nem olyan összetételű, amelyből értékes nemzeti és társadalmi egyedeket tudnánk teljes biztonsággal kialakítani.”¹⁸

A minden társadalmi rétegnek a *neki megfelelő műveltséget* — elméleten és gyakorlati érvényesítésén túl a munkás és paraszt származású gyermekek középiskolába járásának egyik fő akadályát a rendkívül

magas tandíjak és az egyéb, iskoláztatással járó költségek jelentették. Az alábbi táblázat az átlagos tandíjak alakulásáról ad majdnem pontos képet néhány pengős eltéréssel.

<i>Tanév:</i>	<i>Átlagos tandíj:</i>
1927/28	280 pengő
1928/29	280 pengő
1929/30	280 pengő
1930/31	250 pengő
1931/32	240 pengő
1932/33	220 pengő
1933/34	200 pengő
1934/35	200 pengő
1935/36	190 pengő
1936/37	190 pengő
1937/38	180 pengő
1938/39	180 pengő

Hogy a tandíjak mértékének nagyságát igazán érzékletessé tegyük szükséges néhány viszonyítást elvégezni. Az 1920-as évek második felében az állami gimnáziumokban 20—40 pengő — tehát átlagosan 30 — között mozogtak a tandíjak. Ebben az időszakban tehát a salgótarjáni gimnázium átlagos tandíjai majdnem 10-szer magasabbak voltak az állami gimnáziumok tandíjainál. A 30-as években emelték az állami tandíjakat — 40—80 pengő — a mi gimnáziumunkban pedig csökkentették, így jelentősen javult az arány, de ez sem jelentette azt, hogy pl.: a napi 5—6 pengőt kereső vajúrok (a legjobban fizetett bányászréteg!) vagy az átlagban havi 100 pengő körül kereső üveggyári munkások megengedhették volna maguknak, hogy gyermekeiket 18—19 éves korig taníttassák, viseljék az iskoláztatás egyéb költségeit, is, mint pl. a 30—35 pengőnyi beíratási díjat, film- és sportköri díjat stb., nem is beszélve a tankönyvek és az egyéb szükséges eszközök költségeiről. Ezeket a terheket Salgótarjánban csak a Rimamurányi Rt. munkásainak egy viszonylag szűk, de igen jól kereső munkásarisztokrata-rétege lett volna képes elviselni, de ezek — életmódjukat tekintve — már elszakadtak a munkásságtól, pontosabban a kispolgárrá válás útjára tértek.¹⁹ Érinteni kell azt a kérdést is, hogy a munkás- és parasztgyerekek középiskolából való távolmaradásának — a magas tandíjak és iskoláztatási költségek mellett — más oka is volt. Ezt az okot a magasabb műveltség iránti igénytelenségben jelölhetjük meg, ami elsősorban a feudál-kapitalista társadalom gazdasági kényszerével együtt járó általános kulturális elmaradottságból következett.

Természetesen szerepet játszott az a szemlélet is, hogy a tanult gyermek szembe kerülhetett családjával. A középosztály viszont — melynek nehéz anyagi helyzete szintén ismeretes — erkölcsi kötelességének érezte, hogy gyermekeit megóvjá a deklasszálódástól, és ennek érdekében áldoz-

tokat is hozott, a nélkülözéseket is vállalta. Ezt a társadalmi tény — amint erről már volt szó — a kormány is támogatta, mert a középosztályt a rendszer fontos bázisának tartotta.

Összegezve az eddigieket: a korszak kultúrpolitikája és annak gyakorlati megvalósítása az iskolarendszerben, a salgótarjáni gimnázium létesítésének célja, a helyi vezetők népellenes szemlélete, a munkás-paraszt származású tanulók aránya, és nem utolsósorban az iskoláztatás költségei mind, mind azt bizonyítják, hogy az ellenforradalmi rendszer fontosabb politikai törekvéseit a középosztály „belterjes tenyésztésével”, az alacsonyabb társadalmi rétegnek a magasabb iskoláktól, és az értelmiségi pályáktól való távoltartásával valósította meg.

AZ ISKOLA MŰKÖDÉSÉNEK, ÉLETÉNEK JELLEMZŐBB TERÜLETEI, VONÁSAI

Az ellenforradalom által hatalomra jutott uralkodó osztályok a huszas évek elején láttak hozzá a konszolidáció megteremtéséhez. Ebbe a konszolidációs folyamatba illett bele a Bethlen-kormány kultuszminiszterének Klebelsberg Kunónak a nevéhez fűződő közoktatási reformtervezet, melyet, lényegét tekintve, az országgyűlés is elfogadott. Klebelsberg Kunót a rendszerrel való belső azonosulás mellett energikus magatartás, határtalan céltudatosság és szervező képesség jellemezte, melynek a gyakorlatban való hasznosításában nagyban segítettek a Bethlen miniszterelnökhöz fűződő szoros személyi szálak is. Az ő nevéhez fűződik a korszak hirhedtté vált jelszava is, amely szerint a lefegyverzett ország igazi honvédelmi tárcája a közoktatásügyi tárca, és a kultúrfölény-program meghirdetése, melynek végső soron az volt a célja, hogy a műveltség emelésével bizonyítsa a művelt nyugat előtt, hogy nagyobb a magyar nemzet belső értéke, mint a bennünket környező és a mi kárunkra naggyá lett népeké. Klebelsberg kultúrprogramjának megvalósításához Kornis államtitkár adta meg az irányelveket még 1921-ben: a nemzeti érzés pozitív ápolása, az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiájának megteremtése, az ifjúság lelkének megvédése az internacionalizmussal szemben s a nemzet intelligenciájának visszamagyarosítása, eljudaizálásával szemben hungarizálás.²⁰

Mindez tartalmilag és a gyakorlatban nem volt más, mint szélsőséges nacionalizmus, sovinizmus, antiszemitizmus, antikommunizmus és militarizmus, melyek mint neveléspolitikai célok külön-külön is léteztek, de egymással összefonódva hatottak igazán. Valamennyit áthatotta a vallásos világnézet, a valláserkölcös nevelés. Az 1934-es középiskolai reform, mely Hóman Bálint nevéhez kapcsolódik, a fajvédő politika szellemében módosította a klebelsbergi koncepciót, a tanítással szemben a nevelés került előtérbe, méghozzá az egyre nyíltabb kardcsörtető katonai, s az olasz-német mintára történő, fajelméleten alapuló hungarocentrikus fasiszta nevelés.

Az iskola munkájával kapcsolatban nem foglalkozunk a tantervekkel, a tantárgyakkal és az óraszámokkal, hiszen a salgótarjáni gimnáziumban az állami reálgimnáziumokra érvényes tantervek és utasítások szerint tanítottak, s erről, s ennek az értékeléséről, bírálatáról könyvtárnyi a szakirodalom. Helyettük inkább lényegre törő-képet adunk az intézmény fel-

szereltségéről az érettségizők arányáról, a bukásokról, lemorzsolódásokról, majd azután a nevelés szelleméről és területeiről.

Az már ismeretes a korábbi munkákból is, hogy az iskola épülete eredetileg bányai melléképületként szolgált, s ezért annak idején, 1923-ban átalakításokat kellett végezni, hogy oktatásra alkalmas tantermek álljanak rendelkezésre. Az induláshoz szükséges bútorokat és berendezési tárgyakat a nagyvállalatok adták össze, egyéb felszerelési, szemléltetési eszközöket pedig magánszemélyek is ajándékoztak az iskolának. A kezdeti időszakot a szegényes és hiányos jelzővel illethetjük.

A későbbiek során — kisebb-nagyobb anyagi zavarok és ismétlődő épületemelések és tanterembővítések közepette, évenként megküzdve a helyszűkéből fakadó gondokkal — fokozatosan kifejlesztették a szertárakat és a könyvtárakat, folyamatosan cserélték az elrongálódott bútorokat. Meg kell mondanunk, hogy lehetőségeikhez képest az iskola igazgatója és tanári kara sokat tett a szertárak fejlesztéséért, melyek vásárlás és ajándékozás útján gyarapodtak. Az iskolában két könyvtár működött, a tanári könyvtárat a diákok is használhatták. Mindkét könyvtárban a szépirodalom tette ki a beszerzések nagy részét, természetesen a tanáriiban szakmai-módszertani könyvekkel együtt. Érdekes módon — legalábbis az értesítők jegyzékei alapján — nagyon kevés volt vallásos vagy nacionalista szellemű könyv.

Szemléletesebb képet kapunk, ha felsorolunk a könyvtár állományából néhány művet, illetve szerzőt: *Spranger*: Az ifjúság lélektana, *Miklós E.*: Irodalmi nevelés, *Trócsányi*: A modern gimnázium, s természetesen *Finácsy* és *Kornis* művei. A magyar költők és írók közül: *Balassi*, *Zrínyi*, *Kisfaludy*, *Csokonai*, *Kölcsey*, *Vörösmarty*, *Petőfi*, *Arany*, *Eötvös*, *Madách*, *Jókai*, *Mikszáth*, *Kemény*, *Gárdonyi*, *Szigligeti*, *Ady*, *Babits*, *Kosztolányi*, *Szerb Antal*, *Áprily*, *Tamási Áron*, de: *Herczeg Ferenc*, *Prohászka*, *Sik Sándor*, *Tóth Tihamér*, *Márai*, *Zilahy* is. A külföldiek közül: *Corneille*, *May Károly*, *Hauptmann*, *Dickens*, *Scott*, *Mark Twain*, *Sienkiewicz* stb. Érdekességgént említjük meg *Ady* összes műveit, *Tolsztoj* Háború és békéjét németül és *Anatole France* Pingvinek szigete c. művét franciául. Jelentős részét alkották a könyvtárnak az idegen nyelvű könyvek, s ezen belül is a latin klasszikusok.

Az 1938/39-es tanévben a könyvtárak állománya 3167 db volt kb. 9800 pengő értékben. Egy 1935-ös jelentés kimutatása szerint a következő folyóiratokat rendelték meg az intézet részére: Magyar Szemle, Katolikus Szemle, Új Idők, Tanáregyesületi Közlöny, Litteratura, A gyermek, Vasárnapi Könyv, Juventus, Egészség, Magyar Középiskola, Pester Lloyd, Iskola és Egészség, Élet, Magyarosan, Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok, Búvár, Ifjúság, Német Ifjúság, Die Lesestunde, Gazetta de Hongrie.²¹

A következő szertárak anyagai segítették az oktatást: természetrajzi, földrajzi, történelmi, fizikai és rajz- a későbbiekben filológiai, valamint torna és sportköri szertár. A részletes ismertetés helyett idézzünk egy 1935-ös igazgatói jelentésből, és egy ugyanakkori tankerületi főigazgatói látogatás jegyzőkönyvéből: „Az iskolafenntartó nagy gondot fordít a bútorzat teljességére, minden tanteremnek megvan a bőséges felszerelése...” — A főigazgatói értékelés: „Az egyes osztálytermeknek a falitáblákban, képekben való felszereltsége kevés iskolában van meg ilyen mértékben. ... Több hivatástudat észlelhető itt, mint más iskolákban.” Kuriózusmunként említünk meg a szemléltető eszközök közül néhányat, mint pl.

Duplex vetítőgép, epizkóp, gramfon és Linguaphon-lemezek, mely utóbbiak főként a nyelvtanításban töltötték be fontos szerepet. A szakszerűséget, és a korabeli színvonalat szem előtt tartva a természetrajzi, földrajzi és fizikai szertár anyaga volt a leggazdagabb.

Az iskola oktató munkájának eredményessége szempontjából a bukások, a lemorzsolódások és az érettségre jelentkezők arányát vizsgáljuk, érintve — a rendelkezésünkre állt kevés adat alapján — a pályaválasztást is.

Kezdetől fogva gondot okozott a tanári karnak a különböző iskolákból és iskolatípusokból jelentkező tanulók tudásszintje közötti különbség, illetve ennek a lehetőség szerinti kiegyenlítése. (A gimnázium tanulói állománya az elemi népiskolát végzettekből és a salgótarjáni polgári iskolából jelentős számban átáramló tanulókból verbuválódott, a kezdeti években pedig a más, távolabbi gimnáziumokból „hazatérő” tanulókból is. Az iskola igazgatója az általános tanulmányi előmenetel mellett vizsgálta az egyes tantárgyak tanításának eredményeit és problémáit, s ezeket módszertani jellegű értekezleteken vitatta meg a tanári karral. Az értesítők tanúsága szerint előszeretettel és kiemelten alkalmazták a gondolkodásra nevelésben az ún. rávezető módszert.²⁴

A bukások aránya 1929—30 között 15 % körüli volt átlagosan, az elégségeseké kb. 40 %. Az értesítők tüzetes — tanulónkénti — vizsgálata és a VIII. osztályos tanulók számának vizsgálata alapján megállapítható, hogy a gimnáziumból való kimaradás legfőbb oka a gyenge tanulmányi eredmény volt.

Az említett időszakban legalább 100 tanuló hagyta abba gimnáziumi tanulmányait, akik közül 20 már év közben kimaradt, zömükben az első osztályból illetve a polgári iskolából átment tanulókból. Ezeknél a tanulóknál gyorsan kiderült, hogy nem voltak képesek megbirkózni a gimnázium követelményeivel. (Csak a korábbiak megerősítésére közöljük, hogy 1929—39 között a feltételezhetően munkás-paraszt származású tanulók aránya a VIII. osztályban 10—11 % volt, maximálisan — a segédszemélyek gyermekeivel együtt — 16 %. Az érettségre jelentkezők számát, de a lemorzsolódás mértékét is reálisan tükrözi az alábbi táblázat, mely ugyanannak az osztálynak a létszámalakulását kíséri nyomon az érettségiig.

Tanév	V. o.	Osztály VII. o.	VIII. o.	Érettsé- sére je- lentkezett	Érettsé- gin bukott
1927—31	18	15	15	15	2
1928—32	24	19	21	21	1
1929—33	26	15	13	14	2
1930—34	30	23	18	16	2
1931—35	15	13	13	13	1
1932—36	24	14	13	12	2
1933—37	23	17	18	20	5
1934—38	34	31	25	26	7
1935—39	35	18	23	22	3

A táblázatból leolvasható, hogy az V.—VIII. osztály viszonylatában átlagosan 70 %-ra csökkent a tanulók száma. (Ez az átlag nagyon szélsőséges tanévenkénti arányból alakult ki: 50, 53, 53, 62, 76, 83, 87, 87 %). A VIII. osztályt elvégzettek és az érettségire jelentkezők számát összehasonlítva majdnem 100 %-os a megfelelés (a 3 tanévben tapasztalható növekedés ismétlő érettségizők miatt adódott).

A pályaválasztásra csak az 1928—32 közötti időszakból vannak megbízható adataink. E négy tanévben 60 tanuló jelentkezett érettségire, melyből nyolcan megbuktak. Ennek ellenére a 60 közül csak három nem kívánt tovább tanulni. A maradék 57 tanuló a következő pályákat választotta: jogi—11; orvos-gyógyszerész—11; tanár-tanító—7; pap—2; technikai-mérnök—9; katonai—4; tisztviselő-hivatalnok—9; vasutas—1; kereskedelmi—1; ipari—1; fényképész—1.

A munkás-paraszt tanulók arányára tett becslésünket megerősítik a választott pályák is, és a felügyelő bizottság 1937-es kérelmében olvasható adat, mely szerint az érettségiig a munkás-paraszt származású tanulók „alig 10 %-a jut el.”²⁶

A nevelés szelleméről szólva mindenekelőtt az iskolák mindennapi tevékenységét átható valláserkölcsei nevelésről kell beszélnünk. A valláserkölcös nevelés a keresztény-nemzeti, illetve hazafias nevelés szerves és fontos részét alkotta. Az 1883-as XXX. tc. még nem tett említést a vallásos szellemben való nevelésről, a Klebelsberg-, majd a Hóman-féle XI. törvénycikk viszont már kötelezően előírták: „A középiskolának az a feladata, hogy a tanulót vallásos alapon erkölcsös polgárrá nevelje.” A korszak nevelési szellemét meghatározó irányelvek, törvények nemcsak a tanítási órákon kívül folyó nevelő munkában, hanem a tananyag kiválasztásában és a módszertani utasításokban is jelentős szerepet játszottak.²⁷

A tanítási órákon kívül — beleértve a hitoktatást is — a salgótarjáni gimnáziumban a következő eszközei, területei voltak rendszeresítve a vallásos világnézetre való nevelésnek: iskolai kötelező imák, vallási ünnepségek, istentiszteletek, vallásos iskolai egyesületek s a cserkészmozgalom.

A tanári kar nevelő munkáját kezdettől fogva valláserkölcös szellem hatotta át, s azt az alapelvet tartotta szem előtt, hogy hit nélkül nincs boldogság. Szigorúan ellenőrizték, hogy a tanulók vallási kötelességeik gyakorlásában semmiféle mulasztást el ne kövessenek. 1926-ban kötelezően rendelték el a tanítás előtti és utáni imádkozást, melynek szövegét a 30-as években egységesítették. A nemzeti ima, a „magyar hiszekegy” még ezen felül következett. Minden tanév ünnepélyes Veni Sancte...-val (Jöjj, Szentlélek kezdetű himnusz) kezdődött és Te Deum...-mal (Téged, Isten dicsérünk) végződött.

A római katolikus és protestáns vallású tanulók vasár- és ünnepnapokon, az izraeliták szombatoként, felügyelet mellett vettek részt az istentiszteleteken. A miséken egyébként, amint az kitűnik egy 1935-ös jelentésből, az igazgató vezetésével a tanári kar nagy része is részt vett, s így „az intenzív vallásos élet az ifjúság körében észrevehető lendületet kapott.” A katolikusok magyar és latin nyelvű egyházi énektanítására helyettes kántort fogadott az iskola 1934-ben, aki heti egy órában tanította és gyakoroltatta a tanulóifjúságot.²⁸

A római katolikusok négyszer gyóntak évente, húsvétkor pedig a szokásos lelkigyakorlatokat végezték. Részletesebben az értesítők tudósítanak bennünket a vallásos tevékenységről.

Két vallásos egyesület működött a gimnáziumban, mégpedig a Szent Imréről elnevezett Mária-kongregáció, melyről az értesítő így emlékezik meg: „A fiúk örömmel álltak Szűz Mária zászlaja alá” és a „Soli Deo Gloria” Református Diákszövetség „Liptay B. Jenő” Collegiuma. A Mária-kongreganisták kéthetenkénti összejövetelének céljáról álljon itt egy jellemző idézet: „A Mária-kultusz varázsa minden katolikus ifjú lelkében erényvirágokat fakaszt, Isten-, haza- és felebaráti szeretetre tanít és olyan lelki többletet ad, hogy a modern élet zürzavarában jellemes, hithű férfiakká válhatunk.”²⁰

A nacionalista, irredenta szellemű, másképpen nemzeti szellemű nevelés követelményeinek — a tantárgyak lehetőségén kívül — az iskolai és egyéb ünnepélyek adta lehetőségek maximális kihasználásával igyekezett megfelelni a tanári testület. Minden tanévben ünnepséget rendeztek október 6-án, december 10-én, a limanovai dicsőséges csata” (I. világháború, Galicia) évfordulóján, március 15-én, továbbá május hónapban a világháborúban elesett hősök emlékére, melyen a város összes tanintézetével, a katonasággal és a hatóságokkal együtt vonultak a Hősök szobra elé. Jó példának kínálkozik néhány ünnepi műsor-idézet arra, hogyan használták fel október 6. és március 15. emlékét a nacionalista-irredenta nevelésben. Szavalatok: Mécs László: Hiszek a vérszerződésben, A Kárpátokban megvakultam, Tűz van, Szellemidézés; Sík Sándor: Folyók, fordulatok; Finta Sándor: Új Mária-ének; Lendvai István: Irredenta; Gáspár Jenő: Vigyázatok, ha út az óra; Harsányi Lajos: Erről a földről nem lehet elmenni stb.

Fontos szerepet töltöttek be a nevelésben az ifjúsági egyesületek és körök. Így a Petőfi Sándor Önképzőkör, a Vasvári Pálról elnevezett cserkészcsapat, a sportkör, valamint a kisebb-nagyobb szünetekkel működő zenekar, énekkar és szavalókórus. Noha a fenti egyesületek és körök — a sportkör kivételével — csak egy kis részét tömörítették a tanuló-ifjúságnak, mégis számolni kell a jelentőségükkel, hiszen a tanévek folyamán rájuk épültek az ünnepélyek és megemlékezések műsorai.

Az önképzőkör 1924 szeptemberében alakult meg, Akarat címmel ifjúsági lapot jelentetett meg 1925-től. Külön könyvtárral (később egyesült az ifjúságival) és saját költségvetéssel rendelkezett. Az önképzőköri ülések éves munkatervük alapján folytak le. A humán, elsősorban irodalmi jellegű szakosztály mellett működött egy matematika szakosztály is, mely a műszaki-technikai érdeklődésű tanulók ismereteinek fejlesztését szolgálta. Értékelés helyett idézzünk inkább az önképzőköri szakosztályok munkatervéből: A romanticizmus teljesebb megismerése (Hugo, Byron, W. Scott, dolgozatok a témából, műfordítás-részletek; Shakespeare-gyűlés; Az elszakított részekben élő magyarság szellemi életének a megismerése; A modern társadalmi dráma főbb írói és alkotásainak a megismerése (Ibsen, Gogol, Hauptmann, Rostand); A Niebelung-ének megismerése. — Ismerkedés a repülőgéppel, a robbanó motorokkal, a rádiótechnikával stb.

A gimnázium sportköre 1924 novemberében alakult meg. Tagsága állandóan nőtt, tulajdonképpen magában foglalta a fiútanulók összességét, sőt az 1933/34-es tanévtől kezdve bevezették a „leánytornát” is heti két

délutáni órában. Fokozatosan bővítették a szakosztályokat, s így a 30-as évek elején a következők működtek: torna, atlétika, futball, játék, téli-sport (sí, korcsolya, jég hockey), úszás, tenisz, pingpong, vízipóló, céllövészet, vívó. A sportolás helyi célja megegyezett a cserkészcsapat céljával: „Emberebb embert, magyarabb magyart!” A sportolási lehetőségeket a rendszeres házi bajnokságok, jelvénytulajdonos versenyek, és a város más intézményeivel közösen szervezett versenyek (polgári iskola, csendőriskola, SKB Rt. tisztviselői, SBTC stb.) biztosították. Az ifjúság rendelkezésére álltak az iskola udvarán, ill. a későbbiekben felépítendő tornatermen kívül az SBTC sportlétesítményei, a bányatársulat leventeotthona, az acélgyári iskola tornaterme, az acélgyári korcsolyapálya és a MOVE céllövő pályája. 1933-tól, ill. 1935-től két új szakosztállyal bővült a sportkör, beindult a sakk- és a szertorna-szakosztály, az 1938/39-es tanévben pedig kosárlabdacsapata is volt már az iskolának. Az iskolai sport fokozatos erősítése és az egész tanulóifjúságot átfogó jellege, de különösen a vívásnak mint a legnemzetibb sport"-nak a bevezetése egyértelműen bizonyítja, hogy a salgótarjáni gimnázium sem maradt le a militarista szellemű nevelés fokozásában.

A Vasvári Pál Cserkészcsapat is 1924 őszén alakult meg, de a Magyar Cserkészszövetség csak 1927 áprilisában igazolta le. Létszámát tekintve nem volt jelentős egyesület, általában a tanulók 15–20 %-át foglalta magában. Anélkül, hogy részletezni kívánnánk a gimnázium cserkészcsapatának a tevékenységét, le kell írunk, hogy közvetlen célján túl, tehát a próbák, próbarendszerek, bizonyos fokú munkára nevelési módszerek, táborozások stb. segítségével cserkészjellem kifejlesztése nacionalista hazafiak nevelése volt a fő célja. Egészen pontosan és világosan: „Jellemes magyar fiút, leendő magyar férfit, praktikus, egészséges életfelfogású jó és erős embert akarunk adni a sivar magyar jelenben a biztos jövő számára.”³⁰

AZ ÚT AZ ÁLLAMOSÍTÁSIG

Az államosítással kapcsolatban ismét emlékeztetnünk kell a gimnázium fenntartási költségeire és annak forrásaira. A vállalatok hozzájárulása alig tette ki az iskolai költségvetés felét (sőt, a későbbiekben ez is csökkent, s így az általában hiányzó 50 %-ot a tandíjakból kellett volna fedezni. E miatt a tandíjak a már ismertettekénél is magasabbak lettek volna. Éppen a Salgótarjáni Reálgimnázium Felügyelő Bizottsága már 1925. májusában „Kérő-szó”-val adományokért fordult „a társadalom kultúra pártoló, nemesen gondolkodó tagjaihoz”, azaz a szülőkhöz és a nagyközönséghez,³¹ majd júliusban 10 millió korona összegű segélykérelemmel a város képviselő testületéhez. A testület — abban a reményben, hogy a felügyelő bizottság első feladata lesz az államosítás és a nyilvánosság megszerzése — megszavazta a 10 millió korona havi segélyt az 1925/26-os tanévre.³²

A gimnázium a továbbiakban is igényelte a segélyt, s meg is kapta minden tanévre. Pengőben havi 800-at, azaz évi 9600-at. A támogatást 1936-ban véglegesítették 5 évre szólóan. Förster Kálmán polgármesternek Sztranyavszky belügyi államtitkárral (Salgótarján képviselőjével) folytatott magánlevelezéséből kiderült, hogy a gimnázium sorsa 1928-ban

bizonytalanná vált, mert fenntartását sem a város, sem a vállalatok „nem tudták” vállalni. A költségvetések bizonytalansága miatt a tanárokat sem véglegesíthették, ami az oktató-nevelő munkára sem hatott kedvezően. A felügyelő bizottság sem talált kivezető utat a nehéz helyzetből, s így a Förster-Sztranyovszky-Klebersberg, illetve Kornis vonalon próbálta megszerezni az államosítást, vagy legalább jelentősebb állami segíélyhez jutni. Az államosítás érdekében a képviselő testület küldöttségét is menesztett a VKM-hez, s a szóbeli majd a későbbi írásbeli kérelmek indokai között a nehéz anyagi körülményekre való hivatkozás mellett mindig szerepeltette Salgótarján határváros voltát, az „intelligencia” számának növekedését a városban stb. Klébersberg azt a kijelentést tette a küldöttség előtt, hogy hajlandó elrendelni az államosítást, ha a város vagy más valaki felépít egy új gimnáziumi épületet. Mindezek után a kultuszminiszter Sztranyavszkynak írt 1928. július 28-i levelében közölte, hogy — mivel a fenntartó nincs abban a helyzetben, hogy megfelelő épületet emeljen — a salgótarjáni középiskola még nem felel meg azoknak a követelményeknek, amelyeket ő egy állami iskolától elvár, s ezért az államosítás iránti kérelmet nem áll módjában teljesíteni.³⁴

Visszterve a költségvetésre, a tandíjakból befolyó összeg nagy mértékben függött a tanulói létszámtól is, azaz az iskolának érdeke volt, hogy minél több tanulója legyen. Viszont ha a létszámot emelni akarták, akkor az iskola befogadó képességét is növelni kellett. Ennek a lehetőségét próbálták többszöri tanterembővítéssel, valamint új épület emelésével megteremteni, ami ugyancsak sok pénzbe került, nem is részletezve a tanerők számának emelésével járó többletkiadásokat. Ebben az ördögi körben való keringés, az állandó bizonytalanság érzete nyomta rá a bélyegét az iskola életére, s tulajdonképpen anyagi okok voltak a legfőbb mozgatói annak, hogy a felügyelő bizottság és a város minden kapcsolatot és lehetőséget felhasznált az államosítás érdekében.

A salgótarjáni gimnázium államosítását végülis felemás módon oldották meg. Megszüntették a 8 osztályos gimnáziumot, méghozzá úgy, hogy a felső 4 gimnáziumi osztályt az 1939/40-es tanévtől kezdve fokozatosan kezdték elsorvasztani, helyébe ugyancsak fokozatosan kiépítettek egy 4 osztályos kereskedelmi iskolát. A gimnázium alsó 4 osztálya továbbra is folyamatosan működött. Így az 1939/40-es tanévben a következő helyzet alakult ki: működött az alsó 4 gimnáziumi osztály, a visszafejlesztendő reálgimnáziumi osztályok közül a VI—VII—VIII., és beindult a kereskedelmi iskola I. évfolyama. Az államosítás végrehajtását a bányatársulat és a város közötti tárgyalások előzték meg. 1939. május 12-én megegyezés született az SKB Rt és a város képviselői között, mely szerint a bányatársulat „ajándék jogcímen” az iskola addigi ingatlanait és felszereléseit az épületekkel együtt átadta a városnak, továbbá 100 ezer pengőt adományoz az átépítésre és a létesítendő kereskedelmi iskola felépítésére. Külön pénzügyi zavarokat okozott a tanárok állami státusba vétele, és a tanárok szolgálati lakásainak felmondása az SKB Rt és a Rimamurányi Rt részéről. Mindebben az a lényeg, hogy az intézet teljes államosítása csak 1940. január 1-én történt meg, s amint azt a felemás megoldásból láthattuk, az állami kezelésbe vétel sem oldotta meg a középiskola egész működésére jellemző szervezési gondokat.

A mottóul választott idézet tartalmára utalva: a tisztességtelen és népellenes kormányzat politikája csak a neki megfelelő iskolákat hozhatott létre. Minőségi változás, tisztességes, demokratikus iskolák létrehozása csak az új, demokratikus berendezkedésű társadalmi rendben következhetett be.

JEGYZET

1. Nógrád megye története, III. k. 136. o. és Művelődés, Nógrád, 1969/1.
2. Salgótarján története. Salgótarján 1972. 210. o.
3. Nógrád megyei Levéltár. Salgótarján polgármesterének iratai. 7160/1922.
(A továbbiakban: NmL. St. pm.)
4. Magyar Törvénytar, Bp. 1928. 183. o. (1927. XIV. tc.)
5. NmL. St. pm. 7160/1922.
6. Uo.
7. NmL. St. pm. 549/1923.
8. A gimnázium 1932/33. évi értesítője.
9. NmL. St. pm. 11. 042/1946.
10. Uo.
11. Lásd az 1. sz. alatt.
12. Földes Ferenc: Munkásság és parsztság kulturális helyzete Magyarországon. Cserépfalvi, 1941.
13. Jóború Magda: Köznevelés a Horthy-korszakban, Bp. 98. o. (átvétel Cseh-Szombathy László Kéziratából)
14. Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Történeti statisztikai kötetek.
15. NmL. St. pm. 7398/1932.
16. NmL. St. pm. 11. 042/1946.
17. Uo.
18. Kornis: Kulturpolitikánk irányelvei. Bp. 1921. 4. o.
19. Kornis: Uo. 30. o.
20. NmL. St. pm. 11. 042/1946.
21. Salgótarján története 215. o.
22. Kornis: i. m. 21—22. o.
23. NmL. St. pm. 11. 042/1946.
24. Uo.
25. Pest megyei Levéltár, Budapest vidéki tanker. főig. iratok, érettségi jegyzőkönyvek és a gimnázium értesítői.
26. NmL. St. pm. 11. 042/1946.
27. Tantárgytörténeti tanulmányok I—II. Tankönyvkiadó, 1963.
28. NmL. St. pm. 11. 042/1946.
29. A gimnázium 1935/36. évi értesítője.
30. A gimnázium értesítői.
31. NmL. St. pm. 11. 042/1946.
32. NmL. St. pm. 7398/1932.
33. NmL. St. pm. 11. 042/1946.
34. NmL. St. pm. 7398/1932.
35. Magyar Országos Levéltár, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. levéltára Z. 22. okmánytár. A Chorin Ferenc Gimnáziumra vonatkozó iratok.

SZVIRCSEK FERENC

KIÁLLÍTÁS UTÁN...

(Gondolatok a bányászattörténeti kiállítás tapasztalatairól.)

Napjainkban, amikor előtérbe kerültek a múzeumok közművelődési feladatai, a múzeumi kiállításoknak — a vizuális közléseknek — igen jelentős szerepük lett a múzeumi ismeretterjesztő munkában. A tudományos feldolgozó munka akkor tölti be hivatását, ha célkitűzéseivel a társadalmi érdeket szolgálja, ismeretanyagát közkinccsá teszi, a társadalom történetére vonatkozó tárgyi világból összegyűlt eredményeket a látogatóikkal megismerteti.

A múzeumok a kiállításokon szemléltető feladataikat teljesítik, azaz bemutatják az évek hosszú során begyűjtött tárgyakat, amelyek — a kiállítás fő gondolatmenetének kifejezése szempontjából — a lényegest hordozzák. A múzeológia tudományos eredményeinek közzétételében a társadalmi hasznosság szempontjából első helyen állanak a történeti kiállítások. A legújabbkori kiállítások a múzeumokban a történeti kiállításokon belül sajátos helyzetet foglalnak el, mivel többnyire irat és fényképdokumentumra támaszkodnak a korszak tárgyi anyagának nem kielégítő minősége és mennyisége miatt, és ezáltal kísért a sematikusság veszélye.

A múzeumi kiállítás a tárgyak megfelelő válogatása és sorrendje révén történelmi, politikai ismereteket közöl és mutat be, ábrázolja az összefüggéseket és a törvényszerűségeket speciális eszközeivel, képi módozatával.

A KIÁLLÍTÁS TÉMAVÁLASZTÁSA

A megye tőkés ipara a szabadságharc után az általános magyar iparfejlődés eredményeként alakult ki. Az abszolutizmus éveiben kezdődött meg az 1848-ban meginduló szénbányászat kiszélesedése. Ennek a folyamatnak az eredményeként a Karancs-hegység hármaskupolája mögött fekvő salgótarjáni medencében, hazánk egyik jelentős bányászati és nehézipari központja épült ki. Salgótarján település fejlődésének lehetőségét és egyben Nógrád megye — az országos méreteket messze felülmúló — gyors ipari fejlődését a XIX. század közepén meginduló szénbányászatnak köszönhetette. A szén teremtetette meg itt a gyáripart, és az országosan is

számottevő, a forradalmi harcok élén álló munkásosztályt. Így döntően befolyásolta a település változásának, valamint a társadalmi arculatának alakulását is.

A múzeum kiállítása azzal a céllal nyílt meg, hogy bemutassa a nógrádi szénbányászat, valamint a bányamunkásság mozgalmainak múltat és jelent dokumentáló emlékeit, s azok segítségével átfogó képet adjon a bányászat egész megyei folyamatáról. A kiállítás címéül: A szénbányászat és a bányászélet Nógrád megyében (1861—1962)-t választottuk.

A múzeumunk nem technikai múzeum, így céljának megfelelően nemcsak gépek termelőeszközök, hanem modellek, dokumentumok és fényképek segítségével kíván betekintést nyújtani a tárgyalt időszak bányászatának múltjába.

Hangsúlyozzuk, hogy a kiállított tárgy, (munkaeszköz, fotó, irat) hordozza a lényegét, a mondanivalót, a rajzok s egyéb illusztrációk csak értelmezni segítenek azt.

A rendező kollektíva elképzelése az volt, hogy a kiállításunkon nem a bányászat tárgyi és írásos emlékeit állítjuk ki, hanem a bányászat egész Nógrád megyei folyamatát mutatjuk be a grafika, a fotó minden lehetséges eszközával, és ezt ott, ahol lehetőség adódik, egy-egy tárgyi vagy írásos emlékekkel illusztráljuk.

A megbeszélések, a tervezgetések időszakában született meg az a gondolat is, hogy a kiállítás látogatóját vezérfonalként kell végig vezetnie annak a gondolatnak, hogy ahol a közsénteleg mennyiségénél és földrajzi fekvésénél fogva kitermelésre érdemes volt, és ahol ehhez a társadalom kellő politikai, gazdasági erővel is bírt, ott a bányászat szükségszerűen a szervezést igénylő nagyüzemi formában folyt, és a bányászat ipari kultúra teremtő és hordozó erő lett. Témaválasztásunknál nem hagyhattuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a múzeumunk szomszédságában üzemel a Bányamúzeum, ahol egy 1950-es években elhagyott bánya belsejében, „életközben” ismerkedhetnek meg a bányászat technikájával a látogatók.

A kiállításunk megtervezésénél gondoltunk a bányászág élet- és munkaviszonyainak történetére vonatkozó országos kutatási feladataink ellátására is.

Végülis megszületett a terv, hogy egy komplex, monográfikus kiállítást rendezünk kísérletképpen, szem előtt tartva a következő nagy feladatunkat, egy állandó nagy történeti kiállítás rendezését az új Munkásmozgalmi Múzeumban. Ezért a kiállítást tanulmányként fogtuk föl, mert ahol a komplexitást a helyi adottságok nem tették lehetővé, ott a kiadott katalógusunkban igyekeztünk bemutatni a kort, amelyben a kiállított tárgyak funkcionáltak. Nem elsősorban a bányászat technikáját, fejlődését akartuk szemléltetni. A szemléltetés azonban a bányászat mindenkor történelmi közegével a gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti háttérrel együtt történt.

A BÁNYÁSZATTÖRTÉNETI KIÁLLÍTÁS FELÉPÍTÉSE

A dualizmus időszaka, az ipar kialakulása a megyében döntő jelentőségűvé vált az új osztály születése szempontjából. A megye iparvidékein

— így a salgótarjáni iparvidéken — bekövetkezett gyors fejlődés eredményeképp rövid idő alatt alakult ki az új osztály, a munkásosztály.

A XIX. században az iparfejlődés hatására átalakult a megye lakosságának nemzetiségi képe. A bányamunkások túlnyomó többsége a megyétől északra terülő szlovák nyelvterületről származott, de tömegesen keresték fel időszaki és végleges munkára a salgótarjáni bányákat ausztriai, stájer, karinthiai, cseh, morva, lengyel, sziléziai bányamunkások is.

Az 1890-es években meginduló magyar agrárproletár munkaerő vándorlás gyökerei a nagybirtok-rendszer, a nagybirtokon bekövetkezett gépítés, valamint a szegényparasztság egyik jövedelmi forrását — a szőlőt — pár év alatt teljesen tönkretévő filoxéra járványban keresendők. A földtől elzárt, a mezőgazdaságban megélhetést nem találó nógrádi agrárproletárnak az útja a bányához, az ipari üzemekhez vezetett.

Ez a folyamat adta az apropót kiállításunk bevezető részéhez, ahol egy kazári szegényparaszti porta nagyméretű fotójával valamint egy paraszti munkaruhába öltözött bábuval illusztráljuk a mellette elhelyezett megyei térképet, amelyen figyelemmel kísérhetjük az elszegényedett parasztság munkaalkalmait.

A múzeumban két terem és egy folyosó állt rendelkezésünkre terveink megvalósításához. Az egyik teremben a nógrádi szénbányászat földtani viszonyait, geológiáját mutattuk be, valamint a szénmedence fejlődéstörténetét ábrázoló térképet. A folyosó egyik fala a nógrádi szénbányászat kialakulását, fejlődését mutatja 1962-ig.

A harmadik teremben a bányamunkásság szociális, kulturális és kommunális ellátottságát, valamint a szénmedence fejlesztési célkitűzéseit mutatjuk be.

Kiállításunkon a folyosó másik oldalán végighúzódo installációs soron került bemutatásra a munkásosztály politikai mozgalmának a története.

Ennél a gondolatnál érdemes megállni, mert a történeti kiállításunk (legújabbkori) legnehezebb részéhez értünk. A megye munkásosztálya politikai mozgalmának történetét bemutatni csak úgy lehetett, ha a politika történetét komplex felfogású kiállítás keretébe ágyaztuk. A komplexitáson itt az értendő, hogy a tőkés ipar kialakulását a tárgyakon át igyekszünk hűen bemutatni. Az ipari-üzemi termelésen át jutottunk a munkásosztály életkörülményei felé. A politikatörténet megértéséhez szükséges volt a munkásosztály kialakulása körülményeinek a bemutatása, azaz életkörülményeket, a települést is érzékeltetnünk kellett.

Azt is akartuk, hogy megfelelően érvényesüljön azoknak a politikai, gazdasági tényezőknek a hatása, amelyek a XIX—XX. század különböző időszakasaiban a munkásosztály életét meghatározták. Annál is fontosabb ennek a folyamatnak a megrajzolása, mert az iparmedence proletariátusa szervezettségénél, öntudatánál fogva kialakulásától napjainkig teljesíti osztályküldetését, a nemzeti és nemzetközi feladataiból rá háruló feladatokat.

Gondolunk itt a Tanácsköztársaság hősi harcaira, az 1926-os és 1929-es éhségfelvonulások és sztrájkok, 1944-ben a kiürítés elleni szabotázs akció, 1945-ben és 47-ben a választási győzelmek, 1946-ban a győzelmes szén-csata, 1956—57-ben a néphatalom megvédése a szocialista konszolidációban való tevékeny részvétel jelentős eseményeire. Mind szervesen beletartoznak a város, a megye, és a magyar munkásmozgalom krónikájába is. Éppen ezért a kiállításunkon a gazdaságtörténeti anyagra épült rá a

megye munkásmozgalmának kezdeti időszakát bemutató anyag. A gazdaságtörténetet bemutató részekben több tárgyi anyagot, makettet helyeztünk el, hogy szemléletesebbé tegyük kiállításunkat. A munkásmozgalmi anyag jellegét tekintve is sokkal több iratanyagot, fotót, dokumentumot foglal magába. Ez olyan tapasztalat, amelyet az új állandó kiállítás forgatókönyvének megírásánál, majd a rendezésnél figyelembe kell vennünk.

A FOTÓ- ÉS IRATDOKUMENTUMOK A KIÁLLÍTÁSON

A tárgyakról szólva az elsőként említeném meg, azt a problémát, amelynek előfordulása a leggyakoribb a múzeumi kiállításokon. Mint ismeretes, a műzeológusok a tárgy tartalmazta információk továbbadásának a módját a szöveges és képes magyarázat tárggyal való összhangját keresik a kiállítások rendezése során.

A tárgyak kiválasztása, elhelyezése szöveg, vagy más magyarázata kapcsán a helyes aránykeresés jellemző. De mit tekintünk tárgynak a legújabbkori kiállításokon a fogalom teljes pontosságával?

A hétköznapi gondolkodásban három kiterjedésű anyagot tekintjük tárgynak, a történeti muzeológia kutatási területének. A tárgyi világból így kirekesztődik az irat-dokumentum és a fénykép, ami fogalmilag szintén a valóságot tükrözi.

Az elvárások egy-egy történeti kiállításon — a társadalmi fejlődés és törvényszerűségeinek átfogó bemutatására irányulnak. A három dimenziós emlékek önmagukban nem képesek a bonyolult folyamatok feltárására, mivel a legfőbb történeti információs források írottak. A kiállításunkon ez nem merült fel problémaként. Nem a két és három dimenziós anyagok közti arányt kerestük, hanem a már több helyütt megfogalmazott s gyakorlattá váló álláspontot fogadtuk el, hogy a múzeumi kiállításunkon megkülönböztetett jelentősége van a három dimenziós anyag bemutatásának. Mivel a legújabbkor fő folyamatainak a megjelenítése lehetetlen a dokumentumok (iratok, nyomtatványok, fényképek) bemutatása nélkül, így ezeket funkciójukat tekintve eredeti tárgyaknak fogadtuk el.

A KIÁLLÍTÁS-RENDEZÉS INSTALLÁCIÓS ELKÉPZELÉSEI

A kiállításunkat, mint már említettük három teremben mutatjuk be. A tapasztalati elemzés után utólag is megállapíthatják, hogy mivel politikai és gazdaságtörténeti jellegű kiállításról van szó, a kiállítás alperiódusainak a kiválasztása helyes volt.

Az abszolutizmus időszakában meginduló bányászatunk jelentős dátuma volt 1861, az első kapitalista jellegű vállalkozás létrejötte, amely után természetesnek kínálkozott 1867, a Kiegyezés, a szabadversenyen alapuló kapitalista fejlődés kialakulása.

Az első szakasz 1900-ig tart kiállításunkban. A második alperiódus 1900-tól kezdődik, az imperializmus kialakulásának — kartellek, monopolkapitalizmus — bemutatásával. Az időszak fontos csomópontja 1919, amit külön egységben tárgyaltunk, tekintettel az események megyei fontosságára.

1919—1944-ig terjedő időszak csak a bányamunkásság politikai küzdelmeinél különült el, és kapott így nagyobb hangsúlyt, míg a gazdaságtörténet ugyanazon térben folytatódott. 1945—48 időszaka Magyarország felszabadulása, a népi demokratikus forradalom első szakasza, majd a szocialista forradalom győzelme szintén két sikon, a politika és a gazdaságtörténet síkján került bemutatásra. 1948-tól — a szocialista építés szakaszán belül — a bányászatban történt események bemutatása került előtérbe.

A kiállítás 1962-vel a szocializmus alapjainak lerakásával zárult.

Mivel nemcsak a bányauzmekek történetében, hanem a termelés területén is különböző korszakokat lehet megkülönböztetni, a kiállítás tárgyait így csoportosítottuk. Sajátos helyzet adódott ebből a csoportosításból, ugyanis ahogy közeledtünk napjaink eseményeihez úgy csökkentek a bemutatható tárgyak számszerűen. Ezt a tényt az magyarázza, hogy a bányászatban az uralkodó technikát már nem a kézi erő alkalmazása, hanem a modern, az embert szolgáló gépek felhasználása jellemzi. Így ezek már csak fényképeken kerülhettek be kiállításunkba.

A kezdeti táróbányászkodás szerszámai, így a kéthegegyű csákány, lapát, fejsze, csigafúró, kahanyec-lámpa, karbid-lámpa, valamint a bányász személyes felszerelések szerepelnek kiállításunkban. A technikai eszközök fejlődésének nagy állomásai, a gépek megjelenései a bányászatban. A gőzgépeket a 90-es években a villamos berendezések váltották fel, de ezekről csak fényképes dokumentumaink vannak.

Nem tartozik szorosan a megye munkásmozgalmához, de annak megértése nem képzelhető el anélkül, hogy a kiállításunkban ne foglalkoznánk azzal a művelődéspolitikával, amelyet az uralkodó osztály folytatott, s célja a munkásmozgalm kibontakozásának, a munkásosztály szerveződésének megakadályozása; és ne foglalkoznánk azzal a művelődéssel, amely a munkásosztályon belül a bányamunkások soraiban bontakozott ki. A témát több csoportra osztottuk föl, s ezek közül kiemelten foglalkoztunk az oktatással, az iskolapolitikával. Foglalkoztunk a munkásosztály sorain belül kibontakozó művelődési iránnyal — melynek a munkások művelődésének megindításában volt jelentős szerepe. Jelentős teret szenteltünk a munkás ének- és zenekaroknak, mint a munkásművelődés és szórakozás kereteit biztosító létesítményeknek, valamint a kibontakozó sportélet bemutatásának.

E kiállítási részben, nem a teljesség igényével, de megközelítően érzékelteni kellett a XIX. század végi és XX. század eleji, valamint 1945 után megváltozott munkáseletet behatároló gazdasági tényezők legfontosabb jellemzőit. Így foglalkoztunk a lakásviszonyokkal, a ruházkodással, a lakáskultúrával. Maketten mutattuk be a munkásházat és kolóniát. Fotón, rajzban a földbe ástott putrit, a bányatelepi kolónialakásokat ábrázoltuk. Ezeket a maketteket az ellentétek érzékeltetésére az 1945 után megindult bányászlakás-építő akciók eredményeivel együtt mutattuk be. Két bányász diszgyenruha kiállításával idéztük fel a régebbi korok bányászviselését. Történeti háttérként mögöttük grafikai illusztrációt készítettünk.

Kiállításrendezési gyakorlatban a teljességre való törekvést elvetettük: a kiemelés tartottuk fontosnak. Előtérbe került a kiállítási tárgyak komplex felhasználása, mert a látogatót a tárgyban rejlő történelmi információk érdeklik.

Ezt történeti források csoportos felhasználásával fejezhetjük ki, az adott témával összefüggő forrástípusokat komplex módon alkalmaztuk.

Így értük el a tárgyi világból kibontott különböző jellegű dolgok tudatosan egy cél felé ható bemutatását.

Mivel legújabbkori történeti kiállításaink tabló és vitrin jellegűek voltak, így a forgatókönyvet írók számára probléma volt az adott tér, az installáció. Gond volt továbbá, hogy a három dimenziós tárgyak felhasználásával hogyan lehet az adott történelmi kort, eseményt bemutatni.

Sikban kellett gondolkoznunk, tehát az anyagok nagy része, — a sajátságos probléma miatt, hogy a nagy gépek, berendezések nem fértek el a kiállításban — két dimenziós lett. Így a rendezés külön gondja volt az is, hogy a történelmi témát nemcsak didaktikailag, hanem esztétikailag is élménnyé kellett formálni.

Ezek után tekintsük át a kiállítás installációs problémáit. Napjainkban leginkább az az elv kezd elterjedni — helyesen — hogy olyan kiállító termeket kell létrehozni, kialakítani, amelyek nem vonják el a figyelmet a tárgytól, hanem inkább ráirányítják. Olyan vitriniket, tárlókat terveznek, amelyeket a tárgyhoz és a körülményekhez lehet alakítani. Audiovizuális eszközöket építenek be, s ezzel igyekeznek elősegíteni a látogatók tájékoztatását, a látottak jobb megértését. Ezt az eszközt mi is felhasználtuk célunk elérése érdekében.

Ismertek voltak előttünk a muzeológusok feladatai a kiállítás rendezéssel kapcsolatban: a kiállítás tudományos előkészítésének fázisa, a kiállítás művészeti megtervezése, a kiállítás technikai felépítése stb. A kiállítás forgatókönyve alapján nem volt meg a lehetősége annak, hogy a technikai és művészeti tervet önállóan, a kiállításhoz megtervezzük, mert a múzeumi adottságok (a két kisméretű terem és egy hosszabb összekötő folyosó beépítettsége) miatt. A forgatókönyvet kellett a már meglévő installációhoz alakítani, ami úgy érzem kisebb változtatásokkal, a falsíkok törésével, hajlításával sikerült. Vitrinként csupán egy keskeny üvegezett beépített rész állt rendelkezésünkre, ami a meglévő tárgyak elhelyezése szempontjából szintén szelektáló tényezőként jelentkezett. Sajátos volt az a helyzet is, hogy megyei szervezetünk nem rendelkezik önálló kiállításrendező és kivitelező műszaki csoporttal. Így a rendezőnek értenie kell a kiállítás művészeti, technikai kérdéseire, közművelődési hasznosításához is. A sajátos helyzet eredményezte, hogy a kiállítást egy muzeológusokból álló három fős csoport írta, tervezte és rendezte és csupán arra kellett vigyázni, hogy a hármas elgondolás a megvalósításkor egységes képen jelenjen meg. A csoport — team — munkáját jól egészítette ki a két fős dekoratőr és egyéb technikai segéderő.

A formák, a színek harmonikusan illeszkednek egymáshoz, nem haragóak, a témához illőek. A kiállítási tér, a szobák a folyosó installációja gyorsan áttekinthető, mert a belépő egyszerre tudja átfogni a kiállított témát. A technikai berendezéseket így a villanytérképet, a diavetítést mértékkel alkalmaztuk és csak a téma jobb kifejtésére használtuk fel. Öncélúságukat kerültük. A fényeffektusok teljes kihasználására nem volt meg a lehetőség, de így is igyekeztünk felhívni a figyelmet bizonyos tárgyakra, gondolatokra.

Úgy vélem szerencsés módon találtuk meg annak a módját is, hogy a látogatókat hanghatások is ériék. Magnós tárlatvezetésünkben a szöveg mellett fontos szerepe van a zenének is, mivel eredeti bányászdalok, nép-

dalok hangzanak fel bányászok és bányászfeleségek ajkain. A cél itt is a jobb megértés, átélés és nem a mondanivaló pótlása volt.

A kiállításnak szerves része a grafika, a rajzos megjelenítés is, amely szintén a tartalmi mondanivaló kiemelését szolgálja, háttérrel ad, éppúgy, mint a nagyméretű fotók egyes egységeken belül. Az elkészült grafikonok, térképek színe harmónikusan kapcsolódnak az installáció színeihez, mondanivalójukat világosan, közérthetően közvetítik.

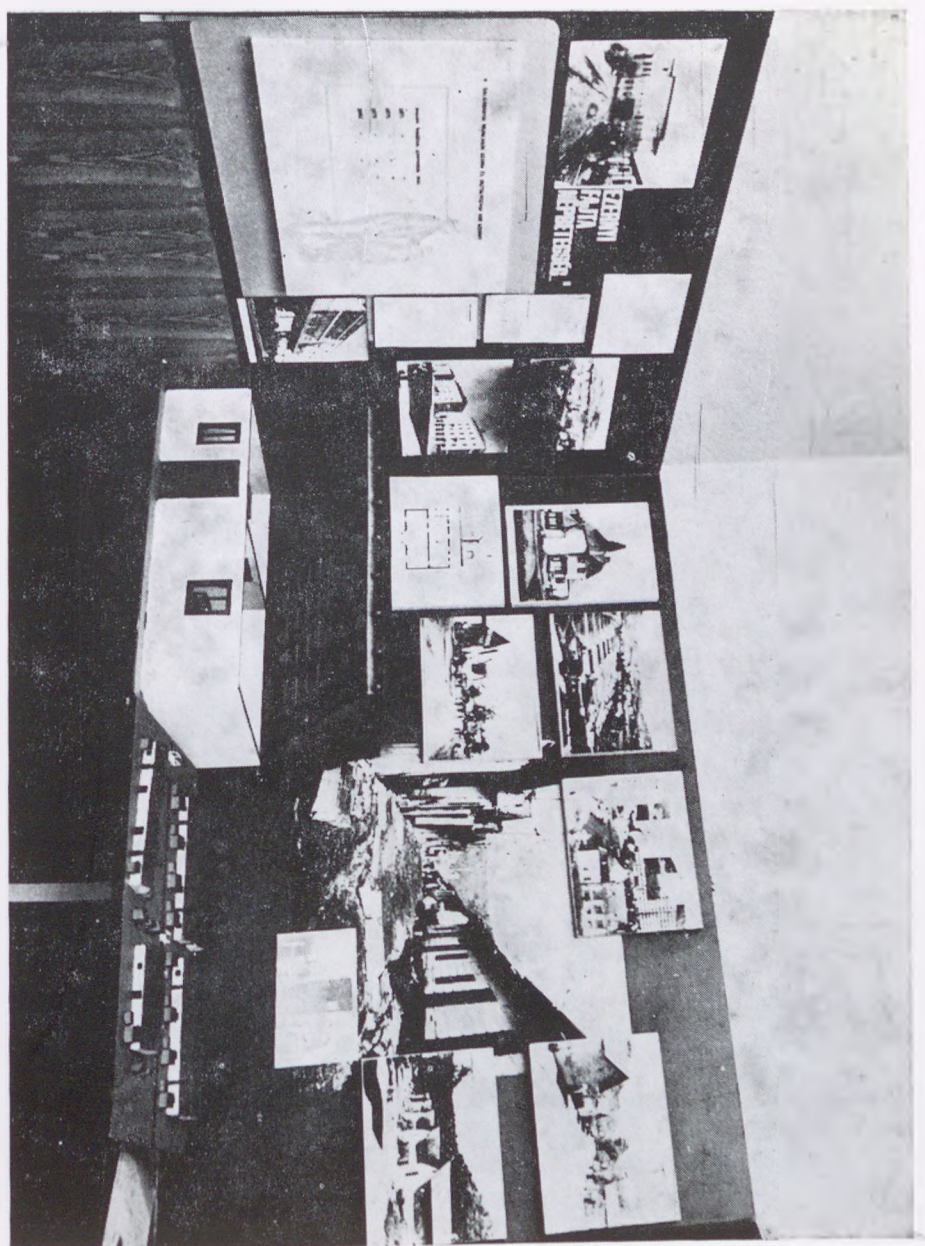
Úgy éreztük, hogy a szénmedence történetének bemutatása nem lenne teljes, ha nem tennék említést a fejlesztési célkitűzésekről. A szén jövője szempontjából alapvetően fontos az új bányaművelési eljárások kidolgozása, a nagyfokú gépesítés és automatizálás, ami a bányászok jövője szempontjából sem elhanyagolható. A kiállítás záró részében csupán felvillantjuk a jelenleg és majd a jövőben a nógrádi bányákban dolgozó illetve dolgozni fogó új bányagépeket. Ennél a résznél alkalmazzuk a diavetítést, hogy a fentebb említett gépeket a bányán kívül, majd munkaközben is bemutassuk a látogatóknak.

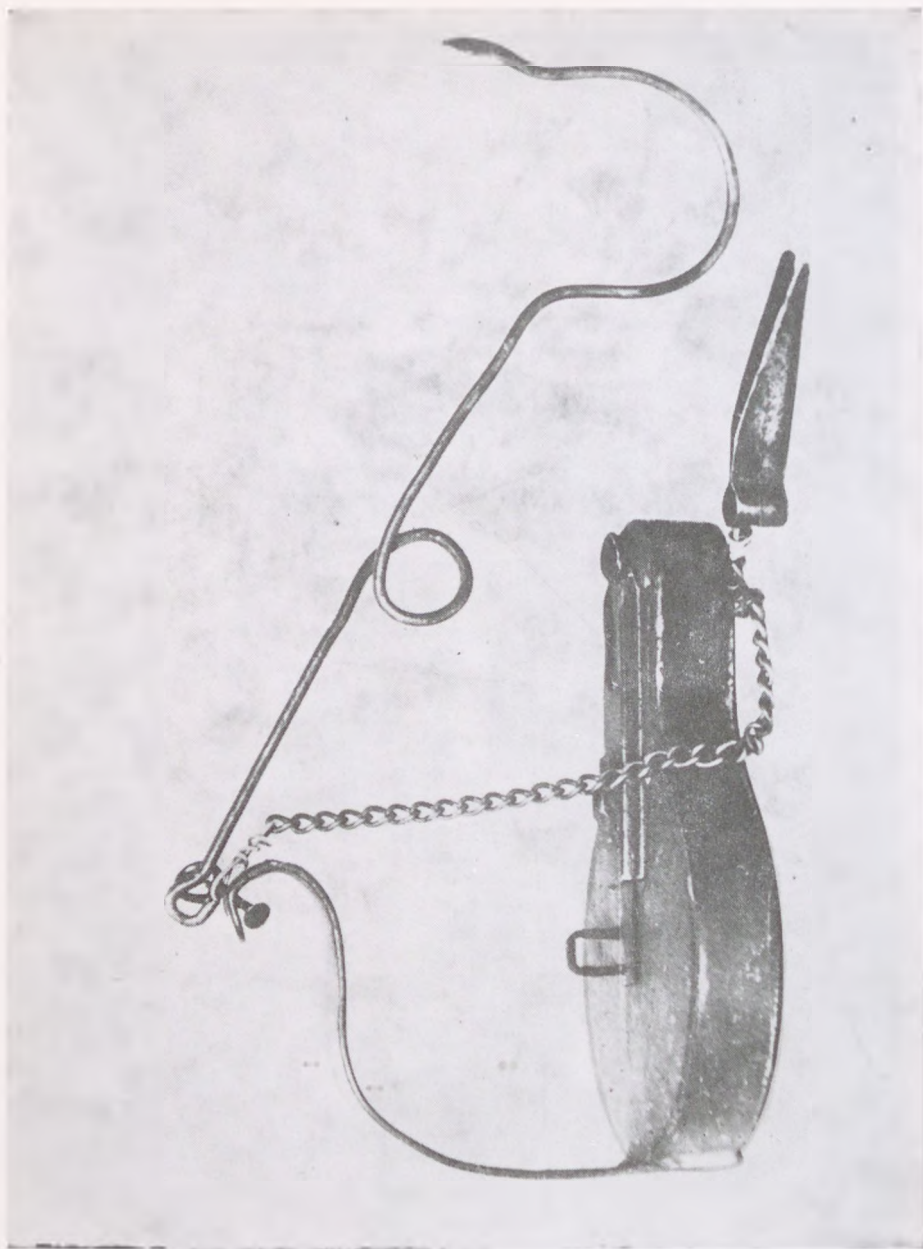
A BEFOGADÁS PROBLÉMÁJA

A fenti kérdés kapcsán a történeti kiállítás és a közönség kapcsolatáról is kell szólni. Alapvető problémánk, hogy hogyan lehetne a tárgyakban meglévő sokoldalú ismeretanyagot minél tökéletesebben átadni illetve befogadtatni. Ennek az útnak a megkeresése már a múzeumi népművelői feladatokat helyezi előtérbe. A kiállítás eredményességének, hatásfokának mérése, az információ nyerés ráirányítja a figyelmünket olyan szempontokra is, amelyek másképpen elsikkadnának.

Elérhetjük vele kiállításaink tematikusabb, sőt didaktikusabb elemeinek finomítását. Törekednünk kell tehát arra, hogy kiállításainknak a közönségre gyakorolt hatásáról, minél jobb információt szerezzünk. Ehhez a vizsgálati módszerek adottak, csak alkalmazni kell azokat.

Emelni kell a propaganda munka mniőségét is, hiszen ezek a kiállítások, különösen a legújabbkoriak szervesen kapcsolódnak az általános és középiskolai tananyagokhoz. Arra kell törekednünk, hogy a kiállítási propaganda anyaga és maga a látvány az üzemek szocialista brigádjaihoz, az iskolák fiataljaihoz eljusson, mert ez már politikai feladatunk is.

ARCKÉPCSARNOK

HORVÁTH ISTVÁN

SRÉTER JÁNOS

1806—1842

(Pályakép és kutatási program)

A cím láttán természetesnek tartom az olvasókban felvetődő kérdéseket: ki is az, akivel meg kell ismerkednie? Milyen nevezetes tettet hajtott végre, amely miatt méltóvá vált, hogy nevét a történelem letisztult lapjain is megőrizzük? Miért érdekes személyisége? Ilyen és még más szempontból is megfogalmazható felvetések egynémelyikére ad választ a kézbe vett tanulmány.

Némelyikére, mert a hosszadalmasra nyúlt kutatómunka során is bebizonyosodott — és ezt előre kell bocsátanom —, hogy igen gazdag —, noha időtartamában sorscsapásszerűen rövid — élettel és pályaképpel állunk szemközt, ha Sréter János életét, munkásságát akarjuk megismerni. A tevékenysége következtében gazdag ez az életút, és jelentős a feloldozásra váró anyag is. Régebben kialakult felfogásom alapján is állítom, hogy az életpálya ismerete nemcsak a kortárs számára jelentett élményt, hanem okulásul szolgálhat a ma élőknek is. Szeretném, ha ezt a célt is meg tudnám valósítani. Az ezzel járó nem kevésbé fáradságos munkát szívesen vállaltam. A vállallás és a fáradság természetes. Az átlagostól eltérő életút kibogozása, a fejlődő személyiség felfogásának plasztikussá tétele a kutatónak sem jelent egy lendületre megoldható feladatot. Ezért magam mentségére is elmondom: csak úgy vállalkozhattam a belső kényszer által diktált feladat elvégzésére, ha folyamatosan, lépcsőzetesen dolgozom fel a témát. Ebben az esetben ez azt jelenti, hogy az igen bőségesnek megítélt nyomdailag publikált — tehát részben hozzáférhető — korabeli írások egy részét, és a hozzákapcsolható utalásokat dolgoztam fel elsőként.

A továbbiakban a levéltári források, forrástörödékek feltárását kívánom elvégezni. A sok — már eleve meglevő — hiányérzet okozásával egyidőben mégis fontosnak tartom, hogy az eddigi ismeretek összegzésére és nyilvánosságra kerülésére sor kerüljön azért, hogy ezáltal is segítsük a történeti ismeretek bővülését, és a közvélemény korrigálja a leírásokat.

Néhány évvel ezelőtt egy megyei szerző tollából panaszkodó írás jelent meg, mondván: Nógrád megye történetében igen sok az ismeretlen, a homályos pont. Sok — korábban — híres személyiség, ahogy ő nevezte aprószent, tevékenysége hordoz a ma számára is tanulságosan megfontolandót, és eddig kevés figyelemben részesültek. Sréter János ugyan

nem ezek közül az „aprószenetek” közül való, mégis osztozik velük abban, hogy a köz- és kutatói érdeklődés meglehetősen mostohán bánt vele. Pedig személyisége és munkássága nagy elismerést, tiszteletet parancsolt és kapott már életében is. Amint az utalások igazolják a korát feldolgozó történeti, helytörténeti irodalomban szívesen idézett alak.

Általam reálisnak tartott az előlegezett jellemzés, így nyugodt szívvel írom le: tevékenysége robusztus szellemet, szívós fizikai erőt és elhatározott szándékot egymásba ötvöző karaktert feltételez.

Az eddigiekben miért borult rá mégis a lappangva-feledés homálya? Biztos választ erre nem tudok adni. Talán karakterisztikus vonásaitól, erejétől való félelem, talán a kutató-, vállalkozói kedv hiánya, vagy mindkettő együttes jelenléte okozhatta, hogy életére tevékenységére el eddig nem terjedt ki a szisztematikus kutatás.

A kor, amelyet neve után feltüntetünk a magyar történelem eseményekben, összefüggésekben, történeti-politikai élményekben igen gazdag és izgalmas periódusa. A magyar reformmozgalom kibontakozásának és fejlődésének első évtizede. Az a korszak, mikor néhány megye — köztük Nógrád — legjobb hazafiai az ország általános politikai, gazdasági helyzetét látva, az európai fejlődésre függesztett tekintettel a politikai küzdelmek élvonalában a polgári haladásért, a független Magyarországért harcoltak.¹

Az első politikai lépések megtétele után újabb megyék, új politikusok, új személyiségek vitték tovább, ha lassan is, ha nem kevés akadály leküzdése után is, de tovább vitték a magyarság, a nemzeti haladás zászlaját. Az egységesként számon tartott reformkor több önálló fejezetből áll. Az indulás időszakában Nógrád megye is az élen volt.

Emiatt aztán a megye korabeli történetére különösen érvényes, hogyha az itt lejátszódó eseményeket meg akarjuk érteni, és világosan látni, az csak akkor lehetséges, ha az ország fejlődését, az egyes országos események megyei hatását minden alkalommal tekintetbe vesszük. Az országos események, a megyei viszonyok az eddigiekben nem észlelt összeforrását érzékelhetjük korszakunkban. Ezt az általános és el nem hanyagolható szempontot a tanulmány egyik vezérlő elveként fogtuk fel.

A korszakban élő és tevékenykedő ún. reformnemzedékek egy alakja volt Sréter János. Munkássága két generációhoz is sok szálon kapcsolódott. Fiatal, még éppen alig végző jogász, amikor követkísérőként részt vett az első — 1825-ös — országgyűlésen. Jó ismerettel rendelkezett az 1830-as, 1836—38-as országgyűléseken folyó munkálatokról is.

Megismerhette és magába szívhatta a pozsonyi országgyűlési ifjak körül kialakuló józanítóan frissítő levegő politikai hatását. Ezt az új légkört hozta magával haza Nógrádba is. Itthon ez a hatás szabályozta tevékenységét. Már közfunkcióban dolgozó megyei hivatalnok, amikor az egyik — itt a legnagyobb — legkonzervatívabb közjogi-politikai intézmény: a nemesi vármegye működését, tevékenységét vette nagyító alá. Munkájában, felfogásában osztályát — a köznemességet — védte. Nem tudta, talán rövidre szabott élete miatt nem tehetette meg azt a döntő lépést, amelyet más sors- és kortársa megtett a történeti-politikai látásmód és gyakorlat egységében. Egy politikai-történeti lépés, amellyel valószínűleg is kiemelkedő alakja előremutatónak állt volna nemesi társai előtt: követendő példaként. E döntő lépés elmaradása ellenére az a kri-

tikus magatartás, amellyel vállalt feladatának teljesítését végezte azt eredményezte, hogy lényegbevágó ismeretre tehetünk szert általa e politikai intézmény munkájáról, a munka hiányosságairól, valóságosan: az intézmény korhadságáról.

Az 1825—27-es országgyűlés után egyik leglelkesebb híve a megyei rendszeres munkálatok elindításának. Amikor e munkába bekapcsolódott tanulmányjellegű összefoglalásában tette bizonyossá: látta az intézmény gyengeségeit. Kutatva-keresi a felmentő magyarázatot. Valóságos, tartósan helytálló magyarázatot nem tudott adni. A megyei viszonyok jó, alapos megismerése teljesen igénybe vette idegrendszerét. Ez a munka egész embert kívánt. Ez is okozhatta, hogy sokszor volt szúrós, bezárkózóan hallgatag. Emiatt sokan nem szerették. Nem volt hibától és ellentmondástól mentes. De hogy hiú, nagyravágyó lett volna? Igaztalan vád! A magatartása miatti támadások sem fékeztek munkakedvét. Tovább haladt az önmaga számára kitűzött cél felé.

Életében egy tanulmánynak is beillő hivatalos jelentés látott napvilágot. Halála után — édesapja gondozásában — jelent meg az előbbire épülő — kevéssé ismert — felfogását, nézeteit jól tükröző 1839-ben megírt tanulmánya a megyei viszonyokról.²

Élete hamarabb megszakadt annál, minthogy tevékenysége teljesen kiforrott volna. A 40-es években munkálkodó köznemesi reformer generációhoz tartósan így kapcsolódni sem tudott.

A mostani tanulmány bevezető. Megkísérli a Sréter-i pálya és életmű felvázolását, egyben azokat a pontokat, összefüggéssorokat is megjelöli, amelyek további kutatást igényelnek.

A CSALÁDJA

A Sréter-család eredetileg nem Nógrád megyei származású volt. Az ősök északról, a bányavárosokból telepedtek ide századokkal ezelőtt. Tudatos birtokgyarapítási akcióik sorozatával, fokozatosan konszolidálódott a család helyzete, és emelkedett a megye vezető nemesi családjai közé. A családi történetet összegző megítélés szerint a Sréter-család: „Egyike azon előkelő nemesi családoknak, melyek a bányavárosok régi megtelepedői közül emelkedtek ki. Idegen hangzású családnévük dacára, mely hajdan »Schrötter és Schretter« alakban is íratott; meghonosodásuk legalább a XVI. század első felére, a mohácsi időszak előtti időkre tehető. Ide mutat azon körülmény, mely szerint, mint Beszterce sz. kir. város törzsökös lakói még a magyar nemesség nyerése előtt e városról mint ősi fészkekről, és ottani birtokos állapotuknál fogva »besztercei Sréter«-nek (Schretter de Novisolio) nevezettek.”³

A családot azok közé a nemesi családok közé sorolhatjuk, akiknél a katonai szolgálat, a politizálás szorosan hozzátartozott a mindennapi élethez. A katonáskodást, a politizálást egyes őse ügyesen használta fel a család vagyonának, birtokainak gyarapítására. A család nevezetes tagjait egyaránt megtalálhatjuk Miksa király udvarában, — akitől egyébként a nemességet kapták — valamint a török félhold árnyékában élő Apafi Mihály erdélyi fejedelem szolgálatában. De hű alattvalói Thököly

Imrének és II. Rákóczi Ferencnek is. A sokféle és a sokfelé folytatott katonai szolgálat háttérében cserélték ki földjeiket és szerezték meg a nógrádi birtokukat.

A kalandok sora nem zárult le, hiszen dédapját, — aki gyanús körülmények között halt meg, — ott találjuk a Korponayné, a lőcsei fehér asszony által szőtt osztrákelleses összeesküvők táborában.⁴

A családba tartozott a XVIII. század vége felé tevékenykedő-politizáló Ócsai Balogh Péter, aki az 1790. országgyűlésen a vallásszabadság elvének szószólójaként, haladó politikusként vált ismertté. Az országgyűlésen az evangélikusok jogaiért szállt síkra, ami — tekintettel az osztrák-katolikus orientációra — nem kis bátorságra vallott.⁵

Sréter János édesapja — József — Nógrád megye táblabírája. Édesanyja Gosztynyi Antónia volt. János, a legidősebb fiú: 1806. január 12-én született. Rajta kívül két testvéröccse volt: Horác (meghalt 1864-ben), László (meghalt 1864-ben). Nógrád megye közéletében, politikai életében mindannyian ismert személyiségek. Tanulmányaik befejezése után különböző közfunkciók vezető beosztású hivatalnokai voltak. László a család haladó hagyományait folytatta. 1848-ban országgyűlési képviselő volt. Fia, Lajos, a 12. Nádor huszárezredben kapitányként szolgált. A forradalom és szabadságharc hírére a rábizott egységgel hazaszökött. Honvéd ezredesként szolgálta hazáját, végezte a független magyar állam védelmét.⁶ A szabadságharc leverése után emigrált, a király — távollétében — halálra ítélte.⁷

E vázlatos áttekintésből is kitűnhet, hogy a továbbiakban részletesebb, pontosabb alapozó-összefoglaló kívánczik a család gazdasági körülményeiről, a gazdálkodás fokáról, arról, hogy az egyes nevezetes tagjainak politikai nézetei — pl. a kuruc hagyományok továbbélése — miként hatottak a családon belül is.

NEVELTETÉSE, ISKOLÁI

Sréter János a családba mélyen beivódó közéleti magatartását és tudományos igényű műveltségét az édesapjától örökölte.⁸ A szülők — különösen az apja — szigorúan és rendkívül tudatosan nevelték elsőszülött gyermeküket.

Ami a korabeli szokásokat figyelembe véve nem nélkülözte a feltűnést. A XIX. sz. első éveinek nevelési -oktatási viszonyaira álljon itt két illusztráció: „A gyermeket jóformán elcsapták, mint kiverik a pusztára a növendékmarhát, a természetre hagyván jóformán kifejlését. Hadd nőjön, hadd forrja ki magát, majd neki válik. De bizony ily formán gyakran elmarad, elcsenevész a növendék, s nem leszünk vele megelégedve midőn emberszámba akarjuk venni. A táblabíró rendesen falun lakván, a gyermekek többnyire a cselédséggel cimboráskodnak, mert a gyermek bizodalmas és közlékeny, nyílt kedélye ellenállhatatlanul érzi a baráti közeledés szükségét. Miután magában van, gyermektársat ritkán talál, a házi cselédséghez fordul.”⁹

De a feltételek a század későbbi éveiben sem túlságosan kedvezőek. Más módszer elevenedik meg az alábbi forrásunkból: „A nemesi kúriák tanuló szobáját, a tanítási óra külső képét pompásan örökíti meg

a harmincas években a gimnáziumi osztályokat a sztrégovia kastélyban végző Madách Imre tollrajza. Az asztal főhelyén ül a házitanító akkori műszóval: a „hofmester”, Kovács József uram, ünnepélyesen hosszú kabátjában, szájszegletében hosszú szárú pipával, a két Madách-fiú, Imre és öccsei közül a kisebbiket kérdezzgeti, amit a nagyobbik szorongva figyel.”¹⁰

Az ifjú Sréter neveltetése különbözött a fent leírt — tipikusnak is nevezhető — formáktól. 8 éves koráig édesapja nevelte-tanította. A nevelés tudatosságára, alaposságára mutat az a tény, hogy az apa közreadta nevelési elveit. Munkáját az alábbiak szerint végezte: „az ember boldogságának tiszta erkölcsön kell alapulnia, mely főképpen abban összpontosul, hogy az ember minden igaz legyen, és magát semmitől jobban ne óvja, mint annak árnyékától is, ami nem igaz. Mert csak így lehet embert formálni; Kinek karakterére a Felség, a Haza, és egyedek biztosan építenek. Másodszor, hogy amennyire csak lehet a tanulás mellett minden erőltetés és elidegenítő kellemetlenség távol legyen. Harmadszor, hogy korán és következetesen (consequenter) tanuljon gondolkodni, mire kivált a stylusi gyakorlatok, és mathesisi feladatok megfejtése vezetnek. Negyedszer, hogy a tudományokban addig ne haladjon tovább, míg azoknak első elveit tökéletesen magáévá nem tette.”¹¹

A korabeli iskolai oktatási rendszerek és alapelvekhez viszonyítva is korszerűnek tarthatók a leírt alapelvek. Korszerű világkép, morális meg-alapozottság, kiegyensúlyozott jellem szükségessége kapcsolódott didaktikus egységbe a tanulás-módszertani alapelvvel. Ez önmagában is friss szellemű ismerethez juttatta a tanulót. Az átgondolt elvekhez szigorú gyakorlat is párosult. Az apja az általa képviselt magatartást határozottan igényelte. Ez nemcsak a magánúton szerzett ismeret során, de később iskolai tanulmányaiban is érződött. Ennek hatása is értékelhető abban a jellemzésben, amely szerint „a fiú mindenkor örömmel és jól tanult.”¹²

Életében jelentős fordulat következett be, amikor a selmeci liceumba került tanulónak és ott tett vizsgát. Ez az időszak amiről — jelenleg — igen keveset tudunk. Ezért éppúgy, mint az előzőekben leírt otthoni környezet további kutatást igényel. Az életrajzi feldolgozója csupán azt említette, hogy a „selmeci liceumban — 14 éves korában — bölcsészettudományokból oly’ jeles vizsgálatot adott, minőre az ottani tanárok addig nem emlékeztek.”¹³ Azaz, na meggondoljuk akkor a következőt sürhetjük le. Nyolcéves koráig az apja tanította, azt követően került a Selmecebányára, ahol 14 éves koráig élt, tehát hat évet töltött el a híres bányaváros iskolájában.

Hogy odakerült nem véletlen, hiszen a selmeci liceum a jó, evangélikus intézmények közé tartozott. Ami — figyelembe véve az apa nevelési elveit — szorosan következik a korábbi életében megtanultakból. De mást is látnunk kell. Amikor Selmecebányára került 1814-et írtunk, amikor vizsgát tett 1820-at. A napóleoni háborúk vége, és a legsötétebb reakció évei, másrészt az évtized vége egyre intenzívebbé váló magyar nemzeti érzések egyik központja Selmecebánya. S mert, hogy a liceum a nemzeti érzések felkeltésében kezdeményező, bizonyos értelemben a — környéken — központi szerepet vitt. Élénken éltek a kuruc hagyományok, ami a Sréter-családról elmondottakat figyelembe véve egyáltalán nem

másodlagos szempont. A tanárok által és különösen a tanulói önképző-körökben Gvadányi, Vörösmarty, Csokonai alkotásaival ismerkedtek a tanulók.¹⁴

A sikeres líceumi vizsga bizonyította a gyermek nevelésében oly ambíciózus apa igazát. Nem csodálkozhatunk, ha a következő években magasabb szintű iskolában látjuk viszont az ifjú Srétert.

Az ismeretekre fogékony fiatalember útja nem is vezethetett másfelé, mint a nemzeti érzés, a kultúráliq élet fejlődő központja, Pest felé. Itt az egyetemen folytatta tovább tanulmányait. „Hol folytatván a philosophia 3-ik folyamát második évben a természeti jogot és egyebeket. Végezván minden tudományokban a legelső eminensek közé számított.”¹⁵ Az egyetemi években kapott emberi, szellemi impulzusokról is keveset tudunk. Nem ismerjük ma még „házi tanítóját” sem. Az mindenesetre egyértelműen látszódik előttünk, hogy a kötelező vizsgákon túl saját érdeklődését is kielégíti. A „kíváncsiság” eredménye, hogy a „...a törvényt (ti. az államjogot) ismét magánszorgalommal tanulta. és abból kitűnő vizsgálatot adott.”

Szorgalmasan gyűjtötte más irányú ismereteit is. Az egyetemen elöltött évek alatt „megtanult gitározni, zongorázni, festeni, franciául, olaszul. Számos zenedarabokat költött, s majd minden akkor ismerőseinek vannak ezen zsenge korából nekik ajánlott, zongorára illesztett zeneemlékeik.”¹⁶

A mai korfelfogás szerint is figyelemre méltó, sokoldalú tehetsége, úgy tűnik, ezekben az években bontakozott ki a maga teljességében. Mindezekből ugyan ma még kevéssé ismert, de a korabeli Pest viszonyaiból kiindulva feltételezhető, hogy a fejlődés sok mozzanatát, „esz-méjét” szívtta magába a fővárosban és az ismeretekről felvértezve érkezett meg első állomáshelyére. Csodálkozhatunk-e azon, hogy ő is alkalmazkodott ebben a kor szokásaihoz, és szülőföldjére kívánczolt vissza. Első munkahelyét a nógrádi közigazgatásban találta meg.

TEVÉKENYSÉGE A MEGYE KÖZIGAZGATÁSÁBAN

Az eddigi életére az apai vigyázó kézből áradó harmónia volt a jellemző. Valóságosan is sikereinek fényétől körülvéve érkezett vissza Nógrádba. Jó alapokkal rendelkezett ahhoz is, hogy a megszerzett és elsajátított ismeretre —, no meg a család sokirányú támogatására — építve ez a sikersorozat ne szakadjon meg, sőt tovább folytatódjék. Az elkövetkezendő évek nem voltak szegények eseményekben. látványos sikerekben sem. Az apai ambíciótól és a saját tenni akarásától fűtött ifjú Sréter elindult a közigazgatási pályán.

Joggyakornokként került haza. rövidesen hiteles táblai jegyző. Jó a szakmai vezetője is. „A jeles ítélőmester Szenkirályi oldala mellett” dolgozott. Kiemelkedő képességeit már ekkor felismerte irányítója, „egykori kitűnőségét jövendőlte”. A sikeres elindulás után újabb ösztönző ponthoz érkezett. Elkövetkezett a nagy — nyugodtan mondhatjuk — életreszóló esemény: részt vehetett a nógrádi követek kíséretében az 1825. évi országgyűlésen. A nagy, az új korszakot jelentő országgyűlésen. Gon-

doljuk meg: 19 éves! Azok az évek, amikor minden élmény maradandó. A politikai — közéleti pályára készülő ifjú számára a lehető legnagyobb élmény volt az ország legmagasabb politikai fórumán részt venni. Látni az ország nagyjait, a nádort, az arisztokratákat. — köztük Széchenyit — a híres nemesi politikusokat, így például Kölcséyt. Megismerhette a megyei követeknek szóló utasítást: amely minden akkor lényeges ponton a központi — királyi — hatalom korábbi törvénysértései ellen, a nemesi vármegye, a „Rendek” érdekeinek védelmét célozta meg.¹⁷

Mindezek az élmények is arra ösztönözték: a lehető leggyorsabban önálló tevékenységet végezni az adott körülmények között. 1826-ban kitűnően vizsgázott. Még abban az évben kinevezték tiszteletbeli aljegyzőnek, és ekkor a nagy munkabírásáról megismert ifjú megkapta élete első önálló feladatát: „...a megye jegyzőkönyvéből kivonatot készített, melyből világosan kitetszett 10 év óta a tisztviselőknek kötelezővé tett tárgyak közül melyek hajtottak végre, vagy maradtak hátra.”

Nem nehéz elképzelnünk a kásahegynyi papírhalmokat. Ennek „átnyálazása” azt nem nyomorította meg, annak a kedvét nem szegte örökre, akiben tűz volt, aki tudatosan vállalta munkáját, aki a munkát és a hivatást össze tudta kapcsolni. Az ő habitusa ilyen volt.

Minthogy forrásaink is igazolták, ez az összeállítás bizonyította be elsőízben — és adatai miatt megcáfолhatatlanul — a nemesi vármegye avultságát, ügyintézési nemtörődömségét. A munka elvégzése után végképp megfogalmazódott benne a változtatás, a gyökeres változtatás igénye. A feladat elvégzése egyúttal újabb sikert jelentett a közigazgatási pályán is: 1828-ban másodjegyző, 1831-ben az országgyűlést előkészítő megyei munkálatok legaktívabb részese, 1832-ben első aljegyzői címet kapott, 1836-ban első aljegyző, főjegyző címmel, 1838-ban egyedüli főjegyző. „Mint főjegyző minden eddigi foglalatosságát csaknem egészen félre tévén egyedül megyéjének élt.” 1839-ben — ekkor 33 éves — a megye alispánja.

Hogyan? Az sem kevésbé mellekes: „Huszár Józseffel együtt lett Nógrád alispánjává, még pedig minden pártoskodástól távol, egyértelműleg, egy szívvel és lélekkel választottak el.” „Minden mesterkedés nélkül, melyre soha szüksége nem volt.” Pedig ebben az időben terjed — vagy terjesztették — el róla az a hír, „hogy ő nem képes a pór ember előtt magát érthetően kifejezni.”¹⁸ Rosszindulat? Irigység? Az elmondottakból nem nehéz egyiket sem reálisnak elfogadni.

Három évet töltött az akkor legmagasabb megyei közfunktcióban. Tényszerűen egy balszerencsés betegség vitte 1842-ben — ereje teljében — a sírba. „Martius közepe táján odahagyván íróasztalát Losoncra, ahova hivatalosan meghíva volt, és ahol éppen ekkor veszedelmes kanyaró dühöngött, kirándulván, hazaérkezése után nemsokára halmozott foglalkozásai között meggyengülve meglepte őt is, eleinte szelidebb jelekkel mutatkozott, de később reménytelenül és hirtelen, amint az orvosok állítják ideglázzá változott betegség, s megfosztá a megyét nagy fiától martius 27-én.”¹⁹

„Április 25-én a megye termében a rendek előtt a főispán mondott emlékeztetőt, utána pedig az Ágostaiak templomában Székács József pesti evangélikus lelkész és Zsarnay Imre táblabíró és professzor mondott em-

lékeztető beszédet.”²⁰ Vallom: igaza volt annak a kutatónak, aki azt írta róla: „Sréter János a szabadságharc előtti táblabíró világban ritka jelenség. Valóban európai műveltségű ember.”²¹

Életében és halálában magában hordozta felfogásának, műveltségének, és korának eredményeit, de méginkább kiélezetten jelenlevő el-lentmondásait. A vármegye lehetőségei a szalmaláng „megszavazzuk” után igen nehezen engedtek teret az újat, a jobbat, a korszerűbbet akaró szándéknak, gyakorlatnak. Az utána közvetlenül érkező generáció meg-síratva, emlegette, sajnálta: „Mit lehetett volna még utóbb tőle remélni mutatja jeles publicistikai dolgozata. De a folytonos munka korán sír-badönté, azon alapos és biztos reménnyel együtt, mely benne egy ritka nagy ember és hazafi elvesztésének megsíratása jogosított.”²²

Az őt követők már újabb feladatok megoldása előtt álltak. A ki-éleződő politikai harcokban, a forradalomban, a szabadságharc politikai buktatóiban elfáradt és végül is előremutatóan cselekedni képtelen osz-tálya keveset őrzött meg a reformkorszak valóságos értékeiből: Sréter Jánost méltatlanul elfeledte.

A VÁRMEGYE KÖZÉLETÉNEK FEJLESZTÉSE

Sréter János életének minden rezzenésével korának nagy kérdései-hez kapcsolódott. Ezt a kapcsolatot, vonzódást a kisebb-nagyobb társadal-mi kérdésekhez, könnyen érzékelhetjük életútjának követésekor. A ma-gyar reformkorszak első periódusában kezdődtek el és folytak — ha nehézkesen is — a rendszeres megyei munkálatok. Ezek ugyan lelassították az éppen csak megmozduló megyei közigazgatás gépezetének műkö-dését. Méginkább fékezőleg hatottak — a bürokratikus vonások miatt — a megyei liberalizálódó politikai életre.

A figyelő, érzékeny tekintet elől azonban nem tudták leszűkíteni a horizontot. Az országgyűléseket előkészítő megyei munkálatok folytak, amikor 1831-ben Észak-Magyarországon kirobbant a felvidéki parasztfel-keles, az ún. koleralázadás. A felkelés Nógrád megye elenyésző területeit érintette. A hatás azonban kétségkívüli. A további politikai viszonyok fejlődésében ezt is megfigyelhetjük. Sréter János közéletiségének alaku-lásába is belejátszott.

Nagy hullámokat vert Széchenyi István Hitelének (1830) megjelené-se. Ez olyan tényező, amelynek hatása figyelemre méltó volt, Nógrád me-gyében is. Harmadik összetevő az országgyűlés munkálatainak folytatá-sában keresendő. Ezek a tények magyarázzák Sréter János politikai né-zeteinek fejlődését. A jelenlétük intenzitása egyúttal lehetőséget adott arra is, hogy az egységes pályaképet jól elkülöníthető szakaszokra bont-suk. „Nézetei fiatalabb korában némileg az optimizmus határához köze-lebb vonzódtak is” — írta róla életét, tevékenységét első ízben összefog-laló, ismeretlen szerző. Ez az időszak — tapasztalatunk szerint — 1825 és 1831 évek közé esett.

„Szorosan nézve barátja volt a honi alkotmánynak, de olyan felté-tel alatt, hogy annak korával keletkezett redőit fokonyként kiegyenlíteni szükséges.” Ez a gondolat leginkább az 1831—1839 közötti években te-vékenykedő Srétert jellemezte.

Mig végül az 1839—1842 közötti időszakban valójában az előző periódus tapasztalatainak megérlelődését érzékeltük. Ekkor írta meg publicisztikai művét, ebben az időszakban készült a Nógrád megyei viszonyokról jelentése. Ebben az időszakban a kortárs jellemzése szerint is a „...folytonos tapasztalása kimértebb pályát nyert, inkább hajlott a kivihetés valószínűségére. A tény barátja volt.”²³

Az út, a politikai pálya kanyarodása kétségtől a kor változásának hatására, annak következményeképp jellemezhető. Az egyes korszakokhoz jelentős — a periódust a tevékenység oldaláról is igazoló — munkálatai kapcsolódtak.

Fiatal korában amikor elsősorban „a philosophicus, theologicus munkák olvasásában gyönyörködött,”²⁴ igen aktívan látott hozzá, az országos példák is egyre ösztönözték, hogy — azokból a fiatal nemesekből, akik hasonló politikai felfogásúak voltak — társaságot hozzon létre. Olyan politikai fórumot kívánt kialakítani, ahol a politikai nézetek, a vélemények együttes vitában, beszélgetésben formálódnak. Ennek az igénynek az első megjelenését kell látnunk az 1824-ben megalakított „Kolompéria” elnevezésű társaságban. A baráti köréhez tartozó Kubinyi testvérek, Fráter Pál, Huszár József alkották e társaság gerincét. Összejöveteleiken az ország, a megye helyzetével kapcsolatos vitáknak nagy szerepe lehetett. 1830-ban ugyanez a társaság — kibővülve Prónay János agilis köznemesi politikussal — már országosan ismert ellenzéki csoportként működött.²⁵ Nem csodálkozhatunk azon, hogy a konzervatív nemesi vezetés, ahol tudta gáncsolta, akadályozta a csoport tevékenységét. Mivel politikai népszerűségük fokozódott, kézlegyintéssel nem tudták leinteni mozgalmukat. Így attól sem riadtak vissza, hogy emberileg — a többnyire esti találkozósaikat használták fel érveként — nehezsék tevékenységüket.²⁶ Az akciók azonban nem jártak sikerrel. Ezt bizonyítja az is, hogy a 30-as években további lendületet vett a szervezkedés.

1831-ben megalakították a Nógrádi Nemzeti Intézetet. Az új intézményt nagy figyelem kísérte. Széchenyi István egyik rendezvényük alkalmából levélben köszöntötte vezetőit és tagjait: „...Nemes Nógrád vármegyének a magyar nyelv teljesítése iránti buzgósága örömmel tölté be keblemet — mert ezáltal nemzetiségünk és így erőnk —, s nagyságunkat látom fejleszteni... óhajtom, az egek ura áldja meg Nógrádnak egyesült erővel kezdett szent célú intézetét boldog előmenetellel.”²⁷

A nemzeti nyelv hivatalos bevezetése és elterjesztése az 1790-es országgyűlés óta a nemesi politika egyik vitapontja. A nyelvújításra alapozó tevékenység — amely másfelől a magyar nemzeti irodalom első nagy eredményeinek — amely Kazinczy, Csokonai, Vörösmarty munkásságát hozta létre — lecsapódásáról van ebben az esetben szó. Ezt a törekvést és célkitűzést világosan megfogalmazták az intézet alapítói, amely szerint: „elsősorban az oktatás területén volt hivatott a magyarosítás célkitűzéseit szolgálni.”²⁸ Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az intézet — a 30-as évek vége felé, a 40-es években, és végül a szabadságharc bukása utáni időszakában — politikai célkitűzései módosultak, és egyre inkább a nacionalista-sovinisza gondolatok fórumává vált. Mindez az utóélet nem csökkentheti, ismerve az alapítók gondolatát, azok érdemeit. Megalakulásának első időszakában a nyelvújító mozgalom kései ágához tartozott,

és mint ilyen „a magyar nyelvért folytatott harcban természetesen pozitív szerepet is betöltött.”²⁹ E társaság vezető garnitúrájához tartozott, és 3 évig „titoknoka” (titkára) volt Sréter János is.³⁰

Tehát a Nemzeti Intézet működési elveinek kidolgozásában, a gyakorlati tevékenység alakulásában e fiatal politikusi körnek — talán nem túlzás, ha azt is leírom: mindenekelőtt Sréter Jánosnak, mint vezéregyéniségnek — kiemelkedő szerepe volt.

A megyei általános politikai életre gyakorolt hatásukat véltük felismerni abban a véleményben is, amelyet megyei állásfoglalásként a Magyar Tudós Társaság létesítésével kapcsolatban megfogalmaztak. Ennek egy gondolatában különösképp érezni látszódik a fiatal társaság gondolatmenete, amely szerint: „a politikai tudományok éppen az emberiség boldogulásának előmozdítását szolgálják, s elsősorban neki köszönhető, hogy ennek a célnak a megvalósításához az emberi társadalom közelebb áll, mint bármikor történelme folyamán.”³¹

Anélkül, hogy a részletekbe ez alkalommal belemennénk érzékelhetővé kívántuk tenni, hogy az az időszak (1825—1831) két irányból kristályosította Sréter János magatartását: egyrészt magyarság tudata tovább gazdagodott, a „nyelvében él a nemzet” gondolatához konkrét formában is kapcsolódott, másrészt politizáló készsége, aktivitása határozottabb lett. Önálló gondolkodóként közelített a korszak megyei körülményeihez, és a változtatni akarás igényét egyértelműen felismerjük tevékenységében.

Ez a magyarázata annak is, hogy szenvedélyesen kutatja nemcsak a megyei, hanem az országos viszonyokat is. Szorgalmasan gyarapítja ismereteit. Úgy tűnik tudatosan és rendszeresen készült a későbbi feladatok elvégzésére. „Évenként utazásokat tön Magyarország minden részeiben, s alig van megye melyben nem lett volna. Ez utazások alatt a megyék jegyzőkönyveit szorgalmasan megtekinté, úgy minden nevezetesebb könyvtárt, s ahol csak valami világosságot szerezhet magának Magyarország közügyeiből, minden alkalmat hévvel ragadott meg.”³²

A közéleti-politikai ismeretgyarapítására a nagyfokú tudatosság is jellemző. Nem túlzás az az értékelés mely szerint: „A kereskedés valódi alapjairól, a váltójogról, a bankokról, a büntető és magánjogról, a státusz bölcsességéről nem csupán Magyarországot, de a külföldet tekintve is bámulatos tudománya volt.”³³ Mindezt jól össze tudta egyeztetni általános ismereteinek, műveltségének gyarapításával. „Sok időt fordított ön személye művelésére, tökéletesen a sajátjává téve a francia, olasz, spanyol és angol nyelvek, és pedig e két utóbbit minden nyelvmester nélkül. E nyelveken tudott folyvást beszélni, és Scheridán, Byron, Shakespeare, Mirabeau, Cervantes, Tasso, Goldini és egyéb írók munkáiból sokat fordított. A portugál és svéd nyelvet annyira megtanulta, hogy ezen a nyelven írt könyveket is képes volt megérteni.”³⁴ Életpályájának első időszaka még az ismeretgyarapítás jegyében telt el. Ennek eredményeit, fejlődését, világnézetének formálódását nyomon követhetjük. A társadalmi folyamatokról és gyakorlatról alkotott véleményét későbbi korszakában fejtette ki. Ekkor pedig már azokat — a jelzett — a körülményeket tükrözték írásai, amely az 1830-as évek végén adottak voltak Magyarországon és Nógrád megyében is.

Az 1825. év első magyar reformkori országgyűlése egyik — a továbbiakra nézve lényeges — döntése volt, amely a megyei rendeket arra kényszerítette, hogy vitassák meg azokat a reformpontokat, amelyek az országgyűlés menetében felvetődtek. A munkálatokat Sréter János is végigkísérte és véleményt is fűzött a munka egyes és általános vonásaihoz. A munka megkezdéséről a következőket írta: „Nagy készüléttel, s igen rendszeres munkálkodással fogott Nógrád az országos küldöttség vizsgálóihoz. Mindenek előtt egy számos küldöttség neveztetett ki... A küldöttség nevezése legnagyobb szabadelvűséggel eszközöltetett, mert valaki csak rendesen szokott gyűlésekbe járni, vagy részt venni a közdolgokban, vagy óhajtatását mutatta, tagjává neveztetett.”³⁵ A torzszalkodás, személyeskedés még ilyen körülmények között sem volt — úgy látszik — kikerülhető, mert amint írta: „voltak elegend, kiknek irántok való figyelemtelenségeit, vagy általános elmellőzéséért a megyei elnökökre, vagy barátjaikra nehezelti kellett. Így volt különösen a tisztviselőkkel, kik hivatalaikra nézve egy rangú polcon állván, s így magukat jogokra nézve egyenlőnek tartván, a küldöttség tagjaivá csupán néhányuknak lett neveztetését legnehezebben vették.”³⁶

A további munkálatok során egy-egy téma vizsgálatára bizottságot hoztak létre, amelyek összefoglaló jelentésre voltak kötelezve a nagy témáról. A felvetődő javaslatokat a tárgyalás menetében figyelembe vették. Ennek megfelelően a körülhatárolható javaslat megvitatására, megbeszélésére újabb — fiók vagy albizottságot — hoztak létre.

A kialakított módszerek — az ún. fiókbizottságok létesítése — komplikálttá, szinte áttekinthetetlenné tették a helyzetet. Mindazoknak, akik a munkát valóságosan el akarták végezni, kedvét szegte ez a tény. Sréter véleménye tükrözi mindezt: „Csupa utánozás az országos küldöttség munkálódás módjának. Állítólag a vizsgálódás könnyítését akarták eszközölni, de fontolóra nem vették az idő akadályait, sem azt, hogy ha a gyűlésekben részt vevők nagy része már a küldöttségben foglalva volt a közgyűlési tanácskozásoknak vagy semmi sikere, vagy pedig csak a jobb nézetekkel ellenkező lehetett.”³⁷

Részletesen is kifejtette e kérdéskör kapcsán is véleményét, amelynek közlésétől most eltekintünk. Egy tény: a munkálatok lelassultak, formálissá, üressé váltak. Olyan kérdésekkel foglalkoztak a küldöttek, amelyek az „ő fogalmaikhoz közelebbi viszonyokhoz lévén elmetelhetségeiknek erőltetésébe nem kerülnek. A tanácsozók többsége irtózott az elvontabb képzetektől, tudományos fejtörő vizsgálódásoktól.”³⁸

A megyei vizsgálatok nem tudták elérni előre a jelzett céljukat. Meglehetősen kusza, kiismerhetetlen helyzetet eredményeztek a bizottsági munkák, ahol a konzervatívok és a változást sürgetők politikai viták helyett alkotmányos viták végeleáthatatlan folyondárjába kerültek. Csodálkozhatunk-e a konklúzió? „nem kívánhatott már annyira a rendszeres munkák fölvétele, mint inkább az, hogy az országgyűlési vitatás előtt az országos törvényhatóságaival közöltessenek.”³⁹

Tendenciájában kedvezőtlen hatást váltott ki a megyei munkálatok körül kialakult helyzet. A csalódottság a belefektetett munka nagysága a megvalósulás kicsinysége miatt is elérhető. Még inkább a kiábrándultság

érzését keltette politikai értelemben azok között, akik a tényleges és a valóságos haladásban bíztak, és ezt részben a munkálatok sikeréhez költötték.

E korszak politikai szenzációját — és a reformokat követelő tábor erősödését — jelentette Széchenyi István Hitelének megjelenése (1830). A felpzsdülés okozta hangulati változás jól megfigyelhető Sréter írásaiban is.

A HITEL MEGJELENÉSE ÉS HATÁSA NÓGRÁD MEGYÉBEN

A „Nógrádba került első példányok azonnal az egész mívelt közönség figyelmét e könyvre vonzották. Akik először kezdték olvasni, nem tartózkodhattak vissza az általuk föllett érdekes tárgyak közlésétől: mutogatták ismerőseiknek, dicsekedtek barátaik előtt, örültek, hogy a könyv becsét a pusztá címből eltalálták. Irigylve kapkodtak a könyv után azok, kiknek meg nem volt: mindenik akarta olvasni. Kézről-kézre jártak a néhány példányok. Kisebb, s nagyobb társaságokban, magános, s nyilvános helyeken, valahol csak együtt lehettek a »Hitel« olvasatott, aki így sem tudott hozzájutni, elmondotta mások által nevezetesebb részleteit.”⁴⁰

A nagy siker okát szerzőnk, úgyis mint a haladó politikai közvélemény képviselője sem látta másban, mint abban, hogy: „az idő kívánatait lelte benne előadva, a középrend, a nagy urak kedvencezett gyengéit látta fejtegetve, a nemzetiség kedvellő ön legbuzgóbb óhajtatását találta kielégítve... Kedvessé tette a Hitelt az, hogy amit sokan éreztek, de ki nem mondtak, ott nyilván kijelentve, az egész haza eléjük terjesztve volt. Újak nem voltak Széchenyinek legnevezetesebb állítmányai: tudta azokat minden mívelt honbeli, minjén politikus, ha csak kevéssé lőn ismerős a világ történeteivel s más országok alkotmányi fejlődéseivel, de magyar nyelven, magyar nemestől írva, magyarországi sajtó által nyomtatva látni — ez valóban ritkaság — újság volt.”⁴¹

A könyv hatásáról a következőket írta: „mozgásba jöttek a régtől fogva hevertetett erők, munkálkodni kezdtek, s politikai dolgok lettek elmélkedéseink kedvenc tárgyai. Mindenütt igazításokat, változásokat, újításokat sürgettek; az igazság szelleme utat tört a százados előítéleteken, az önérdék csaló képzelgetéseit eloszlatván, igazságosabbakká tett ítéleteinkben a Kormány, s szigorúbbakká önmagunk iránt; amit néhány évvel ezelőtt alig mertünk volna meghittjeink szűkebb körében csak messziről érinteni, kétségtelen igazságnak van kikiáltva.”⁴²

Természetesen a meszehangzó örömfogadtatás haramosan csendesebbé vált. Az egyöntetű örömről rövidesen kiderült, hogy közel sem oly homogén Nógrádban sem. Megkezdődött a politikai vita a leírtak fölött. Éppen ezek bizonyítják a Hitel politikára pezsdítőleg ható erejét. A viták a politikai polarizációt tovább mélyítették. Ebben a politikai küzdelemben Sréter János — ahogy leírt sorai is mutatták — aktívan részt vett. Ez a részvétel és állásfoglalás (a bővebb kifejtésre ez alkalommal még nincs lehetőség) mindenképpen azt igazolja, hogy ha harcossága csökkent is erre az időre (különösen az 1832 utáni időszakra utalok elsősorban) nem következett be azután sem életében olyan politikai fordulat, amely a köznemesi rend érdekeinek védelmétől eltávolította volna.

A reform-országgyűlések központi problémája volt a magyar viszonyok általános fejlesztése, és ennek mikéntje. Ez átfogó munkálatokban, az ország belső életének változásaiban, a nemesi földek megváltásának, a jobbágyság megszüntetésének, a jobbágy szabaddá nyilvánításának — egyebek mellett — központi figyelem jutott. A kérdéskörök bármelyike is lehetőséget adott a különböző szintű politikai küzdelmekre. A problémakör döntővé vált a polgári forradalom előtt is. Így témánk szempontjából is indokolt rá külön is kitérni.

Sréter János gondolkodásmódjának alakulásában — többször hangsúlyoztuk már — mindaddig egyenletes és előremutató fejlődés mutatható ki, amíg nem érkezett el addig a határig, ahol a saját osztálya, a köznemesség érdekeiről volt szó. Azt követően — ha azt nem is lehet mondani, hogy konzervatívvá vált — mindenesetre a végrehajtás üteme lelassult, iránya bizonytalanná vált. Különösen igaznak éreztük észrevételünket e kérdéskör felvetéseiről és vitájáról szólva.

Az úrbéri rendezés során megoldásként javasolta „az adózó nép állapotjának javítását nem annyira a földtulajdonostól elveendő vagyonbeli jogok, mint közhasználatú polgári szabadságuk engedése által.”⁴³ A kettő pedig egymástól elválaszthatatlan. Ezt még nem is lehet felemás megoldásnak sem nevezni. De a további megoldási javaslatát sem lehetett korszerűnek tartani. Az úrbéri földek szabad adás-vételét is helytelenítette. „A földtulajdon felekezetének sehogys sem tetszett az országos küldöttség által ajánlott szabad adás-vevés. Ez volt az, ami a rendszeres munkálatokat általában olyan kevésbé kedveltette ama vélekedési résznél. Ez volt az, ami által az ősi szabadságuk, nemesi kiváltságuk veszedelmeztetni látszódtak.”⁴⁴

A kérdés körül természetesen nem volt egységes a vélemény. Az alkotmányt védő konzervatívok és, a liberális irányzat között figyelemre méltó vita volt. Sok kérdésben — alapvető kérdésben is — kiegyeztek. Amint szerzőnk írta: „Hosszas vitatás után a robotok örökös megváltoztatása a teljes értékük lefizetése mellett engedhető a többség kívánságául elfogadtatott.”⁴⁵

Sréter véleményét kérdés formájában fogalmazta meg: „abban álljon a kiváltság, a polgári megkülönböztetés, a főbb szabadság, hogy a nemes ember magának oly javakat, mint más ne szerezhesse élelmet úgy, mint más és pedig alsóbb rendű honlakos ne kereshessen.”⁴⁶ Később sokkal határozottabban foglal állást: „A földesurak kizárása a jobbágytelkek vételéből, midőn vagyontalan vevők csak csekély árt kínálnak, mintegy kényszerítő eszköz a jobbágyot telken megmarasztalni, nem engedvén, hogy magára nézve hasznosabb módon élelmét kereshesse.”⁴⁷ Másik érve a felfogásának védelmében: „Nagy részében hazánknak jelenleg a jobbágytelkek oly embereknek vannak kezénél, kik szegénységök miatt rendesen vinni a mezei gazdaságot nem képesek.”⁴⁸ Az idézetek — úgy vélem — bizonyítják, hogy osztálya bűvös körétől nem tudott e kérdéskörre adandó válaszával elszakadni. Ragaszkodott ahhoz, hogy e nemesi réteg számára a gazdasági-anyagi haszon kizárólagos forrását — a jobbágmunkát biztosítsa.”⁴⁹

Figyelembe kell vennünk, hogy e probléma igen széles körben vitatott téma volt. Tehát ennek a fejezetnek a kidolgozása során a korábbiakban hangsúlyozottan szükséges a kutatási irányok pontosítása, csiszolása.

HATÁSA, TÁRSADALMI KAPCSOLATAI

Sréter János munkája, magatartása és funkciója következtében széles körben ismert volt. Műveltségével nem kérkedett, véleményét gazdagon illusztrálva fejtette ki. Ezért nem csodálkozhatunk, hogy szívesen látott és fogadott vendége volt a megyében mind a női, mind a férfi társaságoknak. „Barátságát soha senkinek nem vadászta, és mégis számos baráti valának, kik közül soha egynek sem adott okot hűtlenséggel vádolni, vagy hidegségről gyanakodtatni.”⁵⁰

Életének utolsó időszakára esett az a kapcsolat, amely hozzájárult, hogy személyisége, neve nemcsak a történelem, hanem az irodalomtörténet lapjaira is bekerült. Arról a kapcsolatról van szó, amely Madách Imre és között kialakult. Ezt azért érdemes feldolgoznunk, mert egyúttal példa is a körülötte kialakult légkörre, a kor körülményeire.

Madách Imre egyetemi tanulmányai befejeztével visszatért szülőföldjére, Nógrád megyébe. A családi hagyományoknak és anyjának, Majthényi Annának ösztönzésére is szívesen vállalkozott arra, hogy bekapcsolódjon a megyei közelet munkálataiba. Ismeretes az, hogy a Madách-család birtokai Nógrádban voltak. A gazdálkodásban a legidősebb fiutól, Imrétől várt segítséget családja. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a közeletiség, a politikai pálya már csak azért sem lehetett idegen Madáchtól, hiszen a kor légköre a pesti egyetemi évek alatt kapott politikai impulzusok jó megalapozást jelentettek számára. Szerencsésnek mondhatjuk, de talán természetesnek is kell tartanunk, hogy Sréter János — aki akkor már alispán — mellé került gyakornoknak. Az is igaz lehet a későbbiekre nézve, — hogy ezek a körülmények segítettek abban, hogy Madách költői vénája a megyei szolgálat alatt sem apadt ki. Ismeretes az, hogy kettőjük — Sréter és Madách — között nemcsak hivatalos, hanem a munkán túli, viszonylag szoros — talán barátságnak azért nem nevezhető — kapcsolat alakult ki. „Sréter János saját könyvtárszobájába ad neki (ti. Balassagyarmaton) szállást.”⁵¹ Nemcsak személyes körülményeiről, hanem tartalmas munkáról is gondoskodott. Akkor kezdődött — a Sréter számára is izgalmas feladat — Nógrád megye közigazgatási állapotáról szóló jelentés összeállítása. A szoros emberi- és munkakapcsolat egymás kölcsönös megbecsülésében is megnyilvánult. Madách „Srétert becsüli, főként talán műveltségéért és irodalmi érdeklődéséért.”⁵² Ennek az érzelmi-értelmi kötődésnek a másik pólusára is rávilágít következő idézetünk, és jogosnak tartjuk feltételezésünket, és egyetértünk idézett forrásokkal mely szerint: „Sréter oldalán érdekes munkának szemtanúja, sőt alighanem részese is a fiatal költő.”⁵³ Az itt szerzett tapasztalatok Madách későbbi közeleti tevékenységére is ösztönzőleg hatottak.⁵⁴

Sréter János élete és tevékenysége — az eddigi ismereteink összegzéseként megállapíthatjuk — torzó maradt. Nem tudott teljesen korának minden kérdése iránt megnyilatkozni, noha vázlatos megjegyzései az érdeklődés meglétét bizonyítják. Amit biztosan meg tudtunk állapítani: nemcsak a nógrádi reformkori nemesi világ világosan látó, gondolkodó és tevékenykedő alakja volt, hanem élete és tevékenysége az országos viszonyok ismeretében is érdekes.

Életében és munkájában osztálya — a középnemesség — érdekeiből indult ki. E szempont fölfogásának fejlődésében mindig nyomon követhető; osztályát el nem hagyó, politikus alkat. Az a típus, aki a közéleti munkát élethivatásának — és nem a menekülés egyetlen útjának — tekintette. Családi viszonyai lehetővé tették, hogy ne kelljen a földművelés, a gazdaság, a gazdálkodás gondjaival bibelődni.⁵⁵ Szerencsés alkat abból a szempontból, hogy a megszerzett ismereteket a különböző munkaterületein jól tudta alkalmazni. Nyilvánvalónak kell tartanunk, azt is, hogy nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy ne süllyedjen osztályos társai — tunyának, patópálnak nevezett — életmódjára, színvonalára. Nem volt könnyű dolga. Nem csodálkozhatunk azon, hogy felfogása a fiatal, országgyűlési követet kísérő jogásztól az alispáni hivatalig sokat változott: kristályosabbá vált, tartalmában sok vonatkozásban korszerű is volt. Ugyanakkor osztálya előtt álló nagy feladatok megoldása előtt megtorpant. Nem tudott reális — távlatba is helytálló — véleményt megfogalmazni. A „reformokkal” fokozatos előrehaladás gondolata is megjelent tevékenységében. Sőt, a későbbiekben ez vált uralkodó nézetévé. A szerzett és átélt tapasztalatok? A fejlődés lehetőségének és korlátainak megyei aspektusú megítélése volt ennek az átváltozásnak az oka? Erre a kérdésre ma még teljes bizonyossággal nem tudunk konkrét választ adni. Több irányú — más megyei, országos adatokkal történő összehasonlító-kutató munka szükséges, hogy a fenti, és esetleg újabban felvetődő problémákra választ tudjunk adni.

Szellemi súlya, tulajdonságai azt sugallják, hogy a késői generáció is meríthet, merítenie kell az általa levont, a tevékenységéből levonható következtetésekből, amelyet Sréter János örökségéből származtathatunk. Ezért valljuk és vállaljuk a további kutató munka szükségességét.

JEGYZET

1. Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből I. kötet, 106. old.
Felsorolja, hogy az osztrák császári udvar elleni nemesi ellenállást Barcs megye vezette, kivülről Nyitra, Nógrád, Borsod, Gömör, Zemplén, Sopron, Komárom, Vas, Zala vett részt.
2. Nógrád megye beligazgatási állapotáról hivatalos jelentés. A második alispán (Sréter János) által 1841-ik év 3096. sz. végzés következtében 1842-ik januárius 17-én tartott közgyűlés által előterjesztett Pest 1842; valamint Sréter János: Viszaemlékezések Buda 1842.
3. Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedék rendi táblákkal. X. köt., Pest 1863. 342. old.
4. Borovszky S. Nógrád megye története. 1911. 620. old. Nógrád megye története I. köt. (Írta: Belitzky János) Salgótarján, 1973. 235. old.
5. Nagy I. id. m. I. köt. Pest, 1857. 143. old.
6. Borovszky S.: id. m. 620. old.

7. Sréter Kálmán: Eszmék és érzelmek Pest. 1864. 39—40. old.
8. Nagy I.: id. m. IX. köt. Pest, 1863. 350. old.
9. Mocsáry Lajos: A magyar társasélet 1856. 113. old. Az adatot idézte Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Bp., 1927. I. köt. 513. old. is.
10. Palágyi Menyhért: Madách Imre élete és költészete. Bp., 1900. 36. old. Az adatot felhasználta: Kornis Gyula id. m. 315. old.
11. Sréter János: Visszaemlékezések Buda, 1842. Bevezető 5. old.
12. Uo.
13. Danielik József: Magyar Írók. Életrajzi gyűjtemény. Második, az első kiegészítő kötet Pest, 1858. 288—289. old.
14. A Magyar Irodalom története 3. köt. Bp., 1965. 737. old. Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785—1848 Bp., 1963.
15. Sréter János: id. m. Bevezető 6. old.
16. U. o. ill. Danielik J. id. m. 283—289. old.
17. Horváth Mihály: id. m. 142. old. Nógrád megye (követi) utasításának fő pontjai az 1825-ös országgyűlésen.
18. Az elmondottakra lásd. Sréter J.: Visszaemlékezések. Bevezető 6—8. old. Danielik J. id. m. 288—289. old. Nagy I. id. m. IX. köt. 350. old.
19. Sréter J. id. m. Bev. IX. old.
20. U. o. X—XII. old.
21. Kamarás Béla: Madách Imre ifjúkori drámái és novellái. Pécs, 1941. 10. old.
22. Nagy I. id. m. X. köt. 350. old.
23. A korszakos jellemzésekre lásd. Sréter J. id. m. Bev. X. old.
24. U. o.
25. Barta István: A fiatal Kossuth. Bp., 1966. 106. oldal.
26. Nógrád megye története. I. köt. 288. old.
27. Nógrádi évszázadok összeáll. Schneider Miklós. St., 1976. 63. old.
28. Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon I. köt. 1790—1840. Bp., 1960. 189. old.
29. U. o.
30. Nógrádi Nemzeti Intézet ismertetése 1831—1839 évig. Pest., é. n. 9—11. old.
31. Barta I. id. m. 169—170. old.
32. Sréter J. id. m. Bevezető VII. old.
33. U. o. X. old.
34. U. o. VII. old.
35. U. o. 23—24. old.
36. U. o.
37. U. o. 24. old.
38. U. o. 27. old.
39. U. o. 15. old.
40. U. o. 9. old.
41. U. o. 4—5. old.
42. U. o. 6—7. old.
43. U. o. 29. old.
44. U. o. 59. old.
45. U. o. 71. old.
46. U. o. 62. old.
47. U. o. 63. old.
48. U. o. 64. old.
49. A gondolatot részletesen tárgyalja és kifejti: Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. Bp., 1948. 105., 108., 112. old.
50. Sréter János id. m. Bevezető. IX—X. old.
51. Barta János: Madách Imre Franklin É. n. 30. old.
52. U. o.
53. Kamarás Béla id. m. 11. old.
54. U. o. 10. old.
55. Sréter J. id. m. Bevezető. X. old.

LEBLANCNÉ KELEMEN MÁRIA

BOCSÁRI MOCSÁRY ANTAL
1757—1832

Mocsáry Antal „megjelent írásai közül meg nem érdemelten került feledésbe az a munkája, amelyet a magyar néprajztudomány, a magyar geográfiai irodalom is haszonnal forgathat, s kár, hogy oly ritkán utalnak rá a helytörténeti irodalomban is.”¹ „Nemes Nógrád Vármegyének Historiai, Geographiai és Statistikai Esmertetése — Rézre metszett rajzolatokkal négy kötetben. Pesten 1826. Petrózai Trattner Mátyás betűjével” című munkájáról van szó.

Ezen monográfia, amely magán viseli szerzője osztályszemléletét, a legjelentősebb a szépíró, a történetíró, a nyelvészettel is foglalkozó Mocsáry Antal munkásságában.

Tanulmányunk célja, hogy a szépíró, történetíró, nyelvészettel is foglalkozó hazánkfiának életét, munkásságát bővebben megismertessük az olvasóközönséggel. Tesszük ezt abból a szándékból, hogy Mocsáry Antal nyomtatásban megjelent művei nehezen fellelhetők még az érdeklődő olvasó számára is. Munkásságának egy része nyomtatásban meg sem jelent, tehát csupán az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található meg. Ezt az anyagot feltárni, az olvasóval megismertetni feladatunk, s talán ezzel együtt egységesebb kép alkotható a megyei közéletben is tevékenykedő szépíróról, történetíróról.

Ősi nemesi család sarja, „a vármegye legrégibb családainak egyike, mely... a Lapujtőbe olvadt egykori Bocsár helységről a Bocsári nevet használta a »XV. századig, amikor is neve Mocsáryra változtatván, előbbi nevét predicatumul vette föl.« Az első kétségtelen adatok Somosújfalú határjárásáról szóló 1303. oklevéllel kezdődnek, mely első ízben említi a szomszédos bocsári nemeseket.”² Mocsáry Antal apja, Mocsáry VI. Balázs cs. kir. kapitány (1723—1772), anyja Peták Franciska (1735—1795), szamoszegi Peták László, az esztergomi káptalan bozóki uradalmi tisztartójának és becskői Névedy Júliának leánya. Esküvőjük 1749. május 14-én volt Bozókön. Négy gyermekük született: II. Károly (Zempléni táblabíró), II. Péter (császári kir. ezredes, kinek „az insurrectionhoz való ajánlása iránt hozatott végzésnek sikerét kéri Mocsáry Antal úr.”³), I. Lajos (császári kir. kapitány) és I. Antal.

Bocsári Mocsáry Antal 1757. szeptember 18-án született Bozókön (Hont vármegye). Meghalt 1832. május 24-én Lapujtőn. Ugyanott temették el. VI. Balázs legifjabb gyermeke. Irodalmi, közéleti tevékenységével

egyaránt beírta nevét Nógrád megye nagyjainak sorába. Nógrád megyében első aljegyző, majd 1790-től a szécsényi járásban főszolgabíró. 1800-ban főbiztos, 1804-ben Heves, 1820-ban Nógrád megyei táblabíró. Birtokait Lapujtón, Kiskotrocson, Nagyfalun, Felső Palojtán, s neje után Pomázon, valamint Endrefalván találjuk. Felső vagy Farkas palotai részét 2000 rh. forintért 1810-ben zálogba adta 32 évre Ivánka Imrének.

Felesége Nagyréthi Darvas Ferenc helytartótanácsos és wattai Wat-tay Krisztina leánya, Mária, aki 1769. július 6-án született Dolányban. Meghalt Pomázon 1803. június 16-án 15 évi boldog házasság után. Gyermekeik: Erzsébet, II. Antal (cs. kir. hadnagy, nemzetőrőrnagy, kinek számára tanulmányainak végzése során „stipendiumnak megnyerése végett ajánló kérelmet” küldenek a Helytartó Magyar Tanácshoz, aholis „az esedezőnek (Mocsáry Antalnak) több rendbéli érdemeire nézve” a kérelmet elfogadják.)⁴, Mária, I. Dániel (nemesi testőr, a Nemzeti Intézet egyik alapítója, kinek érdekében „Nemzetes táblabíró Mocsáry Antal úr bemutatván fiának, Dánielnek javulásáról szóló bizonyáglevelét, esedezik, hogy annak az bécsi Theresianumban leendő bevétele a felsőség előtt eszközöltessen.” Végeztetett: „Mind az esedező úrnak törzsökös nemesi vérből való származása és a megyének több esztendő alatt bizonyított szolgálatjai: mind pedig ezen ajánlott növendék tanulónak javulásában megösmertetett példás előmenetele tekintetéből rendeltetik öfelségének teendő alázatos felírás mellett azon ifiúnak a Theresiana Aca-démiában való bevétele.”)⁵

(Ugyanakkor kéri az apa fiának az „őfelsége császár nevit viselő huszárezredbe” való felvételét és a sereg főkapitányához, hg. Eszterházy Miklóshoz való beajánlását.)⁶ Borbála, Róza, Károly, Zsuzsa, II. Lajos.

Feleségének 1803-ban bekövetkezett halála után elsősorban az irodalomnak, a tudományoknak élt lapujtói birtokán. Erre Kazinczy Ferencel, Vitkovics Mihállyal, Fáy Andrással fenntartott barátsága is ösztö-nözte.⁷

Életrajzának ismertetésében külön fejezet a Vitkovics—Kazinczy—Mocsáry levelezés, e barátság története, illetve annak bemutatása.

Előbb azonban Mocsáry Antalnak a közéletben, a megyében betöltött szerepéről, a vármegye birtokos nemeséről szólunk, elsősorban dokumentumok felhasználásával. „Nemzetes Mocsáry Antal úr lapujtói, bocsári, baksaházi és kiskotroczi ezen megyében fekvő, s néhai br. Zay Péter által néhai Mocsáry István és hitvese Radvánszky Borbála ellen folytatott... pör szerint bizonyos summa pénzben exequált, s most már özvegye, br. Zayné birtokában lévő positiokat kiváltani akarván, avégre tekintetes királyi tanácsos és viceispán urat kiküldetni kéri.”⁸

A földbirtokosról, a nemesürről vall a következő dokumentum is. „Mi alulírottak atyafiságos megegyezéssel jószágunk megtartásában, és mint magunk, mint maradékink hasznát és birtokunk alkalmatosságát eltökéllettel ítélettel megfontolván, e következő általunk és maradékunk által megtartandó egyességre lépünk:

1. Mivel öcsénk, Szontagh István úr néhai Okolicsányi Anna Mária, Néhai Mocsáry Anna Mária leányának, aki Mocsáry Balázs néhai édes-atyánknak testvérnénje volt, legidősebb fia, a törvényes állapotokban úgysis foglalatoskodik, mi egytestvérek, idősebb Mocsáry Károly és Antal,

nevezett öcsénk Szontagh István úrnak teljes hatalmat adunk, hogy amennyire a mai lapujtói, kiskomoróci és baksaházi birtokunknak az Ötvös és a Lisznaiak által ellenünk folytatott pör akármí módon valami csonkulást vagy kárt tehetne, nevezetes öcsénk urunk, a felperes felekkel egyezhessen és velek, amennyire lehet, birtokunk megtartása iránt végezhesen.

2. Akárminemű költségek az egyezés véghezvitelére és birtokunk megtartására szükségesek leendenek, ezeket egyenlő harmadrészekbe, úgymint mi Mocsáry Károly egy, Antal másik és öcsénk Szontagh István harmadik részbe tartozunk viselni.

3. Ha az ily egyezés által akár az egész pörbe vettetett részek iránt, akár pedig ezeknek egy részében is az egyezés végbement, akkor szinte mi hárman ezen részekkel s minden javaival egyenlőképpen osztozunk... Lapujtón, augusztus 19-én 1806. idősebb botsári Mocsáry Károly, botsári Mocsáry Antal, Szontagh István.”⁹

A közéleti személyiség (táblabíró) és a nemesúr cselekedeteiről olvashatunk a következő idézetben: „Mocsáry Antal táblabíró úr a nemes vármegye Levéltárából még 1809. esztendőben a lapujtói és ehhez kinevezett határok iránt kiküldött akkori... alispán úrnak az uraságnak tett egyezések következtében beadott tudósítását hiteles másolatban kiadattatni kéri.”¹⁰

A vármegye birtokos nemese azonban nemcsak pörösködő földesúr, hanem közéleti megbízásait teljes energiával ellátó tisztviselője megyének. Munkavégzése már egészségét veszélyezteti, s elősegíti, hogy nem-sokára szinte teljesen visszavonul a közélettől. „Mocsáry Antal úr ugyan alszolgabíró, azután második és első vármegyei nótáriusi, továbbá főszolgabírói, utolszor pedig utána lett főszolgabírák urak előtt való első-séggel felvállalt főcommisariusi hivataljai alatt romlásra jutott egészsége által minden szolgálatra alkalmatlanná tétetvén, mostani tisztségét a Tek. Statusoknak resignálván, magát s gyermekeit atyáskodó kegyes-ségekben ajánlja.”¹¹

Mocsáry János (született 1711.) felosztja vagyonát 1753-ban négy fia: József, Elek, Balázs (Mocsáry Antal édesapja) és György között.¹² A kiterjedt Mocsáry család vagyonának megoszlása a családtagok között, a pörök, a zálogolások története külön kiadós tanulmányt igényelne. Így ehelyütt csak annyit szögezzünk le, hogy az osztálylevelek megmutatják, ki hogyan részesült az ősi vagyonból. „Megmutatják azok, minemű jobbágyságok, zsellérek, földek és más egyebek kiknek és miképpen jutottak.” Megtudjuk pl. hogy a fentebb említett Mocsáry János mielőtt gyermekeinek a rájuk eső részt általadta volna, a bevetett földterületet is szétosztotta. A kerten is osztozkodnak, de Mocsáry Elek többet kíván magának. Javasolta Mocsáry Antalnak, hogy felezzék meg az egymás mellett lévő házakhoz tartozó udvart, kertet. „Így Antal úrnak a házba bejárása is megfelelő lenne.” Az udvaron kívül a ház, a kerítés megosztása is problematikus...” mi illeti az háznak böcsét, annak fedelit, mivel megkorhadott, nem különben az fáját, mely a közerdőből épült, böcsülni nem lehet; a kerítést pedig, minthogy annak oszlopi újítást kívánnak,... Antal úr hordassa el... Ha megírt kívánságra Antal úr rááll, Elek úr előbbeni kívánságát meg fogja változtatni, ha pedig el-

lenkező lészen, hordassa el az házat, s egyéb épületit: akkor Elek úr megelégszik a pusztá földdel, tetszése szerint fog más épületet annak utána tétetni.”¹³

Megtudjuk pl. azt is, hányan, kik voltak Mocsáry Antal cselédei, zsellérei (az udvarban, a faluban).¹⁴ Hogyan osztották fel a lapujtői és kotroci birtokot Mocsáry Antal, testvére Károly és nagynénje Annamária (Okolicsányi István neje) között.¹⁵

Mocsáry Antal halála után „a testvérek úgy osztotztak meg a családi birtokon, hogy II. Antalé lett Nagyfalú, Dánielé a lapujtői birtok. A leányok, Rózát kivéve, nem mentek férjhez, Pomázt kapták s a két fivér még a lapujtői határban hasított ki részükre 27 holdnyi földet, s nekik Lapujtó mikófalvi részében az un. „nénik házat” építették (mai jegyzői lak), amelynek kútjáról máig is azt tartja a palóc leány, hogy nem jó belőle inni, mert aki abból iszik, az nem megy férjhez, mint a kisasszonyok.”¹⁶

A TÖRTÉNETÍRÓ MOCSÁRY ANTAL

Kéziratban, könyvtáraink eldugott polcain még fellelhető jónéhány verse, verses elbeszélése, levele, de valójában négy kötetes megyei monográfiája, (amely szintén legfeljebb antikváriumban s néhány nagy könyvtárban található meg) tette többé-kevésbé ismertté nevét. Az elmúlt századok megyei monográfiái sorában (Radványi Ferenc, Bél Mátyás, Nagy Iván, Borovszky Samu) monográfiájának feltétlen helye van. Korában, s a történetírásban betöltött szerepe vitathatatlan. Adatai korában használható adatai. Szemlélete tipikus nemesi osztályszemlélet. E szempontokat szem előtt tartva lehet csak a történetíró Mocsáry Antaltól beszélni, monográfiáját bemutatni.

Munkájához (a dokumentumok szerint) az anyaggyűjtést jóval korábban megkezdte. 1820-ban a megyei közgyűlésen is elhangzik a kérés: „Mocsáry Antal táblabíró e nemes megye hajdani történeteit s jelen lévő állapotját leírni és közrebocsájtani szándékozván, az arra, s a nemes vármegye Levelestárházából leendő segedelem kútfőkre nézve, és némely régiségeknek, vagy a természet jelesebb productumainak megvizsgálására a nemes vármegye jóváhagyásáért, úgy szinte minden magányos földesuraságoknak és megyebeli lakosoknak a kezek közt lévő e célra szolgálható ritkaságoknak, régiségeknek vagy iroványoknak vele leendő közlésére leendő utasításokért esedezik.” A közgyűlés „a táblabíró úrnak ezen megyének díszére és bővebb ösmertetésére célzó jeles és dicséretes törekedését örömmel és hazafiúi buzgósággal vévén” mozgósítja a járások területén található földesurakat és egyéb lakosokat, hogy minél hathatósabban segítsék Mocsáry Antalt munkájában.¹⁷

A szerző maga fogalmazza meg műve bevezetőjében a monográfia szerkezeti felépítését:

„Az első kötetben leírtam a városokat, falukat s pusztákat. Ezen leírásban feltalálhatni a mostani birtokosok és lelki tanítók neveit is; A második kötetben előadtam ezen nemes vármegye különösségeit és ritkaságait;

A harmadikban a várak történeteit festettem le;

A negyedikben végre a fő s nagy embereknek emlékoszlopot emeltem.”¹⁸

A szerző bevezető sorait egy általános bevezető követi: „A magyar nemzet legrégebb idejétől fogva Szent István király idejéig, vagyis a kereszténységnek kezdetéig.” A megyei rész első fejezete a vármegye *nevének eredetével* foglalkozik, a második a megye *határait, fekvését, kiterjedésének* (hosszúság, szélesség), nagyságának adatait tartalmazza: — Porták száma 109, egész házhely 4926, melyeken a házhelyes gazdák száma 7950. Kiterjedése 777 10 □ mérföld. Lelkek száma 163.360, minden mérföldre 2025 lélek. Hossza 12 mérföld, szélessége 7 mérföld. — A harmadik fejezet a vármegye lakosságának *nyelvi, szókincsbeli* különbségeivel foglalkozik. Használatos a magyar, latin, német, tót. A hivatalos nyelv a magyar. A negyedik fejezet a vármegye *felosztását* foglalja össze. Hajdan volt Nagy Nógrád (esztergomi érsekséghez) és Kis Nógrád (váci püspökséghez tartozott). Más felosztás szerint négy járásra bontható a megye: (nevezetes városokról, várakról neveztetvén el a járások) losonci, füleki, szécsényi, kékkői. „A természet a losonci járást hegyekkel, a fülekit azonkívül forrásokkal díszítette. A szécsényi ad kenyeret, a kékkői pedig jó bort termeszt.”¹⁹

Az egyes járások bemutatása következik ezután. Minden járás általános jellemzése (földrajzi, településföldrajzi, történelmi) megelőzi a járási székhely, a mezővárosok, s a járás többi településének bemutatását.

A losonci járás

Losonc mezővárosáról kapta nevét a járás, melynek mezővárosai Losonc, Divény, Gács, Losonctugár. Olvashatunk Losonc földrajzi helyzetéről, a város, a vár történetéről, műemlékeiről, (református, evangélikus templom) kül- és belterületéről, lakosságáról, Losonc nemesi családjáról, a Gyürky családról, a Balassa család és Losonc kapcsolatáról, országos és helyi vásáraitól. „Sok jeles nemesség lakott ezen mezővárosban hajdan, ékeskedett nagy kő épületekkel; de 1703. esztendő Rákóczi Ferenc által okozott veszedelem után mindjárt 1709. esztendő, a szerencsétlen dőghalál ezerháromszáz embert ragada el.”²⁰

Olvashatunk a divényi, a gácsi várról, a gácsi posztógyárról, a város nemes családjáról, a Forgáchokról, Losonc és Losonctugár szomszédságáról, a losonctugári vásárokról, a mezőváros nemesuráról „Pilis és Pándi Szilassy Józsefről”; Abelova szülöttéről, Mikovinyi Samuról, aki Bél Mátyás monográfiájához a megyei térképet készítette; Alsósztrégova csodálatos természeti környezetéről, a sztrégovai és kelecsényi Madách családról, műemléktemplomáról, valamint 47 településéről.

A füleki járás

A régi füleki vártól kapta a járás nevét. Fülek földrajzi helyzete, lakossága, (foglalkozása, száma) a régi vár jellemző sajátosságai, a hatalmas 1619-es tűzvész pusztításai, földesurai (legjelentősebb Herceg Kohári Ferenc főkancellár), három megye nemesi közgyűlésének székhelye

(Nógrád, Hont, Gömör) — a főbb egységek a Fülek mezőváros bemutatását tartalmazó fejezetben. Településeinek száma 57. Ezek közül csak Bocsárt és Lapujtót mutatjuk be úgy, ahogy azt Mocsáry Antal bemutatta.

„Bocsár: Curiális helység, tőzsomszédja Lapujtónak és Mikófalvának;... Innen veszi eredetét a bocsári Mocsáry familia, mely ennek most is birtokában vagy on, fiú ágat illetvén ezen jószág.”

„Lapujtó, hajdan Lapintónak íratott némelyek által, de leginkább Lapu-tövétől látszik venni a nevét. Népes magyar falu. Jeles íróink igen kellemes tájnak mutatják be... Földesurái: Mocsáryak, Szontagh István, Lisznaiak és Ivánka. A régi rk. templom hegyen vagy on, s a karancs-keszi anyatemplomhoz van affiliálva. A hegynek északi oldalán nem régen épült egy kis evangélikus templom. 126 ev. lélek van itt. Ezen templom első követ március 30-án 1819. tették le, s egy esztendő alatt... felépült, hogy 20. aug. 1820... felszenteltetett.”²¹

A szécsényi járás:

Hegységekben, térségekben gazdag terület. Felső része az esztergomi érsekséghez, alsó része a váci püspökséghez tartozik, Szécsény mezővárostól kapta nevét az egész járás. Megtudjuk, hogy természeti szépségekben, termelvényekben gazdag terület. Megismerjük a város történetét, földesurait (Forgáchok, Berényi, Losonci, Szemere és Vattay család maradáka), lakosságát (összetételét, foglalkozását), országos vásárait. Olvashatunk az 1719. évi nagy tűzvészről, amikor még a Szent Ferenc szerzetbeli klastrom és templom is leégett. A járás helységeinek száma 69.

A kékkői járás:

A járás a kékkői vártól és az alatta elterülő mezővárostól kapta nevét. Természeti szépségekben, termelvényekben gazdag területe részben az esztergomi érsekséghez, részben a váci püspökséghez tartozik. Mezővárosai: Balassagyarmat, Kékkő, Nagyoroszi, Nógrád, Vadkert. Balassagyarmat a Balassa és Zichy Familia tulajdona volt. Hajdan Nagygyarmatnak hívták, „de idővel a Balassa Familia nyervén birtoka alá mint örökös jószágát, a király megegyezésével Balassagyarmat nevezetetését nyerte ezen mezőváros.”²² Megismerjük fekvését, földterületének milyenségét, termelvényeit, műemlékeit, a lakosoknak számát.

Kékkő földrajzi fekvéséről, rendszertelen településéről, lakóinak foglalkozásáról, számáról, termelvényeiről olvashatunk ezután. Majd Nagyoroszi betelepüléséről, lakosairól, arról, hogy „az 1718. esztendei cameralis felírások szerint, minden szántóföldek, rétek, erdők, malom, korcsmák, mészárszék mint a Nagy és Kisorosziak tulajdonaik, úgy vétettek fel, és hogy Gr. Stahremberg ezen Nagyoroszi mezővárost a jászteleki pusztával együtt csak 11.119 fl. 35 den. nyerte királyi adományul.”²³

Nógrád mezővárostól nyerte nevét az egész vármegye. Festői környezetéről, termelvényeiről, lakosságáról olvashatunk ezután. Majd Vadkert város természeti környezetéről, vásáraitól, lakosainak számáról, a szer-

zónék a Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos véleményéről: „1710. esztendő, az akkori császári fegyver-viselők felhányt földdel körülkerítették itten magokat, remélvén, hogy ezen tájékat Rákóczi Ferenc pusztításaitól megostromolhatják, amintis Romhánynál a szomszédságban nyert győzedelmök ide is elhatott szerencsés kimenetellel.”²⁴ A járás településeinek száma 60.

Mocsáry monográfiájában a megye mezőgazdaságáról különböző helyeken találunk egy-egy rövid megjegyzést. Ezeket jól összegezte a XX. század történetírója: „A vármegye alsó és közép tájékán tiszta búza, s leginkább rozs, nagymértékben termesztetik, melyből egy mag tizet is ad..., borból, sokféle gyümölcsökből, dohányból, kukoricából és más természetményekből is hasznokat látják... lakosai. Azonban... sok helységek a tüzi- és épületfában nagy fogyatkozást szenvednek... Északi része hidegebb éghajlat alatt fekszik..., s azért itt leginkább csak borsó, lencse, pohánka és egyéb főzelékek és... zab termesztetik. Azonban bővelkedik fával úgy, hogy a lakosok hordókat, szekrényeket, kerekeket, dézsákat, és más szükségesekeket készítenek, melyeket eladván, az alsó- és középtáji lakosoktól szerzik azt meg, amiben szükségét szenvednek”.²⁵

A monográfia második kötetében megismerkedünk a „Leveles Tár”-ral (levéltár), a Könyvtárakkal, iskolákkal, „plánták, csigák, ásványok” világával, érc és savanyú forrásokkal, fürdőhelyekkel, a „kereskedést és gazdálkodást tárgyaló jegyzetek”-kel, „fabrikák”-kal (gyárak), sóházakkal — postastációkkal, a nevezetes helyekkel, erdőkkel, térségekkel, folyókkal, a földeknek termékenységből való különbségeivel, nevezetes hidakkal, szőlőhegyekkel. Olvashatunk a természetményekről általában, az emporiális helyekről, pénz—, madártojás—, kő—, könyvgyűjteményekről. (Kubinyi Ágoston, Kubinyi András)

A levéltárakról szólva említi a megyei levéltárat és egyes nemesi családok levéltárait. A könyvtárak közül kiemeli a losonci református iskola könyvtárát, és a nemesi családok könyvtárait. Az iskolák között a losonci református gimnáziumot. Megfogalmazza a társadalomnak a pedagógusokkal szembeni követelményét: „A tanítók mind tudományokat, mind pedig szorgalmatos és példás életeket tartozzanak bebizonyítani, s csak úgy állhassanak a tanítói székbe... Az eféle jeles tanítók jutalmaztassanak meg érdemeikhez mérsékelt fizetéssel, hogy ne kényszerítessenek... élelmekről magok gondoskodni.”²⁶

Felsorolja a szerző a vármegyében található jelentősebb kastélyokat (Varbón Szentiványi Ferencé, Kisterenyén Gyürky Pálé, Alsósztrégován Madách Imrécé, Rapon Batta Pálé, Videfalván Kubinyi Andrásé, Karancsságon Kubinyi Gáspáré, Salgótarjánban Jankovics Antalé, Liptagergén Mocsáry Károlyé, Surányban a Sréter családé), fürdőhelyeket, gyógyvizeket (Garáb, Poltár, Fülek, Losonc, Esztergály, Kürtös, Ráosmulyad, Szalatnya, Tiszovnyik, Hugyag, Szklabonya, Huta, Sóshartyán, Ebetzk, Turópolya, Mátranovák, Vizslás, Bánk, Zsély). A „fabrikák” között kiemeli a gácsi posztógyárat: „Ezen fabrikában a szorgalmatos munkás ember nemcsak élelmét, hanem előmenetelét is feltalálja. Néha 100, sőt 200 ember is dolgozik benne. Télen több, nyáron pedig kevesebb. Itt esztendőnként 6000 vég... jóféle selyem—, posztó, 600 réf (rőf) kazimir, 20 vagy 30 mázsa harraszt készíttetik, mely készítmények mind illendő

s mérsékelt első kézi áron adattatnak el. Vannak itten több, nemrégiben feltaláltatott... machinak, ... mint a nyíró machina,..., a fonó machina,...”²⁷

A monográfia harmadik kötete a megye váraival, a várak történetével ismerteti meg olvasóit. Az első fejezetben szól a szerző a várakról általában. A következő fejezetből az alábbi várakat ismerhetjük meg: Nógrád, Kámor v. Komor, Fülek, Divény, Gács, Kékkő, Szécsény, Hollókő, Balassagyarmat, Salgó, Somoskő, Zagyva, Baglyas, Buják, Ecseg, Szanda, Sámson vagy Fehérkő, Ozdin, a bussai Menedék-Bástya, Gede. A teljességre törekvés igénye nélkül a fentebb felsorolt várak közül néhányról kívánunk kissé bővebben szólni.

Gács és Kékkő vára kivételével a megye várai a háborúk következtében pusztá omladékká váltak, mely várak a monográfia megjelenésének, illetve írásának idején a Ghimesi és Gácsi gr. Forgách familia maradványainak lakhelye volt.

Nógrád vára: Mocsáry Antal szerint e vártól kapta nevét a vármegye. Fülek vára: megismerjük a vár földrajzi helyét, nevének eredetét, történetét, korában betöltött szerepét. „Fülek lévén Felső Magyarországnak, kiváltképpen pedig a bányavárosoknak legfőbb oltalom-várok, ennek megvétele, s a török tábor széjjelverése azon vidéket is kiszabadította a török járom alól, mely alatt 50 esztendeig nyögött.” (1543—1593) „1655. esztendőben törvényesen meghatározottat, hogy némely várak újra megerősítessenek, nevezetesen Fülek vára is, melybe 300 lovas és 300 gyalogos fegyveresek is rendeltettek.” Megismerjük még a Koháry család, Thököly szerepét Fülek vára sorsának alakulásában. Méltatja a szerző Koháry István emberi és vezéri nagyságát. Bemutatja Koháry családfáját.²⁸

Divény vára csaknem egyidejű Fülek várával. Földrajzi helyzetének bemutatása után szól a szerző arról, milyen szerepet játszott a Balassa család Divény várának történetében; a vár szerepe Bocskai, Bethlen, Thököly, II. Rákóczi Ferenc idején, s megismerhetjük a vár rövid történetét.

Gács vára tulajdonképpen a Forgách családnak köszönheti fennmaradását. Ennek körülményeiről olvashatunk e fejezetben a vár földrajzi helyének bemutatása után. A vár „jelenlegi” birtokosa is a Forgách család tagja: Ghimesi és gácsi gr. Forgách Nepomuk János, gr. Forgách Antal fia; Forgách János és Forgách Antal együtt birtokolták Gács várát és a várost.

A szerző osztályszemléletét jól tükrözik azok a mondatok, amelyekben a Rákóczi szabadságharcról ír. A Rákóczi szabadságharc idején „e vár adott menedékhelyet a híveknek s meg is oltalmazta őket a minden oldalról sebesen repülő golyóbisok ellen.” Mintegy 2000 nemes gyűlt össze a várban.²⁹

Megismerjük a Kékkő várát bemutató fejezetből a földrajzi kép után nevének eredetét, a Balassa család eredetét, a Balassa család és Kékkő vára kapcsolatát, Kékkő várának szerepét a Rákóczi-szabadságharcban, s a vár rövid történetét.

Szécsény vára földrajzi fekvéséről olvashatunk ezután, majd rövid történetéről. 1552—1583 között török uralom alatt volt; 1642—1647 között kétszer leégett; a Forgáchok mellett Koháry István, Liptay István várkapitány szerepe volt jelentős a vár történetében; Szécsény mező-

város, illetve a vár és II. Rákóczi Ferenc kapcsolata jelentős fejezet még a vár történetében. Megtudjuk, hogy a régi várnak már csak egy kerek bástya és egy szabad ki- s bemenetelt engedő kapuja van.

Hollókő váráról olvasható, hogy első említése a XIII. századra nyúlik vissza. „A bátorságos hely keresése ösztönözte a hajdaniakat, hogy a várat mai helyére építették.” Földrajzi fekvésének bemutatása után megismerjük a vár rövid történetét. (1552-ben kerül török kézre, 41 év után kerül vissza a magyarok kezébe 60 évre, később ismét a török az úr, s 1683-ban, Szécsénnyel együtt foglalják vissza ismét a magyarok.)

A hajdani balassagyarmati várnak csak omladécai találhatók az Ipoly parton. A balassagyarmati vár is 1552-ben kerül török kézre. A vár történetéről, Balassagyarmat és a Balassa család kapcsolatáról több adalékot találunk az egyes fejezetekben. Balassa Imre 1567-ben I. Leopold császártól nyer engedelmet arra, hogy nemzetsége három várát (Balassagyarmat, Kékkő, Divény) felépíthesse, megerősíthesse. (E munka közben hal meg.)

A füleki járásban fekvő Salgó vár történetéről Mocsáry munkájából megtudjuk azt, hogy 1554-ben került török kézre, 1592-ben foglalták vissza a töröktől, de addigra már omladék volt. Hajdan az egész salgói uradalomnak feje volt. Balassi Bálint halála után a királyra szállt vissza. Majd arról tájékozódhatunk, hogy előbb gr. Volkra, majd br. Szluha Ferenc, később Jankovics Antal kapta királyi adományként.

A füleki járásban található Somoskő vár építője, építési ideje ismeretlen. (IV. Béla, Kun László idején már állt.) Olvashatunk a vár nevének eredetéről, a vár kormányzójáról, rövid történetéről (török kézen 1593-ig).

Zagyva váráról megtudjuk, hogy Bél Mátyás szerint a szarmaták építették. A cseheket Mátyás király üzte ki.

Baglyas vára omladék, története ismeretlen.

Buják vára hajdan a Báthory familiáé. Olvashatunk a vár történetéről, a vár nevének eredetéről. (Török kézen 1552—1593 között, 1663-ban ismét gazdát cserél, végül a törökök felgyújtják.)

A ma már omladék Ecseg vára gr. Forgách József és a Szemere család leszármazottainak tulajdona.

Szanda várának építője, története ismeretlen. Jelenleg a Sréter családé. Az 1460-i, csehekkel történt megütközés után omladék.

Sámson vára vagy Fehérkő a szandai várral egyidejű. Építője, építési ideje ismeretlen. Ma már omladék. A köszikla fehérségétől a „Fehérkő” elnevezés.

Ozdin várának földrajzi elhelyezését bemutató sorok után olvashatunk arról, hogy ma már csak alapjainak romjai utalnak a hajdani várra.

A magas toronnyal megerősített, bástyával körülvett bussai menedékbástya 1552-ben került török kézre.

A Nógrád megyei, Mocsáry Antal által bemutatott várak sorában az utolsó a gedei vár, amely a legrégibb várak közé tartozik. 1554-ben még áll. Mocsáry Antal szerint sem építőiről, sem harcosairól nem maradt fenn semmi az utókor számára.

A megye fő- és nagy embereivel, s cselekedeteikkel ismertet meg bennünket a szerző — 1205—1741 közötti időből — a monográfia ne-

gyedik kötetében. Ugyanitt olvashatunk „az ország történetéről, nagy és jeles embereinek megkülönböztetett cselekedeteiről 1229—1737” közötti időből. Részletesen foglalkozik a Ghymeszi és gácsi gróf Forgách család történetével. Itt találjuk a Forgách család származási tábláját (1200—1823). Utolsó helyen említi a szerző IV. Forgách Józsefet, aki Szécsény várában lakik; „mély tudományú magyar gróf, s ugyanazért jó, bölcs s igaz hazafi, aki iránt ezeknek írója 30 és több esztendőök óta egyenlő tisztelettel viseltetik.”³⁰ Több jeles okmányt, ritka könyveket ajándékozott a vármegyének. Jelentős a levelezése is.

A IV. kötet fejezeteiben a vármegye főispánjait (1108—1807), alispánjait (1283—1818) sorolja fel a szerző. Olvashatunk még a vármegye pecsétjeiről. Az utolsó fejezetben „Azon hiányosságok és fogyatkozások”-ról olvashatunk, „melyeknek orvoslások szükséges.” Észrevételeit (a közjót illető hiányosságokat) 23 pontban foglalja össze. Ezekből szólunk néhányról:

- Nincs a vármegyének főiskolája. A tehetségesebb szülők Vácra, Egerbe küldik gyerekeiket. Hiába van a ferencesrendnek kolostora Füleken és Szécsényben, ha azoknak a tanításba befolyásuk nincs!
- Ostorozza a léhűtő nemes ifjakat, akik a köznek nem használnak, sőt még atyai örökségüket is elprédálják. Ezeknek birtokait vehesse zár alá a vármegye.
- Nincs a vármegyében királyi város, ahol a kultúra kiterelbelyesedhetne. Ezért tudnak még a történetírók is keveset Nógrád megyéről.
- Nincs a vármegyében közkönyvtár. Vannak egyes nemesi családoknál könyvtárak (gr. Forgách József Szécsény, B. Prónay Lajos Kutas, Kubinyi András Videfalva) vagy pl. a losonci gimnáziumnak, de nincs közkönyvtára a vármegyének.
- Nincs a vármegyében „könyvnyomtató műhely.”
- Úgy írjanak az írók, hogy a olvasók meg is értsék azt. Szükség volna lexikonra, akkor bátran lehetne új vagy megváltoztatott szavakkal élni, mert „ha az olvasó felakadna valamely kifejezés értelmén, azt a lexikonban feltalálná.”
- A gácsi posztógyáron kívül nincs más gyár a vármegyében.
- Szükséges az utak, vizek, hidak rendbehozatala.
- Szükség van képzett és elegendő számú bábára.
- Szabályozni kell a koldulást. Minden falu tartsa el a saját szegényeit.

A történetíró Mocsáry Antal monográfiájának ismertetése után már csak az indító gondolat mellett egy záró, értékelő gondolatra van szükség: A részben felvilágosodott gondolkodású („1784-ben, az akkor még magasztos eszmékért küzdő szabadkőművességnek »Az erényes zarándokhoz« címzett, Balassagyarmaton megalakult páholyába lépett”)³¹ Mocsáry Antal adta ki 1826-ban megyei monográfiáját, mely a kor tudományos színvonalán állt, történeti forrásértékű, nyelvében is korát tükröző, szerzője osztályszemléletét magán viselő mű, melynek helye van helytörténeti irodalmunkban.

Munkássága ezen területének bemutatásához kiindulópont Vitkovics Mihály, Kazinczy Ferenc, Mocsáry Antal barátsága. E barátság írásos dokumentumai Vitkovics levele Kazinczyhoz Mocsáryról, Vitkovics versei Mocsáry Antalhoz, Kazinczy Ferenc levelei Mocsáryhoz. Az írások dokumentatív ereje mellett hangsúlyozni kell azt, hogy a levélváltások, személyes találkozások alapvetően meghatározták e barátság szellemi tartalmát.

Vitkovics Mihály (1778—1829) kora jeles ügyvédje, aki a Majthényiak és a Madáchok ügyvédjeként megfordult többször a megyében; sokat foglalkozik szépirodalommal is. A dal, az epigramma, a mese jó tollú művelője. Vonzódik a színi irodalom felé is. Kazinczy, Mocsáry, Vitkovics „triász” mellett tagja a Horváth István, Szemere, Vitkovics „triász”-nak is, melynek célkitűzése: „Kazinczy irányát a fővárosban képviselni és közhatását támogatni.” Prózájában a legjelentősebbek a levelei. Tösgyökeres magyarság, nagy nyelvgond jellemzi munkáját. „Szerette, ha a jók szerették s dicsérték. . . S ebben nem is volt hiánya. Kazinczy, Berzsenyi epistoláikkal, Virág, Szemere, Kulcsár, Verseghi versezetekkel tisztelték meg nevét.”³² Kazinczyhoz 1810. október 16-i levelében leírja találkozását Mocsáry Antallal. „Pomázon szerencsém vala megösmernednem Bocsári Mocsáry Antal úrral, aki tégedet, barátom jól ösmer és különös tisztelettel tart literátori sok érdemeidért.” Szól a továbbiakban Mocsáryról, a költőről. „Megvallotta, hogy ő örömebb hexametrizálna, de sok munkájába kerül. . . Ő, amint mondja, egyedül a maga időtöltéséért, és nem másért, dudolgat.”³³

A barát Vitkovics közvetlenül is fordul Mocsáry Antalhoz. Verssel köszönti névnapja alkalmával. Magasztalva említi nevét azért is, mert szíve örömét jelenti neki a vele való barátság: „Fesse ez a két vers . . . szívem örömjét, Add meg, s lelkem ezért téged áldani fog.”

Ügyvédi munkája közben időnként feledí a költészetet. Mocsáry Antallal való barátságának köszönheti, hogy újra írni kezdett. Bár sokszor kedvét is veszítette:

*„Nincs becse most a szép tudománynak, s hasztalan ember
Aki poéta nevet mai világban visel.*

*Ámde Pomázra jövén, veled, jó férfi, Mocsáry,
A magyar istenség engem összehozott.
Ó véled, kinek ősz hajait régóta borostyán
Fekszi, s sok érdemidért Hunnia áldva becsül.”*

Vitkovics az ember, a költő Mocsáryt egyaránt dicsőíti. Bízik abban, hogy a bölcsek meg fogják kedvelni, s hogy Mocsáry kebelébe fogja zárni mint barátot:

*„S verseimet verssel visszafizetni fogod.
Több jutalom nem kell, gazdag leszek untig ezáltal,
S mennyei érzéssel töltik el életemet.”³⁴*

Kazinczy—Mocsáry barátsága tükröződik Kazinczynak Mocsáry Antalhoz írt leveleiben. Tisztelt barátjának nevezi, jókívánságaival árasztja el pl. az 5626. sz. levélben, „Isten távoztasson el Tőled és tiedtől minden-minden kedvetlent és árássza rád legjobb áldásait.” A barátságot minden-nél többre tartja. „Jó embernek sohasem hal meg a barát, él az ő szívé-nek még a sírban is” — írja „tisztelt kedves barát”-jának 1829. okt. 22-én. 1830. február 12-i levelében így búcsúzik: „élj szerencsével tisztelt kedves barátom”. 1830. szeptember 30-i 5221. levelében „érzésben és gondolko-dásban velem rokon atyafinak” nevezi Kazinczy Mocsáry Antalt, s mélt-atja monográfiáját. „Te azzal a munkával olvasóidnak kincset adál, ma-gadnak felejtethetetlen dicsőséget szerzel.” Mocsáry Kazinczynak hasonló baráti hangon ír, s beszámol saját családjáról. Az 5351. sz. (1831. jún. 19-i) levélben Szemere üdvözlétét is tolmácsolja Kazinczy Ferenc Mocsáry An-talnak. Testvéréhez, Kazinczy Klárához írt levelében beszámol Kazinczy a Mocsáry Antalnál tett látogatásáról. Az 5393. számú levélben Kazinczy beszámol barátjának, Mocsáry Antalnak, az ország északi, északkeleti részén pusztító járványról, a koleráról; E levél zárósorai is a kettőjük közötti mély barátságot dokumentálják. „Élj szerencsésen, édes barátom Te és házad népei... Ajánlom magamat barátságos emlékezetedbe.” Kazinczy Eugénia megjegyzése szerint ez volt az utolsó levél, melyet Kazinczy életében írt. (Ugyanis kolerában hirtelen halállal halt meg, 1831. augusztus 23-án.)³⁵

Kazinczy 1831-ben, miután az Akadémia ülésén résztvett, hosszan időzött barátjánál, Szemere Pálnál Pécelen, hosszú ideig ismeretlen mun-káját is ott írta 1831. május 18-án. A dokumentum címe: „Kazinczy útja Pannonhalmára-, Esztergomba, Vácra.” Kazinczy ebben utolsó na-gyobb utazásának élményeit, történéseit dolgozta fel, s dedikált példányt küldött belőle Mocsáry Antalnak.

„Tisztelt barátom,
Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra tett utamat megírni, s sajtó alá eresztetni sok tekintetek indítottak. Vedd kedvesem egy nyomtatványát. Nem nagy dolog; négy napomba került a megírása, de a jónak sok magvát hintettem el benne, s Te lelked azokra könnyen ráismer. ... Ajánlom magamat nagybecsű barátságodba.”

— „Kazinczy útja Pannonhalmára” című könyv, mely ezt a kéziratos Kazinczy ajánlást tartalmazta, a losonci kollégium könyvtárából került Pozsonyba. Ott talált rá a cikk szerzője.³⁶

A szépiró Mocsáry munkásságában külön fejezet a nyomtatásban megjelent és a kéziratban maradt művei.

Nyomtatásban megjelent művei:

- A tisztelt barátság, vagy Aurelius és Martzia, Bp. 1805.
- Egy római történet (névtelenül), Bp. 1804.
- Verse báró Révay János bányagrófi beiktatása alkalmával, Selmec 1819.
- Az emberi sors meggondolásából származott elmélkedései és fohász-kodásai egy magát igazán megesmért szívnek, Pest 1810. (németül is megjelent)
- A Vág vizének áradása Nyitra vármegyében a pöstényi fürdőben, mely

- is kezdődött 26. auguszt. 1813., s innen következett sokaknak veszedelme. Ezen szomorú rajzolat egy pontig igaz történet versekbe foglaltatott. Pest é.n.
- Az alsószkálnoki könyvtár emlékére mondott beszéde megjelent a Solennia évkönyvben. (X. Buda 1819.)
- „Néhai tiszteletes és tudós Laurentzy János uri-nemes Kis-Honthi ke-
rület alsó-szkálnoki helységében augasza vallást követők nyolc esz-
tendők alatt volt az Isten szava példás hirdető papja és ugyanott a
közkönyvtár hiv gondviselője; az ő áldott hamvainak emlékezetére” —
megjelent a Solennia évkönyv XI. kötetében.
- „In idem XIII. Septembris 1825. solennitatis XVII. Bibliothecae pub-
licae Alsószkálnokiensis sincera valedictio Antonii M.” (közöltetett a
Solennia XV. kötetében).
- Megjelent még két felolvasása a „Solennia”-ban, melyeket 1823. szeptem-
ber 13-án az alsószkálnoki könyvtár gyűlésén tartott:
 - a) „A XIX. század elein az igaz keresztényi vallás, miféle új tévelygés
által renditetik meg.”
 - b) „Az ember élete egy bizonytalanságokban szorgalom, de annak bi-
zonyos a Halála.”
- Költeményei a Magyar Kurirban (1803.)
Ajándékban (1821.)

Kéziratban maradt művei:

- Vegyes tárgyú költemények (1816—1820.)
- Nagy Iván: Nógrád vármegyei költők verses munkái (1735—1833.)³⁷
Fentebb felsorolt művei közül nem szólhatunk a Solennia évkönyvben
megjelent munkáiról, miután a Solennia kötetek könyvtárainkban nem
voltak megtalálhatók. Hasonlóképpen nem sikerült hozzájutni a névtelen-
nül (Egy római történet) megjelent munkájához, valamint a báró Révay
János bányagróf beiktatása alkalmával írt verséhez. A többiről az aláb-
biakban szólunk több-kevesebb részletességgel.

A tisztelt barátság... című munkája bevezetőjében az olvasóhoz for-
dul. Megjelöli munkája témáját „Egy ártatlanságnak és az egyenességnek
vezérlése alatt szenvedő szívnek esetét” fogad olvasni. Szív és elme vezérli
az emberi cselekedeteket — olvashatjuk a bevezetőben a továbbiakban —,
s ha ebben hiba van, hogyan lehetnek a mi cselekedeteink helyesek és
jóak? Érezzük át felebarátaink örömét, bánatát. Ember légy, s olyan, hogy
haláloddal a magad tetteit magaddal viszed, s azok miatt ne kelljen szé-
gyenkezned.

Munkáját Seneca írásainak hatása alatt alkotta, egyébként minden-
ben a természetet kívánta követni. Régi történetet ír mai (korabeli) elő-
adásmóddal. A versben írt dráma, a verses történet szereplői: Polybus,
a pusztában élő öreg, ennek fia Bevius, annak felesége Martzia; jó neve-
lésű, érzékeny ifjú Aurelius, Mavius, volt katona, aki az öregnek és
Aureliusnak barátja, szerepel még egy orvos és két szolga.

A párbeszédek során kibontakozó történetben nem elsősorban az ese-
mény a fontos, hanem a szereplők énje, egyénisége. Polybus, a pusztában
élő öreg bölcsességét, életszemléletét a természetben élő emberek egyszerű
gondolkodásából nyerte. „Az igaz szerencse a belső nyugalom. Ember,

kezedben hatalom, de azt úgy használd, hogy kár ne következzenek.” Polybus és Aurélius közötti párbeszéd során mutatkozik meg tulajdonképpen mindegyiknek az igazi énje. Szenvedett, csalódott mindkettő. De Polybus mégis tud reménykedni, s Auréliusnak is azt tanácsolja. „Tanulj, reménykedj, s menj vigyázva!”

Aurelius tulajdonképpen akkor tud meg Polybusról többet, midőn Maviust adja mellé kísérről Polybus, s útközben beszélgetnek. Ekkor ismeri meg Aurélius Mavius életét is. Megismerjük még a történet során Martziát, Bevius és Martzia szép szerelmi történetét, Aurélius szerelmét Martzia iránt. A bölcs véleménye Martzia és Aurélius szerelméről:

*„Elmé (Aurélius) a vezéred légyen! s nem a szíved!
Mert csak könnyen lehet szerencsétlen réved.
Szabad volt szeretned őtet és ő téged,
De hogy azt folytassad, azzal vágod léked!
Mert ez levele is Téged erre intett!
Amidőn bucsuza, s minden jót hintett,
Bucsuzz Te is tőle feledékenységgel,
Élj, de jól vigyázva mértékletességgel!”*

Polybus tanácsa Auréliusnak: Forduljon a könyvekhez, a fákhöz, az erdőhöz s vigasztalást fog találni. Tanuld meg, „a szenvedőt az idő gyógyítja.” Aurélius azt tervezi, hogy elrendezi házanépét otthon, s jön Polybus mellé önkéntes száműzetésbe. Közben meghal apja. Írgyli Martzia férjét, hogy liyen jó, szép asszony él jobbján. S ha már övé nem lehet Martzia, feledni szeretné. Közben beteg lesz. Orvos, s ismerősei gyógyítják, vigasztalják. Martziának fia, később a férje is meghal. Martzia barátja szeretne maradni a bajban, szenvedésben is. Martzia haldoklik, birtokát, gyermekeit Auréliusra bízva. Kéri, vegye az árvákat szárnya alá. Aurélius élete célt, értelmet kap, bár ereje fogytán Martzia holttestét látván. Legalább a sírontúl szeretne Martziával egyesülni. Tanulnia kell szenvedni; hiszen élnie kell, holott legszívesebben ő is meghalna. „Szenvedd békeséggel a rád mért életet” — vigasztalja önmagát.

Sírfeliratát még életében elkészítteti. Találkozzon Martziával legalább a sírontúl, hamár az életben nem lehettek boldogok. Polybus életbölcseisége segít Auréliusnak az élet nehézségeinek elviselésében.

A mű értékét elsősorban gondolati magva adja. A barátság, mint mindent legyőző érzés, az örök, nem korhoz kötött bölcs gondolatok (tanulás, természetszeretet, természethez menekülés) biztosítják Mocsáry ezen munkájának fennmaradását. Formai megoldások, verselés, műgond szempontjából nem tartozik „A tisztelt barátság” című műve a jelentős alkotások közé.

„Az emberi sors...” című munkájának bevezetőjében is olvasóihoz fordul a szerző. Hosszas betegségből épült fel, s lábadozása ideje alatt volt alkalma elmélkedni a világ dolgairól, a mindenhatóról. „Céлом énnekem ezzel a szokott egyenességemmel való előadás, mely a szívemből jó, vedd azt jó szívvel, mert szándékom egyenes, foháskodásaim tiszták.” „Bármely cikket elolvassva kegyes olvasóm, magadba szállsz és a Teremtőhöz fordulsz, az már nekem jutalmam.”

A világi szerencse mulandó boldogság. A büszkeség, felfuvalkodottság, a durva erkölcstelenség nap mint nap előfordul; — kéri olvasóit,

kerüljék azokat. A jó erkölcsök legyenek emberi fegyvereink a tehetetlenség, az irigység, s egyéb ellen — olvashatjuk „az előljáró beszéd”-ben a továbbiakban.

Különböző korú, nemű, foglalkozású, természetű egyének elmélkedései, fohászzkodásai váltják egymást ezután. Pl. a gyermek, az ifjú, a leányzó, a házas ember, a már férjnél lévő asszony, a betegségből lábadozó ember, az élemedett öreg, a papi rendbe tartozó ember, a katona, a nagyméltóságban lévő ember, a szegénysorsú-, az irigyek által elnyomott-, a bírói hivatalba lépő ember elmélkedései és fohászzkodásai. Végül „az én elmélkedésem, az én fohászzkodásom” olvasható Mocsáry „Az emberi sors” című munkájában. Ismerve az egyház szerepét, a vallásos neveltetés mélységét, kötelező voltát korában, nem lepődhetünk meg, hogy a szépíró Mocsáry Antal tollából ilyen vallásos jellegű próza is megszülethetett.

„A Vág vizének áradása...” című verses elbeszélésében azokat a szörnyű napokat énekli meg, (augusztus 26—30-ig) amikor is a Vág vize kilépett medréből, s iszonyatos pusztulás járt nyomában.

*„A vizözön mindent, amit elől talál,
Elragad! A Vággal rohan a bus halál.
Meg sem tudjuk honnan jön hirtelen árja,
S három órák alatt ki-ki estét várja.”*

Buzakévék, házfedél, bölcső, ember, jószág mind-mind a habokban. Senkit, semmit nem kímél az iszonyú ár. Akiket ki tudnak menteni a habokból, a kőfogadóban helyezik el. Gr. Hunyadi József és cselédje, gr. Aponyi József siet a szerencsétlenek segítségére.

*„Valamit tehetett e két gróf azt tette,
Sok embertársait Haláltól mentette.”*

Már több mint ötszáz menekült van a fogadóban. Az élelem fogytán (augusztus 28-a) A két gróf kompot csináltat, azzal hoznak ételmezt a kiementetteknek.

Augusztus 29-én kezd a víz apadni, s kezdenek a menekültek reménykedni szabadulásukban.

A szerző Mocsáry szemlélete mutatkozik meg abban, ahogyan a vész hiteles leírása mellett a szerencsétlen, mindenüket elvesztett felnőttekhez, gyerekekhez szól:

*„... tanulj, ne zugolódj, ujulj,
Lassan szorgalommal, s jó tanáccsal indulj,
Ahonnét nem is vársz, onnan jó az áldás,
Csak benned ébredjen a hív hálaadás.”*

Augusztus 30-án kisüt a nap, lassúbbodik a víz árja. A szerző így kiált fel örömeiben:

*„Barátaim! Örvendezzetek!
Im a napfényt látjátok,
A mültra emlékezzetek.”*

Az embereknek, állatoknak élelmet kell szerezni, s lassan megindul újra az élet. Sokan maradtak hajlék nélkül.
Hozzájuk így szól a szerző:

*„Sajnállak kétképpen: egy, hogy elestetek,
Más, hogy ti rajtatok nem is segíthetek
Marad még főkincsetek az, hogy mégis éltek!*

Bízzatok!”

Vitkovics Mihály Kazinczyhoz írt, fentebb idézett levelében fogalmazta meg Mocsárynak a költészetről vallott elveit: „Ő... egyedül a maga időtöltéséért, és nem másért, dudolgat.” Mocsárynak ez az elve valóban érvényesült a gyakorlatban, akár verses elbeszéléseiről, nyomtatott vagy kéziratban maradt költeményeiről van szó. Ezért nem kérhetjük különösebben számon a verstani, stilisztikai ismereteket munkáit idézve.

A Magyar Kurir 1803. esztendőre (Dr. Decsy Sámuel és Pántzél Dániel által III. Fertály esztendő, Bécsben 1803.) Toldalék II. fejezetben jelent meg felesége halálát megéneklő (páros rímű, 4 soros versszakokban írt) verse: „Néhai Tekintetes Nagyréti Darvas Mária asszonynak 14 hónapi és 6 napi betegeskedés után Pesten, ahol gyógyíttatott, ezen folyó 1803. esztendőben június 6. napján lett meghalálózásáról.”

Nem akarja elhinni a valóságot, azt, hogy felesége nincs többé. Semmi sem enyhíti fájdalmát. Pedig tudomásul kell vennie a megváltoztathatatlant.

Hét élő gyermekét árván hagyta a meghalt édesanya. Hiányzik az anyja, a társ, a jó gazdasszony.

*„Jöjj vissza Te hív Társ! — s hosszabítsd éltemet,
Nyugtasd meg házadat! — s boldogítsd létemet!
Nem jössz? — ó fájdalom! — s nincs gyógyító eszköz?
Mert halandó voltál! — mindennel így ez köz!”*

15 évet töltöttek együtt, ami számára kevés idő. Ha nincs segítség, ha felesége halott, csak azt kéri:

*„Végy gyorsan ő hozzá — kibem éltem vala
Hogy feltaláljam azt — ki tölem elvála,
Megyek őutána örömmel — s nem félve,
Mert tudom, fellelem személyét szemlélve!”*

A vers értékét a fájdalom érzésének, a hitvesi szeretetnek megéneklése adja. Formai, verstani (rím, szótagszám) szempontból több kívánnivalót tudnánk felsorolni.

Hasonlóképpen elsősorban tartalmi s nem műfaji értéke miatt kell külön szólnunk a kéziratban maradt verseiről. „Tisztelendő Királyi Ignác Tek. Nemes Nógrád vármegye táblabírája karancssági plébános úr, amidőn a szécsényi kerületbeli viceesperessé leve” verssel köszönti Mocsáry Antal. Királyi Ignác is versben válaszol, és ezt követi Mocsáry Antal újabb verse Királyi Ignáchoz. (1808) Köszöni a barátságot, barátja hozzá

intézett levelét. Nagyobb és méltóbb örömet nem ismer, mint a versírás vagy olvasás; a poezisben, a tudományban nyer vigaszt.

*„Találom azt, amit a világ nem adhat,
A többi mulatság miattam maradhat.”³⁸*

gr. Forgách Antal sirhalma felett gyászbeszédet mond: „Néhai Mélt. gr. Ghymessi és Gácsi idősebb. Forgách Antal úr hamvainak.” című munkájában.

*„Itt nyugszik a hamva egy törzsökös nemnek,
Érdemes Tagának, s gróf eredetének,
Forgách Antal volt ez, mi, élt, János fia
Nagyokra érdemes, s nagyok onokája
Szorgalommal vitte kötelességeit,
Hűséggel szerette nagyot, s szegényeit.”*

Szeme könnyben úszik, szíve vérzik a fájdalomtól, hiszen barátját veszítette el.³⁹

Könnyedebb hangvételű, az élet derűsebb óráit óhajtó s elképzelő verse „A hajdani örömnék emlékezete, vagyis Dámon és Dafne megújított társalkodások egy tüneményvel. Pásztori dalban.”

Dámon és Dafne keresik egymást. Elképzelt és valódi találkozásait írja le Mocsáry Antal, mely tényekben és elképzelésekben az ő érzés- és gondolatvilága is fellelhető. Dianának templomában hálával adózik:

*„Nagy Istenség! Előtted áll
Egy alázatos teremtmény!
Ki, ha itt kegyelmet talál
ugy nem vész el a remény.”
Diana halk sóhajtással felelt fohászára:
„Remélj! meg ne csüggedj! — Nézz a jövőökre,
Várj, mondom boldogabb, s érted jobb időkre.”⁴⁰*

Sorstársának, özvegytársának vigasztalására írja „Néhai Nagyságos Hajóssy Johanna asszonynak, Tekintetes, Nemes és Tudós Szentevitz Kovachich Márton úr volt hitestársának emlékezetére és már özvegyinek vigasztalására” című versét. Johanna asszony 24 évet élt. Árván hagyta fiát, férjét. A férjhez fordulva kéri őt, fogadja el, hogy az embernek szenvednie kell itt e földön. Szokjon az özvegység gondolatához. Nevelje fiát becsülettel. Az Úr kegyelmét, vigasztalását kéri, hogy a fájdalmat el bírja viselni.

Verstani remeknek ezt a munkát sem nevezhetjük. Az emberi együttérzés, a fájdalomban osztozás gondolatának reális megfogalmazása miatt érdemel a vers említést.⁴¹

Vegyes tárgyú költeményei (1816—1820) összefoglaló cím alatt az alábbi verseit találjuk: „A Napnak fogyatkozásáról, mely 19. nov. 1816. délelőtt 11—12 óra között történt.” Meglepi a szokatlan természeti tünemény. Gyönyörködik benne.

Elhunyt ismerős hamvai fölött elmélkedik. „Egy, a legfőbb virtussal tündeklett, de a fájdalmas egyre halmozott betegségektől sínlődve megemésztetett XXXIII. esztendeiben fiatal úri-asszonyság áldott hamvainak egy tisztelt atyafi barátja emlékezetül” című versében. „Egy nagy

lélek eltűnt, itt fekszik gyászteste; áldások szállnak ártatlan halmára.” Szenvedés volt az élete, de most már pihenjen nyugodtan „Egy dísz az asszonyi nemnek!” — Érzi, hogy az ő sirját is nemsokára megássák. De áldja az urat, mert neki köszönheti eddigi életét.

Tollgyakorlat, játék a szavakkal szinte: „A magyar poétákhoz és azon poézis kedvelőkhöz egy nem poétától tett tisztelet” című verse. Tisztelettel köszönti az igazi költőket; kéri őket, hogy az igazságtól, jó erkölctől ne hajoljanak el. Bátran, szépet írjanak, legyenek szívesek az őket tisztelőkhöz, s ezt a tiszteletet meg se vessék.

*„Boldog légy hát,
s engem szeress,
bár poéta nem vagyok
mert tisztellek, s mást ne keress
bennem!”*

„A nagyméltóságú Brunszvik József tárnok és Nemes Nógrád vármegyei főispán úr képét látván, ugyanő excellenciája előlülése alatt, csak ceruzával a gyűlés alatt” néhány elismerő, tisztelő szót vetett papírra.

Tiszteleg „Néhai méltóságos ludányi Bay Ferenc úr fels. cs. kir. udvari tanácsos, szent István rende, keresztes vitéze és fels. septemviratus assesspra áldott hamvainak.” (1820. február 20.)

„Egy szelíd öngyilkos hamvederére tett áldás”-ról olvashatunk a fentebb írt cím alatt. Zárógondolata: „Nyugodjon hát enyhejében, / Bajt nem érző álommal, Nyugodjon Föld csend ölében / áldott nyugalommal.”⁴²

A Nagy Iván által szerkesztett Nógrád vármegyei költők verses munkái (1735—1833) című kéziratos kötetben Mocsáry Antal tollából öt vers található. Megéneklí kedves kanári madárkájának pusztulását.⁴³ Schifner Lőrinc kir. sőházi ellenőr halálára, s a 83 évet élt gr. Berényi András halálára is versben emlékezik. Azonos a témája a következő versnek is; halotról ír, annak érdemeit, nagyságát méltatja: „Bay Ferenc septemvir gyászemlékére... 1820. február 24-én”⁴⁴ A Nagy Iván által csokorba gyűjtött versekről elmondhatjuk: szép emberi cselekedet halott barátról, ismerősről megemlékezni, tetteit, nagyságát az utókor számára megörökíteni, de mint versek, erőltetett rímeikkel, mondatszerkezetükkel nem sorolhatók a kellemes olvasmányok közé.

Ismertetésünk nem lenne teljes, ha a nyelvész Mocsáry Antalról nemoznánk röviden. „Felelet a Tudományos Gyűjtemény 1818. esztendő II. kötet 122. lapján tétetett jutalom kérdésre: Cs és Cz, vagy pedig inkább Ts és Tz lenne a magyar nyelvnek helyesebb írásmódja?” A kérdésfelvetés, illetve a válaszadás körülményeiről, önmaga véleményéről az alábbiakat olvashatjuk: Hajdani elődeink írták a „C betűt CS-vel vagy CZ-vel, csak ezen utóbbi században vétetett a CS helyében a TS és a TZ. A mostani némely új írók vetélkedésbe eredtek egymás között, s azt írta nemrégiben az egyike, hogy a magyar nyelvnek nincs C betűje. A másika a TS és TZ betűket veszi helyesírás módjának; a harmadik megtartja a CS és CZ betűket.” A vitának véget akartak vetni a szakmai berkekben. Egyikük szerint a helyes írásmód a C mellé S és a C mellé Z, pl. cserép, csiga, czédrus.

Mások a szó eredetének vizsgálatát javasolják annak eldöntésére, hogy Cs írható-e, vagy TS. Pl. a BARÁTSÁG szó töve „BARÁT” — ez nem írható CS-vel, csak TS-sel.

Probléma még a régi nemesi családnevek írása. Erről Mocsáry Antal véleménye... a régi magyar familiák nevei, melyekben C betű vagy, mindenkor C betűvel irattatik ma is, és fognak is úgy iratni, mert a régi donatiojok, királyi levelek aszerint vannak.” Némely régi familiák Cs-vel, az újabbak TS-sel vagy TZ-vel írják neveiket.

A végső összegzés — az előbbieket mellett — e vitában: „... ez írónak az az alázatos kérése a magyar tudós társaság előtt: Méltóztassék csak a fent kitett helyes okokra nézve is a C betűt, azt elébb helyben hagyni, oltalmazni, és a magyar tudós publikum által megtartani. Máskülönben nagy egyetnemértést húzna maga után és a nyelvben zűrzavart okozna. Más az, hogy azon régi nevezetek a magyar familiák között csak ugyanúgy, mint eddig írnák ezentúl is neveiket alá.”⁴⁵

E kis adalékkal a polihisztor Mocsáryról alkotott véleményünket talán sikerült kissé bővítenünk. Földesúr, közeleti személyiség (néha egyszerre több pozíció betöltője), történetíró, szépíró (vers, verseselbeszélés, rimes levél), nyelvészettel foglalkozó egyén egyszerre. Az, hogy a különböző területeken különböző szinten nyilatkozott meg, talán magyarázható polihisztor voltaival. A színvonalkülönbség nem mentség, csupán magyarázat, de ahhoz, hogy teljes, átfogó képet nyerjünk kora (1757—1832) Mocsáry Antalfjáról, életének, munkásságának minden területét meg kell ismerünk.

Korában így összegezték életét és munkásságát: „... A tudományok végiglen kedvesek voltak nála, mint melyekben a Jóság, s Emberség hatalmas eszközeit látta; ...

Szolgáltala előbb Nógrádot mint főszolgabíró, de szolgáltala utóbb ezen Vármegyének leírásával is, mely munka neki maradandó tiszteletet szerze. A poesisben, noha ezúton nem látszott koszorút kérni, ..., nagy örömet találta. Dolgozásait mély érzés szülte; s rimes levelei azon számos barátságot mutatják, melyben több nagyokkal állott. ... „Élni, s élni hagyni” — legkedvesebb szavajárása”⁴⁶ — s ebben tükröződik egész életszemlélete is.

JEGYZETEK

1. Bakos József: Kazinczy Ferenc ismeretlen ajánló sorai „Kazinczy útja Pannónhalmára...” című könyvének Mocsáry Antalhoz küldött példányában. Az egri Tanárképző Főiskola Évkönyve VII. Eger Hungaria 1961. 641—643. o.
2. Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád. Szerk.: Borovszky Samu, Bp. 1911. 609. o. Nagy Iván: Magyarország családi címekkel és nemzedékrendi táblákkal, Pest 1860. Kiadja Ráth Mór, VII. kötet 519—523. o.
3. Nógrád megyei Levéltár (továbbiakban NmL) Nógrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai, jegyzőkönyvek (továbbiakban Nm. Kgy. Jkv.) 836/1809.
4. NmL. Nm. Kgy. Jkv. 790/1801.
5. NmL. Nm. Kgy. Jkv. 926/1811.
6. NmL. Nm. Kgy. Jkv. 20/1816.
7. A bocsári Mocsáry család története. Írta: Mocsáry István Budapest 1917. Kézirat 40—41. o.
Színnyel József: Magyar írók élete és munkái IX. kötet, Bp. 1903. 61—62. o.
Magyar Irodalmi Lexikon, Akadémiai Kiadó Bp. 1965. 2. kötet 256—257. o.
Magyar Életrajzi Lexikon, Akadémiai Kiadó Bp. 1969. 2. kötet 223. o.
Nagy Iván: Id. mű 519—523. o.

8. NmL Nm. Kgy. Jkv. 306/1800.
9. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) P szekció 504. Mocsáry család levéltára No. 1—138. 384—385. fol.
10. NmL Nm. Kgy. Jkv. 1249/1818.
11. NmL Nm. Kgy. Jkv. 823/1801.
12. MOL P. szekció 504. 331. fol.
13. U. az 324. fol.
14. U. az 374 fol.
15. U. az 375. fol.
16. Mocsáry István: Id. mű 53. o.
17. NmL Nm. Kgy. Jkv. 1410/1820.
18. Bocsári Mocsáry Antal: Nemes Nógrád Vármegyének Historiai, Geographiai és Statistikai Esmertetése. Rézre metszett rajzolatokkal négy kötetben, Pesten 1826. Petrózai Trattner Mátyás betűjével.
19. U. az I. kötet 61. o.
20. U. az. I. kötet 71. o.
21. U. az. I. kötet 159., 176—177. o.
22. U. az. I. kötet 301. o.
23. U. az I. kötet 309. o.
24. U. az I. kötet 313 o.
25. Nógrád megye története I. kötet 896—1848. Írta Belitzky János. Kiadja a Nógrád megyei Tanács Végrehajtóbizottság Salgótarján 1973.
26. Mocsáry Antal: Id. mű 2. kötet
27. Mocsáry Antal: Id. mű 2. kötet, Belitzky János id. mű 310. o.
28. Mocsáry Antal: Idézet mű 3. kötet 48. o.
29. U. az 111. o.
30. Mocsáry Antal: Idézett mű 4. kötet 225. o.
31. Mocsáry István: Id. mű 49. o.
32. Vitkovics Mihály munkái. Szerkesztette Szvorényi József, Bpest 1879.
33. Vitkovics Mihály válogatott levelei. Szerk.: Szvorényi József Levelek Kazinczy Ferenchez XXIV. levél (Bp. 1879.)
34. Vitkovics Mihály költeményei. Kiadja Szvorényi József Bp., 89., 118., 143. o.
35. Kazinczy Ferenc Levelezése. A MTA Irodalomtörténeti Bizottságának megbízásából közléteszi Dr. Váczy János, XXI. kötet (1829. január 1—1831. augusztus 20.) Bp. 1911., MTA kiadása. Kazinczy Ferenc Levelezése. A MTA Irodalomtörténeti Bizottságának megbízásából... közléteszi Harsányi István, XXII. kötet (1764. december 3—1831. augusztus 15.) Bp. 1927., MTA kiadása.
36. Bakos József: Id. mű
37. Mocsáry István: id. mű
Szinyei József: id. mű
38. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (továbbiakban OSZK. Kt.) 1931. Quart. Hung. II. 177—179., 181—183., 184—187., 190—192. fol.
39. OSZK. Kt. 1931. Quart. Hung. Egyveleg iratok I. k. 1703—1826. évekből. „Történelmi, politikai okmányok és levelek, alkalmi beszédek, gunyiratok, versek és egyéb érdekes és éles feljegyzések. Összefűzte Nagy Iván 1864.” 175—176. fol.
40. OSZK. Kt. 1931. Quart. Hung. I. k. 162—166. fol.
41. OSZK. Kt. 112. Fol. Lat. 235—241. pag.
42. OSZK. Kt. 708. Quart. Hung. Vegyes tárgyú költemények 1816—1820. 1—4, 5—8, 9—11, 15., 16., 19—21. fol. Az utolsó előtti versre lásd a 45. jegyzetet.
43. Ajándék. 1821. évf. 63—64 oldal
44. Megjelent Nemes Nógrád vármegye... Esmertetése I. k. 108., 172—173., 255., 258—259. o.
45. OSZK Kt. 21. Quart. Hung.
46. Jelenkor 46. szám 1832 június 9. (szombat) Pest

PRAVNOVSZKY MIHÁLY

PULSZKY FERENC A SZÉCSÉNYI FÖLDESÚR

1846. április 30-án, a Jelenkor 34. számában a hírek között az alábbi kis tudósításra bukkanhattak az olvasók: „Majd minden lap közlé már azon hírt, miszerint Nógrád megyei Szécsényt Pulszky, hazánk egyik jelesb fia 700 ezer p. fton vette meg.” Bár a hír mindössze egy mondat, s terjedelme sem volt több két sornál, mégis igen jelentős volt. Azt jelentette, hogy a XIX. század politikájának egyik vezéralakja, — ekkor még csak a reformkori küzdelmek aktív résztvevője — nógrádi birtokos és nógrádi lakos lett. Ettől az időtől kezdve egészen a 70-es évekig személye Nógrád megye és elsősorban Szécsény mezőváros történetétől is elválaszthatatlan.

Jelen tanulmányban ezeknek az esztendőeknek az eseményeit kívánjuk nyomon követni. Hogy bizonyos összefüggéseket a helyi és országos események között megvilágítsunk, óhatatlanul szükséges lesz Pulszky Ferenc életének azon korábbi és későbbi részleteit is érintenünk, amelyekben csak közvetve szerepel Szécsény, illetve Nógrád megye.

ÉLETE 1846-IG

A lengyel eredetű Pulszkyak a XVIII. században költöztek be Magyarországra, Eperjes városába. Protestánsok voltak, s az üldöztetés elől menekültek. Nemcsak magyarságuk, de nemességük sem régi keletű, 1741-ben szeptember 13-án kaptak meg címeres levelüket.¹

Pulszky Ferenc apja második házasságából született 1814. szeptember 17-én. Pulszky Károly gondos nevelésben részesítette fiait. Külön házitánítók nevelték őket, közülük az ifjúra a legnagyobb hatást Lange professzor tette, aki a görög-római történelemből adott órákat. Az ő révén jutott először kezébe a kor híres német liberális újságja, az augsburgi Allgemeine Zeitung, amelyből tájékozódhatott az európai politikai élet viharos eseményeiről.

A csak németül beszélő fiatalembert Miskolcra küldték magyar szót tanulni. Az ott töltött esztendő alatt ismerkedett meg a magyar irodalommal, itt vette észre, hogy valami új, valami más van kibontakozóban a magyar társadalomban.

Visszatérve Eperjesre, abban a híres kollégiumban folytatta tanulmányait, ahonnan a magyar irodalom, történelem olyan jeles alakjai kerültek ki, mint Sárosi Gyula, Irányi Dániel, Kerényi Frigyes, Lisznyai Kálmán, sőt Kossuth Lajos is e kollégium növendéke volt.

Am a kollégiumi szellemnél nagyobb hatást tett rá anyai nagybátyja, a kor híres műgyűjtője: Fejérváry Gábor. Ez a nagy műveltségű, európai szellemű tudós 1829-ben költözött Eperjesre, s felismerve Pulszky tehetségét, „önkéntes” tanárjává vált és megszerettette fiatal unokaöccsével a régészetet, a tudományok művelését. Az ő társaságában indult útnak 1833-ban első külföldi útjára — a reformkori magyar utazók közül az elsők között — Pulszky Ferenc. Útba ejtették Pozsonyt, ahol az éppen ülésező diétán láthatta, hallhatta az országos politikát alakító férfiakat, közöttük Kölcheyt, Beöthy Ödönt, Balogh Jánost. Útjuk során meglátogatták a kor híres tudósait, Olaszországban pedig nem győzte ámuló szemekkel magába szívni mindazt a csodát, amely körülvette: a múlt, az antik világ megannyi emlékét, s a jelen egyszerű művészetét.

Az utazás rendkívüli jelentőségű volt Pulszky számára: „...nagy mértékben érlelte, gyorsította fejlődését a világnézet és történettudomány, valamint a művészet, az ízlés területén. Ez az út szabadította fel benne egyszersmind az alkotó energiákat, az írói hajlamokat, adta meg a pályakezdő embernek az aktív közéleti fellépésre a döntő impulzusokat.”²

Visszatérve jogi tanulmányokat folytatott, majd 1834-ben a pozsonyi országgyűlésen jurátuskodott. Belekóstolt a politikába és lassan az országgyűlési ifjak egyik kiválóságaként tartották számon.

A következő esztendőben ügyvédi vizsgát tett és mint Sáros vármegye aljegyzője kezdi politikai pályáját. „Minden előrelátás szerint tehát »aurea mediocritas« várt rám, gazdálkodva jószágomon, mint több tekintetes vármegyék előkelő táblabírájára, s a protestáns egyház egyik felügyelőjére...” — írja visszaemlékezéseiben.³

Am, hogy mégsem az arany középszer várt rá, abban egy váratlan fordulat játszott szerepet. 1839-ben meglehetősen furcsa körülmények között Sáros megyében követte választották. A konzervatívok olyan jelentős jelöltjét győzte le, mint Dessewfy Aurél. Az országgyűlésen Pulszky az ellenzék táborában tűnt fel, s hamarosan felfigyeltek a harcias szónoklatú, határozott fellépésű fiatal követre.

A tudományos világ már előbb észrevette kiemelkedő képességeit. Ifjúkora óta vonzódott a régészethez, 1834-ben a római Archaeológiai Intézet — több hazai régiségről készített leírása, rajza alapján — levelező tagjának választotta meg. Idenaza pedig cikkeket írt a magyar történelemről és egy útirajzot második külföldi útjáról, amelyet 1836-ban Nyugat-Európában tett nagybátyjával. Mindezek alapján 1838-ban az Akadémia levelező tagjává választotta. A pályája elején álló 24 éves ifjú igen nagy megtiszteltetésnek érezte a döntést. (Mint ahogy az is volt valójában.) Az ajánlóiratot Toldy Ferenc és Szemere Pál írta, akik az újabban feltűnt írók egyik legtehetségesebbjének, világot látott, nagy tudású férfinak nevezik.

Irodalmi, politikai tevékenységének is köszönhetően az országgyűlés először a váltótörvényt alkotó bizottság tagjává választotta, majd az új

büntetőtörvénykönyvet kidolgozandó bizottság tagja lett. Ebben a testületben együtt dolgozott Deákkal, Eötvössel, Klauzállal, Teleki Józseffel. Bizottságbeli munkájában feladata a külföldi források felhasználása, összefoglalása volt, ő tartotta a kapcsolatot a kor híres jogtudósával Karl Mittermaierrel. (Ettől az időtől kezdve a politikában a külföldi ügyek szakértőjeként tartják számon). És ekkor tűnik fel jellemének azon fogyatékosága is, amely annyi ellene indított támadásnak lett előidézője, s amit Mikszáth jó néhány évtized múlva így fogalmazott meg: „Sokra kezdték tartani, bár nem szerették, mert már fiatalon is különködött. . . Kézze-lábbal igyekezett előretörni, de annyira cinikus volt, hogy a tapintatot soha nem tartotta szem előtt, beszédjében és cselekedeteiben ki-méletlen, nem bírta magát féken tartani, vagy mérsékelni, ami a szájára jött azt elmondta, akár használt a pártjának, akár nem. . .”⁴

Ez a mindenáron való előretörés juttatta el őt odáig, hogy sokan két-kulacsossággal vádolták, eszmei irányváltoztatásai miatt politikai hitele megrendült.

Követ korában még Széchenyi jó barátja volt, majd 1841-ben csatlakozott — régi kapcsolatait nem feladva — Kossuth táborához, hamarosan megjelent első cikke is a Pesti Hírlapban. Ám az ellenzéken belül sem volt egységes álláspontja, hol mint a centralisták szószólója, hol mint Kossuth rendíthetetlen híve nyilatkozott.

Az 1843—44. évi országgyűlésre már nem jelöltette magát. Ismét Olaszországba utazott, ahol archeológiai tanulmányoknak szentelve idejét, teljesen kikapcsolódott a politikából és a magyar országgyűlés eseményeiből. Tudományos, politikai hírneve itthon is, külföldön is egyre erősödött. Előbbi bizonyítja az, hogy még 1840-ben az Akadémián rendes taggá választották, (székfoglalóját 1841. augusztus 28-án tartotta meg. „A régi műemlékek befolyásáról az új művészetre” címmel.) az utóbbit pedig az augsburgi Allgemeine Zeitungban írott cikkei hozták meg számára. Ezekben a cikkekben Pulszky hitelesen — báró Zedlitz rosszindulatú írásaival polemizálva —, az igazságnak megfelelően mutatta be a magyar fejlődést, a társadalmi haladásért vívott harc eredményeit. Így lett publicisztikai tevékenységével szószólója külföldön a magyar reformküzdelmeknek.

Közeleti tudományos szereplésén túl, ezek az esztendőik magánéletében is jelentős változást hoztak.

Bécsben megismerkedett a gazdag Walter bankár művelt, okos leányával, Theréziával. Otthonukban, a Razumovsky-villában tartott estélyeken Bécs nagypolgári — liberális alakjainak színe-java — Eduard von Bauernfeld, Anastasius Grün, Hammer Purgstall báró —, s természetesen magyar gyűlölet vette körül. Utóbbiban különösen apja járt az élen.⁵ Ezért hatott hát a meglepetés erejével az a hír, hogy az elkényeztetett, gazdag leány (megismerkedésük előtt sorsjegyen még 200 ezer forintot is nyert) a rebellis, nyughatatlan magyar hírében álló Pulszkynek adja a kezét. Ezzel a házassággal Pulszkyból — a nem túl gazdag középnemesből — az ország egyik leggazdagabb mágnása lett.

Házasságkötésük után nem sokkal Pulszky új hazájába, Magyarországra hozta ifjú feleségét és Szécsénybe költöztek.

Pulszky 1831-ben már járt Szécsényben, amint azt emlékirataiban olvashatjuk. Fejérváry Gáborral tett régiséggyűjtő körútja során ide is ellátogattak, hogy Forgách József messzeföldön híres gyűjteményét megtekintsék.⁶

A Forgáchok már évszázadok óta birtokosai voltak a megye jelentős részének. 1590-ben jutott kezükre a birtok, amikor Losonczy Anna, a temesvári hős Losonczy István leánya — Balassi Bálint kikosarazásával — Forgách Zsigmondnak nyújtotta kezét. Ezzel Forgách az ország leggazdagabb birtokosai közé került. A hozományhoz tartozott többek között a szentmártoni uradalom, Eperjeske, Mándok, Szalánc, Jenő, Pankota, Somoskő, Szécsény, stb. 1595. február 22-én Losonczy Anna meghalt, minden vagyonát férjére testálva. Természetes, hogy a rokonok megtámadák a végrendeletet, s csak hosszas pereskedés után jutott a birtok Forgách Zsigmond tulajdonába. Szécsényt is csak 1601. június 1-én kapta meg Rudolf királytól.⁷

A szécsényi uradalomnak ekkorra már kialakult a szerkezete. Hozzá tartozott a községen kívül Szakál, Csitár, Sipek, Pusztalmás, Farkasalmás, Lóc, Rimóc, s kezdetben még Gyöngyös egynegyed, valamint Gyöngyöstarján és Gyöngyöspata felerészben.

Jóllehet a szécsényi uradalom a Forgáchok szilárd birtoka volt, mégis egy időre a Koháryak kezére került. Forgách Ádám 1641. november 18-án az uradalom jelentős részét elzálogosította Koháry Istvánnak 12 000 forintért, majd 1650-ben a birtok többi része is zálogba került újabb 5000 forintért. Csak 1737. május 6-án váltotta vissza a Koháryaktól a szécsényi uradalmat Forgách János özvegye, Cziráky Margit és Forgách Ignác 41 362 forintért.⁸

A birtok legjelentősebb tulajdonosa Forgách József volt (1756—1832). Az ő ideje alatt vált a kastély és a park országos hírűvé, régiségi, természettudományi gyűjteménye pedig igen közismertté.⁹ De ugyancsak ő volt az, aki 1815-ben úrbéri pert indított a szécsényiek ellen. A per alapját az a tény képezte, hogy az itteni jobbágyoknak nem kellett robotolniuk — az újratelepítéskor kötött egyezmény értelmében — csupán gabona és bordézsmat kellett adniuk. (A bonyolult per csak évtizedek múlva ért véget.)

Öt fia közül a legidősebb, Ferenc nézett a legszebb jövő elé, ám bécsi szolgálata közben eladósodott, de olyannyira, hogy haza kellett térnie s élete végéig testvérei segítségéből élt. A legfiatalabb fiú, Pál, ugyancsak kegyvesztett lett az apjánál, mert annak akarata ellenére kötött házasságot Liphay Máriával.

Apjuk halála után a testvérek a birtokot felosztották egymás között. A szécsényi uradalom Pálnak jutott. Az ő idejében alakult ki a két kerület is. A lócihoz tartozott Nagylóc, Varsány, Sipek, Szakál, Bátka, Zsúny, Zsúnyalmás — itt az allódiumi földek erdők voltak. A szécsényihez tartozott Szécsény, Csitár, Trázs, Drahi, Farkasalmás — itt elsősorban a szántók és rétek voltak.

Forgách Pál gazdálkodása alatt a szécsényi uradalom többé-kevésbé modernizálódott. A nyomásos rendszerről kezdtek áttérni a váltógazda-

ságra. A szántóterület nagy részén gabonatermesztő váltórendszereket alkalmaztak. Elsősorban a gabonatermesztést fokozták. Legnagyobb mértékben az árpa termesztése növekedett, a század elejéhez viszonyítva az átlagos majorsági hozamok négyszeresére nőttek. Nőtt a burgonya jelentősége és a zöldségtermesztése. Az állattartásban szembetűnő a juhállomány növekedése, a sertés- és szarvasmarhatartás már kisebb mértékű volt.¹⁰

Ám a modernizálás sem segített a birtokon. Forgách Pál újabb és újabb kölcsönöket vett fel, s a szorult helyzetben csak egyetlen megoldás segíthetett, a szécsényi uradalom eladása. (A helyzetet még az is komplikálta, hogy a négy örökösödött testvér úgy egyezett meg, hogy a családi adósságot Ferenc csődjével együtt a szécsényi uradalomra táblázzák be.)

Ekkor érkezett meg Pulszky Ferenc Szécsénybe, hogy a birtokot megvegye. A vásárlásnak politikai okai is voltak, ugyanis szeretett volna minél közelebb kerülni az országos politika központjához Eperjesről, s Nógrád erre megfelelő helynek látszott. Először ugyan Nagyoroszit akarta megvenni gróf Starhemberg-től, ám kiderült, hogy a vételár nem fedezi a terheket és alighanem a vásárlással még pereket is venne a nyakába. Így hát elállt az alkutól és Fráter Pál tanácsára Szécsénybe jött, hogy megkösse Forgách Pállal az üzletet.¹¹

A megyei közgyűlési jegyzőkönyvben is rögzítették az eladás tényét. Elsősorban azért, hogy az eladó rokonai, élvén elsőségi jogukkal, a kihirdetés törvényes ideje alatt esetleg maguknak megvehessék a birtokot. Ugyanakkor mellékelték az eladási szerződést is. Ebben Forgách Pál megindokolja, miért kellett erre a lépésre szánnia magát: emelkedtek a megélhetési költségek, „a magyar gazdákra járó” mostani rossz állapotok miatt adósságai is növekedtek. S, hogy mentse, illetve igazolja magát, hozzátette: „... de más e hazába fő Nemzetsegekről vett példákat is követve” adja el birtokát.¹²

A március 20-án kelt szerződés szerint eladta Szécsény mezőváros huszonhárom-huszonnegyed részét, Szakal, Lóc, Rimóc, Csitár, Trázs, Hollókő helyiségek felét. Varsány és Sipek egy-egy negyedét, továbbá Farkasalmási, Bátka Zsűnypuszták felét, Cserbérczet, Dráhi-pusztá negyed részét és Losonczon levő házát a telekkel együtt. „Eladom hát — írja a szerződésben Forgách Pál — minden jószágomat, minden belső és külső hozzátartozandóval, majorsági és úrbéri földekkel, rétekekkel, erdőkkel, úri és királyi haszonélvezetekkel, épületekkel, hozzáadván a megye praetoriális házában levő két-két szobámat. . .”¹³

A család megnyugtatóására Pulszky nyilatkozatot tett a váci káptalan előtt (március 22-én), amelyben a többi közt vállalta, hogy:

- mindazokat a terheket átveszi, amelyek az eladó grófot az 1833. május 25-i osztálylevelénél illetik,
- a csődtömeget köteles lesz az eladó testvéreinek kiállítani,
- Forgách Pál ősi adósságait magára vállalja,
- vigyáz a kastélyban levő levéltárra és könyvtárra.¹⁴

A birtok vételára 738 150 forint volt. Puszkynyi pénzzel nem rendelkezett, ezért jelentős kölcsönöket vett fel az alábbi megoszlásban:

— az eladó gróf Forgách Pál az uradalmon hagyott	155 681 Ft
— Pulszky Ferencné asszony adott	200 000 Ft
— Fejérváry Gábor adott	140 470 Ft
— Walter August	35 671 Ft
— Coburg herceg	100 000 Ft
— Walter Leohnard úr	5 000 Ft
— Biedermann Gusztáv	50 000 Ft
— gróf Berényi Miklós úr	11 280 Ft
— Benningsen Mária asszony	12 000 Ft
Osszesen:	710 102 Ft

Még egyéb kölcsönökben felvettek 23 000 Ft-ot, így tehát összesen 733 102 Ft-tal rendelkeztek.¹⁵

Pulszky bizott erejében és fiatalságában, biztos volt abban, hogy vissza tudja fizetni a kölcsönöket. A vásárlással ő lett az ország egyik leggazdagabb tájának és a szécsényi várkastélynak az ura.

AZ ELSŐ ESZTENDŐK

Pulszkyék 1846 szeptemberében költöztek Szécsénybe. A birtokot és a kastélyt igen elhanyagolt állapotban találták, és a kölcsön egy részét a felújításra, a park rendbe hozatalára, a gazdasági eszközök, az állatállomány kiegészítésére használták fel.¹⁶

Lassan berendezkedtek, és kastélyukban igen élénk társasági élet alakult ki. Gyakoriak voltak a vendégek, hazaiak, külföldiek egyaránt. Így pl. Thomas Clark Angliából, aki még évek múlva is szívesen emlékezett vissza szécsényi látogatására.¹⁷ Sűrűn megfordult náluk Lisznyai Kálmán és Szontágh Pál is, akivel egyébként Pulszky igen jó barátságban volt. Szórakoztatásul epigrammákat írtak a megye nevesebb embereiről és önmagukról is. Szontágh Pulszkyról igen találóan ezt költötte:

„Éles ugyan nyelved, de hiányzik az éle szemednek;
Élesb szem, sima nyelv, Pulszky, nem ártana meg.”¹⁸

A kastély melléképületeit is átalakították. Az egyik vártoronyból magtár, a másiktól evangélikus templom lett, míg a harmadikat — az egykori börtönt — lakásnak rendezték be. 1847-ben a nagy éhínség idején segítettek az arra rászorulókon, több száz embernek altak enni, hitelbe osztottak gabonát, közmunkákat szerveztek.¹⁹

Bizonyos fokig a birtok gazdálkodása is átalakult. Fokozott takarmánytermesztésre tértek át. Jelentős mennyiségű lóherét, lucernát termesztettek. Az állattenyésztésre jellemző lett az istállózó állattartás. A munkák nagy részét bér munkásokkal végeztették el. Nőtt az állandóan alkalmazott, konvenciók bérések száma. Fejlődött a juhászat is. Új aklokot építettek, a nyírást is korszerűsítették. Az aratásnál viszont megőrizték a hagyományt, az elavultat: a szegényebb — elsősorban szlovák — falvak lakói végezték azt, a cséplést pedig nyomtatással végezték. Jelentősen csökkentették az udvari személyzetet is: orvos, két kertész, három kézműves, egy szobalány és néhány konyhai ember tartozott ide. (Egyébként

is jellemző volt Pulszkyék egész szécsényi életvitelére a puritanizmus, az egyszerűségekre való törekvés.) Gazdasági felügyelő és három hajdú ügyelt a munkásokra. A közvetlen irányítás Petheő Antal ispán kezében volt.²⁰

Jelentős szerepet kapott a gazdálkodásban a sör- és a pálinkafőzés. Még az előző birtokos, Forgách Pál idejében korszerűsítették a szeszfőzést. Két gőzkatlant szereltek fel, s évente kb. 800 hektoliter szeszt pároltak le. A sörérelő üzemben pedig évi 40 főzéssel 1520 akó sört készítettek. E két üzem tiszta jövedelme évi 6860,— Ft-ot tett ki. Pulszkyéknál a szeszfőzés alapanyaga már nem a rozs, hanem a burgonya volt. A szeszt a kocsmákban értékesítették, s a régiek mellett újakat is építettek. (Váradvölgyben, Farkasalmás pusztán.)²¹

Az új földesúr igen jó viszonyban volt Nógrád nemeseivel. Pulszky valóban jókor jött a megyébe. Örültek annak, hogy az országos, sőt nemzetközi hírű politikus, az Akadémia tagja, neves országférfiak barátja, vagy éppen ellenfele, itt telepedett le. Megérkezése után rögtön, 1846. április 24-én „... mint e megye új birtokosát, Haza szerte ismert, a köz jóért folytonos munkássága és érdemei tekintetbe vételével...” táblabíróvá nevezték ki.

Érdekes adalék a megyei ipartörténethez az is, hogy a közgyűlés 1847. április 25-én foglalkozott az Ipoly völgyén, Losoncz felé tartó vasút építésének gondolatával. Az előterjesztés oka: a megye földbirtokosai félték, hogy más vidékek megelőzik őket és „...a gyarapításból kiszoríttatnak”. Éppen ezért egy bizottságot küldtek ki, hogy megállapítsák, van-e lehetősége a szárnyvonal megépítésének, és rábírák a birtokosokat, engedjék át földjükön a vasutat. E bizottság tagjai: Károlyi János, Szentiványi Márk, Forgách Antal, Ullmann Móric és Pulszky Ferenc lettek. Pulszky rögtön felajánlotta, hogy ha a vasút netán az ő birtokát is érintené, úgy azt a részt a megyének adja.²²

Ugyancsak ő volt az a megyei megbízott, aki István főherceget, Magyarország királyi helytartóját a megyébe érkezvén, köszöntötte. István főherceg „...korunk viszonyaival is óhajtván közelebb megismerkedni, arra határozta magát, miszerint az országban körutazást tegyen”. Így Nógrádba is ellátogatott. Pulszky a megye székházánál várja a vendégeket — szölt az instrukció — „...s akép bízatik meg, hogy a megye politikai állapotát és nézeteit az üdvözlő beszédben tolmácsolja”.²³ Pulszky nyíltan és őszintén beszélt, szót ejtett mindarról, ami a megye nemességét — de általában az ország nemességét is — bántotta. Bár beszédén többen igazítottak, Pulszky még sem tudta megfelelő finomságúra hangolni üdvözlő beszédét. Így aztán nem is igen csodálkozott, hogy az 1847—48. évi országgyűlésre nem választották meg. A választási küzdelemben az ellenzéki követet segítette. Mint választási igazgató szállt síkra Kubinyi Ferenc megválasztása mellett.²⁴

PULSZKY 1848-BAN

1848 márciusának első napjaiban Pulszkyék Bécsben voltak. Ott érte őket a párizsi forradalom híre. Rögtön megérezte, hogy ezzel a forradalommal Magyarországon is megkezdődik a feudalizmus felszámolása. Március 4-én jutott a kezébe Kossuth előző napi országgyűlési beszéde, melyet

sietve németre fordított és a bécsi barátai között terjesztett. Néhány nap múlva hazatértek Szécsénybe. A pesti forradalom hírért csak késve, egy átutazó kereskedőtől hallották meg. Egészen pontosan még nem tudták, hogy mi történt, ezért Pulszky úgy határozott, hogy személyesen győződik meg a helyzet alakulásáról. Szontágh Pállal együtt indult útnak. Váccott már láthatta, olvashatta a forradalom első nyomdatermékeit, a 12 pontot, a Nemzeti Dal-t és még egy falragaszt is, amelyen az ország leendő vezető politikusai között mint jövődöbeli „pénzügyér”, azaz pénzügyminiszter szerepelt.

Ha ezt a funkciót nem is töltötte be, az első napok lázas forgatagában sok mindennel megbízták. Parancsnoka lett az Ellenzéki Kör nemzetőreinek, majd a Szemere-féle igen szigorú sajtótörvény megváltoztatásának kérésével Pozsonyba költöztek. Ott sikerrel járt, s egyúttal arról is tárgyalta, hogy milyen pozícióban van rá szükség. Ő legszívesebben Deák mellé kívánt kerülni, de Deák Kossuth-hoz irányította, mondván, hogy a pénzügyminiszternek nagyobb hasznára lehet. Így lett belőle pénzügyminisztériumi államtitkár. Hivatalba lépéséig kormánybiztosként tevékenykedett. Jóllehet ugyanis a minisztereket már kinevezték, működésüket a törvények szentesítéséig nem kezdhették el. Addig átmeneti, miniszteri ideiglenes bizottmányt neveztek ki, amelynek Pulszky mellett Szemere, Klauzál és Nyáry is tagja volt. Feladatuk elsősorban a rend, a közbiztonság megőrzése volt. Mint kormánybiztos, egyetlen jelentős tette Székesfehérvárhoz kötődik. Vissza kellett vonatnia azt a városi népgyűlési határozatot, amely szerint a zsidóknak a városból azonnal távozniuk kellett. Ezt a feladatot Pulszky némi demagógiával, látványossággal és katonai segítséggel meg is oldotta.²⁵

Áprilisban azután Kossuth mellé került és nagy ügybuzgalommal dolgozott a minisztériumban: részt vett a minisztériumi apparátus megszervezésében, a költségvetés előkészítésében, stb.

Alighogy beletanult a pénzügyi ügyek intézésébe, máris fontosabb, jelentősebb beosztást kapott. Májusban kinevezték őt a király személye körüli miniszter, Esterházy Pál herceg mellé államtitkárnak. Így egészen októberig Bécsben volt, mint külügyi államtitkár szolgált, sőt Esterházy lemondása után egyedül vitte a külügyminisztérium ügyeit.

Kapcsolata Szécsénnyel nem szakadt meg. Május 24-én levelet írt feleségének Bécsből, amelyben közli: „A követi állás tekintetében azt mondhatod, hogy a szécsényi kerületben akarom magam megválasztani, lehetőleg pénzkiadás és korteskedés mellőzésével.”²⁶ Így hát az előző évi kudarc után Pulszky ismét rászánta magát, hogy a hazai közélet legmagasabb fórumán vállaljon szerepet.

Az első népképviselői országgyűlési választásokon Nógrádban a liberális követeket választották meg 1848. júniusában. A megyében hat választókerület volt. Egyedül a nógrádiban került sor pótválasztásra, a többi öt helyen a követeket egyhangúlag választották meg. (A nógrádi kerület jelöltjével, Frideczky Lajos vármegyei főjegyzővel egyébként sem szimpatizáltak sem a választói, sem a követársai, mert az országgyűlési mandátumvizsgáló bizottság elé akarták állítani felekezeti izgatás és pénzbeli veszteség miatt.)²⁷

A népképviselői országgyűlésre tehát a következőket választották meg a nógrádiak: Losoncon: Kubinyi Ferenc földbirtokost, (vármegyei

főpénztáros), Balassagyarmaton Sréter László földbirtokost (alispán), Ecsegen Horváth Ödön földbirtokost, Nógrádban a már említett Frideczky Lajos földbirtokost (vármegyei főjegyző), Szécsényben pedig Pulszky Ferencet.²⁸

Túlságosan sokat nem jelentett képviselői mandátuma a szécsényiek számára, hiszen hivatali kötelessége Bécsbe szólította. Írta is feleségének az előbb idézett levélben: „... különben semmiképpen nem leszek folyton az országgyűlésen, itt Bécsben jelenlétem igen szükséges.”²⁹

A megyei közgyűlési jegyzőkönyvben is csak egyszer találjuk nyomát annak, hogy mint nógrádi képviselő tett valamit választóiért. Átiratot intézett az Igazságügyi Minisztériumba Palcsó András ügyében, akit a megyei törvényszék elítélt és most ügye enyhítéséért fellebbezés alatt áll.³⁰ (Ez persze nem zárja ki, hogy más ügyekben nem intézkedhetett.)

Szécsénybe többször hazatért. Így egy pár napra augusztus közepén is hazalátogatott, majd október közepén még egyszer eljött, hogy aztán Pestre költözött. A birtok kezelésével pedig Tanárky Gyulát, az 1847 óta szolgálatában álló jószágigazgatót bízta meg.

Tanárky Gyula, az igen képzett gazdasági szakember, Pulszkyék számára nem egyszerűen jószágigazgató volt, hanem a család hűséges, kitartó barátja is. Nemcsak a birtokra vigyázott, hanem az ott élőkre is. Segítette Pulszkyékat a menekülésben, majd az emigráció éveiben végig mellettük maradt. Tanítóskodott, nélkülözhetelenné tette magát számukra kisebb-nagyobb szolgálataival. (S nem utolsó sorban naplójából számtalan érdekes adatot tudhatunk meg Pulszkyék emigrációbeli életéről.)

Pulszky Ferenc igen aktív tevékenységet fejtett ki a bécsi polgárság körében. Diákok, ügyvédek, újságírók társaságában látják, együttműködésre szervezte őket a magyar forradalommal. Később állandó összeköttetésben állt a bécsi forradalom vezéreivel Messenhauserrel, Bammel. Nem véletlenül tartották őt az osztrák forradalom egyik kirobbantójának, bár ezt a szerepét emlékirataiban mindvégig igyekszik cáfolni. De vajon lehet-e cáfolni azt a tényt, hogy a Bécszet elfoglaló Windischgrätz vérdíjat tűzti ki a fejére, s a város utcáin falragaszok jelennek meg, amelyeken „... minden lakos rögtönítéleteli fenyegetéssel felhívatik: Pulszky volt magy. állod. titkár. Bem lengyel tábornok, Messenhauser nyugalom. főparancsnok, Fenneberg törzstiszti főnök és az ismeretes dr. Schüttének kiadására.”³¹

Bécsből hazatérve Kossuth mellett találjuk. Tagja lett a Honvédelmi Bizottmánynak, mely a minisztériumok feladatait látta el és végezte az ország kormányzását. Ebben a testületben kapott helyet Pulszky, mint az ipar és kereskedelemügy legfőbb vezetője.³²

TÁVOZÁSA MAGYARORSZÁGRÓL ÉS AZ EMIGRÁCIÓ ÉVEI

Hivatalában azonban igen rövid ideig maradt. 1848 decemberének végén a kormány és az országgyűlés Debrecenbe költözött. Pulszkyt nem találjuk az utazók között. Különféle utakon bujkálva külföldre utazott és január első napjaiban megérkezett Párizsba. Távozásának körülményei mindmáig tisztázatlanok. Röviden érintenünk kell ezt a kérdést is, mert szoros összefüggésben van Szécsénnyel. (Tudnillik távolléte alatt elkoboz-

ták birtokát.) A források nem vallanak egyértelműen távozásának okáról és körülményeiről. Emlékiratában önmagát igazolva azt állítja, hogy Kossuth küldte ki diplomáciai megbízatással. Ez a kijelentés ment át a köztudatba is.

A valós helyzet pedig az, hogy megszökött Magyarországról. Nem ez volt az első — és utolsó — tette, amikor bajt érezvén, cserbenhagyta társait és biztonságosabb helyre menekült. Valószínű, hogy Windischgrätz közeledtével megrémült. Fejére vérdíj volt tűzve, az osztrák fővárosban falragaszokon köröztették, bécsi barátait kivégezték — nem csoda hát, hogy megijedt.

Kossuth semmi esetre sem küldhette ki londoni követének. Nem tudhatta még ebben az időpontban, hogy Szalay László londoni tárgyalásai kudarcra végződtek, s így szükség lenne újabb diplomata kiküldésére. Másrészt Kossuth egész magatartása is azt bizonyítja, hogy nem tudott az ügyről, mert soha egy percre sem szólalt meg Pulszky mellett, amikor annak dicstelen távozásáról szó esett. Sőt, abban a bizonyos 1861-es válaszevélben, amelyben Pulszky barátságfelmondására válaszol, céloz az eseményekre, hogy: „...1848. végén nehéz körülmények közt elhagytál, soha nem emlékeztettelek rá.”³³ (Pulszky emlékiratában ezt a részt Kossuth leveléből nem idézi.)

Ügye, több társával együtt, márciusban a Debrecenben ülésező nemzetgyűlés elé került. Ugyanis február 28-án született egy olyan határozat, amely szerint mindazok a képviselők, akik március 1-ig nem érkeztek meg Debrecenbe, vagy távollétük jogosságát igazolni nem tudják, töröltetnek a képviselők sorából. A listák összeállítása során magát Kossuthot is megkérdezték: „Pulszky Ferenc Nógrád megyei képviselőre nézve a Ház elnöke tudomást szerzend a kormány elnökétől, ha az a kormányi megbízásból van távol.” Kossuth azonban nem válaszolt, és Pulszky azon 78 képviselő közé került, akiket a nemzetgyűlés „lemondott tagokul” tekintett.”³⁴ (Az ügy további fejleményei 1868-ban robbantak ki, amikor Csernátony Lajos a Hon hasábjain támadást intézett Pulszky ellen 1848-as távozásával kapcsolatban.)

Tény, hogy januárban Párizsban tűnt fel, az akkori magyar kiküldöttnél, Teleki Lászlónál. Teleki örömmel fogadta, jól jöttek neki az ott honról kapott friss hírek, és kapóra érkezett a segítség is, hiszen Pulszky gyakorlott, hozzáértő, ügyes fellépésű diplomata volt. (Néhány év múlva már nem örült annyira, amint tanúsítják 1853-ban írt sorai: „...Pulszkyt a legkártékonyabb emberek sorába helyezem, mégpedig egész családjával és minden clientélájával együtt.”³⁵)

Február 28-án Pulszky Londonba ment, hogy ott mindent megtegyen, amit a magyar szabadságharcért tenni lehet. Kétségtelen, elsősorban az ő érdeme, hogy az angol közvéleményt — főleg az arisztokráciát — a magyar ügy mellé állította. Igaz, a hivatalos angol politikát nem tudta befolyásolni ezen a téren, maga Palmerston a külügyminiszter is csak magánemberként fogadta. Meetingeket, népgyűléseket szerveztek, ahol Pulszky szenvedélyesen szónokolt. Barátai segítségével számos angol lapba írtak cikkeket, mint pl. az Edinburgh Review, Globe, Observer. Daily News, Spectator, stb. Ezek a barátok főképp régi ismerősei, mint D. J. Vipan a neves újságíró és régész, J. M. Kemble a kiváló tör-

ténetíró. De vannak közöttük olyanok, akiket a magyar szabadságharc lelkesítő eseményei ismertettek össze Pulszkyval: Bircbeck ügyvéd, Henningsen kapitány, Lord Dudley Stuart, stb. Olyan nagy volt a kereslet a magyar tárgyú írások iránt, hogy Pulszky alig győzte fogalmazni azokat. Az események hatására május 14-én kapta meg Battyány Kázmér külügyminisztertől kinevezését londoni követnek. (Kossuth addig még csak levélben sem érintkezett vele, utasításait Teleki László továbbította Párizsból.)

Közben Szécsényben is zajlottak az események. December végén, amikor Pulszky eltávozott külföldre, felesége visszatért Szécsénybe, ahol körülbelül tíz napig tartózkodott, majd Tanárkyval együtt elmenekült az osztrákok elől. (1849. január 18-án vonultak be a császáriak Balassagyarmatra.) Coburg herceg birtokán, Balogon találtak menedéket.

A császári adminisztráció nem hagyta sokáig gazdátlanul a szécsényi birtokot. Február 13-án Jankovich László alispán aláírásával megjelent egy rendelet, amely szerint Pulszky Ferenc, gróf Teleki László, Sembery Imre, Kubinyi Ferenc, Repetzky Ferenc, Horváth Edmund, Friedetzky Lajos, Sréter László „...a megye kebelében található minden néven nevezhető ingó és ingatlan javai azonnali bírói zár alá vettetnek...”³⁶

Szécsényben zárgondnoknak Szentiványi Anzelm cs. kir. kamarást nevezték ki. A győzelmes tavaszi hadjárat következtében április eljére a megyében újra megjelentek a honvédsereg katonái, így Pulszkyné is visszatérhetett Szécsénybe. Szomorúan nézett szét a kastélyban, mert a szomszédok és cselédek szinte minden mozdíthatót elvittek „...azon ürügy alatt, hogy az osztrákok elől mentik meg”.

Nemsokára újra menekülnie kellett — most már véglegesen, Londonba, ahová igen nagy nehézségek árán jutott ki —, mert 1849. július 19-én Szécsényben is megjelentek a cári csapatok. Állítólag fel akarták gyűjtani a kastélyt, de elálltak szándékuktól, ám a parkot teljesen feldúlták.³⁷

Pulszkyék ettől kezdve állandóan beadványokkal, kérelmekkel ostromoltak minden lehetséges fórumot, birtokaik visszaszerzése érdekében. Az első tiltakozást 1849. október 28-án Szigyártó Mihály ügyvéd útján adták be. Ebben igen taktikus módon azt akarták bebizonyítani, hogy Pulszky Ferencnek semmi köze nincs a birtokhoz és hogy a vásárlás teljes egészében Walter Teréz pénzéből történt. (Ez a módszerük végig kíséri az egész birtok visszaszerzési folyamatot.)

Most ezt írják:

- közösen szerezték az uradalmat, így a fele mindenképpen Pulszkyné kizárólagos tulajdona,
- ő (ti. Pulszkyné) nem követett el semmi olyan tettet felségsértést, hűtlenségi bűnt, ami a zár alá vonási indokolná,
- kéri a zár alóli felmentést, gondolván három kiskorú gyermekére is, kik közül a legidősebb is csak hároméves,
- „és mivel férjének semmi olyan tettet nem tudná, mely felségsértési bűn súlyát maga után vonná, az ő részét is, mely ügyis tetemes betáblázott adósságokkal terhelve van, a zár alól kihagyni esedezik”.³⁸

Ám hiába volt minden ravaszság és ügyeskedés, 1851. február 4-én a szécsényi birtokot elkobozták, arról részletes inventáriumot vettek fel.

Pulszkyék kezdetben megélhetési gondokkal küzdöttek. Elsősorban írásból tartották fenn magukat, Magyarországról szóló könyvekhez írtak előszavakat, és cikkeket angliai, amerikai újságokba. Pulszky né hozzá- kezdett memoárjainak írásához, amiért szintén honorárium járt. Ké- söbb a helyzet fokozatosan javult. Fejérváry Gábor Pulszkyra hagyta gyűjteményét, aki annak egyes részeit értékesítette, s így már biztosabb gazdasági alapot teremtett családjának. Idehaza pedig Zsivora György ügyvéd, akit Pulszky 1852. január 15-én bízott meg magyarországi javai- nak védelmével, foglalkozott vagyonának visszaszerzésével. Zsivora igen aktív tevékenységet fejtett ki, olyannyira, hogy még a Törökországban élő Kossuth Lajos is — akivel Pulszky ismét kapcsolatba került — biztatónak látta helyzetüket, és ezt írta neki 1850. december 21-én: „Nődnek tölem s nőmtől legszívesebb üdvözetlet. . .” „I hope yet one christmas to have at Szécsény, of her hands a „mákos mácsik”.³⁹

A tervezett összejövetel azonban sohasem valósulhatott meg. 1852-ben megjelent a sajtóban Pulszky halálos ítélete. Ez időben Kossuthal együtt az Egyesült Államokban volt, s csak onnan hazatérve olvashatta el a lapokban az ítéletet. Még 1851. szeptember 22-én idézték őt a pesti hadi- törvényszék elé felségárulás vádjával. Az indoklásban részletesen fel- sorolták Pulszky „bűneit”, gyakorlatilag összefoglalták 1848—49-es tevé- kenységét. Ekkor ítélték halálra többek között Berzenczy Lászlót, Nosz- lopy Gáspárt, Teleki Sándort is. Az ítélet így hangzott: „Miótán a vád- lottak az előadott tény sorozatban minden egyesnél felhozott cselekmények jogszerűen rájuk bizonyulván, dacára a múlt évi dec. 22-én lejárt idézeti határidőnek, meg nem jelentek, ennél fogva a fölöttük tartott haditör- vényszékekben szótöbbséggel ítéltetett: hogy mindnyájan felségárulási bü- nösök és ezért az — 5-ik haditörvénycikk és az 1849. júl. 1. proklamáció értelmében vagyonaiknak a lázadás által okozott károk megtérítésére le- endő elkobzásán kívül — kötéltálat halált érdemelnek és neveik a bitó- fára kiszégezendők. Ezen, a cs. kir. 3-ik hadparancsnokság által meg- erősített ítélet ma kihirdettetett és a szolgálati szabályzat utasítása sze- rint végrehajtatott. Pest, május 6. 1852. A cs. k. haditörvényszék.”⁴⁰

Ilyen viszonyok között a birtok visszaszerzésének ügye ismét lelas- sult. A cs. kir. Számítási Bizottmány Szécsény kérdésével csak 1856-ban kezdett „tüzetesebben, de nagy lassúsággal” foglalkozni. Ám csak 1858- ban jutottak oda, hogy Pulszky Ferencné megbízottaival megkezdhatték a kibocsátási tárgyalásokat. Tanárky Gyula naplója híven követi ennek a folyamatnak az alakulását. 1859 január 15-én Bécsből érkeztek elke- seredett hangú levelek a birtokkal kapcsolatban. Március 29-én Walter bankár írt „rózsaszínű reményű” levelet, bár a londoniak nemigen hit- tek a jóra fordulásban. Május 12-én Pulszkyt ízigatta fel egy bécsi levél, amelyben már a kész szerződésről is szó esett. Október 17-én Walterné írt, de újra csak egy rossz hangulatú levelet: „setétek a kilátások Szé- csényre”.⁴¹

1860-ban indultak meg újra a tárgyalások a már hagyományos, lassú tempóban. 1862 január 11-én kapta meg Zsivora György a cs. kir. pén- zügyi ügyvédségétől az alábbi levelet: „A magas cs. kir. pénzügyi Minisz- térium folyó évi január 11-ről 67794/682 szám alatt kelt leirata szerint Ő cs. kir. Apostoli felsége 1861. december 11-ről kelt legfelsőbb határoza- tával legkegyelmesebb megengedni méltóztatott, hogy a Pulszky Ferenc

féle összes elkobzott tömegnek Pulszky Ferencné született Walter Teréz asszony részére leendő kiadása végett, Gróf Breda Lajos úrral mint nevezett Pulszky né meghatalmazottjával egyességi megállapodás hozattassák létre, az ebbeli tárgyalás eredménye felett Ő felsége a véghatározatot magának fenntartván.”⁴²

Am közben történt néhány dolog, ami alighanem „ő császári királyi apostoli felségét” a fenti határozat meghozatalára bírta, és amelyek Sze-csény szempontjából sem voltak közömbösek. 1861 januárjában Pulszky szakított — immár véglegesen — Kossuthal, és ugyancsak ekkor Nógrád megye megválasztotta előbb megyei bizottmányi tagnak, majd követének. Gyakorlatilag — mint látni fogjuk — mindhárom esemény szorosan összefügg egymással.

1860-ban Pulszkyék Londonból megélhetési gondjaik enyhítésére Turinba költöztek. Itt, mint Kossuth képviselője tevékenykedett, bár hivatalosan a Daily News tudósítójaként tartották számon. 1860 végén — 1861 elején egymás után több csapás érte az amúgyis fogyatkozó magyar emigrációt. Teleki László letartóztatása, a fegyverszállítmányok lefoglalása, s nem utolsósorban a hazai hírek, amelyek a kiegyezés lehetőségeit csillantják fel, Pulszkynek is megadták a végső impulzust elhatározásához.

1861. január 8-án írta meg levelét Kossuthnak, amelyben két alternatívát állított fel: Garibaldival szövetségbe egy vakmerő, szinte esztelen expedícióval a dalmát partokról Horvátországon át Magyarországra törni, vagy pedig Deákkal tartván, a kiegyezésben keresni Magyarország jövőjének biztosítását. Lemondott Kossuth képviselőtéről, majd így fejezte be: „...Most azonban, hol a választó ponton állunk, nyíltan kimondom, hogy ezentúl egyéniségemet nem enyésztetem el. Ha a tett mezejét választod, szerencsésnek fogom magamat tartani Téged ezentúl is képviselni; ha azt határozod, hogy tenni nem akarsz, ekkor előre is lemondok eddigi állásomról, s felkérlek, hogy más valaki által váltass fel, mert én avval fogok csak járni a válság percében, ki tesz, nem avval, aki akadályoz.”⁴³

Kossuthot váratlanul érte a hű barát hitszegése (pedig nem ez volt az első eset), „fájlalta a bensőséges viszony megszakadását és régi barátját, mint későbbi kormánypárti képviselőt, mindig megurazta, ha neve szóba került, ami teljes elidegenülést jelentett nála.”⁴⁴

S hogy a politikai okok mögött a hazatérés kívánsága volt, azt a Pulszkyt jól ismerő emigrációs társak tudták és jelezték is Kossuthnak. Ihász Dániel például ezt írta: „Kormányzó úrral nem akar menni, az szent — de nem azért akar ám más párttal menni, hogy azok (amint ő állítja) tesznek, s nem pedig akadályoznak; hanem ő szép csendesén a két párt közt haza akar jutni, s Szécsényből mint követ megválasztatni.”⁴⁵ Klapka pedig — ki olyan nagyra értékelte Pulszky Londonban iránta tanúsított vendégszeretetét — igen gúnyosan fogalmaz: „...és ki álmodta volna, hogy Pulszky valóságos harcdühre ragadtatva, minket mint megannyi vénasszonyt, oly' messze, hátra hagy maga után... No, csak út ne legyen belőle a szécsényi békés tűzhely felé.”⁴⁶

S végül maga Pulszky is szint vallott. Február 27-én egy társaságban olyan értelmű kijelentést tett, hogy Tanárky Gyula ezt írhatta a naplójába: „...az újság elbeszélése alkalmat nyújtott Pulszkynek neje je-

lenlétében előttem végre tisztán, hímezetlenül kimondani, hogy az ő ohajtása is a kibékülés és a hazaköltözés”.⁴⁷

Nógrád megyében egyelőre még semmit sem tudtak ezekről a fejleményekről, itt még mindig a 48-as eseményekre emlékeztek, képviselőjükre, a bécsi forradalom egyik vezéralakjára, a honvédelmi bizottmány tagjára.

Az októberi diploma kibocsátása után lassan megindult Nógrádban is a politikai élet. 1891. január 7-én Balassagyarmaton tartották meg a megye „ős közgyűlését”, ahol a megyei választmány tagjává választották többek között Kossuth Lajost, Türr Istvánt, Horváth Mihályt, Deák Ferencet és Pulszky Ferencet. (Pulszkyt még Sáros, Szabolcs megye és Debrecen városa is megválasztotta bizottmányi tagul.) Az ős közgyűlés kijelentette, hogy „... az ország minden, jelesen a jogilag most is fennálló 1848-iki törvényeihez minden tekintetben ragaszkodik és semmit azokkal ellenkező törvényül el nem ismerhet...”.⁴⁸

1861. január 16-án a király leiratban ítélte el a megyéknek ezt a törekvését és elrendelte, hogy „némely külföldön tartózkodni kényszerült hazánkfiainak e bizottmányba tett megválasztásuk megsemmisítessenek!” A megyei bizottmány határozatban tiltakozott és leszögezte, ettől az állásponttól semmilyen fenyegetésre sem áll el.

Pulszky Ferenc január 23-án levélben köszönte meg a megyének megválasztását: „Tekintetes Vármegye! Hosszú száműzetésem éjjelét valahára egy reménysugár deríti fel, midőn hallám, hogy a magyar nemzet 12 évi elnyomatása daczára az alkotmányosság alapján ismét feléledt és ősi szabadságát merész kézzel helyreállítja. Az illy diadal melly a meg törhetetlen nemzeti életerő tanúsága, elég ritka a történetekben és még ritkább azon jelenet, hogy midőn a haza a lelkesedés pillanatában fátyolt vet tulajdon szenvedéseire, nem felejtkezik meg azokról, kik érette szenvedtek. Mély megilletődéssel vettem azon hírt, hogy tekintetes Nógrád vármegye, mellyben életem legboldogabb idejét töltöttem és mellynek egyik kerületét válságos percekben képviselni szerencsém volt, most is megemlékezik jó szándékomról, mert az idő rövidsége nem engedte, hogy azt a megye irányában tettel is bebizonyítsam. — A képviselői választmányba történt megválasztásom írt hozott szenvedéseimre, fogadja a tekintetes Vármegye hálás köszönetemmel ünnepélyes eskümet hogy a mint a hazáért szívesen eltűrtem vagyonom vesztét, nevemnek a bitófára szegzését és egy hosszú száműzetésnek minden nyomorúságát, úgy ezentúl is hazám dicsősége és jobb léte fog minden tetteimnek irányt adni, akár békére, akár harcra forduljon a sors kockája. Megújítván örökös hálámnak nyilatkozatát, maradok a tekintetes vármegyének minden körülmények közt tántorithatatlan híve.”⁴⁹

Tizenöt nap telt el azóta, hogy Pulszky végleg eldöntötte magában, hogy szakít Kossuthtal, s igyekszik a hazafelé vezető utat egyre simábbá tenni. Ebben a levélben viszont szót sem ejt erről, általános frázisokat hangoztat, bár itt is felvillan egy pillanatra alternatívája (Garibaldi, vagy Deák — „... akár békére, akár harcra forduljon a sors kockája”).

Nem kellett sokáig várniuk a nógrádiaknak ahhoz, hogy Pulszky szándékait megismerjék. 1861 márciusában megkezdődtek a választási küzdelmek az új országgyűlésre. Valóban küzdelmek voltak, mert az

ecsegi kerületben fellépő Fráter Pál és Bozó Pál korteseinek összecsapása után csaknem tízen maradtak holtan „a csatatéren”, számosan pedig örök életükre nyomorékká váltak. Végül is a megye képviselői kerületenként a következőket lettek: Balassagyarmaton Madách Imre, Losonczon Kubinyi Ferenc Füleken Károlyi János, Nógrádon Fridetzky Lajos, Ecsegen Fráter Pál és Szécsényben Pulszky Ferenc.

Pulszkyt komolyan foglalkoztatta az a gondolat, hogy mint képviselő — élve mentelmi jogával — az országgyűlésre hazatér. Vay Miklós kancellár azonban diplomáciai úton értesítésére adta, hogy hazatérése esetén *salvus conductus*t nem kaphat és kiteszi magát az czzel járó minden következményeknek.⁵⁰

Végül is Pulszky levélben fejtette ki nézetét politikájáról, s az elképzelés szerinti lehetséges továbbfejlődéséről Gazdasági indokokkal magyarázza, miért van szükség a kiegyezésre. A szabadságot vagy vérrel, vagy pénzzel lehet megszerezni. Örüljünk, ha csak a pénzünkről van szó és nem a vérünkről. Az osztrák államadósság méltányos részének átvételére buzdít, mondván „...hazámnak mint földművelő országnak idegen tőkékre van is, lesz is szüksége, a tőkének Magyarországon leendő befektetése pedig kirekesztőleg a magyar hiteltől függ”,⁵¹ amelyet csak úgy lehet megteremteni, ha átveszünk bizonyos részt az osztrák államadósságból. A kiegyezésről vallott elképzeléseit nem sokkal később a Pesti Naplóban közzétett cikksorozatában — Levelek a számkivetésből — még egyértelműbben fogalmazta meg. (Pulszky levele nagy felháborodást keltett a megyében, pedig hát a még most oly' 48-as hű nógrádi nemesek néhány esztendő múlva többségükben Deák-pártiak lesznek, s a kiegyezés feltétlen hívei.)

S lassan a szécsényi birtok ügye is haladt előre. 1863. október 21-én szerződésben rögzítették a visszaadás engedélyezését. Ebben kimondták, hogy az elkobzás alatt bejött, kamatfizetésre, s kezelési költségekre nem fordított jövedelmével együtt a birtokok Pulszky Ferencné asszonynak kiadassanak, aki viszont tartozik az összes, a jószágokon fekvő terheket viselni. Az engedélyt legelső helyen 1864. január 2-án hagyták jóvá és február 1-től megkezdődött a visszaadás, először az cperjesi birtok számba vételével.

HAZATÉRÉS ÉS BEILLESZKEDÉS

Sikerült hát Szécsényt visszaszerezni. Pulszkyék Olaszországban rögtön megéreztek ennek hatását. Firenzében telepedtek le, gyönyörű villát vettek maguknak, estélyeiken európai hírességek adtak találkát egymásnak.

1866-ban elhatározták, hogy Pulszkyné két lányával és három fiával hazatér Magyarországra. Május 13-án érkeztek meg. Budán béreltek lakást, közel a Lukács-fürdőhöz, ahol Pulszkyné kezeltette magát. Közben pedig Szécsény pénzügyeivel foglalkozott, ugyanis semmiképpen nem egyezett bele abba a kincstári számításba, hogy az elkobzott birtok jövedelmét teljesen felemésztették volna a kezelési költségek. Számítá-

saik eredménye a következő volt: Szécsény évente 30 000 Ft-ot jövedel-	
mezett, ez 15 év alatt	450 000 Ft
Az eperjesi ház és major Szedlicével és a hegyaljai	
jószággal együtt évente	3000 Ft-ot 45 000 Ft
Az összes vagyon	495 000 Ft
Az állítólagos hátralék	70 000 Ft
A végleges jövedelem tehát	425 000 Ft
A kincstár kiadása maximum	310 000 Ft
Követelés	115 000 Ft

52

Nem sokkal később lánya Harriet tifuszban megbetegedett, s Pulszkynek Eötvös József közbenjárására megengedték, hogy hazatérjen meglátogatására Magyarországra. Rögtön vonatra ült és indult. Röviddel Pestre érkezése előtt kapta a hirt, hogy felesége és lánya meghaltak. Nemsokára Bécsbe utazott, hogy az uralkodótól engedélyt kérjen az itthon maradásra. Az audiencián az egykori halálos ellenfél, a halálra ítélt, száműzött, meghatottan állt a király előtt, meleg szavakkal köszöntö meg nagylelkűségét, hazatérésének engedélyezését. Végleg megengedték tehát, hogy itthon maradjon, bár kérték, hogy ne avatkozzon be akadályozólag a kiegyezési törekvésekbe. (Ez aztán igazán távol állott tőle.)⁵³

Ám a sok vihart átélte „Pulszky papa” a „vén róka” (Mikszáth jelzői ezek), nem bírta sokaig tétlenül. Fiatalos hévvel vetette bele magát a politikába. Ott lehetett látni mindenütt, ahol viharos volt a hangulat. Csatlakozott Deák pártjához, annak nézeteit hirdette.⁵⁴

Először Szentesen választották meg képviselőnek 1867. április 24-én. A következő alkalomra ismét —, s most már utoljára Nógrádban — Szécsényben jelöltette magát. (A választás előtt nem sokkal nevezték ki a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának.) 1869. március 16-án zajlott le a választás. Ezúttal nem volt könnyű dolga. Először „egy locais nagyság” volt az ellenfele (Balázs Wilibald), majd annak visszakozása után Szontágh Sámuel lépett fel ellene.

A választási jegyzőkönyv így számol be a szavazás lefolyásáról: „... a szavazatszedő választmány azonnal megalakult és a szavazás megkezdetvén, mindaddig, míg szavazó jelentkezett — félben szakítás nélkül folytatott, míg végre 3/4 11 órakor éjfél előtte, az elnök többszöri felhívására is szavazni kívánó választók többé nem jelentkezvén, a szavazatok összeszámoltattak, s kitűnt, hogy szavazat összesen 2188, még pedig Szontágh Sámuelre 905, Pulszky Ferencre 1283 és így 378 szavazat többséggel Pulszky Ferenc a szécsényi választókerület országgyűlési követéül megválasztott...”⁵⁵

Az erős ellenfél, a szoros választási győzelem (amely bizonyára sokba kerülhetett, erre céloz is egyik írásában), azt bizonyították, hogy már nemigen volt közkedvelt, elsősorban politikai pálfordulásai miatt. Mikszáth meg is írta róla: „Nem volt népszerű sem belül a pártban, ahol szerette az apró intrikákat és cselvetéseket (nem hiába volt Csselfalvi),

sem kívül a házon —, mert sohasem tudott hízelegni népakaratnak; szécsényi palóc választói a következő rövid jellemzést énekelték róla:

Nagy az orra

Rossz a bora

Kétfejeő sas az madara¹⁵⁶.

Pedig nem is olyan régen még szécsényi választói emlékirattal várták haza. 1865. november 22-én kelt Szécsényben az a levél, amelyet az előrelátó szécsényiek nevében Szanté Gábor, Csókás Mihály és Váradi Sándor írt Pulszkynak. Ebben felidézve a múltat, megköszönik Pulszky-nak, hogy 1848-ban őket polgártársának tekintette. Szívből sajnálták, hogy az önkény száműzésre ítélte, de már 1861-ben fennen lobogtatták a zászlót, amire azt hímezték: „Mindenekelőtt a haza és éljen Pulszky Ferenc”. És most, hogy úrnőjük itthon van, minden remény megvan arra, hogy volt Kegyes Uruk is nemsokára hazatér. De „addig is tehát, míg a Sors bennünket azon szerencsében részesülni fog, hogy ő Nagysága Pulszky Ferenc volt Földes Urunkat üdvözölhetjük — kérjük, hogy bennünket kegyes emlékezetében jelenleg és a jövőre megtartani kegyeskedne”.⁵⁷

A választások után Pulszky egyre kevesebbet szerepel Szécsényben. Neve időnként feltűnik a város tanácsülési jegyzőkönyvében hol egy elene támadt panasz, hol egy jótékonyági akciója esetén. ⁵⁸

A birtok egy részét eladják, a többit Pulszky Ágost bérletbe adja ki, s egyedül a kastélyt tartják meg nyári rezidenciának.

Pulszky Ferenc nemsokára a politikai élettől is visszavonult. Megírta visszaemlékezéseit, a Nemzeti Múzeum fejlesztésén buzgólkodott fáradhatatlanul, jelentős régészeti tanulmányokat adott ki: A rézkor Magyarországon, Magyarország archaeológiája.

Elnöke lett több tudós társaságnak, végre igazi szenvedélyének szentelhette magát, a tudománynak.

Nyolcvan esztendeje, 1897. szeptember 9-én halt meg Budapesten.

JEGYZETEK

1. A családtörténetre vonatkozóan: Borovszky Samu: Nógrád vármegye. Bp., 1911. 614. p.
2. Fenyő István: Haza és tudomány. Bp., 1969. 158. p.
3. Pulszky Ferenc: Életem és korom. Bp., 1958. 1. k. 43. p.
4. Mikszáth Kálmán: Írói: arcképek. Bp., 1953. 96. p.
5. Pukánszky Béla: Pulszky Ferencné, Walter Teréz útja a németiségtől a magyarsághoz. = Egyetemes Philológiai Közlöny. 1933. 7—8. sz. 2. p. és Szilágyi Sándor: Magyar emléklapok 1848- és 49-ből. Pest, 1850. 1. k. 310—311. p.
6. „Innét Szécsénybe mentünk, gróf Forgách Józsefhez a nagyszerű kastélyba, s midőn a szép parkot bebarangoltam, nem is álmodtam meg, hogy mindez egyszer birtokomba kerül.” Pulszky: I. m. 1. k. 71. p.
7. Bártfai Szabó László: A Hunt-Pázmán nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom, 1910. 432—436. p.
8. Bártfai: I. m. 441., 593—594. p. (Itt olvasható az ekkor kötött szerződés is, amelyben részletesen rögzítették az uradalommal kapcsolatos anyagi megkötéseket.)

9. Erre vonatkozóan lásd Mocsáry Antal: Nemes Nógrád vármegyének történelmi, geographiai és statisztikai eszméértetése. Pest 1826. 1. k. 219. p. 2. k. 15. p.
10. Ennek részletes adatait lásd Pálmány Béla: A szécsényi uradalom és népe az Urbáriumtól a jobbágyszabadságig. 1770—1848. Bp., 1973. Kézirat. 241—320. p.
11. A vásárlás körülményeit Pulszky részletesen leírja emlékirataiban. 1. k. 258—259. p.
12. Nógrád megyei Levéltár. Kgy. jegyz. 1846. 1550.
13. U. o.
14. OSZK. Oct. Germ. 286. 19. fol.
15. U. o. 119. fol. Pulszky a megvételkor azonnal lefizetett 145 ezer forintot, a birtok tényleges átadásához 114 ezer forintot, „négy száz ezer Ft összegig pedig magára vállalta az eladó ősi és magánadoságainak kielégítését, a maradék summa pedig nyugdíj, ill. különféle biztosítás volt.” Pálmány: I. m. 340. p.
16. OSZK. Oct. Germ. 286. 89. fol. „A vételárát fölöző összeg a jószág mulhatatlanul szükséges javítására, épületek emelésére és főleg ökor és juh beszerzésére fordíttatván.”
17. V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. Bp. 1950—1965. 4. k. 227. p.
18. Pulszky: I. m. 1. k. 280. p.
19. Ezekről az évekről igen színes, érzékletes képet fest Pulszkyné visszaemlékezéseiben. Lásd: Theresia Walter: Memoirs of Hungary lady. London. 1850. 1. k. The castle Szécsény. 75—119. p.
20. Pálmány: I. m. 342—344. p.
21. Pálmány: Szécsény mezőváros és környéke kereskedelme és vendéglátása. 1728—1848. = A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Evkönyve. 1976. 115. p.
22. NmL. Kgy. jegyz. 1847. 733.
23. U. o. 1907.
24. Levele Ponori Thewrewk Józsefhez. Szécsény. 1847. szept. 29. OSZK Kézirat.
25. Erre vonatkozóan Szócs Sebestyén: A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban. Bp., 1972. 19—20., valamint Pulszky: I. m. 1. k. 342—343. p.
26. „In Hinsicht auf die Deputirten Stelle kannst Du sagen, dass ich im Szécsényer Bezirk gewählt werden vill, dadurch aber kein Geld ausgabe, und sicher die Wahl den Korteskedést beanständigen wird.” = Waldapfel: I. m. 1. k. 255—256. p.
27. Nógrád megye története. 1. k. Salgótarján, 1973. 334—335. p.
28. Csizmadia Andor: A magyar választási rendszer 1848—49-ben. Bp., 1963. 288—289. p.
29. Majd egy évtizeddel később így ír erről: „Mély megilletődéssel vettem azon hírt, hogy tekintetes Nógrád vármegye, melyben életem legboldogabb idejét töltöttem, és melynek egyik kerületét válságos percekben képviselni szerencsém volt, most is megemlékezik jó szándékomról, mert az idő rövidsége nem engedte, hogy azt a megye irányában tettel is bebizonyítsam.” NmL. Bizottmányi jegyzőkönyv 1861. 38. p.
30. NmL. Ált. vál. 706/1848.
31. Figyelmező. 1848. november 17. Idézi Fenyő: I. m. 313. p.
32. Pulszky jelölésére vonatkozóan érdekes adatokat tartalmaz Kossuth és Szemere levélváltása 1848 novemberében. Lásd: Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. Bp., 1952. 505. p.
33. Tanárky Gyula: A Kossuth-emigráció szolgálatában. Bp., 1961. 226. p.
34. Beér János: Az 1848—49. évi népképviselői országgyűlés. Bp. 1954. 845—851. p.
35. Teleki László levele Nemeskéry Kiss Miklóshoz. = Teleki László válogatott munkái. Bp., 1961. 2. k. 107. p.
36. OSZK. Fond. VIII/1893.
37. König Kelemen: Hatszáz éves ferences élet Szécsényben. 1332—1932. Vác, 1931. 278. p.
38. OSZK. Fond. VIII/1993.

39. „Remélem, hogy lesz még egy karácsony, amikor kapunk tőle egy más-
kos mácsikot Szécsényben.”
40. Magyar Hírlap. 1852. 760. sz. május 7. 2. p. és Pulszky: I. m. 2. k. 113—
115. p.
41. Tanárky: I. m. 42., 44., 53. p.
42. OSZK. Oct. Germ. 286. 147. fol.
43. Tanárky: I. m. 221—22. p.
44. Szekfű Gyula: Az öreg Kossuth. = Emlékkönyv Kossuth Lajos születé-
sének 150. évfordulójára. Bp. 1952. 2. k. 348. p.
45. Idézi Lukács Lajos: Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860—61-
ben. Bp. 1962. 46. p.
46. Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból. Bp., 1880—1882. 3. k. 552—553. p.
47. Tanárky: I. m. 248. p.
48. NmL. Bizottmányi Jegyzőkönyv. 1861. 17. p.
49. U. o. 38. p.
50. Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. Bp., 1932. 3.
k. 211. p., valamint erre vonatkozóan Tanárky idézi az olasz lapvéleményt
is: „Parigi, 17. marzo. Francesco Pulszky venne nominate deputato nei
comitati di Neograd. Questo escule averebbe scritto ai suoi committenti
che si trovera al suo posto, quando si fara l'apello dei deputatio. Ques-
ta nomina produsse sensazione in Ungheria.” Tanárky: I. m. 256. p.
51. Pulszky Ferenc levele a nógrádi választókhöz. = Pesti Hírnök. 1861. 84.
sz. ápr. 12. 2. p.
52. OSZK. Oct. Germ. 286. 119. fol.
53. Hazatérésének eseményeit részletesen olvashatjuk visszaemlékezéseiben.
2. k. 431—446. p.
54. „Az 1867-ik évi kiegészés adja meg nemzetünknek t. polgártársak, azon
lélekéberséget és nyugalmat, mely nélkülözhetetlen arra, hogy bármi vi-
harnak sikeresen ellenálljunk” — mondja többek között 1872-ben Gyön-
gyösön tartott választási programbeszédében.
55. OSZK. Fond. VIII/2013., valamint Pulszky Ferenc: Ábránd és valóság.
Bp., 1888. 3. k. 227. p.
56. Mikszáth I. m. 98. p.
57. OSZK. Oct. Germ. 286. 1. fol.
58. Szécsény mezőváros tanácsülési jegyzőkönyve. NmL. 1872. júl. 23., okt. 15.,
1874. ápr. 18. stb.

A MÚZEUMI SZERVEZET ÉLETÉBŐL

A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK MUNKÁJA 1976-BAN

Munkánkhoz elvi segítséget nyújtottak az országos, (a Múzeumi Főosztály által kiadott irányelvek) a megyei párt, és tanácsi szervek által kibocsátott határozatok, (A közművelődésről, a tudománypolitikai munkáról). Múzeumainkban a dokumentumok szellemének megfelelően, a bennük megfogalmazott társadalmi és szakmai követelmények megvalósítása érdekében folyt a tevékenység.

Az 1976-os fő célkitűzések megvalósítására megfelelő anyagi és szellemi erő állt rendelkezésünkre. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a közép-távú tervben megfogalmazott feladatok végrehajtása — megítélésünk szerint — jó úton indult el. Mindezen tényezők együttes hatására 1976-ot általában eredményes évként tartjuk számon. Ezt az alábbiakkal igazoljuk:

1. Célkitűzéseinknek megfelelő irányultságú *közművelődési* gyakorlatot alakítottunk ki. Ezt abban is mérjük, hogy állandó és időszak kiállításainkat figyelemre méltó érdeklődés kísérte egész évben. (Látogatóink száma meghaladta a százezret, ld. a mellékletben.) A kiállító tevékenységből kiemelkedőnek tartjuk a Palóc Múzeumban megnyílt állandó néprajzi, valamint irodalomtörténeti kiállítás iránti érdeklődést. A Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum időszaki — bányatörténeti — kiállítás a hézagpótló jellege mellett a történeti ismeretterjesztésben jelent előrelépést számunkra. Öröndetesnek tartjuk a szécsényi Helytörténeti Múzeum első — sikeres — időszak kiállítás-kísérleteit. (Nógrádi várak a középkorban, Műtárgyvédelem, stb.) Számottevőnek tartjuk azt a tevékenységet, amelyet a kortárs művészet bemutatása érdekében tettünk. (id. Szabó István, Lóránt János, Csohány Kálmán, Kondor Béla, Bors István, Iványi Ödön) Értékesnek tartjuk azokat a munkákat, amelyek intézményeinkben — ha ma még embrionális állapotban is vannak jelen — de megjelentek. Ezek biztosítják, hogy a megye kulturális életében, az általános kulturális fejlődésben eredményesebben tudunk részt venni. Muzeológusok, múzeumi kiállítások egyre gyakrabban fordulnak elő *munkás közegben*. Ezt igazolja — többek között — az acélgyári művelődési központban megszervezett vándorkiállítás, a Nógrádi Sándor, a Kakuk József, a Furák Teréz nevét viselő szocialista brigádokkal való tanácskozás, a múzeumba látogató szocialista — munkás — közösségek száma. A múzeumi hónap egyik fő vonulatát is ez az irányultság jelentette.

Ezt a célt szolgálta a szocialista szerződésünk a Szénbányák Vállalattal, ezt a gondolatot fogalmaztuk meg az előkészítés előtt álló újabb szocialista szerződésben, amelyet az SKÜ-vel készülünk megkötni.

Gazdagodott kapcsolatunk a *fiatalokkal* is. A salgótarjáni Szakmunkásképző Intézet mellett, a Táncsics Mihály Közgazdasági Szakközépiskola, a Madách Imre Szakközépiskola diákjaival Salgótarjánban;

Szécsényben a Nógrádi Sándor Gimnázium és Szakközépiskola, Balasagyarmaton a Szántó Kovács János Szakközépiskola diákjaival rendszeres és folyamatos munkakapcsolatot alakítottunk ki. Ez a kötődés múzeumi történelemórákban, kiállítás látogatásokban realizálódott. De kapcsolatunk javuló az általános iskolákkal is. (Őszi tanulmányi kirándulások, összefoglaló történelem órák alatt gyakrabban találkoztunk velük is.) Az ifjúság — középiskolások — legjobbjainak részvételével szerveztük meg — a levéltárral, a HNF megyei titkárságával együtt — első ízben a Nógrádi Honismereti Tábor. A tábor lakói a néprajz, a helytörténet, az életmódkutatás — életkorukhoz alkalmazott — alapelveivel foglalkoztak. Örvendetes az, hogy közülük többen a múzeumi hónap során megrendezett néprajzi és helytörténeti pályázat résztvevői között eredményesen szerepeltek. Kezdeti sikerként, könyveltük el a TIT megyei szervezetével, a Megyei Pedagógus Kabinet közreműködésével együttesen szervezett és lebonyolított rendezvényünket is, melyen a szocialista hazafiság aktuális kérdéseit vitattuk meg a megye történelem tanárainak egyrészével.

Mérhetőnek, ezért javulónak tartjuk azt a kapcsolatot, amely a *múzeumok és a többi közművelődési intézménnyel* kialakult. A József Attila Művelődési Központtal Salgótarjánban rendezett kiállításainkon (id. Szabó István, Bors István, Lóránt János) túl a községekben megszervezett művelődési napokon a tulajdonunkban lévő képzőművészeti gyűjteménnyel vettünk részt. (Kondor, Feledy stb.) Ezek során a megyei művészek, szakírók, és esetenként művészettörténész vezetette közelebb a művekhez a látogatókat. A könyv — a költészet ünnepére múzeumaink könyvtörténeti ritkaságok közszemlére bocsátásával hívták fel a látogatók figyelmét. A levéltárral a helytörténeti kutatás, a honismereti mozgalom szervezésében működünk hasznosan együtt.

Új módszert — így az első tapasztalatok is adottak számunkra — kezdtünk meghonosítani. A magnetofon — diafilm, a prózai szöveg, a zene és kép összekapcsolódásával az általunk magnós-tárlatvezetésnek nevezett gyakorlatot vezettük be, a salgótarjáni kiállításon, valamint a csesztvei Madách Imre Emlékmúzeumban. A múzeumi munkához új terület is kötődött: elindult útjára és úgy látszik — legalábbis a szécsényi Helytörténeti Múzeum komolyzenei hangverseny sorozatának sikere azt igazolja — meghonosodott a zene, tevékenységünkben. A múzeumi kiállítások nyitása, tárlatvezetése sem képzelhető el odaillő, előadóművész közreműködése nélkül.

Javítottuk propagandánkat is. Az állandó és az időszakos kiállításainkhoz írásos vezető, valamint plakát is társult. Megkezdtük a múzeumi kiállításokról, a múzeumi tárgyakról készített színes képeslapok, a helyi jellegzetes tárgyak (pl. szöttesek), könyvek árusítását. Egyelőre még csak nagyobb múzeumainkban.

A helyi sajtót: a Nógrádót, az MTI, a rádió, a tv. megyei tudóstóját — rendszeresen informáltuk a múzeumi eseményekről, a kiadványokról. Ennek eredményeképp rendszeresen, folyamatosan tájékoztatni tudtuk — elsősorban a megyei, esetenként az országos — közvéleményt. A múzeumi — szép számú — eseményről rendszeresen tudósítottak.

Követendőnek tartjuk azt is, hogy az ötéves terv első évében — általunk sikeresnek ítélt — *kapcsolatot* alakítsunk ki mindenekelőtt a palóc-

kutatásban résztvevő megyékkel. Ennek keretében sikeres közös kiállítást rendeztünk Borsod, Heves megye múzeumaival. (Szóttesek, hímzések a Palócföldön. Bemutattuk Egerben, Miskolcon, Salgótarjánban.) Ezen túlmenően igen hasznosnak tartjuk, a baranyai délszláv és magyar néprajzi anyag bemutatását.

Jelentősnek tartottuk azt a vállalt feladatunkat, hogy a közvéleményt a napi sajtóban emlékeztessük történeti múltunk jeles eseményeiről, napjairól. Ennek megfelelően jelent meg a salgótarjáni éhségmenet 50., az 1906-os bányászsztrájk 70. évfordulójára újságcikk Vonsik Ilona tollából.

2. A tudományos munkálatok előrehaladását — a kiállításra való felkészülést, az anyag elrendezését, a forgatókönyvek megfogalmazását, vitáját nem részletezve is sikeresnek, noha az előzőekhez képest kevésbé látványosnak tartjuk.

Az előttünk álló feladatok napirendre tűzték az új salgótarjáni állandó kiállításához kötődő konkrét munkálatokat. Figyelemmel a tervrajzból látható lehetőségekre, többlépcsős tartalmas szakmai vitában, muzeológusaink részvételével együttesen alakítottuk ki a kiállítás tématervét. Az igen sok időt igénybevevő munka mellett az egyes múzeumi területeken tovább folyt a szakmai munka.

Folyamatosan végeztük a gyűjtemények gyarapítását. Az alábbi néhány adat jelzi ennek mértékét:

régészet:	500 leltári tétel (10 000 db lehet)
megyetörténet:	289 db (kismesterség, szabó, borbély, fűszeres)
néprajz:	172 db (többnyire az új állandó kiállításához)
munkásmozgalom:	
történeti dokumentáció:	248 db
történeti tárgyi gyűjtemény:	268 db
adattár:	70 db (2668 old)
iskolatörténeti gyűjtemény:	65 db tárgy
	51 db könyv
képzőművészeti gyűjtemény:	29 db

A részletezésben a fotóanyag gyarapodása, a restaurált múzeumi egységek nem szerepelnek. Az egyes gyűjtemények értékes tárgyakkal, dokumentumokkal gyarapodtak. Közülük kiemelni valamit elég nehéz. Mégis kiemelném a szécsényi csatornaásásnál megmentett régészeti leleteket, a szandai oszlopfő maradványokat.

Az új, értékes néprajzi tárgyakat már balassagyarmati kiállításban láthatjuk. Figyelemre méltónak tartom a két világháború közötti bányász illetve munkáslakás teljes bútorzatának megszerzését, a kismesterséges gyűjteményeinek szaporodását.

A képzőművészeti gyűjtemény gyarapodásában is egyik fő forrást jelentett a Salgótarjánban sikeresen megrendezett Nemzetközi Képzőművész Symposion. Az egy hónapos működési idejű telepen 8 művész (4 magyar, 4 külföldi) vett részt. A kiírásnak megfelelően olajképet (1 db-ot) és 3 db egyedi rajzot hagytak gyűjteményünkben. Összesen: 41 db műtárgy. 1976-ban a telep előkészítését, lebonyolítását első ízben kapta feladatul a salgótarjáni múzeum.

A tudományos tevékenység színvonalát, helyzetét jelzi az is, hogy 1976-ban is megjelentettük *évkönyvünket*, amely munkatársaink fő publikációs fórumává vált. De nyilvánvalóan fórumot jelentett más, a múzeumi szervezeten kívüli tudományos dolgozat számára is. A tudományos munka iránti növekvő ambíciót jelzi az a tény is, hogy az ötéves tervbe beütemezett disszertációk készítése jól halad. Szvircsek Ferenc dolgozata leadás előtti utolsó munkálatok alatt van. Folyamatosan végzi Zólyomi József, Kapros Márta munkáját, és megkezdte kutatói eredményeinek feldolgozását Balázs László is.

A kutatómunka szempontjából is jelentősnek tartjuk azt a tudományos tanácskozást, amelyet a Heves megyei Múzeumok Igazgatóságával együtt rendeztünk, ahol a palóckutatás jelenlegi mérlegét vontuk meg.

3. A *múzeumi szervezet* a jelenlegi formájában kialakult. Intézményeink számát nem bővítettük. Nem kívánjuk ezt tenni a továbbiakban sem. A szervezet működésében igen sok pozitív jel bukkant fel 1976-ban. Ezek fenntartása, stabilizálása további feladatot jelent. Az irányítás rendszere, mechanizmusa fejlődött az elmúlt évben. Ezen alapvetően változtatni nem szükséges. Az intézmények, az egyes múzeumi ágak, a gazdasági terület közötti együttműködés eredménye van jelen a fentiekben körvonalazott munkában. Tevékenységünk sikerességét feltételeink javulása is lehetővé tette. Javult személyi ellátottságunk.

Balassagyarmaton lehetőség adódott népművelő státusz szervezésére; sikerült megoldani a szécsényi Helytörténeti Múzeum vezetését, ennek következtében belső, szerkezeti korrekcióra is lehetőség adódott.

Személyi állományunk a következőképp alakult 1976-ban;

1. Megyei igazgatóság

Igazgató: Dr. Horváth István

Igazgatóhelyettes: Domonkos Alajos

Gazdasági igazgató: Krätschmer József
munkatársai:

Pásztor Barnabásné (könyvelő)

Czene Gyuláné (pénztáros-anyagkönyvelő) (1976. dec. 28-tól)

Lőrincze György, gondnok (1976. dec. 15-ig)

Dr. Lükő Gézané (1976. júl. 1-én nyugdíjba kerüléséig)
adminisztrátor

Verbói Mária (1976. júl. 1-től) adminisztrátor

Lakatos Gyula, gépkocsivezető

Múzeumi népművelő: Szücs László

Restaurátor csoport:

Gellén Sándor, csoportvezető

Kmetty Lajosné, restaurátor

Veres György, restaurátor

2. Salgótarján, Munkásmozgalmi Múzeum

Igazgató: Dr. Horváth István

Új- és legújabbkori csoport:

Vonsik Ilona, múz. csoportvezető

Balázs László, irodalmi és műv. tört. muzeológus

Nagy Béláné, takarító, hivatalsegéd

Végh Béla, múzeumi kisegítő

Molnár Marianna, tárlatvezető (1976. szept. 1-től)

3. Balassagyarmat, Palóc Múzeum

Igazgató: Dr. Zólyomi József

Néprajzos: Kapros Márta

Múzeumi népművelő: Majdán Béla

Munkatársak:

Széles Istvánné, adminisztrátor

Kasuba Lívia, adminisztrátor

Mák Boldizsárné, takarító

4. Szécsény, Helytörténeti Múzeum

Igazgató: Praznovszky Mihály

Régész: Héjj Csaba

Múzeumi népművelő: Oláh Antalné (1976. okt. 1-től szül. szabadságon)

Ügyintéző adminisztrátor: Horváth Béláné

Munkatársak:

Géczi Pálné,

Kiss Vincéné,

Gémesi Gyula,

Nagymarosi László,

Simon Ferenc, (1976. novemberig)

Jászberényi Ferenc, (1976. december 1-től)

Szabó Jenő,

Vilimi Józsefné

5. Kiállítóhelyek:

- a) Karancsberény: Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeum
Tárlatvezető-gondnok: Lieszkovszky László
- b) Csesztve: Madách Imre Emlékmúzeum
Tárlatvezető: Szikszay József
Gondnok: Guth Pálné
- c) Horpács: Mikszáth Kálmán Emlékház
Tárlatvezető: Gréczi Ferenc
- d) Hollókő: Falumúzeum
Gondnok: Fábián Istvánné
- e) Pásztó: Helytörténeti Kiállítóhely
Tárlatvezető: Pintér Nándor
- f) Bánk: Szlovák Nemzetiségi Állandó Kiállítás
Gondnok: Hriagyel János

Az éves tevékenységet összesítve mérlegünket alapjaiban pozitívnak tartjuk. A valóságos eredmények fényében jobban látjuk hibáinkat is. A következő időszak feladatának tekintjük, hogy a jelenleginél jobban működő múzeumi szervezetben stabilizálódjanak a kedvező jelenségek. Ehhez a tudományos, a közművelődési, a gazdasági, a vezetési tevékenység általános fejlődése is szükséges. Az igényeink időarányos részét az 1977. évre megfogalmazott munkatervünkben rögzítettük.

Salgótarján, 1976. december 3.

Dr. Horváth István
megyei múzeumigazgató

BESZÁMOLÓ AZ I. NÓGRÁDI HONISMERETI IFJÚSÁGI TÁBOR SZERVEZÉSI ÉS MÓDSZERTANI TAPASZTALATAIRÓL

Megyeinkben az utóbbi évek során a honismereti mozgalom kiegyensúlyozott volt, illetve fokozatosan emelkedő tendenciát mutatott. A HNF megyei Honismereti Bizottsága tervszerűen és folyamatosan irányította a mozgalmi életet. A bizottság tagjai mozgalmi és tanácsi szervek, illetve közművelődési intézmények képviselői, valamint egyes honismereti körök vezetői, tapasztalt aktívák.

A szervek és intézmények egymással összehangolt munkája mellett mintegy 10—12 csoport és egy nem jelentős számú, de töretlen lendületű, amatőr kutatókból álló gárda tevékenykedett. Rendszeresen megjelent — és az országos jellegű Honismeret mellett minden aktívához és érdeklődőhöz eljutott — a Nógrádi Honismeret, mely a szervezeti élet figyelemmel kísérése és bemutatása mellett módszertani ismeretek átadására is vállalkozott.

Az elért eredmények ellenére számos problémával is meg kell küzdenie a mozgalomnak. Kifogásolható többek között az egyéni kutatók jelentős hányadánál az előrelépés szándékának hiánya. Többnyire évek óta, részben, vagy egészében ugyanazzal a témával foglalkozva, minőségi fejlődés nem tapasztalható náluk. Példa erre az utóbbi évek pályázatainak több dolgozata is, melyekben a szakmai bírálatok ellenére ismételten jelentkeznek ugyanazok a felvetett hiányosságok. Egyes aktíváknál viszont a tárgyi anyaggyűjtésre törekvés mellett a szellemi gyűjtés teljes mellőzése tapasztalható.

Megoldatlan az aktívák életkori sajátosságának kérdése is, mivel több mint kétharmaduk középkorú, vagy ennél idősebb. Kétségtelen, hogy gyakorlati tapasztalatukból eredően a mozgalom gerincét alkotják, viszont néhány kivételes esettől eltekintve nincs körülöttük egy olyan szervezett fiatal és felnőtt generáció, mely ezeket a hasznos tapasztalatokat átvehetné.

Akkor, amikor a Nógrád megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya, illetve a Hazafias Népfront Nógrád megyei Honismereti Bizottsága közös elhatározásának megfelelően a megyei múzeumi szervezet megbízást kapott a honismereti tábor megszervezésére, az első lépés az említett problémák és hiányosságok elemzése volt.

Ennek megfelelően az előkészítés, illetve a lebonyolítás során mindvégig az alábbi fő szempontok megvalósítására kellett törekedni:

Az I. nógrádi honismereti ifjúsági tábor

- legyen ifjúsági jellegű, a fiatalság különböző rétegeinek képviselésével;
- legyen honismereti irányvonalú, a fiatalok szocialista hazafiságra nevelése, a szülőföld szeretetének elmélyítése és a népi kultúra megismertetése érdekében;
- nyújtson betekintést a honismereti mozgalom, illetve a múzeumi munka legfontosabb területeire;
- biztosítsa néprajzi és helytörténeti témakörökben az átlagosnál mélyebb elméleti ismeretek elsajátításának és gyakorlati tapasztalatok megszerzésének lehetőségét;
- és végül, de nem utolsósorban a lehetőség keretén belül a programok célszerű összeállításával biztosítsa a résztvevők aktív pi-henését, szórakozását és nyújtson táborélményt.

Mindezen túlmenően távlati tervként jelentkezett a tábor résztvevői közül minél több fiatal bevonása a honismereti mozgalomba, bekapcsolása a megyei múzeumi szervezet egyes tevékenységi köreibe (pl.: pályázat, palóckutatás stb.), illetve a későbbiek során megalakulásra kerülő múzeumbarátok köre munkájába.

Ezzel egyidőben célként jelentkezett a táborszervezési és módszertani tapasztalatok megszerzésére irányuló fokozott törekvés is.

A tábor tervezése 1975 decemberének közepén kezdődött meg és január közepére már kirajzolódtak a körvonalai. A balassagyarmati Madách Imre Fiúkollégium vezetése készséggel állt rendelkezésünkre és ezzel lehetőség nyílt a konkrét tervezési és szervezési feladatok lebonyolításának megkezdésére. A kollégium egyébként mindvégig saját ügyének tekintette a tábort, és minden lehetséges módon igyekezett annak eredményességét elősegíteni.

Február 20-ra elkészült a szervezési és módszertani kérdésekkel foglalkozó tervezet, mely a honismereti mozgalom pillanatnyi helyzetét és a tábor megrendezésének előzményeit ismertető bevezető után 18 pontban részletes szervezési javaslatot adott.

A javaslat elsősorban

- az időpont,
- az elhelyezés, és étkezés,
- a vezetők,
- az eszmei célkitűzés,
- a létszám és összetétel,
- a kiválasztási módszer,
- az előkészítési folyamat és az előkészítő foglalkozás programja,
- a munkavégzés irányai és a gyakorlati tevékenység munkaterületei,
- az előadások témakörei,
- az általános programterv és általános napirend

kérdéscsoportokkal foglalkozott és a további részfeladatokhoz a felelősöket megnevezve, határidőket adott.

Ennek értelmében az I. nógrádi honismereti ifjúsági tábor terv szerint Balassagyarmaton, a Madách Imre Fiúkollégiumban került megrendezésre június 21—30. között, Szűcs László múzeumi népművelő táborvezető, valamint Leblancz Zsoltné helytörténész-levéltáros és Kapros Márta néprajzos muzeológus szakmai vezetők irányításával. Résztevői középiskolás, illetve dolgozó fiatalok voltak (az eredetileg tervezett 30 fő helyett végülis 25 fős összlétszámmal), akik elsősorban a honismereti körökben tevékenykedő, vagy egyéb módon, pl.: pályázaton feltűnt aktívák, valamint középiskolai szakkörök kiemelkedő munkát végző, honismereti érdeklődésű tanulói közül kerültek ki az iskola, vagy a járási, városi KISZ-bizottság javaslata alapján.

A résztvevők a tervezetnek megfelelően április hónapban egynapos előkészítő foglalkozáson vettek részt Salgótarjánban, majd egyénileg készültek fel az ajánlott szakirodalom tanulmányozásával a tényleges munkára, mely 3 fázisban történt.

- a. *elméleti ismeretek elsajátítása* a honismereti mozgalom, illetve a múzeumi munka különböző feladatát és tevékenységét bemutató előadások segítségével;
- b. *gyakorlati tapasztalatok szerzése* 3—4 fős munkacsoportokra osztva, szakmai irányítás mellett, különböző segédletek (pl.: kérdőív, szempontgyűjtemény, forrásszemelvény stb.) biztosításával;
- c. *táj- és helyismeret bővítése* tematikus kirándulások, illetve múzeumok és kiállítóhelyek megtekintése során.

Az előadások megtartása érdekében a HNF megyei Honismereti Bizottsága elnökének — és egyben a Nógrád megyei Levéltár igazgatójának — dr. Schneider Miklósnak, a Nógrád megyei Múzeumok igazgatójának dr. Horváth Istvánnak, valamint a Palóc Múzeum néprajzos muzeológusának Kapros Mártának felkérésére került sor.

A gyakorlati tevékenység néprajzi és helytörténeti-helyismereti munkaterületeken történt. Eredetileg a következő 9 munkacsoport kialakítását terveztük.

- a. Érsékvadkert községben helyi adatközlők segítségével önálló gyűjtési-kutatási, illetve feldolgozási munka az alábbi témakörökben:
 1. A község bel- és külterületének földrajzi nevei — a község történetére vonatkozó hagyományok;
 2. A falusi lakásépítés és lakáskultúra változása — falufényképezés;
 3. Családi események hagyományai a születéstől a halálig;
 4. Hagyományos szántóföldi földművelés — mezőgazdasági szokások, hiedelmek;
 5. Naptári ünnepekkel kapcsolatos hagyományok, hiedelmek;
 6. A hagyományos paraszti népviselet és a „kivetkőzés” folyamata,
- b. Balassagyarmat város területén levéltári és egyéb dokumentációs anyagra és feldolgozásra támaszkodva, helyi adatközlők segítségével, önálló gyűjtési-kutatási és feldolgozási munka az alábbi témakörökben:
 7. Balassagyarmat város bel- és külterületének földrajzi nevei;
 8. Életmód, viselet, lakáskultúra századeleji polgári környezetben;
 9. Balassagyarmat felszabadulása dokumentumok és visszaemlékezések tükrében.

A lebonyolítás során a tervezett munkacsoport-témák közül — első-sorban létszámprobléma miatt — néhányat kihagytunk, illetve több témakört átalakítottunk.

A kirándulások előzetes megrendelés alapján utazási iroda közreműködésével kerültek lebonyolításra. Eredetileg az alábbi útvonalakat terveztük:

a. Horpács—Bánk—Romhány—Mohora—Csesztve;

b. Szécsény—Ipolytarnóc—Karanacsberény—Sámsonháza—Hollókő;

Mindkét kirándulás kisebb módosulásokkal zajlott le. Az első kirándulási napot például Csesztvével kezdtük és Rétságon előadás meghallgatására is sor került, a második nap programjából pedig kimaradt Ipolytarnóc és Sámsonháza, bekerült viszont Rárós-pusztá és Pásztó, valamint Salgótarján.

A tábor napi lebontású programterve — melyről a későbbiek folyamán öreandes lebontású terv készült — az alábbiak szerint alakult.

1. nap beérkezés 10 óráig, eligazítás, ünnepélyes megnyitó, és ebéd után előadások;
2. nap előadások,
3. nap kirándulás,
- 4.—6. nap munkacsoportos gyakorlati foglalkozás,
7. nap kirándulás,
8. nap munkacsoportos gyakorlati foglalkozás,
9. nap a kutatási anyag összefoglaló feldolgozása és búcsúest,
10. nap értékelés, táborzárás, majd hazautazás ebéd után, legkésőbb 14 óráig.

Ez a programterv a későbbiek folyamán sem változott.

A fentiekben ismertetett tervezet sokszorosításra került. Egyes példányai eljutottak illetékes felügyeleti szervünkhöz — a Megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztályára —, illetve a szervezésben érdekelt HNF megyei titkárságára, és a KISZ megyei bizottságára, valamint társintézményeinkhez.

A továbbiak során minden szervezési részkerdés kapcsán a tervezetben foglaltak voltak az irányadók.

Ugyancsak február 20-ra készült el a tábor előzetes költségvetése, melynek a következő pontjai voltak;

- szállásdíj,
- étkezés,
- előkészítő foglalkozás költsége,
- útiköltség (be- és hazautazás),
- szakcsoportok útiköltsége (Balassagyarmat—Érsekivádkert viszonylatában),
- kirándulások,
- előadói díj,
- vezetői díj.

A költségvetés egy példánya szintén eljutott a művelődésügyi osztályra. A tervezet és a költségvetés elkészülésével egyidőben került postára a megyei középiskolák igazgatói részére küldött egyoldalas táborismertető levél, melyben az előbbieken részletezett kiválasztási szempontokra hivatkozva iskolánként 1—2 fő — a honismereti táborba javasolt — tanuló nevét, címét és rövid jellemzését kértük. Ugyanilyen tartalmú levelet

kaptak a megye járási-városi bizottságainak titkárai is. Tőlük 1—2 fő dolgozó fiatalot kértünk. A március 15-i határidőig a megkeresett 14 középiskola közül 11 válaszolt levelünkre és a kért tanulók nevét, s részben a jellemzést is megküldték. A megkeresett hét KISZ-bizottság közül három küldte a dolgozó fiatalok nevét és címét.

A március 20-ig összeállított címlista alapján névre szóló meghívót küldtünk ki a táborelőkészítő foglalkozásra, mely az iskolai tanvaszi szünetre tekintettel április 5-én de. 10 órakor került megrendezésre a TIT megyei székházában. Az összesen 38 fő jelenkezőből 27 fő jelent meg, és 9 fő távolmaradását — katonai szolgálatra, külföldi utazásra, betegségre, stb. hivatkozva — igazolta.

Az előkészítő foglalkozás során az alábbi előadások megtartására került sor:

Dr. Schneider Miklós

- A honismereti mozgalom elvi és gyakorlati célkitűzései, a honismereti tevékenység ágazatai.
- A helytörténeti kutatás ágazatai, módszertana — a munkacsoportok feladata és tevékenysége.
- A levéltárak szerepe — a honismereti kutatómunka fontosabb levéltári és egyéb írásos segédanyagai.

Kapros Márta

- A néprajzi kutatás és gyűjtés ágazatai, módszertana, segédanyagai — a munkacsoportok feladata és tevékenysége.

Szűcs László

- Tájékoztatás a tábor céljáról, szervezési kérdéseiről és a további feladatokról.

Az előadások után megtörtént a jelentkezés az egyes munkacsoportokba. Az előkészítő foglalkozást követően megkezdődött a táborprogram véglegesítése és az egyes részfeladatok megszervezése. Az első és legfontosabb lépés a tábor előadásainak pontosítása, az előadók felkérése, illetve az előadásokat kiegészítő foglalkozások — vetítés, népzenei est, stb. — megszervezése volt. Második lépés a kulturális program összeállítása volt, melyben jelentős szerepet vállalt a balassagyarmati városi művelődési központ.

Ebben az időpontban történt meg a megyei könyvtár dolgozójának, dr. Czipó Ernőnének, illetve a Palóc Múzeum munkatársának, Horváth Dezső könyvtárosnak a közreműködésével a kézikönyvtár anyagának kiválogatása, illetve az egyes szakcsoportok részére ajánló bibliográfia összeállítása.

A szakmai vezetők összeállították a gyakorlati feladatok elvégzéséhez szükséges kérdőíveket és szempontgyűjteményeket. Ugyanerre az időszakra esett a helyi adatközlők megkeresése és felkérése, illetve a tábor technikai megszervezése is.

A szervezési feladatok végső lépésének május 29-re elkészült a tábor részletes, órarendes lebontású ütemterve, melyről 1—1 példányt megküldtünk — az ünnepélyes megnyitóra felkérő meghívólevéllel együtt — a Művelődési Osztálynak, az MSZMP Balassagyarmat városi titkárának, a HNF megyei és balassagyarmati titkárának, a KISZ megyei és Balassagyarmat járási-városi titkárainak, a közművelődési társinté-

ményeknek, valamint az országos honismereti bizottságnak illetve a Népművelésnek, a Honismeretnek, a NÓGRÁD-nak és az MTI Nógrád megyei kirendeltségének.

Ugyancsak május 29-i keltezéssel került postára a résztvevőket táborba hívó kiértésítés, melyből a fiatalok a nyitás időpontjáról és a beutazás közlekedési lehetőségeiről szereztek tudomást. A dolgozó fiatalok munkáltatóihoz egyben megküldtük a KISZ megyebizottsága és a művelődési osztály által aláírt kikerőt is.

*

1. nap — június 21.

— A kiértésítés szerint megérkeztek a tábor résztvevői.

A végleges létszám: 25 fő résztvevő és 3 fő vezető

Összetétel: gimnáziumi és szakközépiskolai tanuló	17 fő
ipari szakmunkásképzős tanuló	5 fő
dolgozó fiatal	3 fő

— A tábor a Kollégium parkra nyíló jobb szárnyában került elhelyezésre. Az emeleti szinten a fiú és leány hálókörlet, illetve a táborvezetői iroda, a földszinten pedig az előadások és foglalkozások céljára hasznosítható klubszoba és a rendelkezésünkre bocsátott sportterem kapott helyet. Ezen kívül kisebb megbeszélések végett, illetve vendégek fogadására használhattuk a főépületben levő könyvtárhelyiséget. Az ebédlő szintén a főépületben volt.

— A résztvevők részletes tájékoztatást kaptak a tábor szervezeti rendjéről, illetve a házirendről.

— Papp Zsuzsanna szavalata után — Radnóti: Nem tudhatom... — dr. Horváth István megyei múzeumigazgató nyitotta meg a tábort. Megjelent vendégek: dr. Schneider Miklós, a megyei honismereti bizottság elnöke, Domonkos Alajos megyei múzeumigazgató-helyettes, illetve Várady András, a KISZ Balassagyarmat városi titkára, és a városi művelődési központ képviselői.

— A megnyitó után a résztvevők megkapták a táboremblémát és az ajándékcsomagot, mely 1 db. jegyzetfüzetet, Balassagyarmati úti-kalaúzt, és egyéb idegenforgalmi kiadványokat tartalmazott.

Ebéd után az előadások következtek:

Dr. Schneider Miklós

— Az országos és a Nógrád megyei honismereti tevékenység helyzete, valamint a további tervek és feladatok.

— A Nógrád megye története c. monográfia ismertetése, a monográfia hasznosítási lehetőségei a munkacsoportok gyakorlati tevékenysége során.

Dr. Horváth István

— A múzeumok szerepe és feladata a kulturális életben.

— Az országos múzeumok tevékenysége.

— A Nógrád megyei múzeumi szervezet.

— Leletbejelentés, tárgybejelentés.

Vacsora után ismerkedési est — személyenkénti rövid bemutatkozás, illetve tánc — zárta az első napot.

2. nap — június 22.

- Délelőtt Kapros Márta tartott tárlatvezetéssel és filmvetítéssel egybekötött előadást Nógrád megye néprajza címmel, délután pedig helytörténeti témájú filmeket vetítettünk.
- Este vendégül láttuk a városi művelődési központ hírnépeit, akik a táboremlémát készítették. A vendégek jelenlétében került felolvasásra az Országos Honismereti Bizottság üdvözlő távirata.

3. nap — június 23.

Kirándulási nap

- Útvonal: Balassagyarmat—Csesztve—Mohora—Romhány—Bánk—Rétság—Horpács—Balassagyarmat.
- Megtekintettük Csesztvén a Madách-émlékmúzeumot, Mohorán a volt Mauks-házat, Bánkon a szlovák nemzetiségi kiállítóhelyet és Horpácson a Mikszáth-émlékmúzeumot, — megkoszorúztuk a csesztvei Madách-szobrot és a romhányi Rákóczi-émlékművet. Rétságon dr. Krupa Andrásról előadást hallgattunk Feladatok és lehetőségek a nemzetiségi hagyományok ápolása területén címmel.

4—6. nap — június 24—26.

Munkacsoportos gyakorlati napok

- Az eredeti tervektől eltérően az alábbi témakörökben dolgoztak csoportok:
 1. Érsekvadkert község bel- és külterületének földrajzi nevei — A község történetére vonatkozó hagyományok.
 2. A falusi házépítés hagyományai és változása. — Falufényképezés (Érsekvadkert).
 3. Születéshez fűződő szokások, hiedelmek. (Érsekvadkert).
 4. Hiedelmek a természettel, természetfeletti lényekkel, emberfeletti erejű személyekkel kapcsolatban (Érsekvadkert).
 5. Népi tudás, népi gyógyítás (Érsekvadkert).
 6. Életmód, viselet, lakáskultúra századeleji polgári környezetben (Balassagyarmat).
 7. Balassagyarmat felszabadulása dokumentumok és visszaemlékezések tükrében.
- Minden csoport a pillanatnyi helyzetnek megfelelően végezte a kutató, illetve feldolgozó munkát. Egyes esetekben hideg ebédet igényeltek, vagy későbbi időpontra kérték a meleg ebédet, hogy folyamatában több idő jusson a gyűjtőtevékenységre.
- A 4. nap estjén népzenei estet rendeztünk, az 5. és 6. napon pedig találkoztunk a művelődési központ irodalmi színpadával, illetve az ifjúsági klubban vettünk részt játék- és disco-esten.

7. nap — június 27.

Kirándulási nap

- Útvonal: Balassagyarmat—Szécsény—Ráróspusztá—Karacsberény—Salgótarján—Pásztó—Hollókő—Balassagyarmat.
- Megtekintettük Szécsényben a Helytörténeti Múzeum kiállításait, a r. k. templomban Rákóczi-szobát és az előző napokban feltárt középkori ülőfülkét, Karacsberényben a Nógrádi -Partizáncsoport Emlékmúzeumát, Salgótarjánban id. Szabó István szobrászművész kiállítását, Pásztón a Romkertet, Hollókőn pedig a várat, a Falumúzeumot és a községet, — illetve Ráróspusztán egyórás időtartamra betekintést nyertünk — Rárósi-Napok színes programjába.
- A kirándulást a hollókői vár tövében tábortűz, szalonnasütés és népdaltanulás fejezte be.

8. nap — június 28.

Munkacsoportos gyakorlati nap

- Este Csikszentmihályi Róbert szobrászművész tárlatát tekintettük meg és találkoztunk a művésszel.

9. nap — június 29.

Egésznapos anyagrendszerezéssel és feldolgozással zárták a gyakorlati munkát a csoportok.

10. nap — június 30.

- Az ünnepélyes táborzárás de. 10.30 órakor került megrendezésre a kollégium klubtermében.
- Megjelent vendégek: Töltési Imre, az Országos Honismereti Bizottság elnöke, Marczinék István, a HNF megyei elnökségének titkára, dr. Schneider Miklós, a honismereti bizottság megyei elnöke, Kmetty Kálmán, a városi tanács vb elnökhelyettese, valamint a HNF balassagyarmati titkára.
- A táborvezető szavai után dr. Schneider Miklós értékelte a tábor tevékenységét. Ezt követően Töltési Imre és Kmetty Kálmán kért szót, majd Schneider et. átadta a jutalomkönyveket. Végző akuszként a táborvezető bezárta az I. nógrádi honismereti ifjúsági tábort.

*

A tábor zárását követően az első és egyben legfontosabb tennivalónk a tapasztalatok összegzése.

- Egyértelműen megállapítható, hogy a következő táborok megrendezése során az előkészítést előbb kell elkezdeni, mint ebben az esetben. Mivel táborunk hosszú távú program első rendezvénye volt, a kezdésen túljutottunk. Egy bizonyos létszámú csoport, amelyre a jövőben számítani lehet, már létezik, tehát a szervezési feladatoknak ez a része feltehetően egyszerűbbé válik. Viszont a módszertani és technikai kérdések megoldása terén éppen a már meglevő tapasztalatok birtokában tudatosabb, tervszerűbb és következetesebb munkát kell végezni.

- Ennek első állomása kiválasztási módszerünk módosítása. Egyes esetekben megtörtént, hogy az iskola nem azt a fiataalt küldte, aki ilyen irányú érdeklődése miatt feltehetően hasznosítani kívánja és tudja a jövőben a tapasztalatokat. Kiválasztási módszerünkben viszont minden kétséget kizáróan helyesnek bizonyul a jövőre vonatkozóan az, hogy többféle profilú középiskola tanulóit és dolgozó fiatalokat együttesen kell foglalkoztatnunk.
- Mind a szakmai vezetők, mind pedig a résztvevők általános véleménye, hogy az előkészítő foglalkozásra fokozottabb hangsúlyt kell fektetni, mert eredményessége csak ebben az esetben lehet kielégítő. Gondot kell fordítani arra, hogy az előadások egymáshoz szervesen kapcsolódva, előbb az érdeklődést keltsek fel, majd tervszerűen, egyre részletesebben mutassák be a vizsgált területeket. Mindezt természetesen nem egy délelőtt, hanem egyhónapos időközökkel 3—4 nap alatt célszerű lebonyolítani, esetleg minden alkalommal más múzeumi, vagy levéltári egységben. Ezzel:
 - a. elsősorban megtakarítanánk a táborozásból az egységek bemutatására, valamint az előadásokra felhasznált időt;
 - b. a fiatalok alapos, kellő részletességű ismereteket kaphatnak;
 - c. nagyobb lehetőségük nyílik az adattár, a szakkönyvtárak, és az ajánlott szakirodalom tanulmányozására;
 - d. biztosabban tudják eldönteni szakcsoportba jelentkezéskor az őket érdeklő területeket;
 - e. és végül kölcsönösen jobban megismerhetik egymást és a vezetőket.

A foglalkozások sikerét elősegíti az igény és lehetőség szerint felhasználásra kerülő hang-, kép-, és filmanyag.

- Az előkészítő időszakban kell a tábor tervezett résztvevőivel a kutatási területet és az alkalmazni kívánt kutatási és feldolgozási módszereket megismertetni. A rendelkezésre álló kérdőívek és szempontgyűjtemények előzetes közreadásával, azok tanulmányozásával, majd pedig egy-egy példány sportnyelven szólva „be-melegítő” feldolgozásával a tábor gyakorlati foglalkozásához szerzik meg a tapasztalatokat a fiatalok.
- A konkrét szervezési feladatok megkezdésekor jelentős segítséget nyújtott az elkészített tervezet, melynek egyes részkérdései ugyan menetközben változtak, de az alapvető célkitűzések és elképzelések mindvégig irányadók voltak.
- A tábor munkája során legnagyobb problémát a szakmai vezetők túlméretezett feladatai jelentették. Több, egymástól erősen eltérő szakterületen tevékenykedő csoport kutatásának és feldolgozásának irányítása csoportonként egy-egy tapasztalt szakmai vezetőt igényel, akit nem pótolhat a legjobban szerkesztett kérdőív vagy szempontgyűjtemény sem. E problémakörhöz kapcsolódik a tábor lebonyolítására legkedvezőbb időpont kérdése is. A honismereti táborok optimális időpontja — szerintem — július vagy augusztus első fele.
- Fokozottabban kell törekedni a következő táborok szakcsoportos foglalkozásainak intenzívebbé tétele érdekében az első adatköz-

lők kiválasztására. Jó adatközlő ismeretanyagának átadása mellett további „interjualanyokat” megnevezve már jelentősen megkönnyítheti a fiatalok helyzetét, önkéntelenül is rávezetve őket a kutatási gyakorlat leghelyesebb módszereire. Ennek során gyakorlati tapasztalatokat szereznek a kutatáshoz leginkább megfelelő adatközlők kiválasztása és a velük történő intenzív munkakapcsolat kialakítása terén is.

- A kutatás és feldolgozás során mindvégig törekedni kell arra, hogy az egyes csoportok tagjai más csoportok területeinek problémáiról és eredményeiről is ismereteket szerezzenek. Egy-egy konzultatív jellegű tapasztalatcsere keretén belül saját munkájukhoz újabb ötleteket kaphatnak és élesebben láthatják meg az egyes részfeladatok közötti összefüggéseket.
- A táborozás időtartama mindössze 10 nap, és ennek is csak egy részében lehetséges gyakorlati munka. Az előzőleg ismertetett előkészítési módszerjavaslattal és lényegre törő, átgondolt programtervezéssel kell minél több hasznosan eltölthető órát „kigazdálkodni”. A tapasztalatok arra mutatnak, hogy még az első időben kevésbé érdeklődők is gyorsan aktivizálják, magukat és teljes lendülettel dolgoznak. Volt rá példa, hogy passzív alaptermészetű csoporttag is szívesen végezte a kevésbé látványos vagy izgalmas cédulázási feladatot még szabadidőben is. Különösen fontos az elégséges időmennyiség biztosítása a helyszíni terepmunkához, nehogy az alapos körütekintést, lendületességet és zavartalan körülményeket igénylő adatfelvétel zaklatottá váljon.
- Itt kell megemlítenem a gyakorlati foglalkozáshoz közvetlenül kapcsolódó két technikai jellegű kérdést, melyeket csak részben sikerült megoldani. A rendelkezésre álló tapasztalatokból következtetni lehet arra, hogy a szabadidős programoknak is teljes egészében az eszmei célkitűzéseket kell szolgálniuk a hatékonyság érdekében. A kulturális rendezvények közül teljes sikere a népzenei estnek volt, és tetszett a Csíkszentmihályi Róbert szobrászművésszel és műveivel történő ismerkedés is.

A további programok viszont a városi művelődési központ munkatársainak köszönetet és elismerést érdemlő igyekezete ellenére sem hozták meg — sajnos — a várt sikert. Ennek oka az előzetes programtervezés pontatlanságában rejlik, melyet a jövőben pl. táncház vagy népköltészeti előadói est rendezésével, a Sebő vagy más együttes meghívásával, stb. lesz célszerű korrigálni.

A másik kérdés a technikai segédletekkel való ellátottság. Feltétlenül szükséges pl. helyi fotólabor és keskenyfilm-vetítógép hozzáértő munkatárssal, illetve munkacsoportonként egy-egy kazettás magnetofon és fényképezőgép. Törekedni kell továbbá a szakmai vezetők igénye szerinti mennyiségű és minőségű térképmásolat, szakszerű gyűjtőfüzet, film, stb. beszerzésére, oktatófilmek és egyéb szemléltető eszközök biztosítására.

- A tábor egyéb szervezési és technikai feltételeinek tervezésére sem volt eddig megfelelő tapasztalat. Az alapul vett KISZ-táborozási módszerek nem minden esetben váltak be. A két tábo-

rozási típus közötti eltérés elsősorban a szabadidős programok illetve a kirándulások kialakítása terén jelentkezett.

A szabadidős programokat — amennyiben megoldható — a tábor területén, vagy olyan közeli helyen kell lebonyolítani, ahol biztosított a más, intézményektől vagy rendezvényektől való függetlenség. Váratlanul közbejött akadály esetén így a program különösebb nehézség nélkül megváltoztatható vagy elhagyható. Öntevékeny kapcsolódásra készítő és mozgásigényt kielégítő eszközöket, pl. sporteszközök, lemezjátszó, stb. feltétlenül biztosítani kell.

- A kirándulásokat a gyakorlati foglalkozás segítségére való törkevés figyelembevételével kell megszervezni. Az utazási irodán keresztül történő lebonyolítása továbbra is helyes, viszont az esetleges tárlatvezetéseket, szabadidős programokat a lehető legnagyobb pontossággal és körültekintéssel kell megszervezni.
- Ugyancsak célszerű volt a táboremléma (köralakú, textilanyagra himzett palóc virágmotívum fehér alapon kék és vörös fonalból), illetve a jegyzetfüzet és az ajándécsomag. Az emblémát a résztvevők egyöntetűen használták. Kedves meglepetés volt a KISZ megyei Bizottság és a Megyei Művelődési Központ által felajánlott, illetve a múzeumi szervezet által biztosított jutalomkönyv, melyet — tekintettel arra, hogy a tábor minden résztvevője tevékeny munkáról tett tanúbizonyságot — minden fiatal megkapott.
- A tábor programjáról általában szólva megállapítható, hogy jelentősebb csúszás, illetve a tervektől történő eltérés nem volt. A résztvevők törekedtek a napirend betartására és nem merült fel fegyelmi probléma sem. Nem sikerült viszont teljes mértékben az ügyeletesi rendszer megvalósítása.
- A résztvevő fiatalokról mind a Kollégium vezetőinek, mind pedig a gyakorlati foglalkozás során, vagy egyéb tevékenység alkalmával megismert helybeli lakosoknak pozitív véleménye alakult ki. Aktivitásukkal, fegyelmezett viselkedésükkel és jó hangulatukkal kedvező benyomást teremtettek.
- Sajnos, a nagyközönség még a megyén belül sem szerzett olyan mértékben tudomást a táborról, mint ahogy megtörténhetett volna. A Nógrád c. megyei napilap összesen három alkalommal emlékezett meg a táborról — illetve jórészt csak annak előkészületeiről, viszont legalább még egy riport szükséges lett volna. Ezenkívül a Rádió Múzeumi Híradó c. műsorában került sor rövidebb ismertetésre, valamint a Honismeretben és a Nógrádi Honismeretben jelent meg két-két cikk.
- Az eredmények és problémák végső összegzésekor elsősorban azt kell megállapítani, hogy országos viszonylatban is kevés tapasztalattal rendelkező úton tettük meg az első lépést. Az eddigi tapasztalatok viszont arra engednek következtetni, hogy jó úton haladunk. Bizonyítsa ezt többek között egy tény: a táborozás eredményeként két pályázat ifjúsági II. helyezést ért el a megyei pályázaton, egy pályázat ugyancsak II. helyezést az országos értékelésben és az ezévi diáknapi pályázatra újabb dolgozatok várhatók.

A felmerülő problémákat kiküszöbölni és a pozitív tapasztalatokat bátran alkalmazva bízhatunk abban, hogy a megyénkbeli kiinduló országos honismereti tábor-sorozathoz hasonló eredményeket érhetünk el a nógrádi honismereti ifjúsági táborok sorával is. Végül, de nem utolsósorban szeretném megköszönni a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága nevében mindazoknak a mozgalmi, oktatási és közművelődési munkatársaknak, balassagyarmati és érsekivádkerti tanácsai és gazdasági vezetőiknek valamint helyi lakosoknak a tevékeny közreműködését, mellyel táborunk sikerét kívánták elősegíteni. Munkájuk, még ha áttételesen is, de megtalálható a felgyűjtött és rendszerezett anyagban, a megírt vagy később feldolgozásra kerülő dolgozatokban és ugyanakkor a megszerzett tapasztalatokban is.

Maradjon meg a jövő táborok résztvevői számára azoknak a fiataloknak a neve is, akik egy — remélhetőleg hosszú időn keresztül folytatódó — honismereti tábor-sorozatból az elsőnek voltak tevékeny és nagyon lelkes munkatársai.

Dubovszky Livia tanár, Petőfi Ált. Isk. Balassagyarmat
Mihály Pál előadó, Nógrád megyei Tanács VB. Salgótarján
Majdán Béla népművelő, Palóc Múzeum, Balassagyarmat
Jászfalvy Walter tanuló, Bolyai János Gimnázium, Salgótarján
Mester György tanuló, Bolyai János Gimnázium, Salgótarján
Harsányi Erika tanuló, Mikszáth Kálmán Gimnázium, Pásztó
Major Éva tanuló, Mikszáth Kálmán Gimnázium, Pásztó
Pintér Judit tanuló, Mikszáth Kálmán Gimnázium, Pásztó
Varga Mária tanuló, Nógrádi Sándor Gimnázium, Szécsény
Tózsér Irén tanuló, Nógrádi Sándor Gimnázium, Szécsény
Rektorik Éva tanuló, Nógrádi Sándor Gimnázium, Szécsény
Kelemen Béla tanuló, Nógrádi Sándor Gimnázium, Szécsény
Vanya Nóra tanuló, Madách Imre Gimnázium, Salgótarján
Zsidai Ágnes tanuló, Madách Imre Gimnázium, Salgótarján
Bartha Anikó tanuló, Madách Imre Gimnázium, Salgótarján
Juhász Tünde tanuló, Balassi Bálint Gimnázium, Balassagyarmat
Szabó Katalin tanuló, Balassi Bálint Gimnázium, Balassagyarmat
Papp Zsuzsanna tanuló, Gimnázium, Kisterenye
Ruga Ibolya tanuló, Gimnázium, Kisterenye
Makovnyik Tibor tanuló, Gimnázium, Kisterenye
Tarsoly Erzsébet tanuló, Zsinkó Vilmos Ipari Szakm. képző Int. N. bányon
Kovács Attila tanuló, Zsinkó Vilmos Ipari Szakm. képző Int. Nagybányon
Válóczi Elek tanuló, Ipari Szakm. Képző Int. Salgótarján
Jaskó Ágnes tanuló, Ipari Szakm. képző Int. Salgótarján
Kárpáty Györgyi tanuló, Ipari Szakm. képző Int. Salgótarján

Szűcs László

PRAZNOVSZKY MIHÁLY

A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMI SZERVEZET KIADVÁNYAINAK REPERTÓRIUMA

(1960—1976)

Összeállításunknak több célja van. Egyrészt be akarjuk mutatni azt a szakmai-tudományos tevékenységet, amelyet a múzeumi szervezet dolgozói végeztek az elmúlt másfél évtized alatt. Ezt reprezentálják a repertóriumba felvett évkönyvek, tanulmányok, cikkek és úgy véljük, az egyéb kiadványok is. Nem lehet vitás, hogy a tudományos munka dokumentumaiként kell kezelnünk a kiállítás-katalógusokat, múzeumi vezetőket, meghívókat, plakátokat stb. Ezek mind jelzik egy szervezet tevékenységének színvonalát, a mi esetünkben pedig még történeti értékek is, pl. az 1960-ból származó, gyűjtésre buzdító plakát számot ad a „hőskorról” s majdhogynem unikum is.

E mellett ezzel az összeállítással csatlakozni szeretnénk a Múzeumi és Restaurációs Módszertani Központ szerkesztésében megjelenő Magyar Múzeumok Kiadványainak Bibliográfiájához, elsősorban azért, hogy teljessé tegyük a Nógrád megyei múzeumokban folyó tudományos tevékenységről alkotott képet.

Ezen túl gyakorlati indítékaink is voltak, hiszen a múzeumi kiadványok számos értékes helyismereti tanulmányt tartalmaznak, amelyeket kitűnően hasznosíthatnának mindazok, akik a megye történetével, munkásmozgalmával foglalkoznak.

A repertóriumnak három fejezete van. Az elsőben az önállóan megjelent kiadványokat soroljuk fel. (Azokat is, amelyeknél a múzeumi szervezet mint társkiadó szerepel.) A következő már az ezekben megjelent tanulmányokat tárja fel. Itt a hivatkozás az előző fejezet tételszámaira utal. A harmadik részben az egyéb, már felsorolt kiadványok szerepelnek. Ez a rész az, ami nem mondható teljesnek, mert az idők folyamán sajnos jónéhány aprónyomtatvány elvesztett, megsemmisült. Mindhárom esetben kronológiai rendbe csoportosítottuk az anyagot.

A repertóriumot kiegészítettük egy rövidítésjegyzékkel, valamint egy mutatóval. Ebbe felvettük a személyneveket (kiemelten jelöljük az önálló művek, tanulmányok szerzőit), a helyneveket, a kiadvány tartalmára utaló tárgyszavakat és az intézményeket, szervezeteket. (A múzeumi szervezet és a múzeumok a mutatóban csak akkor szerepelnek, ha róluk szól az irodalom.) A számok a tételszámokra utalnak vissza.

A repertórium kezdő időhatára 1960, azaz az egy évvel előbb alapított Munkásmozgalmi Múzeum első kiadványának megjelenése.

Rövidítések:

BKmnNy	Bács-Kiskun megyei Nyomda
Bp.	Budapest
E.	Előszó
Ea.	Előadás
Htm	Helytörténeti Múzeum
JAMMK	József Attila Megyei Műv. Központ
K.	Katalógus
k.	kiadó
Kiad. a	Kiadja a
KÓTA	Kórusok Országos Tanácsa
lev.	levél
M.	Meghívó
MM	Munkásmozgalmi Múzeum
Mny.	Megnyitja
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
Mv.	Múzeumi vezető
n.	nélkül
NMMI	Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága
NmNyV	Nógrád megyei Nyomdaipari Vállalat
összeáll.	összeállította
P.	Plakát
p.	pagina (oldal)
PM	Palóc Múzeum
Pr.	Programfüzet
R.	Rendező
soksz.	sokszorosítva
Szerk.	szerkesztő
sz.	szám
SzMT	Szakszervezetek Megyei Tanácsa
t.	tábla
TIT	Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Ua.	ugyanaz

I. Önálló kiadványok

1. A salgótarjáni iparvidék.
(Szerk. Gajzágó Aladár) Kiad. a Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum. Salgótarján, 1962. NmNyV 286 p.
2. **BELITZKY János**
Adatok a salgóbányai munkásság életkörülményeihez.
1871—1888 és 1898. Kiad. a NMMI. Salgótarján, NmNyV 33 p.
(Nógrád megyei múzeumi füzetek 1.)
3. Nógrád megye múzeumai.
(Összeáll. Belitzky János, Zólyomi József)
Kiad. a NMMI. Balassagyarmat, 1963. NmNyV 67 p.
(Nógrád megyei múzeumi füzetek 2.)
4. **JAKAB Sándor**
A Magyar Kommunista Párt Nógrád megyei Szervezeteinek megalkaulásáról és kezdeti tevékenységükről. Kiad. a NMMI. Salgótarján 1963. NmNyV 32 p.
(Nógrád megyei múzeumi füzetek 3.)
5. **BELITZKY János**
Schmidt bányaigazgató levelei 1918—1920
Kiad. a NMMI. Salgótarján, 1964. NmNyV 108 p.
(Nógrád megyei múzeumi füzetek 4.)
6. **CSUKLY László**
Madách Imre élete és munkássága.
Kiad. a NMMI. Balassagyarmat, 1964. BKmNy 44 p.
(Nógrád megyei múzeumi füzetek 5.)
7. **GAZDAG László**
Nógrád megye térképei. Kiad. a NMMI. Balassagyarmat, 1964.
BKmNy 190 p.
(Nógrád megyei múzeumi füzetek 6.)
8. **BELITZKY János**
Nógrád megye közgyűlése és sajtója a munkásság és a parasztság helyzetéről és mozgalmairól 1867—1890. Kiad. a NMMI. Salgótarján, 1964. BKmNy 87 p.
(Nógrád megyei múzeumi füzetek 7.)
9. **MIKLÓS Róbert**
Madách Imre csesztvei évei. Kiad. a NMMI Balassagyarmat, 1964. BKmNy 32 p. (Nógrád megyei múzeumi füzetek 8.)
10. Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez. (Összeáll. Krizsán László) k.n. Balassagyarmat, 1964. BKmNy. 125 p. (Nógrád megyei múzeumi füzetek 9.)

11. **SZOMSZÉD Imre**
Nógrádi partizánok. Kiad. a NMMI. Balassagyarmat. 1964. BKmNy. 77 p.
(Nógrád megyei múzeumi füzetek 10.)
12. **MOLNÁR Pál**
A salgótarjáni szénmedence munkásmozgalmai 1919—1932. Kiad. a NMMI.
Balassagyarmat. 1965. NmNyV. 64 p. (Nógrád megyei múzeumi füzetek 11.)
13. **BARTHA Elemér—KAMARÁS József—KENESSEY Albert**
A balassagyarmati kórház vázlatos története. k.n. Balassagyarmat. 1965.
NmNyV. 63 p. (Nógrád megyei múzeumi füzetek 12.)
14. **FLÓRIÁN Mária**
Rimóc népviselete. Kiad. a NMMI. Balassagyarmat. 1966. NmNyV. 93 p.
(Nógrád megyei múzeumi füzetek 13.)
15. **MOLNÁR Pál**
Adalékok a nemzeti és üzemi bizottságok Nógrád megyei tevékenységéről.
k.n. Salgótarján. 1966. NmNyV. 71 p. (Nógrád megyei múzeumi füzetek 14.)
16. **MOLNÁR Pál**
Adatok a Salgótarjáni Acélárugyár történetéhez. 1945—1965. k.n. Salgó-
tarján. 1967. NmNyV. 71 p. (Nógrád megyei múzeumi füzetek 15.)
17. **GÁLFI Árpád**
Nógrádmarcfal története. Kiad. a NMMI. Balassagyarmat. 1969. NmNyV.
45 p. 2 t. (Nógrád megyei múzeumi füzetek 16.)
18. Nógrád megye levéltára.
(Összeáll. Schneider Miklós) k.n. Salgótarján. 1969. NmNyV. 61 p. 6 t.
(Nógrád megyei múzeumi füzetek 17.)
19. Nincs előbb holtjainknál.
Életrajzok a Nógrád megyei munkásmozgalom harcosairól. (Szerk. Belitzky
János, Szabó Béla) Kiad. az MSZMP Nógrád megyei Bizottsága, Nógrád
megyei Munkásmozgalmi Múzeum. Salgótarján. 1971. NmNyV. 174 p.
20. Dokumentumok a Nógrád megyei bányászok életéről és harcáról. 1919—1944.
(Összeáll. Csabai József, Szerk. Molnár Pál.) Kiad. a Nógrád megyei Mun-
kásmozgalmi Múzeum, TIT Nógrád megyei szervezete. Salgótarján. 1971.
TIT Rotaüzem, Bp. 276 p. (Válogatott dokumentumok Nógrád megye mun-
kásmozgalmának történetéből.)
21. Nógrád megyei Múzeumi Közlemények. 1972. 18. sz. (Szerk.: Végh Miklós,
Balázs László) Kiad. a NMMI. Salgótarján. 1972. NmNyV. 115 p. 4 t.
[Mikszáth Kálmán emlékszáma.]
22. Dokumentumok, adatok Nógrád megye felszabadulás utáni történetéből.
1944 december—1948 július. (Összeáll. Borsos Gábor, Molnár Pál, Vonsik
Ilona, szerk. Molnár Pál.) Kiad. a Nógrád megyei Munkásmozgalmi Mú-
zeum, TIT Nógrád megyei szervezete. Salgótarján. 1972. TIT Rotaüzem,
Bp. 500 p. 8 t.

23. Nógrád megyei Múzeumi Közlemények. 1973. 19. sz. (Szerk. Molnár Pál, Domonkos Alajos) Kiad. a NMMI. Salgótarján. 1973. NmNyV. 111 p. 10 t. [Madách Imre emlékszáma.]
24. Nógrád megyei Múzeumi Közlemények. 1974. 20. sz. (Szerk. Domonkos Alajos, Molnár Pál) Kiad. a NMMI. Salgótarján. 1974. NmNyV. 297 p.
25. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1975. 21. sz. (Szerk. Domonkos Alajos, Molnár Pál) Kiad. a NMMI. Salgótarján. 1975. NmNyV. 279 p.
26. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1848—1918. (Összeáll. Kmetty Lajos, Szabó Béla, Vonsik Ilona. Szerk. Szabó Béla) Kiad. a NMMI. Salgótarján. 1975. NmNyV. 328 p.
27. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből. 1918—1919. (Összeáll., szerk. Vonsik Ilona) Kiad. a NMMI. Salgótarján. 1975. TIT Rotaüzem, Bp. 364 p. 14 t.
28. Tanulmányok, dokumentumok a felszabadult Nógrád megye 30 éves fejlődéséről. (Szerk. Molnár Pál, Domonkos Alajos) Kiad. a NMMI. Salgótarján. 1975. NmNyV. 183 p. 15 t.
29. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1976. 22. sz. (Szerk. Domonkos Alajos) Kiad. a NMMI. Salgótarján. 1976. NmNyV. 363 p. [Az 1976-ban, Szécsényben tartott Rákóczi emlékülés teljes anyagával.]
30. Nógrádi bányászdalok.
(Összeáll. Nagy Zoltán.) Kiad. a NMMI., KOTA megyei szervezete. Salgótarján. 1976. NmNyV. 87 p.
31. **VONSIK** Ilona
Furák Teréz Ilona. [Életrajz.] Kiad. a Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum. Salgótarján. 1976. 9 p. soksz.
32. Nógrádi Sándor. [Életrajz.]
Kiad. a Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum. Salgótarján. 1976. 8 p. soksz.

II. Tanulmányok, cikkek

33. Előszó.
= 21. 3. p.
34. **KISS** Aurél
A dzsentriábrázolás néhány stílusproblémája Mikszáth műveiben.
= 21. 5—24. p.
35. **BISZTRAY** Gyula
Mikszáth néprajza.
= 21. 25—58. p.

36. **ERDŐS** István
Mikszáth Mohorán.
= 21. 59—65. p.
37. **LEBLANC** Zsoltné
Hagyományápolás Nógrád megyében. Mikszáth-hagyományok.
= 21. 66—73. p.
38. Képek az 1870-es évek Nógrád megyei közéletéről. Összeáll.
Schneider Miklós.
= 21. 74—84. p.
39. **SZABÓ** Béla
Társadalmi, gazdasági viszonyok a Mikszáth korabeli Nógrád megyében.
= 21. 85—101. p.
40. **KOZOCSA** Sándor
Mikszáthra emlékezve.
= 21. 102—110. p.
41. **BALÁZS** László
Az irodalmi népművelő-ismeretterjesztő munka néhány problémája a
Mikszáth évforduló kapcsán.
= 21. 111—114. p.
42. **MOLNÁR** Pál
Előszó
= 23. 5—6. p.
43. **MOLNÁR** Pál
A Nógrád megyei Madách kultusz változása.
= 23. 7—27. p.
44. **KERÉNYI** Ferenc
Madách világnézetének néhány kérdéséről.
(Vázlatok Az ember tragédiája I. és II. színének elemzéséhez.)
= 23. 28—39. p.
45. **ERDŐS** István
Madách Imre Mózese.
= 23. 40—48. p.
46. **KISS** Aurél
A lírikus Madách.
= 23. 49—57. p.
47. **LEBLANC** Zsoltné
Újabb dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez.
= 23. 58—81. p.

48. **SZABÓ Béla**
Madách Imre közeleti tevékenysége Nógrád megyében.
= 23. 82—111. p.
49. **DOMONKOS Alajos — MOLNÁR Pál**
Előszó.
= 24. 3. p.
50. **ZÓLYOMI József**
Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján. (1700—1850)
= 24. 5—74. p.
51. **KAPROS Márta**
A gyermekekre vonatkozó preventív és produktív mágikus szokások az
Ipoly menti néphagyományban.
= 24. 75—95. p.
52. **SZVIRCSEK Ferenc**
A magyar iparfejlődés hatása a XVIII.—XIX. századi Nógrád megye
üvegiparának fejlődésére.
= 24. 96—128. p.
53. **SZABÓ Béla**
Jobbágyfelszabadítás és honvédelmi összefüggései Nógrád megyében,
1848—49-ben.
= 24. 129—184. p.
54. **BELITZKY János**
Adalékok a Salgótarjáni Kőszénbánya RT bányászainak munka- és
életkörülményeihez. (Az 1870-es évek igazgatósági levelezéséből.)
= 24. 185—231. p.
55. **MOLNÁR Pál**
Az ipartörténeti gyűjtőtevékenység jelenlegi helyzete, további fejlesztésének
feladatai Nógrád megyében.
= 24. 232—249. p.
56. **KISS Aurél**
A múzeum szerepe az ideológiai, kulturális nevelőmunka folyamatában.
= 24. 232—249. p.
57. **DOMONKOS Alajos**
A múzeumi közművelődés eredményei és problémái Nógrád megyében.
= 24. 269—280. p.
58. **MOLNÁR Pál**
Beszámoló a megyei múzeumi szervezet 1973. évi munkájáról.
= 24. 281—291. p.
59. Bemutatjuk új szerzeményeinket.
= 24. 292—297. p.

60. **DOMONKOS** Alajos — **MOLNÁR** Pál
Előszó.
= 25. 3—6. p.
61. **MOLNÁR** Pál
Múzeumi szervezetünk történetének áttekintése, jelenlegi helyzete.
= 25. 7—15. p.
62. **PATAY** Pál
Másfél száz év régészeti kutatásai Nógrád megyében.
= 25. 16—22. p.
63. **KOZÁK** Éva, A.
A hollókői vár kutatása.
= 25. 23—52. p.
64. **VALTER** Ilona
Pásztó, a középkori mezőváros.
= 25. 53—64. p.
65. **BERECZKY** Lóránt
A múzeumi szervezet képzőművészeti gyűjteményének helyzete, fejlesztésének feladatai.
= 25. 65—70. p.
66. **ZÓLYOMI** József
Az állattartással kapcsolatos építmények Észak-Cserhát falvaiban.
= 25. 71—94. p.
67. **ZÓLYOMI** József
Adatok Nógrád megye parasztságának XVIII—XIX. századi történetéhez
= 25. 127—168. p.
68. **KAPROS** Márta
A keresztelés szokásai az Ipoly menti falvakban.
= 25. 127—168. p.
69. **ZÓLYOMI** József
Nógrád megyei paraszti kárbecslések a XVIII. század első feléből.
= 25. 169—180. p.
70. **CSONGRÁDI** Béla
A szabadművelődés korszaka Nógrád megyében.
= 25. 181—196. p.
71. **CSEPLÁK** György
A salgótarjáni Pécskő hegyről származó későrézkori edénydarabokon megfigyelt emberi újjlenyomatok, újjbegyköröm-lenyomatok összehasonlító vizsgálata.
= 25. 197—208. p.

72. **BALÁZS** László
Nógrádi László.
= 25. 209—220. p.

73. **KOVÁCS** János — **SAY** István
Száz éve született Seidner Mihály.
= 25. 221—230. p.

74. **LEBLANC** Zsoltné
Az elfelejtett nógrádi költőnő: Ferenczy Teréz.
= 25. 231—242. p.

75. **DRAVECZKY** Balázs
Gondolatok a múzeumi közművelődésről.
= 25. 243—254. p.

76. **VONSIK** Ilona
A Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum történeti dokumentációs gyűjteménye és adattári anyaga.
= 25. 255—268. p.

77. **MOLNÁR** Pál
Beszámoló a megyei múzeumi szervezet 1974. évi munkájáról.
= 25. 269—276. p.

78. Hírek.
= 25. 277—279. p.

79. **MOLNÁR** Pál — **DOMONKOS** Alajos
Bevezető.
= 28. 3—4. p.

80. **SZABÓ** Béla
Adalékok a Nógrád megyei ellenállási mozgalom történetéhez.
= 28. 5—27. p.

81. **SZVIRCSEK** Ferenc
Adatok a tőke kisajátításának Nógrád megyei folyamatához a helyi sajtó alapján.
= 28. 29—37. p.

82. **KISS** Sándor, E.
Az öblösüveggyári szocialista munkásmozgalom története.
= 28. 39—63. p.

83. **MOLNÁR** Pál
A kulturális forradalom eredményei és problémái Nógrád megyében.
(1948—1956)
= 28. 65—85. p.

84. **GÁSPÁR** János
Az ipari struktúra változásai a felszabadulástól napjainkig Nógrád megyében.
= 28. 87—143. p.

85. **BIRTA** István
Adatok Nógrád megye felszabadulás utáni agrártörténetéhez. (1949—1956)
= 28. 145—183. p.

86. **TAMÁS** Pál
Társadalmi változások Nógrád megyében. (1949—1970)
= 28. 169—183. p.

87. **KÖPECZI** Béla
Néhány gondolat Rákóczi államáról.
= 29. 7—9. p.

88. **BENDA** Kálmán
A kuruc állam diplomáciai szervezete.
= 29. 10—14. p.

89. **WELLMANN** Imre
Rákóczi államának kérdéséhez.
= 29. 14—18. p.

90. **HOPP** Lajos
A szécsényi konföderáció és a lengyel példa.
= 29. 19—24. p.

91. **MEZEY** Barna
Jogforrások a Rákóczi szabadságharc államában.
(1703. június 6. — 1705. szeptember 12.)
= 29. 24—33. p.

92. **TAKÁTS** László
A „kuruc állam” egészségügyi szempontból.
= 29. 33—35. p.

93. **KISS** István, N.
Hadsereg, adó és társadalom a kuruc államban.
= 29. 35—38. p.

94. **VÁRKONYI** Ágnes, R.
Rákóczi állama és Nógrád vármegye.
= 29. 39—62. p.

95. **LEBLANCNÉ, KELEMEN** Mária
Adalékok a Rákóczi szabadságharc Nógrád megyei hadseregellátási, adózási kérdéseihöz.
= 29. 63—100. p.

96. **GÁSPÁR** János
Nógrád megye felszabadulása.
= 29. 103—183. p.
97. **HENKEY** Gyula — **KALMÁR** Sándor
Adatok Nógrád megye népességének etnikai-embertani vizsgálatához.
= 29. 183—244. p.
98. **HÉJJ** Csaba
Harminc év régészeti kutatásai Nógrád megyében.
= 29. 245—264. p.
99. **VONSIK** Ilona
Kakuk József.
= 29. 265—280. p.
100. **KERÉNYI** Ferenc
Lisznyai Kálmán és a palóc „kelmeiség”.
= 29. 281—297. p.
101. **DÉVÉNYI** István
Csohány Kálmán.
= 29. 298—321. p.
102. **HORVÁTH** István
Beszámoló a múzeumi szervezet 1975. évi tevékenységéről.
= 29. 322—331. p.
103. A múzeumi szervezet 5. ötéves terve.
= 29. 332—343. p.
104. **HÉJJ** Csaba — **ÖZE** János
Adatok az „elfelejtett nógrádi költőnő”, Ferenczy Teréz életrajzához.
= 29. 343—353. p.
105. Új szerzeményeink.
= 29. 355—360. p.
106. Hírek
= 29. 361—363. p.

III. Egyéb kiadványok.

107. Felhívás Nógrád megye népéhez! 1960. jan. 28. (P) 60×42 cm.
[Felhívás az új múzeum gyűjteményének gyarapítására.
Aláírta: Gajzágó Aladár.]
108. Mikszáth Kálmán halálának 50. évfordulója.
Kiállítás a Palóc Múzeumban. 1960. máj. 22—29. (P.) 70×50 cm.
[Az ünnepi hét teljes programjával.]

109. Mikszáth könyvtár-múzeum átadása.
1960. máj. 29. Horpács. (P.) 60×42 cm.
110. Munkásélet. Képzőművészeti kiállítás.
Salgótarján. MM. 1962. febr. 11. (P.) 42×30 cm.
111. A spanyol nép szabadságharca.
Salgótarján. MM. 1962. július 7. Mny: Alica János. (P.) 42×30 cm.
112. A Tanácsköztársaság időszaka Nógrád megyében.
Dokumentum kiállítás. Salgótarján. JAMMK,
1963. márc. 16—30. (P.) 70×50 cm.
113. Madách. 1864—1964.
(P.) 84×60 cm.
[A Madách évforduló és a kiállítás megnyitására. Készítette Czinke Ferenc.]
114. A hollókői Falumúzeum.
1966. (Mv.) 2 lev. 10×14 cm.
115. Basilides Sándor festőművész kiállítása.
Balassagyarmat. (PM.) 1967. szept. 24.
Mny: László Gyula. (M.) 2 lev. 11×15 cm.
116. Ua. (K.)
1967. szept. 24—okt. 26. E: László Gyula. 5 lev. 20×14 cm.
117. Országos Múzeumi Hónap Nógrád megyei programja. 1967. október. (pr.)
Balassagyarmat. 1967. NmNyV. 8 p.
118. Iványi Ödön festőművész kiállítása.
Balassagyarmat. PM. 1967. okt. 29.
Mny: Kelemen István. (M.) 2 lev. 11×15 cm.
119. Megyei képzőművész Stúdió kiállítása. Balassagyarmat.
PM. 1967. (M.) 1 lev. 21×10 cm.
120. Ua.
(K.) 1967. dec. 17—1968. jan. 7. 3 lev. 21×21 cm.
121. Mikszáth Kálmán emlékmúzeum. Horpács 1967. (Mv.) 2 lev. 10×15 cm.
122. Ötven éves a Szovjetunió. Dokumentációs kiállítása.
Salgótarján. JAMMK. 1967. Mny: Havas Péter. (M.) 2 lev. 15×10 cm.
123. Ua.
Balassagyarmat. PM. 1967. (P.) 58×41 cm.
124. Komjáthy Jenő születésének 110. évfordulójára. Előadás.
(Ea: Komlós Aladár, Vihar Béla) Balassagyarmat, PM.
1968. márc. 10. (M.) 2 lev. 16×10 cm.

125. Nógrád megye népművészete. Kiállítás. Balassagyarmaton.
PM. 1968. jún. 30. Mny: Ortutay Gyula (M.) 2 lev. 15×11 cm.
126. Ua.
(P.) 60×42 cm.
127. Egy emberöltő „Az ember tragédiája” szolgálatában.
Előadás. (Ea: Németh Antal)
Balassagyarmat. PM. 1968. okt. 4. (M.) 1 lev. 15×11 cm.
128. Karancsbeszi népi építésze. Előadás.
(Ea.: Flórián Mária.) Karancsbeszi. 1968. okt. 11. (M.) 1 lev. 14×10 cm.
129. A borsodi palócok élete. Előadás.
(Ea: Bodgál Ferenc) Balassagyarmat. PM.
1968. okt. 23. (M.) 1 lev. 15×11 cm.
130. A palóckutatók munkaértekezlete.
Salgótarján, SZMT. 1968. október 24—25.
(M.) 2 lev. 15×11 cm.
131. Az őszirózsás forradalom és a népköztársaság időszaka
Nógrád megyében. Kiállítás. Balassagyarmat. PM. 1968. nov. 17. Mny:
Lombos Márton. (M.) 2 lev. 15×9 cm.
132. A Tanácsköztársaság időszaka Nógrád megyében.
Kiállítás. Salgótarján, JAMMK. 1969. márc. 16.
Mny: Hankó János. R: NMMI. Nógrád megyei Levéltár.
(M.) 2 lev. 10×15 cm.
133. Ua.
(Mv.) Salgótarján. 1969. NmNyV. 3 lev. 10×20 cm.
134. Ua.
(P.) 1963. március 16—30. 70×50 cm.
135. Felszabadulási- és partizán emlékmúzeum megnyitója.
Karancsberény. 1969. dec. 22.
Mny: Szoó Béla. (M.) 2 lev. 15×22 cm.
136. Ua.
(P.) 100×70 cm.
[Készítette Czinke Ferenc]
137. Végvári I. János kiállítása.
Balassagyarmat. PM. 1970. júl. 5—31.
E: Bodri Ferenc. (K.) 8 lev. 20×24 cm.
138. Gonda Zoltán, Orosz István kiállítása.
Balassagyarmat. PM. 1970. (M.) 2 lev. 20×22 cm.

139. Farkas András, Réti Zoltán kiállítása.
Balassagyarmat. PM. 1970. (K.) 5 lev. 20×21 cm.
140. Pataki József festő művei.
Balassagyarmat. PM. 1971. ápr. 18 — máj. 10.
Ea: Csongrády Béla. (K.) 3 lev. 15×21 cm.
141. Múzeumi és Műemléki Hónap. Nógrád megye. 1971. (Pr.)
Salgótarján. 1971. NmNyV. 4 1.
142. Mikszáth Kálmán emlékszoba megnyitása.
Balassagyarmat. PM. 1971. okt. 17. Mny:
Bacsur Sándor. (M.) 1 lev. 15×10 cm.
143. Képzőművészeti kiállítás.
Salgótarján. Kohászati Kulturoththona. 1971. okt. 25.
Mny: Horváth István. (M.) 1 lev. 15×10 cm.
144. Várostörténeti konferencia.
Salgótarján. TIT székház. 1972. febr. 25.
R: MTA Várostörténeti Albizottsága, Salgótarjáni Városi Tanács
Végrehajtó Bizottsága, TIT Megyei Történeti Szakosztálya, NMMI.
Ea: Székely György. (M.) 1 lev. 15×10 cm.
145. Népi díszítőművészet a Palócföldön.
Kiállítás. Salgótarján. JAMMK. 1972. szept. 17. (P.) 60×42 cm.
146. Múzeumi és Műemléki Hónap programja. 1972. (Pr.)
Salgótarján. NmNyV. 4 lev. 10×19 cm.
147. Reprezentatív válogatás Szabó József Madách gyűjteményéből.
Kiállítás. (M.) Balassagyarmat. PM. 1972. okt. 8. 1 lev. 15×10 cm.
148. A megyei képzőművészeti vásárlások válogatott anyagából rendezett
kiállítás.
Balassagyarmat. PM. 1972. okt. 29.
R: Megyei Múzeumi Szervezet, Palóc Múzeum,
Mikszáth Kálmán Művelődési Központ. (M.) 2 lev. 10×15 cm.
149. **SZABÓ Béla**
Nógrádi partizáncsoport emlékmúzeuma. Karancsberény. (Mv.)
Kiad. a NMMI. Salgótarján. 1972. NmNyV. 32. 1. 12×22 cm.
150. Madách-állandó kiállítás.
Csesztve. 1973. ápr. 29. Mny: Horváth István. (M.) 2 lev. 10×18 cm.
151. Iványi Ödön kiállítása.
Balassagyarmat. PM. 1973. július. (M.) 1 lev. 15×10 cm.
152. Megyei gyermekrajz kiállítás.
Balassagyarmat. PM. 1973. szept. 3. — szept. 14.
Mny: Aradi Jenő. (M.) 2 lev. 15×10 cm.

153. Molnár József festőművész kiállítása.
Balassagyarmat. PM. 1973. szept. 16—30. (K.) 4 lev. 19×22 cm.
154. A Nógrádi partizáncsoport emlékmúzeum névadó ünnepe.
Karancsberény. 1973. szept. 29.
Mny: Molnár Pál. Ea: Boros Sándor. (M.) 2 lev. 10×15 cm.
155. Múzeumi és Műemléki Hónap Nógrád megyei programja. 1973. (Pr.)
Salgótarján. 1973. NmNyV. 4 lev. 10×14 cm.
156. A Múzeumi és Műemléki Hónap ünnepélyes megnyitása.
Balassagyarmat. PM. 1973. okt. 6. (M.) 2. lev. 10×15 cm.
157. id. Szabó István kiállítása.
Balassagyarmat. PM. 1973. okt. 13.-nov. 15.
Mny: Horváth István. (M.) 2 lev. 10×21 cm.
158. Ua.
(K.) E: Molnár Pál. 16 lev. 20×22 cm.
159. Őszi tárlat.
Salgótarján. 1973. okt. 19-okt. 30.
R: NMMI., Kohászati Üzemek Művelődési Központja.
Mny: Csongrádi Béla. (M.) 1 lev. 10×15 cm.
160. **MOLNÁR Pál**
Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum.
+ Salgótarján története. Állandó kiállítás.
(Mv.) Kiad. a NMMI. Salgótarján. 1973. NmNyV. 22 1. 12×22 cm.
161. **KERÉNYI Ferenc**
Mikszáth emlékek Nógrád megyében.
Balassagyarmat, Horpács. (Mv.)
Kiad. a NMMI. Salgótarján. 1973. NmNyV. 15 p. 12×22 cm.
162. **KERÉNYI Ferenc**
Madách emlékek Nógrád megyében.
Balassagyarmat, Csesztve. (Mv.) Kiad. a NMMI.
Salgótarján. 1973. NmNyV. 20 p. 12×22 cm.
163. **CSÉPÁNY István — PINTÉR Nándor — VINCZE Ferenc**
A pásztói helytörténeti állandó kiállítás és középkori romkert.
Pásztói utikalausz. (Mv.) Kiad. a NMMI. Salgótarján. 1973. NmNyV. 30. p.
12×22 cm.
164. Takács Géza üvegtervező kiállítása.
Balassagyarmat. PM. 1974. okt. 5.-okt. 21. Mny: Kelemen István.
(M.) 2 lev. 15×21 cm.
165. Képek, dokumentumok Szécsény történetéből.
Szécsény. II. Rákóczi Ferenc Műv. Ház. 1974. okt. 12. Mny: Győri Sándor.
(M.) 2 lev. 11×15 cm.

166. Nógrád megye népművészetéből. Kiállítás. Balassagyarmat. 1974. okt. 26.
Mny: Réti Zoltán. (M.) 2 lev. 21×10 cm.
167. Film és történelem. Felszabadulási filmnapok Nógrád megyében.
(Pr.) Kiad. a NMMI., Moziüzemi Vállalat. Salgótarján. 1974. Mozi
Nyomda. 23 l. 10×20 cm.
168. Politikai plakátok. + A felszabadult Nógrád megye. Balassagyarmat.
PM. 1974. dec. 8. Mny: Pogány Ö. Gábor, Rith Lajosné. (M.) R: Magyar
Nemzeti Galéria, Balassagyarmat Városi Tanács VB., NMMI. PM.
2 lev. 10+15 cm.
169. Ua.
(K.) E: P. Brestyánszky Ilona. 12 lev. 20×22 cm.
170. Ua. (P.) 50×80 cm.
171. Karancslejtős, 1944. Feledy Gyula festőművész kiállítása. Salgótarján.
JAMMK. 1975. jan. 19—febr. 16. (P.) 58×82 cm.
[A plakáton Feledy Gyula grafikája.]
172. A szécsényi múzeum kiállításainak megnyitója. Szécsény. HtM. 1975
április 29. Mny: Horváth István. (M.) 2 lev. 11×15 cm.
173. Múzeumi és Műemléki Hónap rendezvényei Nógrád megyében. 1975. (Pr.)
Salgótarján. 1975. NmNyV. 4 p. 10×14 cm.
174. A Múzeumi és Műemléki Hónap ünnepélyes megnyitója. Szécsény.
1975. okt. 4. Mny: Gulyás Jánosné (M.) 2 lev. 15×10 cm.
175. A felszabadult Nógrád megye 30 éve. Politikai, dokumentációs kiállítás.
(Mv.) Salgótarján. MM. 1975. 8 l. 16×23 cm.
176. Kondor Béla emlékkiállítás. Salgótarján. 1976. febr. 29. JAMMK. R:
NMMI, JAMMK. Mny: Feledy Gyula. (M.) 4 lev. 10×15 cm.
177. Ua. (K.) 4 lev. 20×22 cm.
178. Kondor Béla emlékkiállítás. Szécsény. HtM. 1976. ápr. 2. Mny: Kerekes
László. (M.) 2 lev. 15×10 cm.
179. A balassagyarmati Palóc Múzeum kiállításainak megnyitása.
Balassagyarmat. PM. 1976. máj. 2. Mny: Garamvölgyi József. (M.) 2 lev.
15×21 cm.
180. Ember és természet. Képzőművészeti kiállítás. Balassagyarmat. PM. 1976.
máj. 2. — szept. 15. (K.) 16 lev. 22×22 cm.
181. Csohány Kálmán kiállításának megnyitása. Szécsény. HtM. 1976. máj. 5.
Mny: Lóránt János. (M.) 2 lev. 10×15 cm.

182. Ua.
(K.) E: Horváth István. 4 lev. 20×22 cm.
183. id. Szabó István szobrászművész kiállítása. Salgótarján. JAMMK. 1976. jún. 20. — júl. 30. R: NMMI, JAMMK. Mny: Pogány Ö. Gábor.
(M.) 2 lev. 10×15 cm.
184. Ua.
(K.) E: Pogány Ö. Gábor. 10 lev. 20×21 cm.
185. Ua.
(P.) 50×80 cm.
186. Bors István szobrászművész kiállítása. Szécsény. HtM. 1976. júl. 2.
Mny: Horváth Gyula. (M.) 2 lev. 15×10 cm.
187. Ua.
(K.) E: Pap Gábor. 8 lev. 19×21 cm.
188. Szöttesek, hímzések a Palócföldön. Nógrád, Heves és Borsod megye múzeumainak közös kiállítása. Salgótarján. JAMMK. 1976. augusztus 19—szept. 20. (Mv.) 4 lev. 10×21 cm.
189. Ua. (P.) 50×80 cm.
190. A szénbányászat és a bányászélet Nógrád megyében. (1861—1962.)
Kiállítás. Salgótarján. MM. 1976. szept. 2. Mny: Zsuffa Miklós. (M.) 2 lev. 10×15 cm.
191. Ua. (P.) 50×80 cm.
192. **BALÁZS** László — **SZVIRCSEK** Ferenc — **VONSIK** Ilona
A szénbányászat és a bányászélet Nógrád megyében. 1861—1962. (Mv.)
Salgótarján. NmNyV. 19 p. 8 t. 20×20 cm.
193. III. Salgótarjáni Nemzetközi Képzőművésztelep kiállítása. Balassagyarmat, Mikszáth Kálmán Művelődési Központ. 1976. szept. 19 — szept. 30.
R: Ua. és NMMI. (M.) 1 lev. 14×10 cm.
194. Ua. (K.) 13 p. 21×15 cm. soksz.
195. Lóránt János kiállítása. Salgótarján. JAMMK. 1976. szept. 26-okt. 24.
Mny: Rátkai András. R: NMMI, JAMMK. (M.) 2 lev. 10×15 cm.
196. Ua. (K.) E: Bereczky Lóránt. 12 lev. 20×22 cm.
197. Ua. (P.) 50×80 cm.
198. Múzeumi és Műemléki Hónap Nógrád megyében. 1976. október (Pr.)
E: Horváth István. Salgótarján. NmNyV. 6 p. 15×21 cm.
199. Múzeumi és Műemléki Hónap Nógrád megyében. (P.) 50×80 cm.
[Múzeumonként feltüntetve a rendezvények.]

200. Múzeumi és műemléki Hónap 76. (M.+Pr.) Balassagyarmat. 3 lev. 10×22 cm.
[Csak a balassagyarmati programot tartalmazza.]
201. Múzeumi és Műemléki Hónap ünnepélyes megnyitója. Szécsény. HtM-
1976. okt. 2. Mny: Kojnok Nándor. (M.) 2 lev. 10×15 cm.
[1976. évi néprajzi és helytörténeti pályázatot értékeli: Horváth István;
Iványi Ödön kiállítását megnyitja Csohány Kálmán.]
202. Gyapjúszőttesek és szőnyegek Baranyából. Balassagyarmat. PM 1976.
okt. 1—nov. 8. (M.) 3 lev. 10×21 cm.
203. Iványi Ödön kiállítása.
Szécsény. HtM. 1976. okt. 2—dec. 30. (K.) 6 lev. 20×19 cm.
[A művész bevezetőjével.]
204. Palóckutatási tudományos ülés.
Salgótarján. Megyei Tanács tanácsterme. 1976. okt. 12—13. (M.) 1 lev.
14×10 cm.
205. „Karácsonyi ének”
A Vác Városi KISZ Kórus hangversenye a Szécsényi Helytörténeti Múze-
umban. 1976. dec. 18. (M.) 4 lev. 15×10 cm. soksz.
206. 30 éves a forint. Kiállítás.
Szécsény. HtM. 1976. dec. 20—1977. márc. 30. Mny: Bíró Miklós. R: HtM,
II. Rákóczi Ferenc Művelődési Központ, Magyar Nemzeti Bank szécsényi
fiókja. (M.) 2 lev. 10×20 cm.
207. Komolyzene mindenkinek. Hangversenysorozat. Szécsény. 1976—1977. (Pr).
2 lev. 15×21 cm.
208. A Palóc Múzeum állandó kiállításai. (Mv.) Kiad. a NMMI. Salgótarján.
1976. NmNyV. 21 p. 7 t.
Kapros Márta—Zólyomi József: Nógrádi népelet a XVIII. század elejétől
napjainkig. = 3—17. p.
Balázs László: Irodalmi emlékszobák. = 19—21. p.
209. A szécsényi múzeum állandó kiállításai. (Mv.) (Szerk. Domonkos Alajos.)
Kiad. a NMMI. Salgótarján. 1976. NmNyV. 51 p.
Praznovszky Mihály: A múzeum otthona, a kastély.
= 3—4. p.
Dénes István: Vadászati, vadgazdálkodási kiállítás.
= 5—10. p.
Patay Pál: Régészeti állandó kiállítás.
= 22—51. p.
210. „A mi Mikszáthunk” (1847—1910)
Olvasónapló-pályázat 7—8 osztályosoknak. Salgótarján 1976. Kiad. a Balassi
Bálint Megyei Könyvtár. Salgótarján. 1976. 14. p. soksz.
R: Magyar Úttörők Szövetsége Nógrád megyei Elnöksége, Balassi Bálint
Megyei Könyvtár, JAMMK, NMMI.

agrártörténet	85
ALICS János	111
államosítás	81
antropológia	97
ARADI Jenő	152
BACSUR Sándor	142
Balassagyarmat	
Kórház	13
Művelődési Központ	148, 193
Palóc Múzeum	3, 148, 161, 162, 179, 200, 208
Városi Tanács VB.	168
BALÁZS László	21, 41, 72, 192, 208
bányászat	2, 20, 24, 54, 190—192
bányászdalok	30
Baranya megye	202
BARTHA Elemér	13
BASILIDES Sándor	115, 116
BELITZKY János	2, 3, 5, 8, 19, 54
BENDA Kálmán	88
BERECZKY Lóránt	65, 196
BIRÓ Miklós	206
BIRTA István	85
BISZTRAY Gyula	35
BOGDÁL Ferenc	129
BODRI Ferenc	137
BOROS Sándor	154
BORS István	186, 187
Borsod megyei múzeumok	188
BORSOS Gábor	22
BRESTYÁNSZKY Ilona, P.	169
CZINKE Ferenc	113, 136
CSABAI József	20
CSÉPÁNY István	163
CSEPLÁK György	71
Csesztve	9
CSOHÁNY Kálmán	101, 181, 182, 201
CSONGRÁDI Béla	70, 140, 159
CSUKLY László	6
DÉNES István	209
DÉVÉNYI István	101
DOMONKOS Alajos	23—25, 28, 29, 49, 57, 60, 79, 209
DRAVECZKY Balázs	75

egészségügy	13, 92
életrajzok	19, 31, 32, 72—74, 99, 101, 104
ellenállási mozgalom	11, 80, 171
ERDŐS István	36, 45
Észak-Cserhát	66
FARKAS András	139
FELEDY Gyula	171, 176
FERENCZY Teréz	74, 104
filmművészet	167
FLÓRIÁN Mária	14, 128
FURÁK Teréz	31
GAJZÁGÓ Aladár	1, 107
GÁLFFY Árpád	17
GARAMVÖLGYI József	179
GÁSPÁR János	84, 96
GAZDAG László	7
GONDA Zoltán	138
GULYÁS Jánosné	174
GYÖRI Sándor	165
gyűjtőmunka	55, 65, 76, 107
HANKÓ János	132
HAVAS Péter	122
HÉJJ Csaba	98, 104
helytörténet	201
Helytörténeti Múzeum lásd Szécsény	
HENKEY Gyula	97
Heves megyei múzeumok	188
Hollókő	63, 114
HOPP Lajos	90
Horpács	109, 121, 161
HORVÁTH Gyula	186
HORVÁTH István	102, 143, 150, 157, 172, 182, 198, 201
ipar	1
fejlődés	52
struktúra	84
történet	55
Ipoly	68
irodalmi hagyományok	37, 43
ismeretterjesztés	41, 210
irodalomtudomány	6, 9, 10, 21, 23, 34—40, 43—48, 74, 100, 104, 108, 109, 113, 124, 127
IVÁNYI Ödön	118 151, 201, 203
JAKAB Sándor	4
jobbágyszabadítás	53
jog	91
József Attila Megyei Művelődési Központ	176, 183, 195, 210
KAKUK József	99

KALMÁR Sándor	97
KAMARÁS József	13
KAPROS Márta	51, 68, 208
Karancsberény (lásd még	{
Partizán múzeum	135, 150, 154
Karancskeszi	128
Karancslejtős	171
kárbeceklések	69
KELEMEN István	118, 164
KENESSEY Albert	13
képzőművészet	101, 110, 115—116, 118—120, 137—140, 143, 148, 151—153, 157—159, 164, 168, 171, 176—178, 180—187, 193—197, 201, 203
képzőművészeti gyűjtemény	65
KEREKES László	178
KERÉNYI Ferenc	44, 100, 161, 162
keresztelés	68
KISS Aurél	34, 46, 56
KISS István, N.	93
KISS Sándor, E.	82
KMETTY Lajos	26
KOJNOK Nándor	201
KOMJÁTHY Jenő	124
KOMLÓS Aladár	124
KONDOR Béla	176—178
KOVÁCS János	73
KOZÁK Éva, A.	63
KOZOCSA Sándor	40
KÖPECZI Béla	87
KRIZSÁN László	10
kulturális forradalom	83
LÁSZLÓ Gyula	115, 116
LEBLANC Zsoltné, KELEMEN Mária	37, 47, 74, 95
Lengyelország	90
LISZNYAI Kálmán	100
LOMBOS Márton	131
LÓRÁNT JÁNOS	181, 195—197
MADÁCH Imre	6, 9, 10, 23, 43—48, 113, 127, 147, 150, 162
emlékszoba	162, 208
múzeum	150, 162
Magyar Kommunista Párt Nógrád megyei szervezete	4
Magyar Nemzeti Galéria	168
Magyar Szocialista Munkáspárt Nógrád megyei Bizottsága	19
MTA Vároستörténeti Albizottság	144
Magyar Úttörők Szövetsége Nógrád megyei Elnöksége	210
Megyei Művelődési Központ	Lásd József A. Megyei Műv. Központ

MEZEY Barna	91
mezőváros	64
MIKLÓS Róbert	9
MIKSZÁTH Kálmán	21, 34—37, 39—41, 108, 161, 210
emlékszoba	142, 161, 208
múzeum	3, 109, 121, 161
Olvasónapló-pályázat	210
Mohora	36
MOLNÁR József	153
MOLNÁR Pál	12, 15, 16, 20, 22—25, 28, 42, 43, 49, 55, 58, 60, 61, 77, 79, 83, 154, 168, 160
Mozziüzemi Vállalat	167
munkáséletmód	2, 54, 110, 190—192
mozgalom	4, 8, 12, 15, 19, 20, 22, 26—28, 31, 82
történeti gyűjtemény	76
Munkásmozgalmi Múzeum	lásd Salgótarján
Múzeumi beszámoló	58, 77, 102
gyűjtés	55
Hónap	117, 141, 146, 155, 156, 173, 174, 198, 201
közművelődés	41, 56, 57, 75, 205, 207
terv	103
történet	61
NAGY Zoltán	30
NÉMETH Antal	127
Nemzeti Bizottság	15
néphagyományok	51
néprajz, népművészet	14, 35, 50, 51, 66, 67, 68, 69, 97, 125, 126, 128, 145, 166, 188, 201, 202, 208
népviselő	14
népi építkezés	50, 66, 128
hiedelmek	51, 68
Nógrád megye régészete	62, 63, 71, 98, 209
térképei	7
története	94, 95
XVIII. szd.	
története	
1848—49.	53
története	
XIX. sz. második fele	8, 38, 39, 49
története	
1918.	131
története	
1919.	112, 132—134
története	
1944.	80, 96
története	
1944—1945.	96
története	
1944—1948.	22
története	
1945—1975.	28, 81—85, 168, 175

Nógrád megyei Képzőművész Studio	119
Könyvtár	210
Levéltár	18, 132
múzeumok	3, 61
TIT szervezet	20, 22
Nógrádmарcal	17
NÓGRÁDI László	72
NÓGRÁDI Sándor	32, 149, 154
numizmatika	206
OROSZ István	138
ORTUTAY Gyula	125
ŐZE János	104
Palóc Múzeum	lásd Balassagyarmat
palócok	97, 100, 129, 130, 204
pályázatok	201, 210
PAP Gábor	187
paraszság	8, 66, 67, 69
partizán mozgalom	11, 80, 149, 154
Partizán Múzeum	135—136, 149, 154
Pásztó	64, 163
PATAKI József	140
PATAY Pál	62, 209
Pécskő	71
PINTÉR Nándor	163
plakátművészet	168—170
POGÁNY Ö. Gábor	168, 183, 184
PRAZNOVSZKY Mihály	209
II. RÁKÓCZI Ferenc	29, 87, 89, 91, 94, 95
állama	87—94
szabadságharc	87—95
RÁTKI András	195
régészet	62, 63, 71, 98, 209
RÉTI Zoltán	139, 166
Rimóc	14
RITH Lajosné	168
Salgóbánya	2
Salgótarján	1, 12, 16
Acélárugyár	16
Kohászati Üzemek	143, 159
Kulturoththona	54
Kőszénbánya RT.	210
Megyei Könyvtár	3, 107, 160
Munkásmozgalmi Múzeum	82
Öblösüveggyár	160
története	144
Városi Tanács VB.	1, 12
Salgótarjáni iparvidék	73
SAY István	5
SCHMIDT bányaigazgató	

SCHNEIDER Miklós	18, 38
SEIDNER Mihály	73
Spanyol Köztársaság	111
szabadművelődés	70
SZABÓ Béla	19, 26, 39, 48, 53, 80, 149
SZABÓ István, id.	157, 158, 183—185
SZABÓ József	147
Szakszervezetek Megyei Tanácsa	130
Szécsény	29, 90
kastély	209
MNB fiók	206
múzeum	172, 206, 209
Művelődési Ház	165, 206
története	165
SZÉKELY György	144
SZOMSZÉD Imre	11
SZOÓ Béla	135
Szovjetunió	122, 123
SZVIRCSEK Ferenc	52, 81, 192
TAKÁCS Géza	164
TAKÁTS László	92
TAMÁS Pál	86
Tanácsköztársaság	112, 132—134
társadalmi fejlődés	28, 86
TIT Történeti Szakosztály	144
új szerzemények	59, 105
üvegipar	52
üzemi bizottság	15
Vác Városi KISZ Kórus	205
vadászat, vadgazdálkodás	209
VALTER Ilona	64
várak	63
VÁRKONYI Ágnes, R.	94
VÉGH Miklós	21
VÉGVÁRI I. János	137
VIHAR Béla	124
VINCZE Ferenc	163
VONSIK Ilona	22, 26, 27, 31, 76, 99, 192
WELLMANN Imre	89
zene	30, 205, 207
ZÓLYOMI József	3, 50, 66, 67, 69, 208
ZSUFFA Miklós	190

FORGÁCH SIMON 1570. ÉVI JELENTÉSE A TÖRÖK VÁRAKRÓL

A Mohácsot megelőző és követő évtizedekben a török elleni védekezés volt az ország legfőbb gondja. Az önzés és pártoskodás gyümölcseként bekövetkezett mélypont után, a század második felében sikerült legalább annyit elérni, hogy összefüggő védelmi vonal állja útján a török hatalom további terjeszkedésének. Ezidőtájt érte el férfikorát az 1527 körül született Forgách Simon, a Bars és Nyitra megyékben birtokos Forgách Zsigmond fia, a történetíró Forgách Ferenc testvére, az ifjabbik Zsigmondnak, a későbbi nádornak, és az ifjabbik Ferencnek, a későbbi esztergomi érseknek és bíborosnak atyja. 1551-ben már csapatvezérként vett részt Lippa ostrománál és az ott szenvedett kardvágás nyomát haláláig viselte homlokán. 1552-ben Temesvár védelmében vett részt Losonczi István kapitánysága alatt és itt került török fogságba, melyből csak váltságdíj ellenében szabadulhatott. 1557-ben Nagyvárad kapitánya, majd utóbb — Zay Ferenc mellett — Kassa másodkapitánya. 1563 óta az egri várban szolgált, 1567-ben pedig ő lett az egri vár főkapitánya és emellett Borsod és Sáros megyék főispánja. 1569-től 1587-ig az ország dunáninneni részének főkapitánya. Ezután többnyire birtokán, a sárosmegyei Hertneken élt családjá körében, de ha a szükség kívánta, agg kora ellenére ismételten táborba szállt. Meghalt Hertneken 1597. szeptember 24-én.

Mint főkapitánynak, Forgách Simonnak volt a feladata, hogy a dri-nápolyi békét (1568) követő években gondoskodjék a Dunától Gömörig terjedő határszakasz védelméről. A török várak őrsege ugyanis a béke ellenére gyakran indult zsákmányolni a határ tulsó oldalára. 1573-ban az esztergomi és a nógrádi bég nagyobb arányú támadását is vissza kellett vernie, akik megzavarni akarták Érsekújvárnak, a dunáninneni rész fő erősségének, újjáépítését. 1594-ben Hasszán budai basa csapatát verte szét Turánál, 1596-ban pedig még résztvett a mezőkeresztesi csatában is.¹

Ennek a Forgách Ferencnek 1570. szeptember 9-én, Léván kelt jelentését kívánjuk közölni az alábbiakban. Forgách Simon a főkapitánysága alá tartozó határszakasz török erődítményeiről ad beszámolót ebben az iratban Károly főherceg, Miksa király testvére számára. Az irat ugyan nem nevezi meg a címzettet, csupán a „Serenissime Princeps” megszólítás árulja el, hogy az uralkodóház egyik tagja a címzett. Mivel pedig Miksa király Károly főherceget bízta meg azzal, hogy helyettesítse őt az országból való távolléte idején, nem lehet kétséges, hogy Forgách Simon Károly főherceghez küldte ezt a jelentést.

A közlendő szöveg 42x32 cm mértű, kétrét összehajtott papírlapnak 1—3 oldalait foglalja el. Az első oldalnak a fényképét is közöljük. A negyedik oldalon német nyelvű feljegyzés van, amely az irat tartalmára utal: „Simor Forgasch Verzeichnis der türkischen Gränz-Häuser”.² Valószínű, hogy ez az irat az elküldött jelentés egykorú másolata. Erre utal, hogy a szöveg és az aláírás egy kéz írása.³

A jelentés a következő nyolc erődítményt sorolja fel: Vác, Esztergom, Kakat (Párkány), Nógrád, Szécsény, Drégely, Becske és Fülek. Közülük Esztergomot, Szécsényt és Füleket arx-nak, Nógrádot és Drégelyt castrum-

nak, Vácot, Kakatot és Becskét pedig castellumnak nevezi. Ezzel a megkülönböztetéssel nyilván az egyes helyek különböző jelentőségére kívánt utalni, de közelebbi ismertetést nem ad róluk, legfeljebb csak annyiban, hogy Vácnál, Esztergomnál, Nógrádnál, Szécsénynél és Füleknél megkülönbözteti a várat (arx, castrum) és a várost (civitas, oppidum) sőt Esztergomnál külön számol be a kisebb és a nagyobb város őrségéről.⁴ Mindegyik hellyel kapcsolatban közöl néhány távolsági adatot, a jelentés fő tárgya azonban — a kapott utasításnak megfelelően — a határ mentén állomásozó török katonaság létszáma.

Fülekről nem tudott részletes adatokat szerezni, ezért csak azt említi meg, amit egri kapitány korában ő maga tapasztalt, hogy a füleki bég ezer főnyi sereget is tud harcba küldeni. A többi erődítménynél fegyvernemek szerint közli az őrség létszámát és legtöbb esetben a parancsnokok nevét is. Mindenütt említi a gyalogosokat (hazeralia, martalóc, jani-csár, azapus) és a lovasokat (beslia), Esztergomban és Kakatban ezenfelül a tüzéreket és a naszádos gyalogosokat is. E fegyvernemekhez tartozók összesített létszáma Vácott 106, Esztergomban 1037, Kakaton 340, Nógrádban 625, Szécsényben 500, Drégelyen 77, Becskén 130. A sorkatonasághoz tartoznak még azok a lovasok is, akiket a környékbeli török hűbéres britokosok (spalik) állítanak ki, minden ezer ospora⁵ jövedelem után egy-egy lovast. Ilyeneket Vácnál, Esztergomnál és Kakatnál, továbbá Nógrádnál és Szécsénynél említ a jelentés.⁶ A sorkatoságon felül azonban számos önkéntes is van mindegyik helyen.

A maga idejében alárendelt jelentőségű volt a jelentésnek az az adata, hogy az Esztergommal szemben, a Duna tulsó partján fekvő Kakat helységet a törökök Párkánynak nevezik. Számunkra azonban értékes ez az adat, mert megtudjuk, hogy mikor kezdték használni a Párkány nevet, amely a török kiűzése után (1683) is megmaradt, sőt a 18. század közepére már teljesen elfeledtette a régi nevet.⁷

Jelentős helytörténeti adat az is, hogy a becskei várat kevéssel 1570. előtt építették a lerombolt szandai vár helyett.⁸

Ezek előrebocsátása után következze a jelentés latin nyelvű szövege és annak magyar fordítása:

Serenissime Princeps, Domine, Domine mihi semper clementissime.

Fidelium servitiorum meorum in gratiam Serenitatis Vestrae humillimam commendationem. Ante paucos dies Serenitas Vestra benigne mihi mandare dignata erat, ut eidem Serenitati Vestrae citissime rescriberem, quot arces et castella Turcae circa confinia Sacrae Caesarae Maiestatis, domini nostri clementissimi haberent et in singulis quot milites in praesidio essent. Tali Serenitatis Vestrae mandato morem gerere cupiens, a captivis, et transfugis pro certo is rescivi, prout sequitur.

Vacium oppidum et castellum sedes olim episcopalis quod ad aliis confiniis Thurcicis remotius ad nostra distat, nempe a Strigonio quatuor miliaribus. Praeest ibi quidam Chirkin aga, qui habet sub se equites 70 beslias. Castellanus, qui ab officio dezdaraga nuncupatur, habet pedites hazeralias, quorum officium est arces custodire, 36. Sunt etiam ibidem aliquot spahiae, sed non potui rescire quot.

Strigonium distat ab Uivar 5 miliaribus, a Suran 6, Komiat 7, a Leva 5. Residet ibi beghus modernus, Mambutbegh vocatur. Is in suo stipendio habet equites 80. Est ibi unicus besliaga, cui Thelkimemiaga nomen est, habet sub se 85 beslias. Sunt ibidem tres desdari, seu castellani, quorum unus is maiori civitate Hederaga, habet 35 hazeralias pedites. Zinanaga praefectus bombardariorum in eadem civitate habet 20 bombardarios. Alter dezdaraga habet sub se 35 hazeralias pedites, sunt sub illo 16 bombardarii. Tertius dezdar in minori civitate, Czaferaga, habet 35 hazeralias, 16 bombardarios. Ali aga, unus capitaneus azaporum nazadistarum, habet sub se 150 azapos in 5 navibus. Alter Huzain aga habet 90 in 3 navibus azapos. Mustafa aga similiter 65. Unus praefectus Rascianorum plagiariorum, quos martalozos vocant, Kazi aga habet 60 martaloczos. Mustafa aga similiter habet 60. Sinan aga itidem 60. Perhet aga 60, isti 4 agae habent naves 8. In arce ipsa castellanus dezdaraga Jumiz aga habet 120 hazeralias, sub Mustafa aga sunt ibidem 50 janiczari.

Castellum Kakat, quod Turci Parkan vocant, ex ista in ripa Danubii situm, ex opposito Strigonii, uno miliari propius est ad dicta nostra confinia. Sunt illic duo besliagne Primus, Ibrahim, habet 75 beslias, secundus Kurthaga, habet 65. Dezdar aga, qui Kiore aga vocatur, habet 65 hazeralias, 15 bombardarios. Huzim azapaga habet sub se 120 azapos in 4 navibus. Praefectus spahiarum, qui ex officio alaibegh vocatur, habet in utroque loco, Strigonii scilicet et in Kakat, spahias seu nobiles 80, quorum quilibet a proventibus mille ozporarum tenetur unum hastatum eqzitem intertenere.

Nograd castrum et oppidum distat a Leva 5 miliaribus, a Korpona 3, a Bozók 3, a Cziabragh 2, a Kekkeo 2, et medio, a Divin 5. Est et ibi beghus, cui Izabegh est nomen, praefectura nunc primum est ei collata, fuit prius Budae azaporum praefectus. Sunt ibi duo besliagae: Sinan aga et Muza aga, sunt sub utroque 200 besliae. Naibegh habet circa 50 spahias. Amhataga, Rascianorum praefectus, habet sub se Rascianos, seu martholoczos 100. Hamza aga habet azapos 125. Dezdaraga habet in oppido 50 hazeralias. Alter dezdaraga in castello habet 100 hazeralias.

Zeczien arx et oppidum distat a Karpona 3 miliaribus, a Bozok 3, a Kekkeo 1, a Divin 4. Est et ibi beghus qui vocatur Hederbegh. Unicus est ibi besliaga, qui Zephor aga vocatur, habet 150 beslias. Est et azapaga, qui similiter 150 azapos habet. Alaibegh habet circiter 50 spahias. In arce et oppido dezdari habet hazeralias 150, vel plures.

Dregel castrum a Nograd unico miliari distans, in praealto monte situm, a praefecto, quem vaivodam appellant, gubernatur, qui 7 tantum equites habet, pedites 70.

Castellum Beczke, non ita pridem erectum, loco arcis Zonda, quam propter montis incommoditatem solo aequarunt, similiter a voivoda regitur. Habet sub se 70 beslias et 60 pedites. Distat a Kekkeo 2 miliaribus.

Filek arx et oppidum, ubi etiam beghus residet, cui nomen est Ali begh. Distat a Divin 2 miliaribus, a Kekkeo 3, a Veterizolio 5, a Muran 5. De nominibus agarum sic particulariter rescire non potui, sed certum est, posse illinc equites et pedites mille in campum exire, quod ego, dum Agriae praefui, oculis vidi.

Sed hoc etiam Serenitas Vestra scire debet, ultra tales stipendiarios, spahias, et alios ordinarios praesidiarios, esse in qualibet arce Turcica multos liberos milites, equites scilicet et pedites, absque ullo stipendio

degentes, sed solummodo locum pro sua conditione et stipendium expectantes, si forte aliquem ex ordinariis praesidiariis decedere contingeret. Insuper esse et multos mercatores, quorum singuli vicem milites supplent.

Esse insuper relligiosos, et certos ordines profitentes, qui omnium aliorum sunt audacissimi et superstitione quadam imbuti vitam vilipendunt. Il elemosina bassarum ac begorum largitione vivunt.

Haec volui humiliter Serenitati Vestrae, juxta suum clemens mandatum, prout rescire potui, significare. Deus optimus maximus Serenitatem Vestram felicem et incolumnen conservet.

Datum ex Leva 9. Septembris Anno Domini 1570.

Humilis fidelisque servitor Simon Forgacz de Gimes.

Fenséges Herceg, mindenkor kegyes Uram!

Alázatosan ajánlom Fenséged kegyelmébe hűséges szolgálatomat. Néhány nappal ezelőtt Fenséged utasítani méltóztatott engem, hogy sürgősen írjam meg Fenségednek, hány vára és egyéb erődítménye van a töröknek a mi legkegyelmesebb urunk, a szent császári felség, területének határa mentén és hány főnyi őrség van az egyes helyeken. Fenséged kívánságát teljesíteni kívánva az alábbiakban foglalom össze a foglyoktól és szökevényektől megtudott biztos adatokat.

Vác városa és erőssége (castellum), azelőtt püspöki székhely, a többi török véghelynél távolabbra fekszik tőlünk, ugyanis még négy mérföldnyire van Esztergomtól. Egy bizonyos Chirkin aga itt a parancsnok, akinek 70 könnyű lovasa (beslia) van. A tisztsége után dezdaragának nevezett várnagynak 36 gyalogosa (hazeralia) van, az ő feladatuk a várak őrzése. Vannak itt spahik is, de számukat nem tudhattam meg.

Esztergom Újvártól 5, Suránytól 6, Komjátitól 7, Lévától 5 mérföldnyi távolságban van. Itt tartja székhelyét az új bég, akinek Mamhutbeg a neve. Ő 80 lovast tart zsoldjában. Lovasparancsnok (besliaga) csak egy van itt, Thelkimemiaga a neve és 85 könnyű lovas (beslia) van alatta. Van itt még három dezdar, vagyis várnagy. Az egyik, Hederaga, a nagyvárosban lévő 35 gyalogosnak (hazeralia) parancsol. Ugyanebben a városrészben van Zinan aga is, bombavezetők főnöke 20 emberével. A másik várnagynak 35 gyalogosa (hazeralia) és 16 bombavetője van. A harmadik várnagy, Czaferaga, a kisebb városban van 35 gyalogossal (hazeralia) és 16 bombavetővel. Ali agának, a naszádos gyalogosok (azapus) egyik kapitányának 150 gyalogosa (azapus) van 5 hajóban, a másiknak, Huzain agának pedig 90 gyalogosa van 3 hajóban. Hasonlóképpen Mustafa agának is van 65 embere. Kazi agának, a martalócoknak nevezett rác gyalogosok egyik parancsnokának 60, Mustafa agának hasonlóképpen 60, Sinan és Perhet agáknak ugyancsak 60—60 martalócuk van. Ennek a 4 agának 8 hajója van. Magában a várban Jumiz aga a várnagy, akinek 120 gyalogosa (hazeralia) van. Ugyanitt van még 50 janicsár is Mustafa aga parancsnoksága alatt

A kakati erősség, melyet a törökök Párkánynak neveznek, a Duna innenső partján, Esztergommal átellenben fekszik és egy mérfölddel közelebb van a mi említett határszélünkhöz. Két lovasparancsnok (besliaga) van, az első, Ibrahim, 75 lovassal (beslia), a másik, Kurthaga, 65 lovassal. A várnagynak, akinek Kiorc aga a neve, 65 gyalogosa (hazeralia) és 15

bombavetője van. Huzim gyalogos-parancsnoknak (azapaga) 120 gyalogosa (azapus) van 4 hajóban. A spahik főnökéhez, akit hivatala után alaibégnek neveznek, 80 spahi, azaz birtokos nemes tartozik mindkét helyen, tudniillik Esztergomban és Kakatban. Ezek minden ezer ozpóra jövedelem után egy lándzsás lovast tartoznak kiállítani.

Nógrád vára és városa Lévától 5, Korponától 3, Bozóktól 3, Csábrágtól 2, Kékkőtől 2 és fél, Divénytől 5 mérföld távolságra van. Itt is bég van, akinek Izabég a neve. Most először kapott várparancsnokságot, korábban a gyalogosok (azapus) parancsnoka volt Budán. Van itt két lovasfőnök (besliaga), Sinan aga és Muza aga, mindegyikük 200 lovassal. Naibég alá tartozik mintegy 50 spahi. Amhat aga, a rácok főnöke, 100 rácnak, azaz martalócnak áll az élén. Hamza agának 125 gyalogosa (azapus) van. A városban lévő őrség parancsnokához 50 gyalogos (hazeralia), a várbeli őrségparancsnokhoz pedig 100 gyalogos tartozik.

Szécsény vára és városa Korponától 3, Bozóktól 3, Kékkőtől 1, Divénytől 4 mérföldnyire van. Itt is van bég, akit Hederbégnak hívnak. Van itt továbbá egy lovasparancsnok (besliaga), akinek Zephor aga a neve és 150 lovasa van. Gyalogos-parancsnok (azapaga) is van, 150 gyalogossal. Körülbelül 50 spahi tartozik az alaibéghez. A várban és a városban 150, vagy esetleg több gyalogosa (hazeralia) van az őrségparancsnoknak (dezdari).

Drégely vára egy mérföld távolságra van Nógrádtól, igen magas hegyen. Vajdának nevezett parancsnok áll az élén, akinek mindössze 7 lovasa és 70 gyalogosa van.

A becskei erősséget nemrég építették Zonda vára helyett, amelyet a hegy alkalmatlan volta miatt földig leromboltak. Itt is vajda a parancsnok, akinek 70 lovasa (beslia) és 60 gyalogosa van. Kékkőtől 2 mérföld távolságra fekszik.

Fülek vár és város egy bégnek is székhelye, akinek Ali bég a neve. Divénytől 2 mérföld a távolsága, Kékkőtől 3, Zólyomtól 5, Muránytól 5. Az agák nevét így nem tudhattam meg részletesen, annyi azonban bizonyos, hogy onnan ezren is — lovasok és gyalogosok — harcra kelhetnek, amint azt a saját szememmel láttam, mikor Eger kapitánya voltam.

Fenségednek azonban azt is ismernie kell, hogy az efféle zsoldosokon, spahikon és egyéb rendszerinti őrseregen kívül még sok önkéntes is van minden török várban, minden fizetés nélkül tengődő lovasok és gyalogosok, akik arra várnak, hogy szolgálathoz és zsoldhoz jussanak, ha valaki kidől a sorkatonák közül. Ezenfelül van még számos kereskedő is és közülök egyesek katonaként is helyt állanak.

Ezenkívül vannak még a bizonyos szabályokat követő szerzetesek, akik mindenki másnál vakmerőbbek és valamiféle babonával eltelve kevésre becsülik életüket. Ezek a basák és a bégek bőséges alamizsnájában élnek.

Kegyes parancsához képest ezeket akartam jelenteni Fenségednek, úgy, amint megtudnom sikerült. A jóságos és hatalmas Isten óvja és segítse Fenségedet.

Kelt Léván, szeptember 9-én, az Úrnak 1570. esztendejében.

Alázatos és hűséges szolgálja gyimesi Forgách Ferenc.

Prokopp Gyula

JEGYZET

1. Sörös Pongrác: Ghimesi Forgách Simon báró (Századok — 1899. 595—617 és 698—721 old.)
2. Forgách Simon jegyzéke a török végházakról.
3. Az iratot a Primási Levéltár őrzi Esztergomban. Jelzete: Archivum saeculare — Acta radicalia — Classis V. no. 677. (A V. classis címe: Acta publicum regni statum concernentia, magyarul: országos ügyekre vonatkozó iratok)
4. A kisebb város az érseki várossal (Vizivárosnak is nevezik), a nagyobb város a királyi várossal (a mai szóhasználat szerint Belváros) azonos.
5. Oszpora: török pénz neve. 1—2 oszpora 3—4 magyar denárral volt egyenlő értékű. (Bartal A.: A magyarországi latinság szótára — Bpest, Franklin Társulat — 1901. 462. old.)
6. Esztergomnál és Kakatnál együttvéve 80, Nógrádnál és Szécsénynél 50—50 spahit említ a jelentés, Vácnál pedig nem adja meg a spahik számát.
7. 1945. után Párkány nevét Sturovo-ra változtatták.
8. Magyarország Műemléki Topográfiája — Nógrád megye műemlékei (Akadémiai, Bpest, 1954.) Becskénél nem tesz említést várról (140. old.), a szandai várról pedig azt írja, hogy 1546 táján török kézre került, de 1551-ben felszabadult (366—368. old.)

Serenissime Princeps. Dñe Dñe
mihi semper Clementissime.

Fidelium servationum meorum in gratiam Serenitati V. humillimam
Communi ante paucos dies Serenitas V. benignè mihi mandare danda
orò, ut eidem Serenitati V. vestissime rescriberem, quid arces et castella
Turce circa censura S. R. M. D. n. n. clementissime haberent et
in singulis quot milites in presidio essent, tali Serenitati V. mandato
morem gerere cupiem, à caplium, et transfuga pecto sic rescribi, prout
sequitur.

Quoniam oppidum et castellum sedes et n. Episcopalis quod ab alijs con-
fines et horarigi remolius ad nra dis tal nenge à Aragona qualia
miliaribus. Patescibi quidam Thirkem aga qui habet sub se cantos
20 Beslias. Castellum qui ab officio Dezdaraga municipalis habet
pediter hazeralias, quoniam officium est arces custodire 26. sunt etiam
eidem aliquot spahis, sed non potui rescire quot. Aragonum de tal
ab vna. 5. miliaribus, a Suron 6. a Komiale 7. a leua 5. Rendi
ibi Bogus noderius Manibulbas vocatur in suo stipendio habet
egunto 80. Est ibi unum Besliaga cum Thelkhememaga nomini
est, habet sub se 25 Beslias, sunt ibidem tres desdari seu castella.
quoniam unus in maiori civitate Hederaga, habet 25 hazeralias
pediter. Zimanaga ipse sui bombardamentum in eadem civitate habet
20 bombardarios. Alter Dezdaraga habet sub se 25 hazeralias pediter
sunt habito 16 bombardary. Tertium Dezdar in minori civitate (Zafraaga
habet 25 hazeralias 16 bombardarios. Alii aga unum capitaneum Azap
Nazadstar, habet sub se 100 azaps, in 5. manibus. Alter Huzam aga
habet 60 in 3. manibus azaps. Mustafa aga sumi. 6. unus praefectus
Rascaudi Plagiarios quos Martolozquencal. Kazi aga habet 60. Mar-
toloz. Mustafa aga sumi habet 60. Siman aga eadem 60. Vithalaga
60. isti 4. aga habent naves 6. In arce ipsa castellum Dezdaraga sumi
aga habet 100 hazeralias, sub Mustafa aga sunt eadem 10. sumi ara

1976

A május 2-án, a Palóc Múzeumban megnyitott állandó kiállítás rendezéséért a Kulturális Minisztérium nívódíjban részesítette Kapros Márta muzeológust és dr. Zólyomi József igazgatót.

A kitüntető elismerést a múzeumi hónap alkalmából vehették át az érdekeltek.

Ugyancsak a múzeumi hónap alkalmából részesült Miniszteri Dicséretben Héjj Csaba régész.

A palóckutatók tanácskozását 1976. dec. 12—13-án rendeztük meg a megyei tanács épületében. A nagy létszámú tudományos tanácskozást dr. Boros Sándor, az MSZMP megyei Bizottságának titkára köszöntötte. A Balassa Iván elnökletével lezajlott rendezvény igen érdemes segítségnyújtott a kutatók számára, megjelölve a további feladatokat. (A referátumokat és a hozzászólásokat az Évkönyvben közöljük.)

Sikeresen zárult az 1976. évi néprajzi és helytörténeti pályázatunk. Összesen 19 dolgozat érkezett be, s ebből első, második, és harmadik díjat adott ki a bírálóbizottság. (Ifjúsági és felnőtt tagozaton.)

A kiállítások látogatásának élményszerűségét kívántuk növelni a magános tárlatvezetéssel. Elsőként a Munkásmozgalmi Múzeum bányásztörténeti kiállításán alkalmaztuk ezt a formát, majd Csesztvén, a Madách Imre Emlékházban. Terveink szerint — jövőre — Szécsényben és Balassagyarmaton is bevezetjük.

Közel 40 ezer forint értékben újtottuk fel a pásztói múzeumot, hogy megfelelő körülményeket biztosíthassunk az újjárendezett állandó kiállításunknak.

A Nemzetközi Képzőművész Symposiont eredményesen szerveztük meg július 15. és augusztus 15. között. A négy külföldi és négy hazai művésznk 41 alkotással gyarapította gyűjteményünket.

1977

Január 27-én tárgyaltuk meg a múzeumi szervezet 1977. évi munkatervét. A tárgyaláson részt vett Mézősas Márta a Kulturális Minisztérium Múzeumi Osztályának munkatársa, Füzesi István és Tóth Csaba a megyei műv. osztály képviselőiben.

Az elmúlt évben állandó kiállításainkat mintegy 120 ezer látogató tekintette meg, időszaki- és vándorkiállításainkat pedig 60 ezer érdeklődő. Így megközelítettük a 200 ezres látogatói számot, amint ezt az elmúlt évi statisztika is bizonyítja.

Közönségünk kívánságának eleget téve minden múzeumunkat és kiállítóhelyünket elláttuk reklám-bélyegzővel. Nincs akadálya tehát, hogy a postai küldeményeken — emlékként — ezeket is feltüntessük.

Az elmúlt évben megkezdtük, s ebben az évben folyamatossá és rendszeressé tettük a múzeumi hétfők programjait. Sikeres zenei és ismeretterjesztő műsorokat rendeztünk a szécsényi Helytörténeti Múzeumban, és Balassagyarmaton a Palóc Múzeumban.

A Nógrádi Szénbányák Vállalat után a Salgótarjáni Kohászati Üzemekkel, és az Öblösüveggyárral kötöttünk ebben az évben szocialista szerződést. A szerződés kiterjed az együttműködés formáira, kapcsolataink kölcsönösségére, a szocialista brigádok kulturális vállalásainak segítésére, az új salgótarjáni múzeumban létesítendő kiállítások megszervezésére.

★

A múzeumi szervezet muzeológusainak, tudományos segéderőinek száma jelentősen gyarapodott ebben az évben. Január 1-től Buda László fotósként, Kriskó Lajosné február 1-től újkoros történetiként, Krunák Emese október 15-től művészettörténetiként került a múzeumi szervezethez. Április 1-től pedig Presits Antal és Szujó Zoltán alkotja a dekorációs csoportot.

★

Az év elején, január 31-én alakult meg a szécsnéyi Helytörténeti Múzeumban a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Baráti köre.

Célja: a helyi és megyei vonatkozású értékek összegyűjtése, feldolgozása, valamint az agrártörténeti tárgyak, dokumentumok felkutatása. A jelen lévők egyhangúlag Boros Bélát, a termelőszövetkezet elnökét választották meg a Kör elnökének.

★

A Néprajzi Múzeum Salgótarjában rendezte meg a néprajzos muzeológusok továbbképzését április 18—19-én. A második napon a megye múzeumait tekintették meg a résztvevők.

★

Április 25-én tárgyalta meg a Nógrád megyei Tanács VB. a múzeumok munkájáról szóló jelentést, és igen fontos előre mutató feladatokat határozott meg az Igazgatóság számára.

★

A művésztelepek nemzetközi tanácskozását rendezte meg Siklóson, június 27—29-ig a Magyar Képzőművészek Szövetsége. Az értekezleten valamennyi szocialista ország szövetsége tájékoztatást adott eddigi mun-

kájáról. Megyénket Lóránt János festőművész és Domonkos Alajos képviselte.

★

A nyári egyetemeken való részvételünkre is lehetőség nyílt ebben az évben. Veszprémben Balázs László muzeológus és Presits Antal dekorátor, Egerben pedig Gellén Sándor rest. csoportvezető vett részt a nyári egyetem munkájában.

★

Ebben az évben is megrendeztük július 15—augusztus 15. között a Nemzetközi Művésztelepet. Munkájában részt vett: Iványi Ödön, Mazsaroff Miklós, Kudász Emese, Szemethy Imre, valamint A. Bobkin (Novokuznyeck), F. Iszlamov (Bulgária), Bacskai Béla (Csehszlovákia). Összesen 38 db műalkotás (grafika és táblakép) került gyűjteményünkbe.

★

Kőszegen rendezték meg az Önkéntes Néprajzi Gyűjtők tanácskozását június 19—23 között, a múzeumi szervezetet Szűcs László népművelő képviselte.

★

Igen szép eredménnyel zárult az ezévi Néprajzi és Helytörténeti Pályázat. A beérkezett 33 dolgozathál felnőtt tagozaton 1 első díjat (Pádár András: Az erdőkürti November 7. tsz. tízéves története), 1 második díjat (Danyi István: A Ganz-Mávag Mátranovák Gyáregysége története), 1 harmadik díjat (Szelei Mária: Palóc népszokások, hiedelmek); az ifjúsági tagozaton 2 első díjat, 1 második és 4 harmadik díjat osztott ki a bíráló bizottság.

★

Szakmai kapcsolataink, együttműködésünk más megyei múzeumi szervezetekkel is bővült. Bács-Kiskun megyéből három kiállítást láthatott közönségünk. A bajai Türr István Múzeum a Dunai halászat, a kalocsai Viski Károly Múzeum a Kalocsa népi díszítőművészete, a kecskeméti Katona József Múzeum pedig a Zo-

máncművészeti Alkotótelep c. kiállítást mutatta be Balassagyarmaton, Salgótarjánban, ill. Szécsényben.

★

A múzeumi hónap keretében pedig a Hajdú-Bihar megyei múzeumi szervezettel cseréltünk kiállításokat. A Palóc Múzeumban a Déri Múzeum Népi textilhímzések c. kiállítását mutattuk be. Ugyanakkor Polgáron a Nógrádi Pászterművészetet, Hajdúnánáson pedig Feledy Gyula: Karancslejtős 1944. c. kiállítást tekinthették meg az érdeklődők.

★

A Magyar Nemzeti Galéria által összeállított A magyar tájképfestészet a XIX. sz.-ban c. kiállítást Szécsényben, Balassagyarmaton és Salgótarjánban mutattuk be — igen nagy sikerrel: közel negyvenezer látogató tekintette meg a műremekeket. Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből a 150 éves a herendi porcelán,

valamint a Zsolnay porcelán c. kiállítást pedig — ezideig — több mint hússzezer érdeklődő láthatta.

★

A második honismereti ifjúsági táborot Nagybátonyban rendeztük meg augusztus 1—10 között. A harminc résztvevő többsége a középiskolából került ki, és igen eredményes munkát végeztek. Több olyan értékes tárgy és dokumentum került a múzeumi gyűjteménybe, amelyek jól hasznosíthatók tudományos munkában.

★

A Múzeumi és Műemléki Hónapban hirdettük meg a salgótarjáni úttörők részére a Keresd meg! Kutasd fel! gyűjtőpályázatot. Ennek célja, hogy a tanulóifjúság közvetlenül is megismerje a város munkásmozgalmi, történeti emlékeit. A végső értékelésre a jövő évi múzeumi hónapban kerül sor.

TARTALOMJEGYZÉK

PALÓCKUTATÁS

Boros Sándor: Megnyitó	5
Bakó Ferenc: A kutatás eddigi eredményei	7
Hozzászólások:	
Barabás Jenő	13
Paládi Kovács Attila	16
Morvay Judit	20
Balogh Lajos	24
Zólyomi József	26
Ujváry Zoltán	29
Kapros Márta	35
Barna Gábor	37
Szabó László	39
Henkey Gyula	46
Bakó Ferenc	49
Zólyomi József	53
Balassa Iván	56
Takács Lajos	58
Varga Marianna	60
Gáborján Alice	62
Martin György	65
Manga János	70
Borsai Ilona	74
Zárszó: Balassa István	91

NÉPRAJZI TANULMÁNYOK

Bakó Ferenc: Hagyomány és változás a palóc temetkezési szokásokban	95
Kapros Márta: Hiedelmek és szokások a graviditás kezdetétől az anyavetéséig az Ipoly menti falvakban	147
Zólyomi József: Kétfeltelek település emlékei Sámsonházán	183

MUNKÁSÉLET, — KULTÚRA

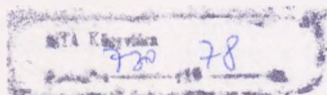
Molnár Pál: A Nógrád megyei bányamunkásság kialakulásának, harcának és életmódjának néhány kérdése a XIX. században	211
Schneider Miklós: A nógrádi szénbányászat történetének levéltári forrásai	239
Balázs László: A Chorin Ferenc Gimnázium története (1923—1940)	
Szvirček Ferenc: Kiállítás után...	

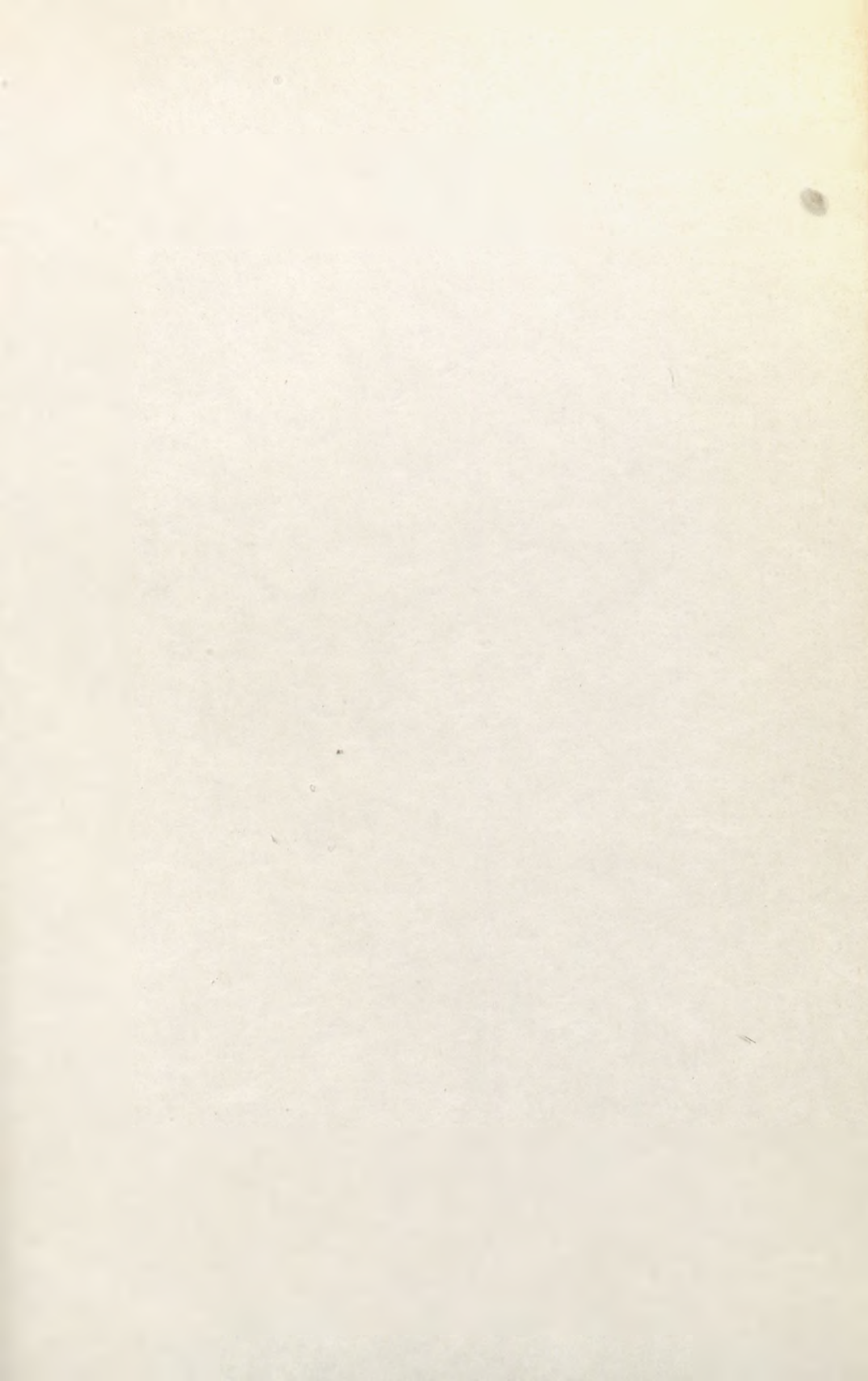
ARCKÉPCSARNOK

Horváth István: Sréter János	289
Leblancné Kelemen Márta: Mocsáry Antal	305
Praznovszky Mihály: Pulszky Ferenc a szécsényi földesúr	325

A MŰZEUMI SZERVEZET ÉLETÉBŐL

Horváth István: A Nógrád megyei múzeumok munkája 1976-ban	347
Szűcs László: Az I. honismereti tábor tapasztalatai	353
Praznovszky Mihály: A múzeumi szervezet kiadványainak repertórium (1960—1976)	365
Forrásközlés	389
Hírek	396

317.031

Nógr.
Megy.
Muz.
Közl.

3

1977

23

MTA